

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZNEGYVENKILENCEDIK KÖTET.

(725., 726., 727. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1938

TARTALOM.

DCCXXV.

	Lap
KÖLCSEY FERENC VILÁGNÉZETE. (I.) — Kornis Gyulától _ _ _ _	1
VÖRÖSMARTY, A SHAKESPEARE-FORDÍTÓ. — Radó Antaltól _ _ _	28
A MEGISMERÉS ÖSKÉRDÉSEI. (I.) — Báró Brandenstein Bélától _ _	36
NOËL BANGOR. — Birkás Gézáttól _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _	61
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Új virágregék.</i> — 1. <i>Ciklámen.</i> — 2. <i>Bogáncs.</i> —	
3. <i>Az akácfa.</i> — 4. <i>Köszöntlek, hárs . . .</i> — Havas Istvántól _ _	76
MAGYARORSZÁG ÉS UTÓDÁLLAMAI, 1919—1937. — Horváth Jenőtől	79
SZEMLE. — 1. <i>Mátyás király emléke és nemzeti kultúránk.</i> — Szily	
Kálmántól.	
2. <i>Az igazi irodalom.</i> — Császár Eleméttől.	
3. <i>Az élő Petőfi.</i> — Jankovics Marcelltől _ _ _ _ _ _ _ _ _ _	94
IRODALOM. — 1. <i>Népnyelvünk búvárlatának újabb eredményei.</i> —	
(Laziczius Gyula: <i>A magyar nyelvjárások.</i> — Csüry Bálint:	
<i>Szamosháti szótár, I—II.</i> — Csüry Bálint-Kannisto Artúr: <i>Yrjö</i>	
<i>Wichmanns Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó-</i>	
<i>und des Hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Auf-</i>	
<i>zeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt.</i> — Csüry	
Bálint: <i>A népnyelvi búvárlat módszere.</i>) — Papp Istvántól.	
2. <i>Basel anno 1760 — gróf Teleki József és Sámuel napi feljegyzései-</i>	
<i>nek tükrében.</i> — (Spiess O.: <i>Basel anno 1760. Nach den Tage-</i>	
<i>büchern der ungarischen Grafen Joseph und Samuel Teleki.</i>) —	
Kristóf Györgytől.	
3. <i>Naplójegyzetek.</i> — (Cs. Szabó László: <i>Levelek a száműzetésből.</i>) —	
Keményfy Jánostól _	110

DCCXXVI.

TISZA KÁLMÁN KORA. — Horánszky Lajostól _ _ _ _ _ _ _ _ _ _	129
KÖLCSEY FERENC VILÁGNÉZETE. (II.) — Kornis Gyulától _ _ _ _	140
SZENT ISTVÁN KIRÁLY INTELMEINEK ELSŐ PEDAGÓGIAI FEL-	
DOLGOZÁSA. — Gyulai Ágosttól _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _	164

	Lap
A HÁZASSÁGI MEGEGYEZÉSEK TULAJDONKÉPENI SZÁMSZERŰ HATÁSA. — Kovács Alajostól _ _ _ _ _	185
A MEGISMERÉS ÖSKÉRDÉSEI. (II.) — Báró Brandenstein Bélától_	220
SZENT KIRÁLY SZÓLONGATÁSA. — Költemény. — Sík Sándortól _	244
IRODALOM. — 1. <i>Buda Halála angolul.</i> — Radó Antaltól.	
2. <i>A kassai dóm monográfiája.</i> — (Dr. Wick Béla : <i>A kassai szent Erzsébet dóm.</i>) — Várdai Bélától.	
3. <i>Bratianu Demeter.</i> — (Cretzianu : <i>Din archiva lui Dumitru Bratianu. 1840—1870.</i>) — Horváth Jenőtől_ _ _ _ _	246

DCCXXVII.

SZENT ISTVÁN, A LEGNAGYOBB MAGYAR KIRÁLY. — József kir. hercegtől _ _ _ _ _	257
SZENT ISTVÁN TÖRVÉNYEI A RÓMAI JOGGAL ÉS AZ EGYKORŰ KÁNONJOGGAL ÖSSZEHASONLÍTVÁ. — Serédi Jusztiniántól _	268
SZENT ISTVÁN KIRÁLY. — Hóman Bálinttól _ _ _ _ _	282
KÖLCSEY FERENC VILÁGNÉZETE. (III.) — Kornis Gyulától _ _ _	290
A MEGISMERÉS ÖSKÉRDÉSEI. (III.) Báró Brandenstein Bélától _ _	321
BRUEGEL. — Farkas Zoltántól _ _ _ _ _	350
KÖLTEMÉNYEK. <i>A kácsi bükkös balladája.</i> — Gyökössy Endrétől. — <i>A tűzhely előtt.</i> — Bodor Aladártól_ _ _ _ _	358
SZEMLE. <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől _ _ _ _ _	361
IRODALOM. 1. <i>A debreceni református kollégium története.</i> — (Zsig- mond Ferenc : <i>A debreceni református kollégium története.</i>) — Pap Károlytól.	
2. <i>Lovagköltők.</i> — (Balogh Károly : <i>Lovagköltők. Dalok a Minnesang virágkorából.</i>) — Vietórisz Józseftől.	
3. <i>A középeurópai kísérlet 1918—1938.</i> — (Ancel, Jakab : <i>Manuel Géographique Européenne.</i>) — Horváth Jenőtől _ _ _ _ _	370

KÖLCSEY FERENC VILÁGNÉZETE.

— Első közlemény. —

Kölcsey 1826. augusztus 29-én a mohácsi vészről s a nemzetet mint magyart fenntartó történeti tudatról elmélkedve, java férfikorában ezzel a sóhajjal fejezi be történetfilozófiai gondolatsorát : «Én úgyis nemsokára az én halottaimhoz kötözöm ; előre tudván sorsomat, hogy el leszek feledve, mint ők.» (Minden Munkái. 3., II., 155.). Elmúlása előtt egy esztendővel, amikor a Parainesist írja, az utókor hálájára nem számít : «Nemsokára e nép emberei közül senki nem lesz, ki rólam emlékezzék.» A nemzet azonban mindmáig tudja tudja és mélyen érzi a nagy férfiú történeti jelentőségét. Már pár héttel elhunytja után Szatmár megye közgyűlése elhatározza Kölcsey arcképének a megyeháza tanácskozóterme számára való megfestetését. «Tudjuk, — mondja a határozat — hogy Kölcsey Ferenc neve késő századok után is ragyogni fog s emlékezetét maga az örökké valóság mindenkoron őrzi.» Az országgyűlés is, Kölcsey izzó nemzeti érzésének és mély politikai bölcsességének leghitelesebb tanúja, közadakozásból siet a nagy szónok emlékét Ferenczy vésőjével a Nemzeti Múzeumban megörökíteni : a szobrász a neoklasszicizmus szellemében római tógában ábrázolja. Szobra Szatmár és Nagykaroly főterén az önzetlen és cselekvő magyar hazafiság jelképe volt, míg az idegen uralom le nem döntötte. Csekei síremléke, a tört oszlop is ledőlt, de a nemzet hálás kegyelete most állít helyébe díszesebbet halála (1838. aug. 24.) százéves fordulóján.

Kölcsey, a szomorú elmúlásnak, a feledés homokjának költője, akinek szemében

A történet röpülése
 Csak egy sóhajtás lengése ;
 Pára minden pompa s ék :
 Egy ezred egy buborék.

fölényesen diadalmaskodott a mindent letipró idő tovarohanó árján. Mi kölcsönzi szellemének ezt a múltó lét fölötti, valóban szupraexisztenciális jellegét, a nemzet lelkében való szilárd megmaradását, egyben történeti vonzerejét? Az, hogy az elvek embere volt, biztosan kiépített világfelfogással, amelynek értékrendszerét tehetsége és jelleme önzetlenül és állhatatosan a nemzet közjávára törekedett megvalósítani, küzdött a nemzeti nyelv diadaláért, mert történeti elve volt, hogy nyelvében él a nemzet; harcolt mint műkritikus a magyar irodalomnak magasabb színvonalra emeléseért, mert tudta, hogy a nemzeti irodalom a nemzeti-történeti összetartozóság tudatának s így a magyarság fennmaradásának egyik legfőbb tényezője; sikraszállt az alkotmányért, mert ebben a magyar szabadság és haladás, az emberhez méltó társadalmi élet szilárd biztosítékát látta; tántoríthatatlanul csatázott a népjogokért, a jobbágság, a paraszti osztály magasabb életszínvonaláért, nemcsak azért, mert ettől az egész nemzet erőgyarapodását várta, hanem elvi alapon is: az egyetemes humanitás gondolatából. Az irodalmi-esztétikai, társadalmi és politikai élet konkrét jelenségeit mindig egyetemes kategóriák szögéből pillantotta meg, elvi magaslatra emelte: az egész szempontjából, mély, szerves összefüggésben látta. Sokoldalú írói és közéleti tevékenysége mögül elvszerű háttér, tudatosan kidolgozott világnézet körvonalai bontakoznak elénk.

Kölcsey veleszületett lelki alkatánál fogva filozófus természet: már fiatal korában tudatosan szembeszegezi énjével a világot s a kettőt egymásra vonatkoztatja: miért van ez a világ s miért van ő ezen a világon? mi a világ s rajta az emberiség rendeltetése? miért nyüzsögnek-mozognak az emberek a földgolyóbison, miért születnek, dolgoznak, szenvednek s pusztulnak?

Azt a szellemi struktúrát akarom szemügyre venni, amely Kölcseyt erre a filozofáló magatartásra, a műveiben

megnyilvánuló elvi látásra képesítette. Hogyan hatolnak át egyéniségének közegén keresztül a világ benyomásai? Milyenfajta tükör az ő szubjektív mivolta, mely már eleve saját szerű benső alkata szerint fogja fel a világ s az emberi élet sugarait? Ennek az egyéni tükörnek milyen fokú a görbülete, amelynek szögéből ad értelmet, jelentést a rázúduló jelenségeknek? Más szóval: milyen Kölcsey világnézete? Hogyan vetíti rá a költő-filozófus és politikus a maga egyéniségét a világra, milyen az elvi stílusa világképének kifformálásában? miképpen fogja fel, éli meg, dolgozza át és értékeli az őt körülrajzó életet s miképpen iparkodik ezt a maga érték-kategóriái szerint átalakítani: szebbé, jobbbá és igazságosabbá formálni?

I.

Kölcsey, a filozófus.

1. Kölcsey világnézetének fejlődése. — 2. Világnézetének érzelgőssége és pesszimizmusa. — 3. Kölcsey és a neohumanizmus: világnézetének esztétikai jellege. — 4. Világnézete és a nemzeti hagyomány. — 5. Világnézete és a romantika történeti iránya: nacionalizmus és hisztorizmus. — 6. A történet filozófiája: a történettudomány ismeretelmélete. — 7. A történet metafizikája: a vallás a történetben. — 8. A filozófia története. — 9. Életbölcssége.

1.

Az egyéniségnek és ezen keresztül a világképnek fejlődése két tényező összeműködésének eredménye: az egyik a veleszületett *belső* hajlamoknak, a másik a *külső* feltételeknek összessége, amelyet milieunek hívunk. A tucatemberek lelki kialakulását túlnyomóan az utóbbi határozza meg: a környezet állandó benyomása, amelyet jórészt passzív módon fogadnak be, átlag egyformává esztergályozza őket. A kiváló egyéniség egyik jegye, hogy a benne szunnyadó *belső* erőket sokszor a környezet ellenére is autonóm módon bontakoztatja ki. Fejlődése menetében a primátus nem a *külső* feltételeké, hanem a veleszületett *belső* lelki alkaté.

Kölcsey szellemi fejlődésében az utóbbin volt a hangsúly. A *külső* befolyások előmozdító, gátló, szétkülönítő, de

nem igazán döntő hatással voltak rá. Nem a környezet formálta, hanem maga formálta önmagát a környezet ellenére. tette elevenné és cselekvővé finom struktúrájú lelki szervezetének bennrejlő erőit. Az *e-ducatio*, amely eredetileg a veleszületett hajlamok *kihúzását*, kifejlesztését jelenti, nála elsősorban önnevelés, önfejlesztés volt, én-jének a maga módján a környezettel szemben való cselekvő magatartása. Így építette fel a *maga* világát. Ezren és ezren nőttek fel ugyanabban a primitív környezetben kortársai közül, de egyik sem emelkedett Kölcseyvé. Mert Kölcsey sajátyszerű lelke kellett ahhoz, hogy bizonyos, mindenkinek hozzáférhető benyomásokat a maga számára benső élményekké, szellemi fejlődésének mozgató indítékaivá avasson. Az objektív világ azonos volt, de szubjektív világát Kölcsey a maga módján és erején építette fel. Szellemi fejlődése egyik legszebb cáfolata az egyoldalú milieu-elméletnek, amely nem egyéb, mint az antik szenzualisztikus és a modern mechanisztikus felfogás újra átdogozott kiadása.

Faluhelyen és a debreceni kollégium légkörében nevelkedett fel, amelynek szelleméről igen lesújtó a véleménye. «Hogy ha ismét collegista nem vagyok, — írja 1812-ben Kazinczynak — arról jót áll azon mély unalom, melyet az iskolai hosszú élet belém plántált. Boldog, ha 19-ik évemben levethetem, nem vészem, vissza lánczaimat most a 21-dikben. Többet áldoztam én annak, hogy idegen kötelességektől ment lehessek, mintsem ezen szabadságnak a XVI. század minden tudományaiért is felmondjak. *Non otia, divitiis Arabum, liberrima muto*. Egyébiránt én Debreczenben csak azért vagyok, mert másutt nem lehetek.» Egy esztendő múlva újból hánytorgatja, hogy sem a falun, sem Debreczenben senkitől sem kaphat szellemi illetést: fejlődésében teljesen magára van hagyatva, hisz Debreczen tudománya még mindig a XVI. században botorkál: «Mit tudok én, mit tudhatok én, itt a falun? Kitől kapni könyvet? kitől egy intést, egy ujjmutatást? Debreczen is felette szegény. Mi itt csak a XVI-dik század philológiai tudományával bírunk s az újabb könyveknek csak nevét halljuk.» (IX., 100.)

Csodálatos példája a szívós önképzésnek: állandó tudás-

szomj, a szellemi önkiegyesülés szükséglete égeti. Korának legműveltebb magyarjává emelkedett, aki szélességben és mélységben mind az antik, mind a modern kultúrának birtokába jutott viszonylag nagyon primitív környezetére. Már tizenöt éves korában franciául tanul, olvassa Boileaut és Voltaire-t. A serdülés kora után a koraérett ifjú már tudatosan kezdi megvetni világnézetének alapjait, elvi szempontok magaslatait iparkodik megszállni: filozófál. «1808-ban kezdék — írja Szemere Pálnak (IX., 387.) — philosophiát tanulni, s ez megkapott. Másik évben is, midőn már jurista voltam, a philosophia történetével sok időt tölték.» Amikor már görögül tud, Diogenes Laertiusnak a híres filozófusok életéről és tanításairól szóló munkáját olvassa. Sokat tanulmányozza a francia filozófusokat, különösen Bayle *Dictionnaire historique et critique* munkáját (1696), amelynek hatalmas négy kötetét, mint a Sinai-féle könyvtár darabjait, hosszas alkudozás után gyámja engedélyével harminc forintért vásárolja meg. Ez a munka — mondja — «reám sok oldalról hatott. Kétség és mélység és sok ízlés a nagy ember oldalai közé tartoznak. S bár az ő mélysége a későbbi franciák felületese voltától nagyon különböz: mégis az iránta való tisztelet nagyon erősített engem a francia literatura iránti tiszteletben.» Bayle a XVIII. századi francia felvilágosodásnak volt egyik szellemi atyja. Kölcsey lelkére különösen a vallási tolerancia elvének hangoztatásával hatott. A türelmesség Bayle szellemének egyik alapvonása: iszonyodik a polgárháborúktól, vallási harcoktól és üldözésektől. Egyébként inkább Bayle szellemessége tetszhetett a fiatal Kölcseynek, semmint a vallással és a metafizikával szemben tanúsított tiszteletlensége és gúnyja, «tudós és hideg impertinentiája», amelytől a magyar gondolkodó mindig távol állott. Bayle azért is rokonszenves Kölcsey előtt, mert a Richelieu akadémiajának nyelvőrösködő tirannizmusát megveti. Kölcsey attól félt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia «nyelvünk-ből mind a régi szavakat kiküszöbölvén, mind az újakat még a méhben megfojtván, nyelvünket, mint a párisi negyvenek a francziákét, örök szegénységre kárhoztatja.»

A francia felvilágosodás filozófusainak általános emberi

és világpolgári iránya egy időre a fiatal Kölcsey nemzeti érzését is meghomályosítja. «Volt idő (iskolai pályám vége s jurátusságom), — vallja be 1833-ban ő maga (IX., 411.) — midőn cosmopolitismus fogott körül s ez időben a magyar hazán nem függék melegen. Okának gondolom a francia lágymeleg poesist, s azon lélekölő hidegséget, melyet a francia újabb philosophok mindenre, ami szent, fuvallottak — a *Système de la nature* s több. — De nekem mindig Bedürfnisz volt szeretni, s forrón szeretni, így a cosmopolitai hidegség nálam csak futó paroxizmus lehetett, s szükségesen el kellett múlnia.» A felvilágosodás francia racionalista gondolkodói annál kevésbé hathattak mélyen és tartósan rá, mert erős történeti érzéke természetszerűen a romantika történeti szelleméhez vonzotta, amely a felvilágosodás történetellenes magatartására visszahatásként jelentkezett.

2.

Kölcsey igazi életformája gyermekkorától fogva a magány. Korán elveszti atyját és anyját. Hatéves korában a himlő elrabolja félszemét, ami a gyenge szervezetű, természeténél fogva bátortalan gyermek félénkségét még csak fokozza, egyedüllétre, elvonulásra készíti: a világ hiányos külső szemléletét mintegy belső szemlélettel, magábamélyedéssel pótolja. A magányt életelvé avatja: «Élj lappangva. Ezt tanítja Epikur. S a philosophiának minden tanításai között ez az, amit legjobban megtanultam.» (X., 428.) Az elvesztett szem, a korán árvaságra jutás, a gyenge testalkat a kisfiú arcára szomorú, melancholikus vonásokat vésett, amelyek későbbi küzdelmei nyomán mind bánatosabb barázdákká mélyedtek. A világot borongós érzelmeivel korán átítatja, terméketlen és akarattbénító szentimentalizmusra hajlik, amely sokszor mindent sötéten látó és semmire értékelő pesszimizmussá fokozódik.

Írásai telve vannak panasszal sorsa mostohasága ellen: nem ebbe a világba valónak érzi magát. «Az én belsőm tűzzel teljes, — így önti ki fiatal lelkét Kazinczy előtt (IX. 108.) — de külsőm, ezen nyomorult alkotmányú test, mindenre alkal-

matlan. Szerfelett puha vagyok, s ezen rövidlátású szem, ezen többnyire zúgó fej azt tesz, hogy félve lépjek minden társaságba.» Huszonhárom éves korában már fiatalos illúziói összeomlását siratja s belső szükségét érzi annak a szomorú vallomásnak, hogy a sors rabszolgája, a vak okláncolattal szemben nincs szabadsága : «Nekem a sors csapongó phantasiával vérző keblet adott együtt. Köszönöm a sorsnak ajándékát, de úgy, mint a nő férjének kezéből köszöni az óhajtott halált, hogy a rabláncokat elkerülhesse. *Mert szenvedek én, mint senki itt körülöm nem szenved:* egy szó, egy tekintet, egy távol sejdítés lever engem, s nem sokára elemésztődöm én. Tizenkilencedik évemet töltém, midőn Debreczent elhagyám, ismeretlen a világgal, ismeretlen önmagammal, csak azon körben álmodozhattam, melyet könyveim között vontam magamnak, s ezt végetlennek s általhághatatlannak tartottam. Kiléptem végre. Gyermeki, de szép planumok lettek semmivé ; nem volt ember, ki értse a forró ifjút ; úgy tanítottak meg engemet, mint Tassót Antonio ; látván, hogy sehol magamat fel nem lelhetem, öszvevonúltam, s külsőm, melyet azelőtt a belső láng úgy öntött el, mint a tánczólyány arcját az öröm, komoly lett és hideg . . . Én férjfi, én ifjús kötelekek nélkül vagyok, s mi az, ami engem itt lelánczolva tart? Érzem a fátumnak nyomását, érzem, hogy nem vagyok szabad, bármit mondjanak philosophjaink.» (Levele Kazinczyhoz 1813. okt. 21.) Pesszimista panaszaiban eljut ahhoz az apatikus vallomáshoz, hogy «az epicurusi cynismus vagy cynicusi epicurismus elvette még könnyeit is, az öröm és szenvedés könnyűit egyaránt. «(IX., 113.) Java férfikorában, országgyűlési sikerei közepett, amikor cselekvő erejét a maximumra fokozta, ilyen sötét vallomás tör fel lelkéből : «Elég, hogy én akart és keresett áldozatokkal s nélkülözésekkel gyötörtem magamat az élet legszebb szakaszán ; s ez engem a hypochondria sötétségéhez siettetett.» (IX., 391.) Maga elismeri, hogy fiatalkori melanchóliája 1825-ben szinte kóros formát öltött : «Ez utolsó epochában egész éven keresztül is nem mentem ki szobámból ebédelni ; magamban voltam mindig.» (IX. 395.)

Lírai költészete is ennek az érzelgős pesszimizmusnak

tükre. Már Berzsenyi figyelmezteti a *lamentabilis tonra*, mely verseiben uralkodik (IX. 389.). Legtöbb verse fájó zokogás, amelynek borongós hangjaiban sokszor nem természetes módon keveredik az egyéni bánat és a német érzelgős lírát utánzó, mintegy elvont általános érzélem, többnyire az antik mythos személyeinek és képeinek mesterkéltszövésszerű leplebe burkolva.

Ha verseit olvassuk, azonnal nagy lelki paradoxon ötlük szemünkbe : miképpen lehetséges, hogy ez a mimózaszerű, túlságosan érzékeny, örökké sírángozó költő egyben a politikai életnek mindig tettekre kész, szívós akaratú, a harcokat kereső hőse? Maga vallja, hogy minden óráját csüggesztő magányának néma csendjében a bánat szenteli; könnyörög a lélekvesztő Bánatnak, hogy egyszer már szűnjék meg; remegve sír fel a csillagokra, de fényöktől számára nem jön vigasztalás; jajgatásának visszhangja csak újabb jajgatás (*Minden óram*). A sírdomb hús éje után vágyik, hol megszűnnek álmai (*A költő*). Mert e földön csak folyton álmodik : az álmok azonban eltűnnek s üresen marad titkos valókért lelkesedő keble (*Egykor homályos . . .*). A Párka neki vérző szívet adott égi kebelben (*Ábránd*). Sokszor rászáll lelkére a sírhalomnak bús homálya s bár ebben nyugtot lel, a halál gondolata mégis gyöttri (*Élet*). Fínom lírikusa a vegyes érzélemnek : szenved, de a vérző bút mégis öleli, mert bús öröm testvérek (*Laurához*). Az ossziáni szellem lantosa : a borongó éj hangulatát szereti (*Küzdés*). Az érzelgős romantika csillagászati kellékét, a fellegekben ülő Holdat is megidézi, hogy segítsen rajta,

De nincs, ki szórja széljel bús homályát,
Én szenvedek mélyen s ártatlanul,
S mosolyogni többet-e száj nem tanul.   (*A szenvedő.*)

Kölcsey nem a konkrét egyéni, hanem a tárgynélküli, elvont, általános szenvedés éneke : nem tudjuk, vajjon mi bántja?
Általában szenved és jajong :

Oh sírni, sírni, sírni,
Mint nem sírt senki még
Az elsülyedt boldogság után;
Mint nem sírt senki még

Legfelső pontján fájdalomnak.

Ki tud? Ki tud?

Ah, fájdalom —

Lángoló mint az enyém, csapongó s mély,

Nincs több, nincs sehol! (Elfojtódás.)

Nem izzó konkrét élményeit önti versbe közvetlenül, hanem ezeket előbb eláltalánosítja, elvonttá szublimálja. Ebből jól érthető, hogy annyiszor dicsőíti a Phantasiát, «ki rózsaleplet vigan von felette» (*A költő*). A fantáziának evvel a sokszoros megidézésével és magasztalásával (ami egyébként a romantika genie-kultuszával is kapcsolatos, lévén a lángelme lényege a fantázia) a költő elárulja, hogy versei nem valódi élményeinek tükrői, hanem a fantázia termékei, elképzelt helyzetek és érzelmek kölcsönként kifejezései, főképp elképzelt szenvedések erőtlen s egyhangú zokogásai. A forró konkrét élményt a rózsaleplű Phantasia segítségével akarja pótolni, akit kér, hogy ragadja magával s tündérkárpítjában száz meg száz új tüneményt mutasson neki (*Képelethez*).

A cselekvésre, a reformáló tettekre, a környező társadalmi valóság átalakítására vágyó Kölcsey maga is megúnjja a terméketlen költői búsongást, a lágy, férfihez kevésbé méltó érzelgősséget. A szentimentalizmust, amely összhangban van ugyan érzékeny lényével, jómaga is kezdi lebecsülni. Huszonöt éves korában, a férfikor küszöbén, amikor a közélet küzdőterére kíván lépni, Döbrenteihez írt levelében (X. 44.) így tör pálcát, bár Klopstockra céloz, önmaga lírája felett is: «Én Klopstockot nagynak hiszem: az ő lelke szint olyan nagy, mint akármelyiké a legnagyobbak közül; de egészen — ódáiban, dalaiban, Messiádjában, drámáiban, szóval mindenütt — csak *lyrisch*, még pedig *sentimental-lyrisch*.» Megtompultnak minősíti magát, ki akar törni az érzelgős líra szűk köréből s fölkiált: «S mi leszen, ha majd a jövő nyár végével a huszonnegyedik év is előáll? *Ennyit élni; és még ily keveset tehetni!*» (X. 38.)

A búsongást egyébként még java férfikorában is a magyar jellem alapvonásának tartja s mint lelki hajlamot védelmezi. Szemere Pál ugyanis azt állította, hogy a búsongás a rablélek sajátja s ez a magyarnak szabadságért

hevülő, magas érzelmeivel nem férhet össze. Hogyan is lenne bús a magyar, aki annyi örömmünnepet ül, annyira vendégszerető s még a halottasház szomorgását is habzó poharak közt deríti fel? «Annyira bizonyos-e, — így védelmezi Kölcsey mélybeható pszichológiával a magyar jellem bánatos vonását (III. 30.) — hogy a búsongásra hajlás és a szabadságnak magas érzelme nem férhetnek meg egymással? Búsongás nemcsak szolgálásnak, de az érzés mélységének következése is lehet. A melancholiás temperamentum kisebb vagy nagyobb mértékű idegen vegyülettel is fátyolt von a lélek felett; azonban a fátyol hevet és lángot boríthat maga alá. Magány és csend borongásban tartják a melancholiást, az örömnök szelíd kifakadásait ő nem ismeri; de lárma és zaj felriasztják andalgásaiból, s innen a zajgó társaságok s a szilajon csapongó örömmel teljes vendéglés; . . .innen a hirtelen fellobbanás lángja s a féketlen kiáradozás utáni hirtelen elcsillapodás; innen a nemzeti muzsikának majd a pajkosságig eleven, majd a csüggedésig lassú hangjai s több efélék. Nem lehet mondani, hogy e tulajdonok a poetai szellemnek útát zárnanak; magány és elvonulás a költőnek is sajátja s édes ének szintűgy szokott a búsongás fátyola alól, mint az örömnök virágbokrai közzül zengenü.» Kölcsey igen finom lélekelemzéssel a maga költészetének fájdalmas alaphangját a magyar népjellem bánatos lelki sajátságából iparkodik igazolni, de e mellett itt-ott előcsillanó örömét is a lelki kontraszt-hatás törvénye alapján indokolni.

A világ és élet legkeserűbb pesszimista értékelése a *Vanitatum Vanitas*ból tör ki, amely a harminchárom éves Kölcseynek mindjárt a Hymnus után írt filozófiai költeménye. Ez a vers a világirodalomban az emberi kultúrának egyik legmaróbb kritikája. Kölcsey, a műkritikus 1817-ben ezt írja Kazinczynak: «Én, ha időm s alkalmam volna, az egész világot szeretném recenseálni»: most hat esztendő múltán valóban az egész világot s a ráépült egész kultúrát a legsötétebben átértékeli. A bibliát, a Bölcs Salamonnak tulajdonított Prédikátor könyvét üti fel, amelynek sötét életfilozófiája szerint minden csak hiúságok hiúsága ezen a

világon. Ilyen a *természet*: nyár és harmat, tél és hó, mind csak hiába való. Ilyen az emberi *történet*: ennek tere, a föld, csak kis hangyafészek, az emberiség lármás multja csak méhdongás, pompája pusztá pára, az idő végtelenében egy évezred csak buborék. Merő hiúság a *politikai és katonai dicsőség*: Nagy Sándor csillogó pályája nyúl vadászat, Etele dúló serege patkánycsoport, Mátyás király hadjárata, Napoleon hódítása, a waterlooi diadal mind csak kakasviadal. A *kultúra* három nagy ága: a jót, igazat és szépet megvalósítani hivatott erkölcs, tudomány és művészet az emberi nem értelmetlen ágaskodása. Az erkölcsnek, az erénynek egy-egy nagy tüneménye csak hagymáz lehellete; Sokrates sorsa, Cato kihulló vére, Zrínyi szent pora csupán bohóság láncsora. S mit tud felmutatni a *tudomány*? Merőben bölcselkedő oktalanságot, rendbefűzött tudatlanságot. S ha a tudomány, az ész alkotása, csak rendszerezett *docta ignorantia*, akkor a *művészet* még rosszabb lábbon áll: a költő sötét székepszise a saját mesterségére, a szónoklatra és a költészetre is gúnyos vitriolt önt:

Demosthen dörgő nyelvével
 Szitkozódó halkufár;
 Xenophon mézbeszédével
 Rokka közt mesére vár;
 Pindar égi szárnyalása
 Forró hideg dadogása;
 S Phidias a mit farag,
 Berovátkolt kődarab.

Az egész élet csak hulló szikra: fellobban, melegít és kialszik. Kezdet és vég egymást éri: közben a Hit és Remény merőben pára és szivárvány. A várt hír és halhatatlanság csak illat, amely mindjárt elszáll.

Micsoda életfilozófia sarjadhat fel a világ és a kultúra jelenségeinek ebből a szemléletéből? A sztoikus *apatheia*, a semmivel sem törődő visszavonultság, a tompa s nyugodt érzéketlenség:

Hát ne gondolj e világgal,
 Bölcs az, mindent ki megvet,
 Sorssal, virtussal, nagysággal
 Tudományt, hirt s életet.

A klasszikus világba magát annyira beleélő költő a mindenről lemondó rideg stoikus életeszménynél köt ki: a világon minden szükségkép folyik le s az a bölcs, aki alkalmazkodik hozzá, nem lázadozik, hanem megnyugszik. Hisz a világ és élet minden dolga merő közömbösségben egyre megy, *adiaphora*:

Sem nem rossz az, sem nem jó:
Mind csak hiába való!

Kölcsey lelkében a világtól való teljes stoikus elfordulás, sőt a világ értékének merő pesszimista tagadása nem állandó élethangulat: a *Vanitatum Vanitas* egy elkeseredett léleknek csak időleges kitörése. Ha valóban oly semmire sem becsülte volna a környező világot, akkor miért akarta volna megjavítani? Miért dolgozott volna napestig, a munkában szinte elégve a köz javáért? Akkor hogyan emelkedhetett volna a nemzetben szunnyadó értékes erő kibontakoztatásáért küzdő reformkorszak egyik vezető egyéniségévé? Akkor miképpen érezhette volna a történeti felelősséget, hogy ő is a fejlődés egyik láncszeme, aki a történet ítélszéke előtt tetteiről köteles számot adni? Kölcsey munkás lelke előtt tudatosan és ösztönösen az értékeknek olyan táblája lebegett, amelyért érdemesnek, sőt kötelességnek tartotta harcolni. Fényes bizonyosság erre gyakorlatilag egész tevékeny élete, elméletileg pedig élte fogytán írt Parainesis, amelyben mintegy elvileg rendszerezte értékfelfogását.

3.

Ellentétben van többször felsötétlő pesszimizmusával kora *neohumanisztikus szellemében* való cselekvő részessége is. Kölcsey világnézete görög nyomon *esztétikai* jellegű: lelkét a világ szemléletessége és szépsége ragadja meg. A neohumanizmus, amelyhez Kölcsey ifjú korában csatlakozott s amelynek szellemében görögül is megtanult, egyoldalúan eszményítette a görögséget, amelynek harmónikus világában látta megtestesülve az igazi emberideált: a *kalokagathiát*. Ez az esztétikai irányzat a szépség derűjét és összhangját akarta

visszavarázsolni a görög embertípus utánzásával a modern világba. Azonban egy újabb lelki paradoxon kérdőjele mered elénk: ha Kölcsey borongós lelke pesszimizmusra hajlik a világ értékelésében, akkor miért vonzódik a tőle is sokszor emlegetett «görög derű» világnézetéhez, a neoklasszicizmus görögutánzó életfelfogásához? Hogyan panaszkodhatik Kazinczynak ugyanakkor (1813) az élet és sors kegyetlenségéről, a világ egyetemes fájdmáról, amikor az antik világ-felfogás és élet derűje lebeg előtte mint eszmény, amely ki-elégíti gyötrődő lelkét:

Oh genius, karjaid enyhelyében,
 Hellasnak omladékain,
 Miként Dione bölcsőjében
 Merengtem a kény árjain.
 Vigan derült fel alkonyából
 Elöttem Róma hét hegyén,
 S félistenimnek sírhalmából
 Olymp felé lebegtem én.

(A költő.)

A lelki paradoxon kérdőjelét kiegyenesíti az a tipikus jelenség, hogy a lélek sokszor olyan eszményt tűz maga elé, amely éppen ellentéte a saját lelki alkatának: olyan önkiegészítésre vágyik, ami nem ő, hanem ami szeretne lenni. A valóságban félénk és finom lelkű, visszavonult Nietzsche megszerkeszti a gyengét letipró emberfeletti ember robusztus eszményét: azt a heroikus típust, amely az ő lelki alkatának éppen az ellentéte. A természettől bánatos, melancholikus lelkű Kölcsey a kiegyensúlyozott, harmónikus, «derűs» görög világnézet embereszménye után sóvárog.

«Én minden írók között — jelenti ki Döbrenteihez írt levelében (X. 30.) — legtöbbször és legörömostebb azokat olvasom, kik görög és német nyelven írtnak.» Miért? Mert «hová fordítsuk inkább szemeinket, mint a görögökre? Soha nemzeti poesis ragyogóbb hőskorra vissza nem tekintett és soha nemzeti poesis ragyogóbb poesist maga után nem vont, mint ő nálók.» A görögök a kultúra idegen hatásait is azonnal göröggé varázsták: «Minden új, mihelyt a görög határokba lépett, mint valamely tündérpálcának csapásai alatt, elváltoztatta színét és alakját s mind kettő

helyett *mosolygóbbat és bájolóbbat* nyervén, többé idegennek nem ismertetett.» (III. 15.) A görög harmónia és derű magasztalása közben nem áttolja Kölcsey a szentimentálisborongós költészet élethangulata és világfelfogása fölött pálcát törni, noha maga is ennek az iránynak képviselője: «Maga az újagnál oly közönségesen elterjedett sentimentalismus a költés minden nemeiben új meg új színeket hoz elegyedésbe; midőn nemcsak a komolyabb indulatokon önti el magát, de magának a jó kedvnek csapongásaira is gyakran áttalfol. A görög költőnek, mint a görög művész szobrának, búsongása is szép és nyugalmas; vídámsága pedig tiszta, mint a felhőtlen ég.» (III. 22.)

4.

Kölcsey azonban csak elméletben a görögrajongó klasszicizmus híve, épp úgy, mint a német neohumanizmusé is: fellengző szavakkal úzi Goethe kultuszát, pedig bánatos, mindig a félhomályt (*helldunkelt*) kedvelő természete merőben ellentéte Goethe klasszikus derűségének, átlátszó világosságának és plasztikus nyugalmanak. Minél jobban bele-mélyed Kölcsey a nemzet lelkébe s a magyarság fejlődési szükségleteibe, annál inkább érzi irodalmunk elklassziczálásának mesterkéltségét, külsőszerűségét, nem a magyarság lelkéből lelkezett voltát, sőt egyenest a mélyebb nemzeti érzés és gondolat fejlődését fenyegető ártalmát. Ő, akinek egész költészete antik mythológiai köntösbe van burkolva, aki «tiburi dalt zeng»; akit «mint szelíd pásztort, remegő Chitonét lep meg a Musa»; akinek dala «mint Zephyr, vígan röpös»; aki «zöld bokorba fűv deli nő keblére aetheri kedvet»; aki a Phantasiát kéri, hogy «rengesse gyöngye karjaival, mint Amorát Idália»; aki lantját Ámornak, Gratiának és Phoebusnak ajánlja; akinek álmai «tiszták, miként Arethusának folyása»: végre rájön, hogy mindez mesterkéltség, idegen a magyar léleknek, ellenkezik az ősi magyar nemzeti hagyománnyal, amelynek talajából sarjadhat fel egyedül az igazi magyar költészet, nem pedig több ezer évvel ezelőtt letűnt népnek mondvacsinált után-

zásából. Kölcseynek, legmélyebb humanistáknak, belső tragikuma : érzi, hogy ha valóban nemzeti irodalmat akarunk, a klasszicizmus korának le kell zárulnia. A magyar költészet csakis magyar világfelfogású és szellemű lehet s nem görög. Vajjon rekeszthető-e szigorúbb kritika alá a neoklasszicizmus görög-római utánzása s ennek értéke, mint Kölcseynek ezekben a szavaiban : «Melyik magyar ismerjen saját mezeire, ha rajtok Pán fújja a sípot, s Tytirus házsza bárányait? Melyik magyar találhassa fel magát saját nemzetiségében, ha nemcsak az idegen mythologia képeire, hanem ez vagy amaz római verselőnek ez vagy amaz sorában álló ez vagy amaz névre is emlékeznie kell, ha poétáját érteni akarja? A görög költő csak kitisztult érzést izléssel párosulva kíván hazája fiától, hogy lelkére hasson dalával : nekünk ellenben antiquariusi tudományt kell szereznünk, hogy költőnket olvashassuk ; s ha megértettük is, minő behatást tehet ránk a mythológiának világa, mely nekünk csak valamely allegóriai tarka festés gyanánt jelen meg? Valljuk meg, hogy nem jó úton kezdtünk a rómaiaktól tanulni. A helyett, hogy segédöknél fogva tulajdon körünkben emelkedtünk volna, szolgai követésre hajlottunk ; a helyett, hogy az ő szellemöket magunkba szívtuk és saját világunkban sajátunkká tettük volna, az ő világukba költöttünk által ; de ott egészen fel nem találhatván magunkat, honunk felé visszapillongunk, s örökre megoszlott képzelettel itt is, ott is idegenek maradunk. Nem nyilván van-e, hogy a való nemzeti költésnek csak a nemzet kebelében lehet s kell szárnyára kelnie? Az idegen tűznél gyújtott fény a nemzetnek csak homály közül sugárzik.» (III. 39.)

Amikor azonban Kölcsey így a a klasszikus világfelfogás utánzása helyett az írói művészettől eredeti magyar életnézetet és szellemet követel, ebben is a görögség az eszménye. Mert az ő szemében a görögök mutattak örök példát arra, hogyan kell a nemzeti hagyományt és a nemzeti költészetet a legbensőbbben összeforrasztani. Ennek alapvető mestere volt Homeros, aki a szétszórt görögség egészét, minden politikai partikularizmus ellenére, egyetemes nemzeti szellemmel töltötte el és lélekben egyesítette. Már a római nemzet

nem tudott ilyen eredeti nemzeti világnézetű irodalmat teremteni: «görög magvakból, görög színekkel virágzott ki.» (III. 39.) Mi magyarok nem ragaszkodtunk nemzeti hagyományainkhoz, ami a nemzeti érzés nagy megfogyatkozására és hidegségére vall. Pedig Anonymus tanúsága szerint nekünk is voltak köznépi énekeink, amelyek az ősök tetteit dicsőítették. A magyar hőskornak ezeket az emlékeit azonban merőben elfelejtettük.

5.

S most Kölcsey, a klasszicizmus cselekvő híve, a *romantika hisztorizmusának* szellemi éghajlata alá kerül: a nemzet történeti hagyományainak megőrzését első hazafias kötelességnek tartja a neohumanizmus klasszikus esztétikai és általános emberi világnézetével szemben. Meglepő ennek az elvi fordulatnak lelki heve, amellyel a romantika történeti felfogásának szellemében a sajátyszerűen magyar mult történeti hagyományainak elhanyagolását ostromozza: «Kérdem, ha viseltettünk-e valaha tisztelettel valamely emlék iránt, mely a régiségből reánk általjött? Íme Rákosnak szent mezéjén egy magányos embernek ökrei szántanak; magyar királyainknak sírhalmaikat az elpusztulástól meg nem védelmeztük; s a Bethleneket és Rákócziakat borító márványdaraboknak megtagadtuk a kímélést. Mi által dicsőítők meg a helyet, hol Zrínyink elhullott, hanem ha az által, hogy a tőle védett sáncokat kótyavetyére bocsátottuk? Nem készakarva feledkeztünk-e meg Dugovicsról, kinek neve még Bocskai korában közismeretben vala? Mit talál a szem, mely régiségeinket vizsgálja? Nemde őseinknek várfalait, melyeket a gondolatlan unoka le hagyott omlani s köveiből falujában kocsmát rakatott s maga városi fedelet ment keresni? Nem azt mutatják-e az ilyenek, hogy nemzeti lelkesedés hiával vagyunk s a nemzet hős korának hagyományai kebelünk bűnös elhülésében lelték sirjokat?» (III. 27.)

Fölveti az európai és a magyar kultúra történeti ötvényének vegyi aránya kérdését. A kereszténység, a politikai élet formái, a tudományos műveltség kétségkívül közelebb hozta a magyarságot európai szomszédaihoz; viszont saját

eredeti alkotmánya, nyelve, szokásai továbbra is elválasztotta a nemzetet Nyugattól. A magyarság sok európai szint vett fel, de sok nem európaikat meg is tartott. Az utóbbiak még egy félszázaddal azelőtt is sokkal szembetűnőbbek voltak, mint most. S mennél jobban elenyésznek, panaszkodik Kölcsey, annál nagyobb fájdalommal kell éreznünk, hogy nincs írónk, «aki őseinket az ő egyszerű, eredeti nagyságokban előállította volna». (III. 33.) De honnan meríthetné anyagát, amellyel megelevenítené a magyar multat? A nép együgyű, az ősök merész tetteit dicsőítő énekeiből, a pórdalokból. Csakis a népi költészet talajából virágozhatik ki az igazi magyar nemzeti irodalom.

Amikor Kölcsey 1825-ben mindezt *Nemzeti hagyományok* címen kifejti, Vörösmarty már zengi a honfoglalás nemzeti eposzát, bár még a hexameter klasszikus bilincseiben; s már megszületett Arany János, aki a *Toldiban* a magyar lovagkor fényes világát *Ilosvai* régi népies verse alapján ósmagyar versformában föltámasztja; s már napvilágot látott Petőfi, akinek képzelete magyar népmesei indítékokból szövi ki a *János vitézt*.

Kölcsey a klasszikus irányzatnak magyar nemzeti szempontból megejtett fönnebbi éles bírálatában, amely a nemzeti hagyomány és világfelfogás diadalát követeli, egyszerre túlszigorú a klasszicizmussal szemben. Megfelelkezik arról, hogy a *magyar klasszikus szellemű költészet kezdettől fogva vérbeli nacionalista irányzat*, melyben soha sem tudott úrrá lenni a német neohumanizmus goethei kozmopolitizmusa. Az antik irodalom kultusza csak eszköz volt a nemzeti nyelv, irodalom, finomabb ízlés és művelődés fejlesztésének céljaira. A főindíték nem az általános emberi, hanem a magyarság sajátos nemzeti érdeke és művelődésvágya. A neohumanizmus egy szemernyit sem csökkenti antikizáló költőinkben a nacionalizmust: ezek meg vannak győződve, mint ahogy Herder is tanította, hogy egy nemzet fejlődése és meg-nemesedése az *egész emberiség erőgyarodása*. Egyetemesen emberi és nemzeti nincsenek egymással ellentétben. Ez egyébként Kölcseynek is az álláspontja: «Polgára lenni az egész világnak — írja külföldön tartózkodó barátjának, Kállay

Ferencnek (X. 26.) — én előttem nem azt a veszedelmes indifferentismust teszi, mely minden patriotismust, minden nationalismust kizár. Interessálva lenni az egész emberiségért, s mégis el nem veszteni azt az édes, s mintegy instinctuális érzelmet, mely a születés földjéhez von: ez a kettő nem ellenkezik egymással, mint az emberi szeretet az atyai vagy gyermeki szeretettel nem ellenkezik». *Parainesis*ében is, amely halála előtt kéréselt életbölcseiségének tükre, összhangba iparkodik hozni az egyetemes emberiségnek és a nemzetnek szeretetét, de az utóbbinak jóval nagyobb hangsúlyával: «Szeretni az emberiséget: ez minden nemes szívnek elengedhetetlen föltétele. Az emberiség egésze nem egyéb számtalan háznépekre oszlott nagy nemzetségnél, melynek mindegyik tagja rokonunk, szeretetünkre és szolgálatainkra egyformán számot tart. Azonban jól megértsd! az ember véges állat, határa csak bizonyos meghatározott körben munkálhat. Azért ne hidd, mintha Isten bennünket arra alkotott volna, hogy a föld minden gyermekeinek egyforma testvérük, s a föld s minden tartományainak egyforma polgárunk legyünk. Sohasem tudtam megérteni: kik azok, kik magokat világpolgároknak nevezik? Minden, ami szerfeletti, sok részre osztatik, önkicsinységében enyészik el. Így a szeretet. Hol az ember, ki magát a föld minden országainak szentelni akarván, forró szenvedelmeket hordozhatna irántok keblében? Leonidas csak egy Spártáért, Regulus csak egy Rómáért, Zrínyi csak egy Magyarországért halhatott meg».

Az egyetemes emberit képviselő klasszicizmussal szemben a Hymnus költője az új magyar kultúra köveit a nemzeti mult omladékai között keresi, a nemzeti öntudatot a magyarság saját szerű történeti hagyományainak kultuszára akarja építeni. Kölcsey látja meg először teljes öntudatossággal a hazai történeti hagyomány nagy nemzetnevelő, nemzeti közlelket formáló hivatását. Ő, a neohumanista, az antik művelődési eszmény helyébe a nemzeti-történeti művelődési eszményt állítja. A magyar szellem történetének meglepő és termékeny belső ellenmondása: Kölcsey a klasszikus világért rajongó lelkesedéssel indul útjára s mégis a nemzeti történet és hagyomány ápolása emelkedik legfőbb művelődési

és nemzetnevelési követelményévé. De azért a görög-latin tanulmány iránt sem hálátlan a nemzeti lélek fejlődése szempontjából. Szemeréhez írt levelében (1833) maga is elismeri (IX. 410), «hogy az iskolában római s görög történetekben oktattak bennünket, s itt a patriotismus magva». (L. tüzetesen a klasszikus szellem szerepét a magyar kultúrában: *A magyar művelődés eszményei 1777—1848 c. munkámban* II. köt. 1927. 219—365. lk.).

Kölcsey világnézetének két ikerpillére: a *nemzet* és a *történet*. Az, ami a nemzetet más nemzettel szemben saját-szerűvé avatja, a maga multjának tudata. A nemzethez tartozóság a történeti hagyományok közösségén és folytonosságán, a történeti tudat azonosságán alapszik. Úgy, ahogy az egyes ember személyiségének azonosságát a saját énje multjának folytonos összefüggése s az erre való emlékezés tartja össze, akkép a nemzet önazonosságának tudata is a multjára való emlékezésen alapul, amely egybekapcsolja az egymást felváltó nemzedékeket. A nemzeti történet ismerete nemzetalkotó tényező. Kölcsey mély társadalomfilozófiai felfogással látja meg a nemzet fogalmának lényegét: «Egész nemzet élete, mint egyes emberé. Ezt és azt az életen keresztül ömlő emlékezet teszi egészé, folyvásttartóvá, napról napra gazdagabbá. Töröld ki a lélekből annak ragyogó színeit: és íme az élet halva van. Minden nemzet, mely elmúlt kora emlékezetét semmivé teszi vagy semmivé lenni hagyja, saját nemzeti életét gyilkolja meg». (II. 153.) Kölcsey ezt a gondolatot a mohácsi vérszről szóló történetfilozófiai elmélkedésébe szövi. De gondolatát a másik mohácsi vész, a mai trianoni végzet közepett is igazolva látjuk: a törzsétől eltépett magyarságot a szomszéd népek úgy akarják denacionalizálni, hogy az új magyar nemzedéket az ő iskoláikba kényszerítve az ő nemzeti-történeti tudatuk részeseivé iparkodnak tenni: ha elvész az elszakított magyarság történeti tudata, ha nem tudja a jelent ősei szemével látni, ha a történeti emlékezet és a hagyomány közössége nem érezteti már vele a magyarság történeti *corpus mysticum*-ához való tartozóságát, akkor megszűnik magyar lenni s az új történeti tudat az új nemzet tagjává avatja.

Kölcsey jól látja, hogy a nemzetet a saját nyelv, saját

szokások, saját ősök, saját hagyomány, saját sorsközösség tudata köti egybe s választja el a többi nemzettől. S mindezek a multból hatnak a jelenre: «mind lélekről lélekre s szívről szívre plántált emlékezeten nyugosznak; s a szerént, amint vagy hüven ápoltatnak, vagy hűségtelen hidegséggel elhagyatnak, vagy gazdag virágzatú nemzeti élet fejlődik belőlük, vagy nemzeti hervadás és enyészet következik». (II. 147.) De Kölcey jövőbe néző szeme már száz évvel ezelőtt világosan látja a kis elmaradt nemzetek történeti tudatának gatlátsait is, amelyeket azóta a földgolyóbis hihetetlen nemzetközi egységesülése, az egy századdal ezelőtt még nem is sejtett technikai vívmányok következtében beállott gyors egybekapcsolódása annyira felfokozott. Miért legyen büszke a szegény s elmaradt kis nemzet a maga multjára a nagy nemzetek multjához, s főképp jelenéhez képest? Mi a magyar mult kevés és sívár emlékmaradványa, váromladéka, szalmafedelű városa Itália és Egyiptom romjaihoz képest? Van-e nekünk Waterloohoz hasonlítható csatamezőnk? A mi őseink tetteiket sem márványba, sem ércebe nem vésették: az emlékezet és dicsőség trombitáját csak a Tinódiak fújták. «S mind ezekhez a szalmaváros oly jól illett, mint bőrrel fedett sátor a tehéncsordák mellé, miket párducos Árpád és üstökös leventéi e tejjel és mézzel folyó szent földre szerencsésen hajtottanak». Hogyan lelkesülhetünk a multnak ily jelentéktelen emlékeiért, amikor a modern kor nagy tüneményeihez szokott már szemünk, amelyek sokkalta érdekesebbek és összehasonlíthatatlanul hatalmasabbak? Valamikor egy-egy ország külön világ volt. «Most az angol Rómában, római Párizsban, francia Amerikában, amerikai magyar révparton és a magyar az ég tudja hol lakik. Most az újságszerkesztető a világ öt részének ír; az angol és francia románíró a világ öt részét sóhajtoztatja, s ugyan azért minden mindent magáénak nevezhet. Az emberek egy közönséges nagy hazában élnek; érzéseiket s gondolataikat nagy tömegekhez szoktatták; s lehet-e képzelni, hogy a parányi pontot, mit máskor hazának neveztek, szüntelen szemekben tartásák? s annyival inkább, hogy e parányi pontnak századok előtti állapotával tépelődjenek?» (III. 146.).

A historizmusnak és nacionalizmusnak mélyen érző híve, Kölcsey, ezt a modern nemzetközi, mondhatnók planetáris gondolkodásmódot csak mint fikciót szerkeszti meg, mint szélső emberi modellt, amelyen a nemzetköziség és hazátlanság lehetetlenségét szemlélteti. Az ember természetében eleve benne rejlik az egy nemzethez, egy hazához való tartozás tudata, amely többé-kevésbé elhomályosulhat, de ki nem veszhet lelkéből. «Minden állat keres magának fekhelyet, minden madár fészket, hova nappali vergődése után nyugodni visszatér; s egyedül az emberen feküdnék-e a sors legterhesebb átka: vándornak lenni az egész bujdosó csillagon keresztül, s mindenütt lenni, hogy mindenütt idegen maradjon? Viselhet-e az egész emberi nem iránt tiszta, szent szerelmet szívében, ki saját házanépe keskeny körében nem tudná magát boldogabbnak érezni, mint másutt mindenütt? . . . Isten egy szívnek egy keblet teremté: így egy embernek egy hazát. Egész világért, egész emberiségért halni: azt Isten teheté; ember meghal háznépéért, ember meghal hazájáért: halandó szív többet meg nem bír».

Kölcsey a XIX. század világnézetének a napoleoni háborúk lezajlása után Európaszerte megindult nemzeti mozgalmát, ennek eszmei jelentőségét teljes mértékben érzi és elméletben is indokolja. Az emberiségnek ugyanakkor gyors ütemben megindult nemzetközi kultúrája ellenére mereven elutasítja természetes lélektani alapon a világpolgárságnak, az emberiség uniformizálódásának gondolatát. Most száz esztendő múltán álláspontját még erősebben igazolva látná: a földkerekség nemzetei soha sem voltak, mióta a világ áll, ily gyors, könnyű és sűrű kapcsolatban egymással. S mégis: a nemzeti érzés soha sem volt oly forró és cselekvőképes, mint ma, még oly exotikus nemzetek körében is, amelyek Afrika és Ázsia térségein eddig úgyszólván csak növényyszerű, vegetatív életet éltek.

6.

Kölcsey szemében a nemzet első sorban az egyes nemzetdékeket összetartó hagyományok történeti tudatán alap-

szik : a nemzet történeti-szellemi principium. Ezért vonzódik annyira nemcsak a történeti tanulmányokhoz, hanem az emberi történet *elvi* háttérének vizsgálatához is : a *történet-filozófiához*. Az állat és az ember különbségét a nagy német idealizmus történetfilozófiája nyomán abban látja, hogy amíg az állat, ösztönétől vezettetve, a pillanatnak él s a számunkra ismeretes történeti korszakban valamennyi nemzedékében mindig ugyanazon életformákban mutatkozik, addig az ember történeti lény, akinek előző nemzedékei a maguk eredményeit hagyományképpen átszármasztatják a következő nemzedékekre : az egyik emberi nemzedék a másik vállán tovább fejlődik, s így a kultúra értékes kincsei a sok emberöltő során felhalmozódnak. A mai méhek épp úgy élnek és készítenek mézüket, mint Odysseus méhei Ogygia szigetén Homerosnál ; az oroszok Egyiptom sivatagjain szakasztott ugyanazt az életmódot folytatják, mint Ramses király idején évezredekkel ezelőtt. De hová fejlődött az ember a Homeros és Ramses korabelivel szemben! Az ember azért kultúrlény, mert történeti lény s azért történeti lény, mert az egyik nemzedék a másikra hagyományozza a kultúrát s ennek elért fokába mint eszes lényeket beleneveli, hogy ezek a szellemi javakat tovább fejlesszék s megint tovább szármasztassák. Az állat ösztönével mindig csak a jelenben él : fájának nincs története ; az ember jelene mindig a múltban gyökerezik avval a törekvéssel, hogy a múlt alapján formálja a jövőt. «Az oroszok feltáplálják kölykét — írja történetfilozófusunk (V. 156.) — s ha az már elég erős, gond nélkül ereszti el ; s az megy barlangot és zsákmányt keresni : s nem kérde : ki az, ki a végtelen pusztát, hol bolyong, alkotó? nem kérde, hová lőn az anya, ki őt hónapokig ápolá? Az ember nem a jelen pillantat, nem a pillantati szükség rabja ; értelmi eszméletekre lévén alkotva, nem veszti el a múltat szem elől ; s ez által mind a jelennek több díszet szerezhet, mind a jövőre kiszámított hatással tud munkálkodni. Innen van, hogy nemeszázados tapasztalásait ősi kincs gyanánt meggyűjtögetvén, szívemelő kilátást nyitott magának a mindenségbe». Kölcsönösen ismeri fel az embernek, mint eszes lénynek, történeti jellegében minden szellemi-kulturális fejlődés alapját.

Ezt a fejlődést, a fejlődésnek tényezőit s egyes szakaszait újraszerkeszteni, a multból élővé föltámasztani a történetíró feladata. Kölcsey, aki maga is számos történeti, főképp állam- és jogtörténeti tanulmány szerzője, sokszor töpreng a történettudomány lehetőségén és módszerein. Meglepő, hogy a történettudomány ismeretelméletének modern kérdéseit milyen kimerült formában veti fel egy századdal ezelőtt.

A mult anyaga a történész előtt csak a rég letűnt világak széjjelszórt maradványaiban és emlékeiben jelentkezik. Hogyan tudja a historikus ezekből az összefüggéstelen töredékekből a mult igazi képét megszerkeszteni, amikor a jelen eseményeit sem tudjuk a tanuvallomások szubjektív és torzító tükrében megállapítani? A történettudományi szkepticizmusnak ez a kérdése Kölcseyt is megkísérti: «Tanúkat hallgatunk ki oly esetről, mely csak ma azon emberek között, kikkel élünk, s azon városban, melyet lakunk, történt vala; s ellenkező bizonyításaikból alig tudjuk a valót kifejleszteni; minő bizodalommal viseltethetünk hát azon korhoz, azon nemzetekhez, melyeket erkölcsi különjeik még távolabb tartanak tőlünk, mint a közöttünk lefolyt ezredek?» (V., 207.) Itt csak a források alapos történeti kritikája, az adatok gondos egybevetése segít, de még így is mindig marad a történetírásnak számos szubjektív mozzanata, amely a történetíró lelkiségének és értékelésének egyéni velejárója.

Kölcsey már tiltakozik a természettudományi kategóriák illetéktelen alkalmazása ellen a történettudomány területén: félti a történetírást a természettudományokban gyakran uralkodó deduktív apriorismustól. «Azok, kik a természet titkait és törvényeit — mondja filozófusunk — akarták felvilágosítani, saját fejeikből alkottanak hypothesiseket, s azokat a természetre alkalmaztatván, később bizonyosan principiumokká igyekeztek formálni. Hasznos-e a valóznak ezen módját a históriára is alkalmaztatni? Talán nemcsak nem hasznos, sőt felette veszedelmes.» Az olyan történész, aki apriori föltevést szerkeszt és ehhez ragaszkodik, többé nem a történeti valóságot, hanem föltevésének igazolását keresi: nem az emléktöredékektől emelkedik a föltevés-

hez, hanem a föltevéstől száll alá az emléktöredékekhez, föltevésével vet világosságot ezekre. Így a múlt hamis fényben tűnik fel, a vizsgálódás helyébe a vak hit lép. «Nem éppen úgy bánt-e Newton a chronológiával, mint a physikával? S íme, az a nagy ember, ki a természettudománynak annyi fényt kölcsönzött, a históriára fordítván fáklyáját, annak ávilágánál eltévedett.» Kölcsey már tisztán látja a természettudományi és a történettudományi megismerés módszertani különbségét: a természetet külsőleg, közvetve fogjuk fel, a történetet pedig, az e mögött rejlő szellemet, újraélés útján közvetlenül megértjük. A szellem sohasem fogható fel és elemezhető fogalmilag úgy, mint a természet: a szellemet a történeti emlékekből csak az tudja kihallani, akinek erre külön lelki orgánuma van, akinek szelleme a mult szellemével együtt tud hangzani, homophon vele. A szellem a természeti tárgy hasonlóságára «objektíve» soha fel nem fogható: a megértőnek bizonyos fokú szubjektivitása soha ki nem iktatható. «A morális (szellemi) világ — így látja előre Kölcsey a szellemi tudományok modern ismeretelméletét — ott, hol az emlékek bennünket elhagynak, éppen oly hozzáférhetetlen, mint a metaphysikának tárgyai. Inductiók és analógiák lehetőségekre vihetnek, bizonyosságokra nem. S ott, hol nemcsak egy a lehetséges, mi fogja a választást csalhatatlanul vezetni?»

Kölcsey már élesen elítéli azt a történetírást, amely csak az adatokat egymás hegyibe-hátába gyűjti, a való és a valótlan tudósításokat egymástól megkülönbözteti, az időszámítást megjavítja, eredetet, születést és halált nyomoz, de megfeledezik az eseményeket mozgó *szellemről*. Az ilyen történetírásban mind az egyes emberek, mind a nemzetek úgy tűnnek fel, mint a bábszínen ugráló bábok: «A kéz, mely a szemelőtti mozgásokat rejtekéből igazgatja, láthatatlan marad, s így gyakran szemlélünk következtést ok, tettet rúgó s történetet egybefüggés nélkül. Így szemlélés által gyűlt ismeretünk emlékező tehetségünkhöz szól, s lelket nem táplál. A *philosophusi történetvizsgáló* felvilágosítja az emberi szívnek titkait s azokban keresi fel a történet dolgoknak kútfejeit.» A nempuszta adathalmazó, hanem igazi historikus a mult lelki indí-

kait és szellemét iparkodik rekonstruálni, a mult drámáját «a belső emberből igyekszik felderíteni.» Azt is észreveszi már Kölcsey, hogy a lélek a mult szellemére csak a *jelen* alapján tud rezonálni, a megértés lelki alapja mindig a jelen nemzedék tudatállapota s értékelési beleélő képessége. Ezért a történésznek egyik tulajdonsága, hogy «tekintetével a multtól a jelenkorig, a jelen kortól a multig hat.» Kölcsey már nyíltan hirdeti annak a történetírásnak programját, amelyet ma «szellemtörténetnek» hívnak.

De hogyan tudja beleélni magát a történész a népek ősi állapotába, hajdankorába? hogyan tudja megállapítani, milyenek voltak valaha azok a nemzetek, amelyek most Európában a fejlett kultúra fénye s csillogása közepett élnek? Kölcsey a történetíró számára az ethnológiából kölcsönzi a módszertani receptet: «Vedd kezedbe az utazóknak írásaikat; s tedd által magadat lélekben a tűzföldnek, új déli Wallisnak, új Zeelandnak, Otahitinak partjaira. Olvasd egy történetírónak szavaival, minő képet rajzolnak előnkbe az utazók az úgynevezett vad népekről» (V. 210.). S példaképpen megrajzolja az újzeelandi kannibálok lelkiségét, társadalmi szerkezetét s primitív műveltségi viszonyait. Majd egybeveti ezekkel a modern európai népek kultúrájának: erkölcsének és művészetének, főkép tudományának és technikájának fejlettségét.

A primitív és a művelt népek társadalmát s kultúráját összehasonlítva, Kölcsey a nagy fejlődés ellenére sem húny szemet a történeten végigmunkáló emberi alaptermészet azonosságára előtt. Bár elismeri az emberiségnek a történet folyamán való haladását és tökéletesedését, amelynek igazolására a XVIII. századi francia felvilágosodási irodalom történetfilozófiai optimizmusa is sugallja, mégis megüti szemét a morális és fizikai rossznak az ember természetéből folyó közremunkálása a történetben. «Bátran állíthatjátok, — mondja — hogy mind azon rosszak, melyek az új világ vad népeinél saját meztelenségükben mutatkoznak, kisebb vagy nagyobb mértékben, többé vagy kevésbé hasonlító alakban, s többé vagy kevésbé elleplezve, a legmíveltebb nemzetben is feltaláltnak: de feltaláltnak oly javak is, melyeknek magva

a vad nép kebelében még észrevétlen szenderegnek.» S elébe tolul a kérdés, vajjon miért indultak fejlődésnek ezek a magok az egyik s miért senyvedtek el a másik nemzetnél? Mi az oka a kulturális fogékonyság különböző mértékének? Miért hágott a műveltség oly magas polcára az egyik nép, míg a másik a középszerűség lépcsőin maradt, sőt éppen a fejlődés alsó pontján már megállott? Mik az okai a kultúra vándorlásának Keletről Nyugatra, Délről Észak felé? Hogyan vált lehetségessé, hogy a történet színterének bizonyos pontjain hatalmas és művelt nemzetek régi nagyságának romjai felett ma vad népek fészkelnek?

Ezekre a kérdésekre Kölcsey a históriának egészéből, az egyetemes összehasonlító történettudománytól várja a feleletet. Korának történeti láthatára, panaszkodik, még igen szűk. A sok nagyzással «világtörténelemnek» nevezett egyetemes történelem a földkerekségnek csak bizonyos részeire szorítkozik. Történettudományunk csak néhány nép multját öleli fel, de ezek között sincsen egy is, amelynek történetét az eredettől kezdve nyomról nyomra követhetnénk. És mégis a magyar történetfilozófus ebben a szűk történeti láthatárban is mennyi fölemelő tanulságot és örömet talál! Kölcsey, mintegy az évezredek fölött lebegve, az emberi történet makroszkópikus látványától elragadtatva, a kérdések egész tömegét ontja magából: «Hogyan lőn itt egy nemzet kicsinyből nagygyá, egy más ott nagyból semmivé? Mi módon lőn néhol kevés számkivetett familiákból város, a városból birodalom, az összetört birodalom omladékaiból hatalmas országok? Miként ébred itt a világosság a vad nép között s annak jóltevő fényénél mint alkotja az magát össze kisebb vagy nagyobb társaságokká, mint lépdel találmányról találmányra, ismeretről ismeretre, hatalomról hatalomra mindaddig, míg ragyogó pályájának legmagasb pontján áll? Miképpen borul ott homály a fény és csillogás közt századokat töltött nagy népre, s mint sülyed el saját nagyságának terhe alatt lassanként? Hogyan áll elő itt egy még ismeretlen nemzet, mint sebes villám vagy pusztító szélvész; s mint dühösködik országokról országokra mindaddig, míg kül- és belokok által megszelídülvén, vérrel szerzett hazáját virágzó tartománnyá

formálja? Mint hullanak itt szabad népek a despotismus örvényébe? Mint tűnik ki amott számos egymás mellett állott monarchiának sora a történetekből, melyeknek omladékain demokratiák emelik fel magokat?» Kölcsey előtt, amikor ezeket a kérdéseket fölveti, főképp a római birodalom emelkedése és bukása, a hún birodalom sorsa, a magyar nemzet hirtelen megjelenése Európában, a francia forradalom s a napoleoni despotizmus lebeghetett. Mai szemünk e kérdéseknél a japán birodalom hirtelen emelkedésén, a Habsburg-monarchia omladékain, a szabad népek fölé kerekedő diktatúrákon akad meg. A történet útjainak minden kacskaringós és szaggatott volta ellenére meglepőek az ismétlések, az örök emberi természetből folyó analógiák : *eadem, sed aliter*.

KORNIS GYULA.

VÖRÖSMARTY, A SHAKESPEARE-FORDÍTÓ.

Aki majd valamikor könyvet akar írni a *Szózat* költőjének Shakespeare-hez való viszonyáról, munkáját bizonytalannal e négy részre fogja osztani: Shakespeare-hatások Vörösmarty drámáiban, esztétikai értekezések, színi bírálatok, végül fordítások. A három első részt illetőleg, főképp a Shakespeare-i hatások dolgában, a szerző igen becses előmunkálataira fog támaszkodhatni, kivált Riedl Frigyes és Császár Elemér tanulmányaiban, míg a negyedik részt, Vörösmarty fordításait illetőleg kevesebb anyag fog rendelkezésére állani, bár a történeti adatokra nézve Bayer nagy monografiája igen becses forrásmű. Én az alábbiakban ehhez a kissé elhanyagolt negyedik részhez kívánok néhány adalékot szolgáltatni.

Vörösmarty tudvalevőleg két Shakespeare-darabot fordított. Az egyikkel, *Julius Caesarral*, úgy látszik, már 1836 végén elkészült, noha, mint egyik levelében írja, a «tiszta-záshoz» csak később foghatott hozzá. Mutatványok e fordításból csak 1839-ben jelentek meg az *Athenaeum* című folyóirat több számában. Könyvalakban egy esztendő múlva látott napvilágot. Vörösmarty másik fordítása, a *Lear király*, jóval későbbi keletű: csak 1854-ben készülhetett el és csak Vörösmarty halála után, 1856-ban jelent meg, mindamellett, hogy Petőfinek egy Arany Jánoshoz intézett és 1848. febr. 5-én kelt levele szerint Vörösmarty már *akkor* foglalkozott e munkával, vagy ahogy Petőfi mondja: «learezett». Ugyane levél szerint Vörösmarty még *Hamlet*, *Macbeth*, *Viola*, *Nyáréji Álom* «s még nem tudom minék» lefordítására is készül; de ha Petőfi ez adatot, mint föltehető, magától Vörösmartytól

kapta is, bizonyos, hogy mindez a készülődés csak terv maradt. Vörösmarty hagyatékában mind e darabok fordításából nem akadt semmi, csak *Romeo és Juliából* egy töredékes fogalmazvány, pár lapnyi. Hogy Vörösmarty rendkívül fontosnak tartotta a Shakespeare-fordítás ügyét, azt tudjuk; hiszen tőle származik az a bizonyos túlzó kijelentés, hogy «Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szépliteratúrának is felér legalább felével». De — tegyük hozzá: szerencsére — eredeti munkássága sokkal inkább lefoglalta, semhogy a fordításra vonatkozó szándékait végrehajthatta volna.

A két Shakespeare-átültetést a kritikusok nem találták egyenlő értékűnek. Felhozták, hogy Vörösmarty *Lear király* «tisztázását» már 1854-ben megkezdte ugyan, de ezután még egyszer végig akarta simítani munkáját, amiben akkor már súlyosra fordult betegeskedése megakadályozta. Anyagi helyzete is annyira kétségbeejtő volt, hogy nagyon is rá volt szorulva a *Nemzeti Könyvtár* által felajánlott 300 forint tiszteletdíjra, s ezért úgy adta át a kéziratot, hogy majd a nyomdai korrektúra-íveken fogja a még szükséges javításokat elvégezni. Legalább Gyulai Pál ezt hiszi; és ő valóban közül is egynémely ily utólagos javítást. De ez nem bizonyít sokat, hisz a legtöbb szerző javítgat már kiszedett munkáján is.

Hogy a *Lear* gyengébb munkája Vörösmartynak, ezt néhányan még akkor is állították, amikor a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-kiadásának szerkesztői arról tanácskoztak, felvegyék-e ezt is. Tomori Anasztáz, a kiadás mecénása, 1858-ban azt írta Aranynak, hogy *Julius Caesar* és *Lear király* Vörösmarty-féle fordítását is föl kellene venni «kegyeletből», még pedig «némi áttekintés és pótlás mellett». Arany azt feleli, hogy *Julius Caesar* nem pusztán kegyeletből vehető fel: «Gyönyörű nyelven és jambusokban van fordítva, aminőt csak Vörösmarty tudott írni. Lehetnek hibák, rosszul értett helyek, miket egy tollvonás helyreigazítna . . .» De *Learre* nézve ezt írja: «*Leart* nem olvastam, de a szerint, amit róla hallok, ez már gyöngé fordítás. Alkalmassint egészen új fordítást szükségel». Arany ezt a véleményt később, amikor kötelességszerűleg gondosan elolvasta *Leart* is, megváltoztatta és

igenis fölvehetőnek, sőt fölveendőnek tartotta a Kisfaludy-Társaság vállalatába, ahol 1865 végén meg is jelent.

Hogy Arany mily behatóan foglalkozott a Vörösmarty-féle *Learrel*, mutatja a fordítás első kiadásának az a példánya, melyet átnézett s mely ma is megvan. Én is betekinthettem ebbe a példányba, végignézhettem annak bőséges széljegyzeteit, és itt is megcsodálhattam Arany éles kritikai szemét, mellyel meglátta e fordítás nem csekély számú gyengeit. Majd minden lapon talált valamit, amit nem vélt teljesen megfelelőnek. Sok helyen odaírta a lapszélre azt is, hogy az illető részt szerinte hogyan kellene visszaadni, másutt csak ennyit írt: «nem szabatos» vagy «erőltetett», vagy «érthetőbbé kell tenni», vagy: «lásd *Delius*» (t. i. a *Delius*-féle kiadást, melyet a Kisfaludy-Társaság a fordítók számára kötelezővé tett.) De Arany e megjegyzéseit nem érvényesítette az új kiadásban; csak nagyon kevés helyen, némi apróságon változtatott. Az első harminc lapon pl. csak két szó van kiigazítva: e helyett «ebben *biztos* vagyok», ezt tette: «ebben *bizonyos* vagyok»; egy másik helyen pedig a «lecsillapodni» szót erre javította ki: «csillapodni». Különbösen csak két, zárjelben levő, úgynevezett utasítást pótolta: az egyik ez: «kürtszó», a másik: «elteszi a levelet». Lényeges javítást, ismétlem, nem végzett a régi szövegen; hibás helyre is csak két ízben utalt rá, ott is csak a lap aljára tett csillagos jegyzetben: az egyik helyen figyelmeztet arra, hogy ott Vörösmarty kihagyott egy sort, mely pedig fontos, a másik helyen kiigazítja egy szó helytelen fordítását. A «*serving man*»-t ugyanis Vörösmarty *inas*nak fordította, holott az ott udvarlót, cavaliere servente-t jelent. Mindezek ellenére nem merném állítani, hogy Vörösmarty *Lear*-fordítása valóban sokkal gyengébb, mint a *Julius Caesar*. Talán a darab vége felé a verselés nem vall Vörösmarty virtuóz tollára, de ami a fordítás egyéb kvalitásait illeti, a két munka egyenrangú. Mindkettőnek vannak nagy erőnei, mindkettőnek vannak fogyatkozásai.

A mi szempontunkból a legfőbb baj az, hogy mindkét fordítás oly időben keletkezett, mikor a nyelvújítás harcai még nem ültek el. Vörösmarty nem tartozott ugyan a Kazin-

ezt követő túlzó neológok táborába és stílusa szófűzés dolgában legtöbbször ma is mintaképe lehet a nemes veretű magyarosságnak, de eredeti munkáiban épp úgy, mint fordításaiban ő is használt számos oly új, vagy a régi nyelvből felelevenített szót, melyek ma már nem élnek sem a köznyelvben, sem az irodalomban, még kevésbé a színpadon, melyek ennél fogva ma már zavarólag hatnak. Vannak közöttük olyanok, melyek szokatlanok ugyan, de mégis annyira amennyire érthetők, pl. a vetélkedést jelentő *vetély*, a vitakozást jelentő *vitály*, a tolvajt jelentő *csenész*, de van olyan is, amely ma már érthetetlen, pl. a *bát* szó, amellyel Vörösmarty az angol *politic*-ot fordítja. A szóhasználat okozta e bajhoz járul az is, hogy egyes nyelvtani alakokkal is sűrűn éltek akkor, melyek ma már meglehetősen kikoptak az élő nyelvből. Ilyen a félmult; ma különösen hangzik, hogy midőn Brutus azt mondja csatlósának, nem akar-e aludni, ez azt feleli: «*Már alvám*». Még ritkább ma az *-and -end* alakú jövő és ennek továbbképzései: *lelendek, leende, fellázadandott* stb. A szenvedő alakot sem szeretjük ma már és nem lehet ma már ilyeneket sem leírni: «*felségedhezi szeretetem*».

Egyébiránt használatból kiment szók aránylag gyéren fordulnak elő e fordításokban, — számukat tán kétszázra tehetném — úgyhogy néha lapokon át egészen a mai nyelven szólalnak meg Vörösmarty verssorai. Ha megengedhetőnek tartanók a Vörösmarty szövegéhez való hozzányúlást, e szókat, épp úgy mint a fönt jelzett szóalakokat, könnyen ki lehetne küszöbölni. Ennek a kérdésnek eldöntése bizonyára nagyon kényes; de tán szabad arra hivatkoznom, hogy a német Shakespeare-társaság az ő klasszikusnak elismert Schlegel-féle fordításukból is rendezett már módosított kiadást, mindamelllett, hogy ez a fordítás olyan időben készült, mikor a német költői nyelv már teljesen megállapodottnak volt tekinthető, és így csak egyes fordítási hibák voltak igazítandók.

Ily esetleges új kiadásban segíteni lehetne Vörösmarty műveinek egy másik szeplőjén is, mely szintén a kor nyelvhasználatából folyik. A színpadi stílus ugyanis ma már sokkal inkább közeledik a közönséges beszédhez, mint ezelőtt száz

évvel, és ma már különösen hangzik az efféle: «Mi az, mit vágyásod van közleni?»

Természetes, hogy más kifogásolni való is akad Vörösmarty e fordításában. Hiszen mindenki, aki ily munkával valaha foglalkozott, tudja, hogy itt tökéletest nyújtani nem lehet. Különösen az angol nyelv rendkívüli tömörsége okoz sok nehézséget. Főleg ennek kell tulajdonítani, hogy némely helyen még a nyelv és verselés olyan mestere is, mint Vörösmarty, kissé homályos marad. Bajos pl. megérteni, hogy Lear azt mondja Cordeliáról: «Új leányunk a gyűlöletben», ami azt akarná jelenteni, hogy Cordelia új tárgya Lear gyűlöletének, hogy eddig szerette, de csak *most*, legújabban szolgált rá arra, hogy apja gyűlölje. Ezt a példát néhány mással is megtoldhatnám, sokkala magam följegyzéseiből, többel Arany széljegyzetei alapján. Az utóbbiak részint egy-egy helytelenül fordított szóra vonatkoznak, pl. midőn Vörösmarty a Learnek kíséretül engedélyezett *lovagokat* nem lovagoknak (angolul knight), hanem legényeknek nevezi, vagy midőn Kent azt mondja: «*irtózom a törvényszéktől*» (I fear the judgment), holott itt a *judgment* (ítélet) szó a *végítélet* napját jelenti, majd egyes nem helyesen tolmácsolt mondatokra. Pl. midőn Goneril Vörösmartynál azt mondja Learról:

Az agg ember gyermekké lesz megint,
Kit majd szigorral, majd hizelgve kell.
Ha csínt tesz, rendbe hozni

ez más, mint az eredeti; a szöveg Arany széljegyzete szerint így volna helyes: «Az agg ember gyermekké lesz megint, kit szigorral inkább, mint kedvezéssel kell rendretasítani, ha az utóbbi nem használ». Tehát nem majd szigorral, majd hízelegve, hanem kedveskedéssel, és ha ez nem használ, csak akkor szigorral. Nem folytatom ez Aranyból vett nagyon tanulságos idézeteket, csak azt a kívánságomat fejezem ki, hogy ezek a rendkívül becses széljegyzetek mennél előbb teljes hűséggel közöltessenek.

Vörösmarty az eredetiből fordított, amit ha valaki kétségbevonna, rámutathatnék a fordítás oly helyeire, melyekben a Schlegelnél elmaradt szó a magyar szövegben igenis

vissza van adva. (Pl. *Julius Caesar*ban a «*fleering tell-tale*», Vörösmartynál «*vigyorgó hírharang*», holott a német szövegben, a jelző elhagyásával, csak «*Ohrenbläser*»). De az is bizonyos, hogy a Schlegel-féle fordítás szeme előtt volt és egyes, nehezebb helyeken főleg ennek nyomán indult — és hibázott. Így pl. különös *Julius Caesar* elején e mondat: «Nézd, hogy' megolvadt bennök a salak!» Itt Vörösmarty nyilván Schlegel vezette félre, akinél ez a mondat így szól: «*Sieh, wie die Schlacken ihres Innern schmelzen!*», holott a salak maga nem olvad, hanem az az ércnek a kőzetből való kiolvasztásából hátramaradt üledék. Az érc olvad, de a salak már nem. Egy másik, különös botlásra már Haraszti Gyula rámutatott: arra t. i., hogy Vörösmarty egyhelyütt a *cushion* szót, amely vánkost jelent, *szekrénynek* fordította. A szó németül *Kissen*, amit Vörösmarty vagy egy sajtóhibás szótárban, vagy egy sajtóhibás Schlegel-fordításban *Kisten* vagy pláne *Kastennek* olvashatott, s így került a *Julius Caesar*ba az a furesaság, hogy Brutus egy-két hívét, akik kinn a pusztán földön hálnak, azzal hívja be tábori sátrába, hogy ott a *szekrényeken* hálhatnak, holott vánkosokat kínált nekik. De ennyire kirívó botlást Vörösmarty e fordításaiban többet nem is lehet felfedezni, s erre az egyre is alkalmazható az a régi igazság, hogy néha a jó Homér is szundikál.

Eddigi példáimat a fordítások verses részeiből vettem; a prózai részekben Vörösmarty sokhelyütt kevésbé volt szerencsés, mint a kötött alakú dikióban. Itt néhol bizony nehézkes, szófűzéseiben olykor nagyon latinos. Pl. Brutus, mikor hozzák a megölt Caesar tetemét, így szól: «Itt hozatik teste Antonius gyászkiéretében, ki ámbár megölésében részes nem volt, osztozandik halála jótéteményeiben, helyet foghatván a köz igazgatásban, mint ki nem közületek? Evvel én távozom, kinél, valamint legjobb barátomat megöltem Róma javáért, ugyanazon tör van számomra, ha honomnak halálemat tetszendik kívánni».

S most, hogy rámutattam Vörösmarty fordításainak gyengéire, másfelől hangsúlyoznom kell azt is, hogy e fordítások a magyar Shakespeare-honosítás történetében korszakot nyitnak. Míg előtte jobbára csak másodkézből való,

kontár csinálmányok plántálták át hozzánk Shakespeare remekeit : Vörösmarty volt az első, aki e talán legnehezebben tolmácsolható idegen drámai költőt az eredetiből, a műfordítás szigorú szabályai szerint, teljes formai és tartalmi hűséggel igyekezett megszólaltatni nyelvünkön. De ez elsőbbséget nem tekintve is díszes helyet igényelhetnek e fordítások irodalmunkban; hisz Vörösmarty itt is az volt, ami egyéb munkáiban: az, amit Gyulai tömören úgy fejezett ki, hogy «újjáteremtője költői nyelvünknek.» Fentebb idéztem Aranyinak azt a mondását, hogy oly gyönyörű jambusokban szólaltatta meg a britt óriást, aminőket csak ő tudott írni. Hozzátehetem, hogy e részben azóta sem múlta felül senki: nyelvünk zenéje sehol sem cseng szebben, mint például Antoniusnak Caesar fölötti gyászbeszédében :

Temetni jöttem Caesart. nem dicsérni.

A rossz, mit ember tesz, túléli őt.

A jó gyakorta sírba száll vele.

Amily csodaszépen ömölnek e sorok, oly hatalmasak az örült Lear átkozódásai és oly fordulatos ugyanott a bolond sok bohóskodása. Milyen erő van e nyelvben, mily gazdagság merész szófüzések terén, mennyi új szóalkotás teszi megkapóvá, plasztikussá e stílust! Hosszú lista készülhetne e szókból, melyek bár szabályos képzésűek, először Vörösmarty tollából kerültek ki, pl. a *bel-düh*, a *vad-lét*, a *balszerű*, a *búcsúvét*, az élet *útköre*, a *szívtörő* csapás, a *vérmű* stb. Mily hatást tud elérni egyetlen igével, melyből szabályos képzővel új s a maga helyén meglepő szót teremt! Midőn pl. Antonius magára marad Caesar holtteste mellett, ezt mondja : «Sebeid fölött, kik bíbor ajkaikkal *Nyilongva* néma szájként hangoztat S szót kérnek tőlem» . . . Itt ez a «*nyilong*» még erősebb az eredetinel, ahol csak ez van : *do ope*, «megnyílnak». A «*nyilong*» szinte élénk varázsolja a sebeket, melyek mint beszélni nem tudó szájak többször is ki-kinyílnak : szeretnének szólani, de némán kell maradniok. S a kép elevenebbé tételéhez hozzájárul az is, hogy a *sebek* után visszamatató névmásként a *kik*, s nem a *mik* vagy *melyek* következik, ezzel is fokozva a sebek személyesítésének megragadó képét. Sok ily helyre mu-

tathatnék rá, ahol Vörösmarty varázslatos nyelvművészete remekelt, gazdagon kárpótolva az olvasót mindazon szeplőkért, melyekre utalnom kellett. Az ő lángelméje e két fordításban ezek ellenére is nagy és maradandó értéket alkotott. Az a lelkeség, mellyel e tolmács-munkára vállalkozott és az a végtelen fáradság és gondosság, mellyel azt végezte, annál több magasztalást érdemel, mert midőn lángelméjét a hálátlan és sokfelé alsóbbrendűnek ítélt utánköltés szolgálatába állította, ő is tudhatta, hogy elvonja alkotó ereje jó részét az eredeti termeléstől, mellyel ezerannyi babért arathatott, mint ezzel. Az ő Shakespeare-fordítása tehát önmegtagadás is volt, melyért egyfelől kegyelet és hála illeti emlékét, másfelől csodálat, hogy valósággal úttörő munkával két oly művet bírt nemzetének ajándékozni, melyek régebbi műfordító irodalmunknak mindenkor ékességei és büszkeségei fognak maradni.

RADÓ ANTAL.

A MEGISMERÉS ÖSKÉRDÉSEI.

— Első közlemény. —

I.

Az ember egyik legfőbb ereje, hogy megismerhet, és általában egyik legfőbb boldogsága, — Aristoteles szerint a legfőbb boldogsága — csupán néha-néha kínja, hogy megismer. Mert lényegében a megismerés az a tevékenységünk, amely által kapunk ; a cselekvés és az alkotás útján elsősorban adunk, produkálunk és csak a megismerésben nyerünk, kapunk és ezáltal növekedünk magunk is. Valóban : az ember mint *én*, mint szellemi lény leginkább a megismerésben kap, határtalan gazdagságban, szellemi javakat ; hiszen a megismerés a legegyszerűbb és a legszínesebb érzéki felfogástól a legmélyebb kontempláció-adta belátásig terjed, sőt az érzelmi és akarati megragadások is a megismerés tágabb körébe sorolhatók. Az ember pedig, ez a mindig telhetetlen lény, természetes és végtelen kapzsiságában mindig törekszik kapni is, nemcsak adni, hiszen mindig van benne valami lényegéhez tartozó befejezetlenség, nem-kész-ség, amelyet betölteni vágyik, de teljesen betölteni sohasem képes. Ezért törekszik az ember természetesen a megismerésre, a mindig újabb megismerésre ; még pedig legfőképpen, bár nem mindig legelőször, az önmagáért való megismerésre, vagyis a megismerésre azért, hogy kapjon, hogy telhetetlen betelni-vágya mindjobban teljesedjék.

De nemcsak öncélúan törekszik az ember megismerésre ; időben gyakran előbb még azért is törekszik megismerni, mert a megismerés által jobban tud cselekedni, alkotni, érvényesülni, élni, azaz hatalmasabb lesz ; a megismerés egyúttal óriási jelentőségű hatalmi eszköz, az ember élet- és érvényesülés-, cselekvés- és alkotás-vágyának kielégítésében

a legfontosabb segítőtenyezők egyike. És ezt a megismerést, amelyben lényegileg kap, az ember mégis tevékenység által éri el, sőt magát a megismerést is közvetlenül tevékenyen valósítja meg: ez az «örök-mozgó», a tevékenységben boldog ember megismerés-adta boldogságának a kapásszomj kielégülése mellett a második fő forrása.

Mi a megismerés? A megismerés kétségtelenül valami kapás: tartalmát a megismerő mint megismerő nem adja, nem produkálja, hanem kapja, még pedig tevékenyen; ezért nevezzük megragadásnak — az *átható* megragad szó értelmében — valamint felfogásnak; vagyis a megismerő megfogja, megragadja, vagy elfogja, felfogja a megismerés tartalmát. Hogy a megismerés valóban megragadása valamely, a megismeréstől függetlenül meglévő realitásnak, — amely lehet esetleg úgynevezett idealitás is — tehát nem maga produkálja, nem maga teremti tárgyát, azt mindeneselött a megismerés élménye bizonyítja: ebben mindig a megismeréstől függetlenül meglévő tárgy kapása, megragadása szerepel, nem pedig eredeti produkálása, létesítése. Azok az idealista elméletek is, amelyek a megismerésben az ismerés tárgyának az ismerő alany részéről való, valamilyen produkálását látják, ezt a produkciót tudattalannak, tudatalattinak kénytelenek tartani, semmiképpen sem tekinthetik élményszerűen adottnak: mert a megismerés élménye éppen az ellenkezőt mondja. A megismerés élményét éppen az különbözteti meg például a képzeleti alkotásétól, hogy tárgya nem függ a megismerő éntől, attól nem változtatható, nem igazodik a megismerőhöz, hanem ennek kell valamiképpen a megismerés tárgyához igazodnia, és csak ha a megismerő — tevékenyen — hozzáigazodott a semmiképpen sem önkényétől függő ismerési tárgyhoz, tudja megragadni, megismerni. Így van ez az érzéki vagy szemléleti és a gondolati megismerésben is. Ezzel szemben a képzelő-alkotó én képzeleti tárgyát, alkotását produkálja, létesíti, általában önkényesen változtathatja is.

A megismerés élményén kívül a megismerésnek felfogó, befogadó, receptív természete mellett szól a megismerés eszközjellege, gyakorlati eszközértéke is. Mert a cselekvés,

a gyakorlati élettevékenység általában a cselekvő tudatából kihat egy az alanyon túl lévő világba és abban működik. Ez a világ pedig legnagyobbbrészt független a cselekvőtől és annak, még a leghatalmasabbnak is, a világhoz igen sokban kell alkalmazkodnia, hogy eredményesen működhessék benne. Az alkalmazkodást pedig leginkább a megismerés teszi lehetővé, de nyilvánvalóan csak úgy és akkor, ha a megismerőtől — mint megismerőtől — függetlenül fennálló tárgy megragadása, befogadása. Mert ha az ismereti tárgy csupán a megismerő alkotása volna, nem érthető meg, hogyan mozdíthatná elő a cselekvésnek az attól függetlenül fennálló tárgyi világhoz való alkalmazkodását ; a képzeleti, azaz valóban az alanytól alkotott képek szerint és nyomán való cselekvést általában és tipikusan éppen az jellemzi, hogy nem elég «reális», azaz nem eléggé alkalmazkodott a külvilági valósághoz és ezért gyakran beleütközik abba.

A megismerés megragadó, befogadó jellege mellett szól harmadszor az a körülmény is, hogy tartalmi általában «egyénköziek», vagyis a megismerés a megismerők részére egyetemesen közös, azonos lehet. A különféle egyének megismerőképességében, értelmiségében vannak ugyan igen fontos egyetemesen közös vonások, amelyekkel később bővebben is foglalkozunk, de azért minden egyének megvan a maga saját és a másokétól többé-kevésbé eltérő «privát esze». És a különféle egyének megismerésében mégis nagyfokú megegyezés, sok esetben, például egyszerűbb matematikai megismerésekben, szinte teljes megegyezés tapasztalható, holott például az egyéni alkotások tekintetében igen nagy, sokszor óriási különbségeket találunk a különféle képzeleti tehetséggel megáldott egyének között. A megismerőképességben is megvannak ezek a nagy különbségek és főleg a megismerés eredetiségében és mélységében jelentkeznek ; de a megismerés körének óriási, legnagyobb területén mégsem tesznek számot, nem gátolják meg a szabatos megegyezést. Ez pedig másképpen egyáltalában nem érthető meg, mint a közös megismerési tárgy hasonló, és a nagyfokú megegyezés esetében egyúttal hasonló mértékben teljes, megragadásának felvétele útján. Így a megismerés gyakori és nagyfokú

egyéni közöi megegyezése is világosan a megismerésnek tárgyát nem eredetileg alkotó, hanem befogadó, megragadó természetét tanúsítja.

Sokféle félreértés alapját kiküszöbölhetjük, ha mindjárt kezdetben különbséget teszünk a megismerés két fajtája, a gyakorlati célú és az öncélú elméleti megismerés között. Mert bár mindkettő megismerés és így a megismerés egyetemesen közös vonásait egyaránt mutatja, mégsem tekinthetők egynek. A gyakorlati célú megismerés ugyanis eszköz, szolgál: az élet fenntartásának és továbbvitelének, valamint az ezzel a céllal kapcsolatos mindenféle gyakorlati, hatalmi és ezen keresztül az alkotó és esetleg további elméleti tevékenységnek szolgálatában áll. Mint ilyen, a megismerés nagy útmutató, és értéke tulajdonképpen gyakorlati hasznossága szerint mérhető. Nyilvánvaló, hogy ilyen módon idegen elem vegyül a megismerés természetébe: ez éppen a gyakorlati vonás, a gyakorlati célnak való alárendeltsége, amely teljes kibontakozását meggátolja, illetőleg más, éppen gyakorlatias irányba tereli. Világos azonban, hogy ez a gyakorlati eszközjelleg sem tudja a gyakorlati célú megismerést alapvető megismerés-mivoltából kiforgatni. Ezt abból láthatjuk be, hogy a gyakorlati megismerés hasznossága lényegében megismerési, azaz igazságértékére épül, attól függ, mert hiszen a téves, azaz «nem»-megismerés mint ilyen gyakorlatilag általában nem hasznos, hanem inkább káros, mivel nem mutat utat, hanem félrevezet. Csupán egyes esetekben hasznosak a nagy tévedések; de azok is akkor és azért, amikor és mivel a tévedés feltárásával közvetve az igazságra mutatnak rá; a fel nem ismert tévedés idővel feltétlenül félrevezet.

A gyakorlati megismerést tartja szem előtt a pragmatizmus böleselete; ennek a gyakorlati megismerésre vonatkoztatva igaza van, ha az ilyen megismerésnek az élet és hatalma szempontjából való hasznosságát teszi meg érték-mérőül. Abban azonban már nincs igaza, hogy csak a hasznosságban látja a megismerés értékét, mert még a gyakorlati megismerés hasznossága is, amint láttuk, általában és lényegében igazságától függ és sohasem fordítva, igazsága függ hasznosságától; a minden hasznossági szemponttól független,

öncélú elméleti megismerést, a megismerés teljességét pedig a pragmatista állásponton álló gondolkodó nem is látja.

Az élet és gyakorlati vitelének szolgálatában álló megismerés igen sokféle lehet tárgyát és mélységét tekintve is. Idevaló az egyszerű ember népies ismerése, amelyet például földművelése, halászata szolgálatában szerez magának, de már a gyermek ismerete is arról, hogy a tűz éget, tehát azt nem kell megfogni, vagy hogy a szarvasbogarat a feje alatt kell megfogni stb.; végül ebbe a körbe tartozik az egész technikai tudomány, a bírónak mint bírónak jogismerete, a fakir lelket-testet fegyelmezni, legyőzni tanító tudása, sőt még például a lélek üdvének szolgálatába állított sok teológiai vagy bölseleti ismerés is. Mind ez gyakorlati célokat szolgál és ezért nem igazságértékében, ismerésvoltában, hanem alkalmazásában, sőt kifejtésének mértékében, módjában, irányában is gyakorlati céljához igazodik: ezért bár megismerés, sőt sokszor igen mély, széleskörű, szabatos megismerés, a megismerés természetének teljességét mégsem mutatja mindaddig, amíg gyakorlati eszközjellegét megtartja.

Mert a megismerés teljessé csak akkor válik, ha semmi másnak sem áll szolgálatában, hanem éppen saját természetének beteljesítésére irányul; saját természete pedig valami már előtte meglévőnek a megragadása úgy, amint az *van*, azaz «igazság szerint». Ez a fajta megismerés az öncélú, elméleti megismerés. Ennek természetében van az önelégtség, ez autarkeiával rendelkezik: lényegében nem függ a gyakorlati élettől és céljaitól, ezért nincs is biológiai szerepe és jelentősége, hanem saját elméleti, szellemi voltában jelentkezik. Ilyenfajta, öncélú megismerésre valló nyilatkozásokat az állatvilágban nem találunk, míg a gyakorlati megismerésnek igenis számos jelét tapasztalja az egyszerű megfigyelő és mutatja ki a modern állatlélektan az állatoknak úgy lehet minden törzsében. Ezzel szemben az ember már ősi, természeti életében is öncélú, elméleti megismerésre törekszik és ilyent igen széles körben el is ér; már a mythosban nagy ismeretkincs rejlik, amely nem is mindig szolgál gyakorlati, vallási vagy mágikus célokat, hanem gyakran önmagáért a tudásért van és becsült. A kultúrember azután elméleti

ismerését összefüggő nagy rendszerekben és igazságában biztosítva, igazoltan, tudományként iparkodik kiépíteni, kifejteni, megőrizni és átadni: az igazi vérbeli tudományos felfogás az ismerést és a tudományt mindig önmagáért, célként és nem eszközként szereti és műveli. Ez az elméleti, öncélú ismerés az ismerés teljes alakja, ezzel kell az ismeretelméletnek elsősorban foglalkoznia, a gyakorlati megismerésben mutatkozó különbségeket azután már könnyen fel lehet tární.

Az első kérdés, amely a megismeréssel kapcsolatban az ismeretelméleti gondolkodó előtt elvileg felmerül, az ismerés általános lehetőségére vonatkozik. Lehetséges-e egyáltalában megismerés abban az értelemben, amint az ismerés természetét megállapítottuk, hogy t. i. a megismerő tevékenységtől független realitást ragad meg, fog fel? Erre az általános kérdésre nemmel felel az ismeretelméleti szkepticizmus vagy nihilizmus. Az utóbbit például a nagy szofista, Gorgias, az előbbit Pyrrhon képviseli a görög gondolkodók között. Ez az álláspont azonban nyilvánvalóan tarthatatlan, mert, amint már szintén a görögség, Sokrates és Platon kimutatja, önmagának ellenmondva önmagát rontja le; hiszen az a tétel, hogy semmi sem ismerhető meg, vagy igaz, és akkor megismerés, de ezzel önmagát lerontja, vagy nem igaz, nem megismerés, de akkor nem is áll; és az a tétel, hogy «minden megismerés kétes», vagy kétségtelen ismeret és ekkor önmagának ellenmond, vagy pedig szintén kétes és ekkor nem szolgálhat az abszolút szkepszisnek elvi alapjául. A szélső ismereti szkepticusnak vagy nihilistának valójában nem is szabad semmit sem állítania, hanem teljes visszavonultságra kellene korlátozódnia, mert a mindennapi életben is kétségtelenül folyton kisebb-nagyobb jelentőségű elméleti és gyakorlati megismerésekre teszünk szert és ezeket folyton elfogadjuk és alkalmazzuk. A kérdés legfeljebb csak az lehet, hogy a megismerés mennyire tárgyvilagos, mennyire híven tudja tárgyát megragadni és egyáltalában milyen tárgyra és mely határig terjedhet. Ez a kérdés jogos és szükséges, minden józan kritikai magatartás forrása. A választ azonban előre, a megismerés előtt nyilván nem lehet megállapítani,

hanem magukat a tényleges tárgyi megismeréseket elemezve kell belőlük a megismerés természetét és határait megint csak *megismernünk*. Nincs ebben a feladatban lehetetlenség, ú. n. circulus vitiosus?

Nincs. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ismeretelméleti megismerés, vagyis az ismerést, ennek természetét megismerő megismerés, úgy mint minden megismerés, felteszi tárgyának tőle független létét: feltesz tehát valamiféle megismerést, amelynek természetét azután éppen megismeri. Ez a feltett megismerés pedig már nem lehet megint ismeretelméleti megismerés, azaz az ismerés megismerése, különben újabb megismerést tenne fel és így tovább a végtelenig: ekkor azonban az ismeretelméleti megismerés *tárgya* hiányoznék és az ismeretelméleti megismerés lehetetlenné válnék. Tehát az ismeretelméleti megismerés első tárgya valamely nem ismeretelméleti, hanem egyszerűen tárgyi megismerés. Ebben természetesen semmi nehézség, semmi ellenmondás sincs, mert megismerés lehetséges és van minden ismeretelméleti meggondolás és belátás nélkül és előtt is. Viszont az ilyen egyszerű tárgyi megismerés maga is realitás, valami, és így újabb megismerés tárgya lehet; ez most már az ismerés megismerése, vagyis ismeretelméleti megismerés, amely felteszi tárgyát, a legalább is először egyszerű tárgyi megismerést, amelyet azután megismer, természetében tudatosít. Ebben a «határozott és világos» ismerési rendben semmi ellenmondás, semmi circulus vitiosus sincs. Tekintsük tehát az egyszerű tárgyi megismerést és próbáljuk meg természetét felderíteni, hiszen feladatunk most éppen ismeretelméleti, az ismerés megismerése.

II.

A megismerés egyik alapvető és ősi alakját kétségtelenül az érzékelésben, a szemléletben találjuk meg. Vannak ugyan, akik azt gondolják, hogy az érzékelés még nem tartalmaz megismerést, hanem annak csak előfoka. Ez a feltevés azonban ellenmond a tényeknek. Először is a mindennapi életben senkinek sem jut eszébe tagadni a következőknek valódi megismerés-voltát: «Látom, hogy a gyermek kizuhan a

kocsiból», «hallom, hogy az óra üt», «érezem, hogy a darázs megszúrta». Sőt, az egyes érzéki tárgyakat és folyamatokat másképen, mint érzékelés útján, nem is lehet megismerni; ez tehát alapvetően fontos megismerés-fajta. A fő kifogások, amelyeket az érzékelés ismerés-természete ellen felsorolnak, a következők: 1. az érzékelésben nincs értelmi funkció, már pedig ez minden megismerés lényege; 2. az érzékelés sok primitív csalódásnak van kiszolgáltatva és egyáltalában nem ragadja meg tárgyainak lényegét, legfeljebb valamely felszínét, azt is esetleg csak az érzékelő alany és nem az érzékelt tárgy sajátja szerint; 3. az érzékelésnek «nincs igazsága», a megismerés e fő kritériuma. Elemezzük tehát az érzékelés folyamatát, hogy dönteni tudjunk e kifogások alaposságáról.

Az érzékelés mint életfolyamat mindenekelőtt az érzékszerveknek a működését igényli. Ezek nagyrészt a test felszínén helyezkednek el és a külvilág benyomásait veszik fel; vannak azonban bőven a test belsejében is és itt a test belsejében végbemenő változásokról, rendes és rendellenes folyamatokról tudósítanak. Az érzékszervek-felvette benyomásokat az érzékelő idegek közvetítik az agy érzékelő központjaiba; az itt jelentkező élettani hatással, folyamattal kapcsolatos az érzékelés mint lelki-szellemi tevékenység. Minket most, ismeretelméleti szempontból, csak ez utóbbi érdekel; az érzékelés bővebb leírását lásd Brandenstein *Az ember a mindenségben* c. munkájának harmadik, lélektani részében (M. Tud. Akadémia, 1937, 2. kötet).

Azt mondtuk, hogy az ismeretelméleti szempontból elsősorban jelentős érzékelés lelki-szellemi tevékenység. Hogy lelki-szellemi tevékenység, azt jelenti, hogy énünkhez kötött és tudatos: én látom a lepkét és tudom, hogy látom, én érzem a fogfájást és tudom, hogy érzem. A lelki-szellemi jelleg metafizikai jellemzésébe itt nem hatolhatunk bele. A második fontos vonása az érzékelésnek, hogy tevékenység. Ez azt jelenti, hogy az érzékelés mindig aktív, mindig az érzékelő egyén tevékenysége, sohasem egyszerűen az érzékelt tárgyi hatás benyomódása az érzékelő tudatába. Az érzékelt, amely mindig egy én, nevezzük alanynak. Itt tehát azt a

fontos megállapítást tesszük, hogy az érzékelés mindig az érzékelő alany tevékenysége, ez az érzékelésben sohasem passzív, amint főleg régebbi lélektani és bölcséleti irányok gyakran feltették, hanem igenis aktív. Igaz, hogy a dörgés hangja, a szúrás fájdalma mintegy ránk kényszeríti magát ; ámde a mélyen alvó nem hallja a dörgést, a feszülten másra figyelő, például a katona a csatában, esetleg nem érzi a szúrást, az önkívületben lévő egyáltalában nem érzékel, bár érzékelő berendezése ép. A tudat szünetelése vagy a figyelmnek nagyon erős lekötöttsége más irányban az érzékelés létrejövetelét is megakadályozza ; ez tehát nyilván az alany tudatos, sőt figyelő tevékenységéhez van kötve. Mindjárt bekövetkező részletesebb elemzése valóban azt mutatja, hogy az érzékelés minden részében aktív.

További fontos vonása az érzékelésnek az, hogy intuitív, azaz szorosan vett tárgyát, az érzéki képet közvetlenül ragadja meg, nemcsak közvetve, következtetés útján. Sőt, amint nemsokára belátjuk, az érzékelés magát a külső tárgyat is közvetlenül iparkodik megragadni. Hogy ez hogyan és mennyire sikerül, későbbi kérdés. Az intuitív, közvetlenül megragadó, azaz tárgyát «látó», «halló», «érező» érzékelés továbbá komplex, bonyolultan, de egyúttal egységesen összesítő : az érzékelt tárgyat lehetőleg minden vonásával, oldalával egyszerre, úgy amint azok a tárgyban együtt vannak, egybe vannak szőve, ragadja meg ; a madár színét, nagyságát, alakját egyszerre látjuk, sőt a különféle érzékek lehetőleg harmonikus együttműködése nyomán a pöfögő, benzinszagú, áramvonalas, szürke Mercedes-kocsit gyakran egyben és egyszerre ragadjuk meg. Az érzékelés tehát intuitív és komplex, egységesen összesítő tevékenység. Milyen vonásokat egyesít ebben a komplex módon megragadó természetében ?

A tengerben előttem fekvő kis sziget szemléletében mindenekelőtt feltűnnek a szorosan vett érzéki, minőségi vonások. A fák zöldje, a sziklák szürkés színe, a tenger kékje, az ég kékesszürke színe változatos színű képet nyújtanak ; ezt még kiegészíti a más érzékszervek működése nyomán tudomásomra jutó zaja a sziget fáiban zúgó szélnek és a sziklához csapódó hullámoknak, a szigetről hozzámjutó lég-

áramlatban a sziget fenyőinek és a tengernek összevegyülő illata. Mindezek érzékelésben felmerülő minőségi, szorosan vett érzéki, érzetszerű vonások, amelyek közül a szín- és fénybenyomások a látási szemléleti képbe tartoznak; elég lesz most erre korlátozódni. A látási képben az említett színek és sokféle árnyalataik együtt vannak; már ez az együttlétük különféle szín- és fényviszonyokat, pl. hasonlóságokat, ellentéteket, kontrasztokat eredményez közöttük, amik a látási képet jelentősen gazdagítják.

Ámde mindez a látási képnek csak egyik oldala: az érzéki minőségi vonásokkal együtt, éppen ezeken rajta, ennyiben tőlük függően, de azért egészen újszerű, külön sajátossággal további vonások is adva vannak. A sziget a tengerben száz méter hosszú és húsz méter magas, tojásdad alakú, a rajta levő fák által két, jól elkülöníthető darabra oszlik, vagyis szám- és térhatározmányok is jellemzik látási képét. Ezek a matematikai jellegű, mondjuk: alakulati vonások a minőségeiktől határozottan megkülönböztethetők. Míg a minőségi vonások a maguk érzéki minőségi jellegével egészen ki vannak töltve és «teli» szín- vagy fényérzetvolumukkal a látási kép egyedi, konkrét természetét első sorban alapozzák meg, addig az említett matematikai határozmányok szintén egyediek ugyan, de nem érzékiek, minőségileg egyáltalában üresek; végső mivoltukban viszont mennyiségileg vannak meghatározva, akár szám-, akár tér- vagy időhatározmányok. Ezeknek is vannak különféle sajátos, éppen matematikai viszonyaik, például egyenlőség, kisebbség-nagyobbság, kétszeresség stb., amelyek mind vagy nagyrésztben a szemléletben közvetlenül adva lehetnek.

És végül vannak a szemléleti képben még egyfajta vonások is: ezek a szemléleti képnek nem érzéki, nem minőségi, nem is alakulati-mennyiségi, hanem az érzéki minőségekkel együtt adott, de azokkal és az alakulati vonásokkal szemben megint új, sajátos logikai vonásai. Ilyenek mutatkoznak például abban, hogy én nem egyszerűen ilyen színű és alakú foltokat, hanem szigetet, vizet, a szigeten fákat, még pedig fenyőfákat, mészkő-sziklákat stb. látok. Még pedig valóban látom a fenyőt, a sziklát, a vizen ülő sirályt, vagyis érzéki

minőségi és alakulati vonásaival együtt adott logikai vonásai alapján közvetlenül a szemléletben mint fenyőt, sziklát, sirályt fogom fel. Ez pedig már a szó teljes értelmében vett megértés, a szemléletben magában lévő, abba beleágyazott, közvetlenül, intuitíve felfogó értelmi aktus; nem következtető, nem gondolkodó, hanem közvetlenül a szemléletben működő, intuitív, de valódi értelmi aktus. Hasonló a helyzet akkor, ha például egy kemény, négyszögletes márványdarabot tapintok, vagy mély, elnyúló autótülkölést avagy magasabb szaggaott számárordítást hallok: mindegyikben van minőségi, alakulati és logikai vonás egyaránt.

A teljes szemléleti, érzékelő aktus tehát többféle, még pedig alapjában háromféle rész-aktusból van egybeszöve. Sorrendben az első a szorosán vett érzet-érezékelő, érzetmegragadó aktus, amely nélkül egyáltalában nincs érzékelés; ezért — már Aristoteles megállapítása szerint — az elől, aki valamilyen okból az érzéki minőségek egy csoportját nem tudja megragadni, a szemléleti valóság és az azzal közvetlenül összefüggő ismeretek egy része el van zárva: a született vak a színről, a vörös-zöld szintévesztő a vörösről és zöldről, a teljesen botfülű a hang skála minőségéről nem tud. Előfordulhat az is, hogy az érzékelés ismerési rendjében másodiknak vehető, az érzetmegragadó aktuson épülő, de attól sajátosan különböző alakulatmegragadó aktus esik ki: akkor az illető egyén szint, fényt lát ugyan, de a látottat nem tudja tagolni és egységesíteni; mert az érzékelés alakulatmegragadó aktusa éppen főleg egységesíti és tagolja a szemléleti képet. Az érzékelés ismerési rendjében harmadiknak vehető rész-aktus az érzékelést betetőző, az első két aktusra ráépülő és az érzéki képet, illetőleg megragadását teljessé tevő megragadó, értelmi aktus. Ez is külön kieshetik az érzékelésből, főleg emlékezeti zavarokkal is kapcsolódva. Ekkor a beteg a szemléleti képet tagolva és egységesen látja vagy hallja, mert le tudja rajzolni, vagy utána tudja mondani, de nem érti, nem ismeri meg: ez az úgynevezett kép- vagy szóvaktság, vagy szósüketség esete. Ebből látjuk, hogy az érzékelés valóban bonyolult, még pedig alapjában három különféle, de egyaránt egyszerű és intuitív rész-aktusból összeszőtt, egy-

séges, összesítő, intuitív tevékenység. Milyen ismeretelméleti tanulságokat meríthetünk most már az érzékelés megismert rész-aktusaiból és egységesen összeszótt szerkezetéből?

Maga az érzetmegragadó aktus egyszerűen felvevő és a felvett érzetminőséget tudatunkba állító, adó aktus: ez az egyszerűen felvevő jellege, valamint az a körülmény, hogy néha egy-egy érzéki benyomás, például egy erős hang- vagy fájdalomérzet, mintegy ránk kényszeríti magát, úgy hogy szinte csak öntudatunk elvesztése árán szabadulunk meg tőle, eredményezi azt a látszatot, hogy az érzékelés éppen a külső tárgy ránk gyakorolt *benyomása*, amelynek felvételében passzívak vagyunk. Ez, amint láttuk, nem igaz: a legerősebb benyomás is énünk aktív közreműködését igényli, tudatosságát, sőt a figyelem odafordulását, hogy érzékelhető legyen. Hogy pedig egyes benyomások mintegy ránk kényszerítik magukat, abból érthető, hogy tudatfolyamataink testi folyamatokkal együtt járnak; így pedig esetleg lehetséges az, hogy egy érzékszerveinken át szervezetünkbe jutó benyomás akkora elváltozást idéz elő testünkben, főleg éppen a központi idegrendszerben is, hogy a fiziológiai folyamatokhoz kötött tudattevékenység létesülése lehetetlen az illető benyomásnak egyidejű, de az egész tudattevékenységgel együtt aktív, tudomásul vétele nélkül. Ekkor csak a tudatosság megszűnésével vagy kimaradásával esik el természetesen az érzéki benyomás érzékelése is; lehetséges azonban, hogy még a legerősebb inger mellett is elmaradhat az érzékelés a tudattevékenység meglétekor is, a figyelemnek rendkívül erős más irányú lekötöttsége esetében. Erre az esetre is látunk példát a harcoló katonának adott alkalommal tapasztalt «érzéketlenség»-ében.

Mit vesz már most fel az érzetmegragadó aktus? Éppen az érzékelt, tehát érzéki, azaz érzékelhető minőséget, a színt, fényérzetet, hangot, szagot, ízt, meleg- vagy hidegérzetet, testi fájdalom- vagy gyönyörérzetet stb. Az érzékelés világos tanúsága szerint az érzéki minőség kívülről jön, kívülről vesszük fel. Ezzel szemben főleg az újkori természetbölcselet és ismeretelmélet azt tanítja, hogy a külvilágban olyanféle realitások, mint az érzéki minőségek, nincsenek; ott csak

mozgások, rezgések, energiák vannak, szóval a testek matematikai-mechanikai sajátosságai ; és ezeknek reánk való hatása alapján keletkeznek bennünk, valahol és valahogyan az érzékelő alanyban, az érzéki minőségek.

Kétségtelenül megállapítottnak tekinthetjük, hogy a fizikai folyamatokkal és ezeknek reánk való hatásával kapcsolatban is vannak különféle energetikus folyamatok, mozgások, rezgések ; például a hangot közönségesen a levegő hosszanti rezgései, a fényt a bizonyos tekintetben hipotétikus éter keresztrezgései hordozzák és közvetítik. Ámde ebből a tudományosan megállapított tényből semmiképpensé is következik az, hogy olyasmi, amilyen a színszerűség, a hangszerűség, a külvilágban egyáltalában nincs. Miért ne lehetnének éppen ezek a realitások a megfelelő rezgésekkel, hullámokkal és energiákkal szabályos, törvényszerű kapcsolatban? Fontos metafizikai megállapítások e mellett szólnak (Brandenstein : *Bölcséleti alapvetés*, 1935). Ismeretelméleti szempontból pedig az a feltevés, hogy az érzéki minőségek csak az alanyban jönnek létre, kellő természettudományi szükség és alap nélkül nemcsak ellentmond az érzékelés természetes tudatának, meggyőződésének, hanem a magyarázó elvek számát is feleslegesen és a kellő megértés lehetősége nélkül növeli. Mert az a feltevés, hogy az érzéki minőségek az energetikus és mozgáshatásokkal együtt a külvilágban megvannak és az érzékelés útján felvétetnek az alanyba, miközben mind a fiziológiai szervezet közreműködése, mind a lelki apparátus természete folytán jelentős, de nem teljes módosulást szenvedhetnek, egyrészt összhangban van az érzékelés természetes tudatával, másrészt kellő kritikai alapot szolgáltat az érzéki minőségek megragadása körében fellépő csalódások, torzulások megmagyarázására. Az a feltevés viszont, hogy az érzéki minőségek csak az alanyban jönnek létre, a torzulásokat nem magyarázza meg jobban, ellenkezik az érzékelés tudatával és kénytelen egy minden normális egyénben meglévő csodálatos fordító apparátust felvenni. Erről az apparátusról és működéséről nem tudunk, bár alapvetően fontos, hiszen érzéki világunkat meghatározza ; a mellett olyan csodálatosan működik, hogy a nor-

mális érzékelésű emberek minden óriási egyéni, például képzeleti különbségük mellett is annyira hasonlóan és pontosan érzékelnek, hogy érzéki megállapításaik alapján igen szabatos tudományágak épülhetnek ki. Végül pedig egyáltalában érthetetlen, hogyan alakít ez a fordítószerkezet rezgésből színt, hangot stb., még pedig pontosan reagálva a rezgések különbségeire. Ezt még senki sem tudta jobban megmagyarázni, mint Leibniz, aki azt állítja, hogy a szín vagy hang zavarosan felfogott és megszámlált mozgás; hogy pedig ez a magyarázat egyáltalában semmit sem értet meg a nagyon is világos, határozott és minden mozgásszámlálástól határozottan különböző szín vagy hang természetéből, nyilvánvaló.

Az érzéki minőségek elvi alanyiségének feltevése tehát először is ellenmond az érzékelés tudatának, másodszor nem szükséges természettudományi szempontból, harmadszor főlegesen szaporítja a magyarázó elveket és negyedszer alapjában érthetetlen magyarázó elveivel nem magyarázza meg azt, amire vállalkozik. Ez tehát ismeretelméletileg haszontalan elmélet, és így ismeretelméletileg ki kell tartanunk a mellett a — metafizikailag amúgy is legnagyobb mértékben valószínűsíthető — sokkal egyszerűbb feltevés mellett, hogy a külvilágban igenis vannak érzéki minőségek. Ezeket a rendes szerkezetű és működésű érzékelő rendszer felveszi, bár a szervezet és a lélek sajátossága szerint többé-kevésbé módosítja; a hiányzó vagy az abnormis érzékelő berendezés viszont vagy nem vesz fel vagy erősen eltorzít egyes érzéki minőségeket. Az érzékelés faji és egyéni fejlődésének egybevetett idegéletteni és lélektani vizsgálatai pedig azt mutatják, hogy az ember és az állat érzékelő berendezésének fejlődése mind többféle érzéki minőségnek mennél pontosabb, differenciáltabb, hívebb megragadási képességét törekszik és tudja is elérni.

Az érzékelés alakulat-megragadó aktusa már nem egyszerűen felvesz és állít, hanem sokkal konstruktívabb: tagolva és egybefoglalva alakítja az érzéki kép részeit és egészét számszerű, téres és időbeli alakokká. De ez az erősen aktív alakítás is lényegében az érzékelt tárgy utánaalakítása, érzéki alakmegragadás, hiszen mind jobban törekszik alkal-

mazkodni a tárgy, például egy hegygerinc, egy állati test, egy bútordarab természetes alakjához. Ez az objektivitási törekvés tudvalevőleg annyira megy, hogy a perspektivikus látás törvényei alapján a retinán tényleg képződő képet is korrigálja a tárgyról való ismeret szerint és az egyszerű perspektivikus látás helyett a *térben látott*, lehetőleg konstans alakot mutat. Ez az érzékelést az ismeret nyomán igazító tevékenység azonban egyúttal az érzéki alakmegragadó aktusnak erős spontaneitását és az egyszerű érzéki alakmegragadáson túlhaladó képességét is tanúsítja: valóban, ez az érzékelésben működő alakító, ritmizáló aktus olyan alakulati vonásokkal is felruházhatja a tárgyat, amelyek abban nincsenek benne; ritmizálja a vonat robotását, változatos és változó alakokba foglal szabályos mintákat, amelyekből majd az egyik, majd a másik bonyolultabb alakot, például keresztet, mozaikokat, sorokat «lát ki». Igaz, hogy ezeket az alakokat is «megengedik», de már nem tényleg kialakítva, csak mintegy «a lehetőségben» tartalmazzák a kérdéses érzéki tárgyak. Ha azután még ezeknek a «potenciális» alakoknak a kialakításán is túlmegy az érzékelés alakító aktusa, akkor immár az érzékelés területéről átlendül az érzékeléssel gyakran egybeszővődő spontán képzeleti alkotás körébe.

Az érzékelésnek ez az oldala és aktusa is tehát alapjában igen tárgyilagos; mind a fizikai, mind a fiziológiai és a lélektani törvények szerint természetesen ez is módosíthatja és többé-kevésbé módosítja is a tárgyi alakot, de általában és lényegében mennél hívebben törekszik ahhoz alkalmazkodni. Még az úgynevezett alakcsalódások bizonyos eseteiben is, például a ferdén vízbe mártott bot töröttnek látásában, magasabb tárgyilagosság, az adott példában a törésmutatók különbözőségének érzéki megragadása érvényesül; más esetekben az érzékelésnek ez az oldala és aktusa tényleges csalódásoknak természetesen csakúgy ki van téve, mint a minőségfelfogó aktus; továbbá az érzékelő készülék rendellenes szerkezete vagy kóros működése esetében ez az oldala és aktusa is erősen torzíthat. Ez azonban egyáltalában nem ok arra, hogy most már az érzéki tárgy alakulati, szám-, tér-, időhatározmányait és viszonyait is, az érzéki minősé-

gekhez hasonlóan, csupán az érzékelő alany szemléleti alakjainak tartjuk; az érzékelés alakulati vonásait minősíti ilyen módon, bár *nem ezen az alapon* alanyiaknak Kant. Erre azonban nincsen semmiféle elégséges tárgyi alapunk; ez a feltevés a nélkül, hogy az érzékelést jobban megértetné, egy teljesen ismeretlen alkatú tárgyi világ és egy teljesen ismeretlen módon működő alanyi alakulati fordítóapparátus fölösleges föltételezéseivel van megterhelve. Ha még hozzávesszük a modern idegéletani és lélektani állatvizsgálatok eredményeit, amelyek az állati érzékelés alakulati vonásainak is jórésben az emberéhez hasonló irányban való fejlődését, egyes esetekben az emberi alakérezékelés nagy megközelítését mutatják, akkor egészen el kell ejtenünk az érzékelés alakulati vonásainak kizárólag alanyi eredetére vonatkozó elméletet. Azt a legegyszerűbb, legtermészetesebb és legjobban magyarázó álláspontot kell elfoglalnunk, hogy az érzékelhető tárgyi világban is vannak az érzékelésben mutatkozókhöz hasonló alakulati vonások, szám-, tér-, időhatározmányok és viszonyok, amelyeket az érzékelő alany a maga szemléleti alakulatmegragadó képességének aktív gyakorlásával, szemléleti alakító aktusaival megragad, de természetesen pszichofiziológiai alkata szerint többé-kevésbé módosít; általában azonban itt is az érzékelés lehető objektivitásra törekszik és azt fejlődése során mind jobban meg is közelíti. Amikor pedig a szemléleti alakmegragadó aktus spontaneitása túlnyomóvá válik, az alany érzékelő tevékenysége helyett vagy mellett eredeti módon alkotó képzeleti — vagy esetleg csak korábbi szemléleti élmények tartalmát reprodukáló emlékezeti — tevékenysége lép előtérbe.

Főleg az érzékelésnek ezt az alakmegragadó oldalát teszi meg, a korábbi, egyoldalúan az érzetmegragadást hangsúlyozó érzékelés-elméletekkel szemben, az alakelmélet elvi alapjául; ezt azután a fizikai, fiziológiai és lélektani alakok átfogó elméletévé iparkodik kiszélesíteni. Ebben a tekintetben az alakelmélet helyesen látja és hangsúlyozza az érzékelés, egyáltalában pedig a lelki élet és az egész valóság egyik alapvető oldalát; erősen reaktív eredete és pozitivista kapcsolatai azonban ezt az elméletet is igen egyoldalúvá teszik

annyiban, hogy a jól meglátott alakulati vonások mellett kevésbé látja és ismeri el az érzékelésnek és az egész valóságnak további, nem kisebb jelentőségű oldalait. Ilyen főleg éppen az érzékelés harmadik alapvető, logikai oldala is, amely semmiképen sem sorolható sem a minőségi, sem az alakulati vonások közé.

Az érzékelés logikai oldalán, amint láttuk, magában a szemléletben közvetlenül és intuitíve működő értelmi aktus tevékeny. Ez úgyszólván minden normális érzékelésben szerepel: egy elszigetelt érzettartalom csupán minőségi, vagy minőségi és alakulati megragadása aránylag ritkán, például félálomban, fordul elő; különben nemcsak könyvet vagy bogarat látunk, üveget, fát tapintunk, szegfüllatot érzünk, kocsizörgést hallunk, hanem meleg levegőt vagy kályhát, fog- vagy torokfájást, fáradtságot vagy álmodást érzékelünk. Mindebben van már logikai, értelmi vonás is, amelyet az érzékelésben magában, annak *teljes* természetéhez elválaszthatatlanul hozzátartozóan megértünk, megértve ragadunk meg. Bizonyos, hogy ebben a szemléleti megértésben sok a régiebb ismeret emlékezeti felidéződése és felhasználása is, és főleg ennek elmaradása okozza a már említett tárgy- és szóvakságot és szósüketséget. Ámde az érzékelés alapján leszűrődött értelmi, logikai emlékezeti ismeretkincs csak úgy alakulhatott ki, ha az érzékelésben magában egyáltalában van logikai oldal és ennek szemléleti-értelmi megragadása. És valóban, mi az érzékelésben önkénytelenül is mindig megértünk, sőt továbbmenve, értelmezünk; s ez a megértés és ez az értelmezés annál hívebb, teljesebb és pontosabb lesz, minél gazdagabb és behatóbb, részletesebb és tágabb körű érzékelésünk, valamint ennek csakhamar szóba kerülő további feldolgozása. Az érzékelésnek ezt a megértő és megértésből fakadó értelmező, logikus oldalát még leginkább a Wundt-féle appercepcióis-elmélet látja és hangsúlyozza, amikor az érzékelésben is legszélesebb körben érvényre jutónak találja a mélyebb, «belátó» megragadást. Ez a szemléleti értelmi megragadás pedig, amely megint aktív, az érzékelő alany érzékelő képességében működő értelmi aktus eredménye, mégis lényegében és általában az érzékelt

tárgyban lévő logikai vonások megragadása, amelyeket az alany pszichofizikai berendezése, valamint a logikai vonásokkal kapcsolatos minőségi és alakulati vonások tökéletlen megragadása folytán is módosíthat, sőt adott esetben erősen torzíthat is ; ez azonban csak az érzékelés kritikai ellenőrzését, de nem tárgyilagosságának teljes elvetését és lényegileg csak alanyi természetének állítását indokolja. Hiszen a mindig az érzékelés alapján is felépülő valóságtudomány és kiváló technikai alkalmazhatósága éppen az érzékelés e logikai, a tudomány szempontjából rendkívül fontos vonásainak elvi, általános objektivitását nagyszerűen igazolta.

Ha már most az érzékelésnek az imént vizsgált aktusokból összeszótt egészét tekintjük, akkor mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy valóban hívebb megragadása a fizikai világ tárgyainak, mint az újkori természetbölcselet és ismeretelmélet általában feltette. Hiszen azt láttuk, hogy alapos okunk és így teljes jogunk van annak a feltevésére, hogy elvileg az érzékelés minden oldala reális, tárgyi vonásokat ragad meg, minőségi, alakulati, logikai oldala egyaránt. A fizikából tudjuk, hogy például a felületi szín nem a test tulajdonsága, hanem egy bizonyos éterrezgéshez kapcsolódik ; igen ám, de az már a test szerkezetéhez tartozik hozzá, hogy milyen fénysugarakat enged át, nyel el vagy szór szét : ilyen értelemben már a test tulajdonságának tekinthetjük színét is. Érdekes módon az ősi színérzékelés, amint azt bizonyos kóros esetek is valószínűvé teszik, eredetileg valóban mintegy a test előtt lebegni látja a felületi színeket is és csak később rögzíti azokat éppen felületi színekként a test felületéhez ; a legősibb fajtájú színlátás látszólag a lebegő vagy lapszínnek látása. A hallás a tárgytól előidézett fontos fizikai folyamatokat fog fel, a tapintás a test alakját és szerkezetét, a hőérzékelés a testünk és a környezet között keletkező hőáramlás létét és irányát ragadja meg eléggé tárgyiasan stb.

Ha mindezt tekintetbe vesszük és tudjuk, hogy a legtöbb érzéki kép — első sorban éppen a látási kép — a testek szerkezetének megfelelően azoktól érzékszerveinkbe jutó sugárzásból fakad, akkor modern kritikaibb alapon, de elvileg mégis elfogadhatjuk azt a tanítást, hogy az érzéki kép a

szemlélt tárgynak valóban sok tekintetben eléggé hű képe, nem csak valamiféle teljesen eltérő alkatú jele. Ilyen módon a kritikailag megrostált s a modern természettudományi és lélektani tudáshoz, valamint ennek helyes ismeretelméleti és természetbölcseleti feldolgozásához alkalmazott képelmélet mégis a legjobb értelmezése az érzékelésnek. Ez a megállapítás egyúttal fontos új belátásokat rejt.

Elsősorban azt látjuk, hogy az érzékelés ugyan valóban a külső, fizikai tárgyra irányul, azt iparkodik valahogyan megragadni; de amit valóban közvetlenül megragad, az általában nem a tárgy maga, hanem ennek az érzékszervekre gyakorolt hatása nyomán az alanyban jelentkező képe. Érdekes paradoxon, hogy az érzékelés «kilát» az alanyból és mégsem lépheti túl ennek tudatkörét: amit közvetlenül érzékelünk, az már tudatunkban van, és így éppen tudattartalmainkat érzékeljük. Ezt a tényt érdekesen igazolja az a körülmény, hogy elvileg nincs csalhatatlan jegy, amelynek alapján a külső szemlélt tárgy jelenléte és hatása alapján bennünk keletkezett szemléleti képet az ilyen tárgy nélküli tudatunk képzelő tevékenységéből keletkező képzettől, emlékképtől vagy képzeleti képtől meg tudnók különböztetni. A normálisember ébrenlétében általában biztosan tudja, hogy érzékel-e vagy képzel, de alkalomadtán ebben bizony csalódhatik is; és a hallucinatórikus vagy az álomképben a szemléleti kép valamennyi vonása, élénksége, gazdagsága, akaratunktól való nagyfokú függetlensége, más érzékek útján való «igazolhatósága», minket «kényszerítő» ereje meglehet. Gyakorlati tekintetben, mint cselekvő, közvetlenül határozható a külvilágra és ezért cselekvésében gyakorlatilag bizonyos vagyok létéről; de mint elméleti tevékenységű, felfogó, tehát például éppen mint érzékelő alany csupán saját tudatvilágom és nem az azon túl lévő külvilág van számomra közvetlenül adva; ezért, ha az, mint a fizikai, érzékelhető világ, önmagában nem szükségszerű létű, akkor sem közvetlen tapasztalással, sem szükségszerű következtetéssel nem tudom létét elméletileg szükségszerű érvennyel, tökéletesen igazolni. Ebben a tényben van a szolipszizmus, továbbá az énem kívül csupán Isten létét és ráhatását elismerő szélső

miszticizmus, valamint némely fajtájú, az érzéki világot az én teremtményének tartó szubjektív idealizmus egyik alapja. Ez az alap azonban korántsem elég az említett álláspontok hordozására : mert a külvilág gyakorlati bizonyossága, valamint elméleti óriási valószínűsége csupán a külvilág létét elismerő álláspontot igazolhatja és ezt a tudomány szempontjából is, bár nem tökéletesen, de elégségesen igazolja. Ez az igazolás gyakorlati tekintetben arra épít, hogy a külvilágra hatok, bizonyos vagyok benne, hogy hatok rá ; az visszahat rám és ha hatásaimat megfelelően illesztem bele, tartós sikerrel tudok benne működni. Ez egyúttal az igazolás elméleti oldalát is megmutatja : az érzéki tapasztalásban adott valóság a képzeletitől, például az álombelítől főleg abban különbözik, hogy ez általában szeszélyes, ugráló, változó, nem illeszkedik egységes életrendbe, míg az érzékelés-adta világ egy nagy, multat és jövőt összekötő, egységes és sokban következetes, értelmes, jórésben előre is látható és kiszámítható életfolyamatba illeszkedik, amely a gyakorlati étellel összhangzik és jól felhasználva annak sikerét nagy mértékben előmozdítja. Ez valóban azt mutatja, hogy az érzéki világ nem az én teremtményem, hanem tőlem függetlenül, de egyúttal nagy mértékben felfoghatóan, kiszámíthatóan és ezen az alapon felhasználhatóan létezik. Nem is csak Isten hatásának reám, hanem majd hozzám hasonló lények, majd a fizikai, legalább részlegesen tapasztalható «természet» összességének és együttthatásának mutatkozik ez az érzéki világ, amely a spekulatív úton szükségszerű érvennyel is megcáfolható szolipszistát igen drasztikusan ébresztheti fel szertelen ábrándozásából.

Az eddigi megfontolások alapján az érzékelésben rejlő probléma és paradoxon is megoldható. Az érzékelés maga is aktív, amint láttuk : létrejövedele úgy gondolható el, hogy az alany gyakorlati tevékenysége kihat a fizikai világba, azaz az emberi testre, közvetlenül a központi idegrendszerre, amelybe a külvilág benyomásai az érzékelés fiziológiai funkciói útján eljutottak. Itt ezekre a «benyomásokra» gyakorlatilag közvetlenül hatva, azokat az alany egyszersmind tudatkörébe vonja és így az érzékelés lelki tevékenységével meg is ragadhatja. Ilyen módon a külvilágra tapasztalásunk

szerint közvetlenül hatni képes gyakorlati tevékenysége útján kihat az érzékelést célzó alany a külvilágba és az érzékelhető fizikai hatást mintegy megfogja ; az így megfogottat pedig az alany érzékelő tevékenysége már megragadhatja a nélkül, hogy tudatköréből ki kellene lépnie : hiszen a gyakorlati aktussal «megragott» tárgy immár az alany tudatkörében van, mert az alany minden aktusa tudatos, tehát egész közvetlen hatóterülete tudatkörébe tartozhatik. Ezt az utóbbi körülményt később jobban belátjuk ; valamint azt is igazolhatjuk, hogy az okság elve valóban megengedi az alany-nak a fizikai világra való közvetlen hatását. Így azután teljesen megérthető az érzékelés létrejövele.

Most már az érzékelés ellen emelt kifogások tarthatatlanságát is beláthatjuk. Először is nem áll, hogy az érzékelésben nincsen értelmi aktus ; sőt azt láttuk, hogy rendes körülmények között és általában rendes, bizonyos fokig elmaradhatatlan rész-aktusa az érzékelésnek az intuitív, közvetlenül megragadó értelmi aktus, amely az érzéki tartalomban lévő logikai vonásokat ragadja meg, érti meg. Ebben a tekintetben az érzékelés teljes értékű megismerés, amely nagyon sok és fontos értelmi ismeret forrása.

Másodszor azt is láttuk, hogy az érzéki megragadás ugyan természetszerűen, mint az alany tevékenysége, ennek a sajátosságát is mutatja és ezért némi szubjektivitástól nem mentes, de elvileg a fizikai világ tárgyi sajátosságait ragadja meg az érzéki kép egész bonyolult mivoltában és minden oldalával, minőségivel, alakulattal, logikaival egyaránt. Csalódásnak ugyan ki van téve, de azt az alany általában felderítheti és megfelelő kritikai eljárással kiküszöbölheti vagy legalább is nagy mértékben csökkentheti. Ennek a kritikai eljárásnak egyik főforrása éppen az érzékelés alapossá tétele és más érzékelési adatokkal való összevetése. Az ilyen kritikailag megrostált érzékelés igen tárgyilagos tud lenni ; erre a tárgyilagosságra az érzékelés egész természete törekszik és fejlődése során mind jobban eléri. Ami pedig azt a kifogást illeti, hogy az érzékelés csak a tárgyak felszínét ragadja meg, arra az a válasz adható, hogy ez a felszín számunkra mindenképen nagyon fontos : gyakorlati

életünkben az érzékelés ismereti eredménye nagyon hathatósan segít, talán legfőbb elméleti segédeszközünk ; és tisztán elméletileg is az érzéki tapasztalás-adta világkép tele van logikummal, szépségértékkel, egyáltalában szellemi tartalommal, amely legkevésbé sem becsülhető csekélyre. Hogy az érzéki tartalmak valójukban a szellemi közlekedés legfontosabb szellemi hatásai közül valók, immár az ismeret-elmélet területét meghaladó és a metafizikában igazolódó körülmény. Tehát ebben a tekintetben is teljes értékű és fontos ismerési mód az érzékelés, és alapvető ismereti eredmény az érzékelés eredménye, az érzéki kép.

Vajjon akkor hiányoznák-e belőle az alapvető ismereti érték, az igazságérték? Semmiképen. Láttuk, hogy a szemléleti tartalom tulajdonképpen nem az érzékelés alá eső, szemlélt tárgy, hanem annak az érzékelő alanyban megjelenő szemléleti képe. Ez a kép bizonyos értelemben és fokig «mása» a tárgynak, amint megfelelő kritikai értelmezéssel megállapítottuk. Mint ilyen a szemléleti kép az alany tudatában fennálló és egyszerre, egy bonyolult intuitív aktussal megragadott realitás. Mint ilyen tudatbeli képnek mindig megvan a tárgyi igazsága, teljes belső összefüggése, önellenmondástól való mentessége : önellenmondó szemléleti kép lehetetlen és szemlélhetetlen volna. Ámde a szemléleti képnek ez a *belső, tárgyi igazsága* voltaképpen triviális, mert magától értetődő és szemléleti ismereti eredményt nem adó : hiszen ebben a tekintetben nem különbözik a pusztán képzelt, emlékezeti vagy képzeleti kép igazságától. Ebben a tekintetben a szemléleti kép csak saját, belsőleg igaz képtartalmával gazdagít. Ennyiben ez a pusztá képtartalom is kétségtelenül ismereti eredmény és belső igazsága, csakúgy, mint minden képzeté, egyúttal ismereti igazság. A szemléleti képnek, mint nem pusztá képnek, hanem éppen a szemlélt tárgyat mutató szemléleti képnek azonban további, a szemlélt tárgyra vonatkozó, ennek tárgyi igazságával megegyező, annak megfelelő *szemléleti igazságának* is kell lennie ; ekkor van szemléleti ismereti értéke. Ily módon a duplán látott madár, a sárgának látott zöld szín, a szakadozottan hallott folytonos hang belső képigazságú ugyan, de «külső», szemléleti igazsága hiányzik

vagy fogyatékos és ezt az igazságot kell az érzékelést javító, korrigáló kritikai eljárással elérni, illetőleg teljessé tenni. Az érzékelésnek mint fizikai tényt, adottságot megragadó ismerési tevékenységnek tehát ez a sajátos szemléleti-ismereti igazsága is megvan, és így ebben a tekintetben is teljes értékű megismerésnek tekinthető.

Az érzékelés lehet azonban még további megismerés forrása is. A vízben töröttnek látszó, ferdén bemártott bot szemléleti képének, amint láttuk, voltaképen szemléleti ismerési értéke is megvan, csupán a kép helytelen értelmezése alapján származhatik belőle tévedés ; ez a tévedés azonban már a szemléleti kép további, lényegileg gondolati úton elért értelmezési igazságának gondolati eltévesztése, azaz értelmezési tévessége, amely a szorosan vett érzékeléstől átvezet a megismerésnek egy az érzékeléstől különböző, de azzal egyúttal szorosan kapcsolódó, mintegy abból kibontakozó újabb területére, a gondolkodás körébe. Ilyen értelmezési tévesség szövődik bele részben még szemléleti tévességbe vagy hiányosságba, például a madárnak látott repülőgép vagy az ismerősnek hallott idegen hang szemléleti képébe. Mindez azonban már túlmutat az érzékelésen, amelyet mint alapvető fontosságú megismerési módot ismertünk meg és most már el is hagyhatunk ; mielőtt azonban a belőle is kibontakozó gondolkodás ismeretelméleti vizsgálatára térnénk át, előbb az érzékeléshez hasonlóan közvetlenül megragadó és hasonlóan intuitív, de még egy fokkal alapvetőbb ismerési fajtát, az úgynevezett belső tapasztalást kell szemügyre vennünk.

Az alany énes meghatározásai és tevékenységei valamennyien tudatosak. Ez a tudatosság visszairányul magára az éne, annak minden oldalára és állapotára. Aktív értelemben tudatos, azaz tudó és egyúttal önmagától tudott, az én és valamennyi aktusa ; végül passzív értelemben tudatosak, vagyis az éntől tudottak, aktusainak tárgyi eredményei, amennyiben és ameddig az én tudatkörében maradnak. Ez a tudatosság nemcsak értelmi, hanem lehet akarati és érzelmi tudat és öntudat is : az akarás élménye akaratilag tudatos, és a vágy, a szeretet, a harag érzése egyúttal érzelmi tudat-élmény. Ez a különféle tudatosság egyúttal szellemi jelentést

és értéket is megragad : a jóságot közvetlenül és leginkább akarással s együttakarással, a rosszat akarással vagy nem-akarással, akarati elfogadással vagy elutasítással éljük át, ragadjuk meg ; az esztétikai értékeket, a szépséget legmélyebb alapjában meg kell érezni és egy érzelmi alapú ítélőerővel, az ízléssel kell megragadni és megítélni, értékelni. Mindez pedig egyúttal ismerés és ismerési eredmény.

Ilyen módon a belső tapasztalás ismeretelméletileg két fontos eredménnyel is jár. Először is lelki életünk minden énszerű, élményszerű tényezőjét és jelenségét közvetlenül megragadja, tudatosításában belsőleg világossá, ismertté teszi ; másodsor erről a tudatosságról és ismertségről bemutatja, hogy nem csupán értelmi, hanem akarati és érzelmi is lehet, és mégis sajátos, sőt értelmileg nem is pótolható ismerési értéke van : a jóságot és szépséget legbelső mivoltában nem lehet logifikálni, értelmileg megragadni, de akaratilag, illetőleg érzelmileg teljesen megragadható. Ez a tény egyúttal megérteti azt a tapasztalatot is, amelyre eddig nem akartunk az érzékeléssel kapcsolatban rámutatni, hogy éppen az érzékelésben vagy legalább is azzal legszorosabban összefonódva sok nem értelmi, hanem például teljesen érzelmi jellegű megragadás is van : a szemléleti tartalmaknak nagyon is jelentős érzelmi színük, érzelmi jelentésük és értékük van, amelyeket a szemléleti megragadáskor a szemléleti képben megérezünk, abból kiérezünk. Éppen az érzékelés egyúttal érzelmileg is igen jelentős tevékenységünk, még pedig nemcsak azért, mert cselekvéseinkkel összefüggő vágyaink, érzületeink, indulataink vonatkoznak rá, hanem azért is, mert magának a szemléleti képnek mindig egyúttal érzelmi, hangulati színe, jelentése, értéke is van, amelyet az érzékelés közben szintén megragadunk, még pedig megérezünk. Ebben a megérezésben is lehet «szemléleti» igazság és tévedés annyiban, hogy mennyire ragadja meg az érzéki tárgyban valóban kifejeződő egyetemesen vitatható és elismerhető érzelmi jelentést, avagy pedig mennyire téveszti vagy torzítja azt el. A belső tapasztalás tehát az érzékelésnek nem szorosan logikai — azaz minőségi és alakulati — ismerés-oldalaihoz most még az akarati és az érzelmi megismerést mint új ismerésfajtákat is

hozzáadja vagy legalább is az érzékelésnél jobban kiemeli s a megismerésnek nemcsak tárgykörét, hanem módjait és ezzel ismeretelméleti problematikáját is hatalmasan kiszélesíti.

Tárgyát tekintve is jelentősen új ismereti tartalmakat ad a belső tapasztalás az érzékeléssel szemben. Mindenekelőtt magát az ént ragadja meg, amelyet semmiféle érzékelés nem mutathat meg. Az énnel együtt a lelki élet valamennyi tudatosítható tényezőjét és tartalmát megragadja a belső tapasztalás: ezeket a lelki tényezőket és jelenségeket, a lelki élet kimeríthetetlenül gazdag világát, sem tudja semmiféle érzékelés megragadni, viszont közvetlen belső megragadásunk rendkívüli mértékben előmozdítja, elmélyíti az érzékelés tartalmában kifejeződő lelki jelentések megértését. Másrészt természetesen ezeknek a lelki kifejezéseknek, például más egyének érzéki nyilatkozásaiban való megragadása a szemléletben megint további fényt vet a belső tapasztalás nyújtotta lelki tényezőkre és jelenségekre, ezeknek sok tekintetben bővebb magyarázatát adja. Nagyon fontos ismerési eredménye a belső tapasztalásnak az aktivitás közvetlen megragadása az aktív énben és az én aktusaiban, működésében; mert az érzékelés az aktivitásnak csupán hatásait, működési eredményeit tudja közvetlenül megragadni, de az aktivitás forrását, a tevékeny tényezőt és ennek aktusait nem éri el.

Ilyen módon a külső tapasztalás, vagyis az érzékelés, valamint a belső tapasztalás, egymást kiegészítve, a valóságnak széles és gazdag területeit ragadja meg és tárja fel az érzékelve és öntudatosulva ismerő alanynak; mindezt pedig közvetlen, intuitív megragadás útján ismeri meg az alany. Ámde a valóságnak még mérhetetlen körei vannak, amelyek a tapasztalás, az érzékelés és a belső tapasztalás közvetlen, intuitív megragadása számára hozzáférhetetlenek; s ha nem volna további ismerési lehetőségünk és módunk, bizony a valóságnak óriási területei teljesen zárva maradnának előttünk s a közvetlen tapasztalásnak sok esetben a nagyobb-szerű cselekvés szempontjából is igen elégtelen körére volnánk korlátozva. Ez azonban nincs így.

NOËL BANGOR.

Noël Bangor, ez az angolos hangzású név, egy francia hölgynek, Coudekerque-Lambrecht Lajosnénak írói neve, akinek több regénye, novellakötete, életrajzi műve és számos újság- s folyóiratcikke jelent meg. Nevét Magyarországon, egy szűk rokoni és baráti kört kivéve, kevesen ismerik, pedig kiváló egyénisége, értékes irodalmi munkássága s a magyarság iránt tanúsított rokonszenve miatt megérdemli, hogy számontartsuk hazánk francia barátai sorában.

Coudekerque-Lambrechtné, született Nemeskéri Kiss Margit, N. Kiss Miklós honvédezzredesnek, a 49-i emigráció egyik legjelesebb tagjának leánya. Atyja, aki mint emigráns, Franciaországban letelepedve, nőül vett egy ősrégi, gâtinaisi főnemesi családból származó gazdag hölgyet, Le Charron márki leányát, De Roys gróf özvegyét,¹ igen tehetséges, művelt és lebilincselő modorú férfiú volt. N. Kissék párizsi házában a magyar emigránsok szívesen látott vendégek voltak, saint-ange-i kastélyukban pedig közülök némelyek hónapokon át tartózkodtak. Házasságukból négy gyermek származott: Aladár, aki anyja után felvette a «marquis Le Charron» nevet, diplomata volt s nyolc évvel ezelőtt húnyt el; Pál, aki visszakerült hazánkba, itthon gazdálkodott, földművelésügyi államtitkár volt s tíz évvel ezelőtt halt meg; Miklós, aki mint lovassági alezredes Párizsban él, és Margit, akinek bölcsőjét a szó szoros értelmében a legkiválóbb ma-

¹ E házasság történetét novella-formában beszéli el Harsányi Zolt a *Pesti Hírlap* 1934. július 29-i számában, ugyanazon év augusztus 30-i számában pedig *III. Napoleon és Ferenc József szövetségi terve* címmel közöl érdekes cikket Kiss Miklósról, akit nejevel együtt szerepeltet *Ecce Homo* című regényében is.

gyar menekültek: Kossuth Lajos, Andrásy Gyula, Teleki László, Türr István, Gorove István, Kmetty György stb. vették körül s aki így jóformán az anyatejjel együtt szívta magába a magyarság szeretetét.

Atyja a kiegyezés után hazajött és Zólyom vármegyében megvásárolta a véglesi uradalmat. Az 1867-i minisztérium legtöbb tagjához meleg baráti kötelékek fűzték és, tekintettel kiváló és sokoldalú képességeire, két ízben is felajánlottak neki miniszteri tárcát, melyet a következő indokolással hártott el magától: «Un honnête homme ne peut à la fois faire de la politique et gagner de l'argent. Or j'ai épousé, étant pauvre, une femme riche. Je lui dois, et à mes enfants, de faire fortune».¹

1867 után a Nemeskéri Kiss-család az esztendő egy részét Párizsban, a másik részét pedig Véglesen töltötte. Rue de Varennes-beli palotájukban nagyvilági társadalmi életet éltek és szalonjukban a francia arisztokrácia s író- és művészvilág kiválóságain kívül a Párizsban élő vagy tartózkodó magyarok is, mint Munkácsy Mihály, Zichy Géza, Reményi Ede, Vay Péter, Thaly Kálmán, Hubay Jenő, Pekár Gyula stb., nagy számban fordultak meg. E szalonnak egyik vonzereje N. Kiss Margit volt, aki szüleinek kitűnő képességeit minden tekintetben örökölte s akiben a szépség és kedvesség nagy műveltséggel és értelmességgel egyesült. Leánykori magyar ismerősei közül, akikkel Párizsban is meg Magyarországon is sokat volt együtt, különösen kettőre: Justh Zsigmondra és Tisza Istvánra gondol vissza ma is nagy melegséggel.² Emléküket így idézi fel egy levelében:

«Justh me vantait l'Alföld, Tisza, la Transylvanie. Justh avait une nature profondément poétique. Nous nous prêtions mutuellement les chefs-d'œuvre de la littérature française, hongroise, allemande.

¹ Ez az idézet, valamint a következő idézetek nagy része Coudekerque-Lambrechtnének különböző időkben egy magyar ismerőshez írt leveleiből valók.

² Justh Zsigmond Reviczky Gyulához intézett egyik levelében N. Kiss Margitot «egy fél-magyar, fél-francia kisasszonynak, a Faubourg Saint-Germain legeszesebb leányának» nevezi. (Kozocsa Sándor: *Reviczky Gyula és Justh Zsigmond*. Irodalomtörténet, 1937., 67. l.)

italienne. Son cœur était d'une délicatesse presque féminine. Son amitié toute de douceur. Mon intimité avec Tisza était d'un autre genre. Il était très entier dans ses idées, moi dans les miennes. Constamment nous «croisons le fer», comme il disait. Nous nous injurions presque! Mais lorsqu'il était à Paris, nous ne pouvions passer un jour sans nous voir. Mais quelle ardeur dans la défense de ses opinions, quel brio dans sa conversation, quelle fermeté dans son caractère! Notre mutuelle affection ne se démentit jamais.»

N. Kiss Margit és Justh barátságában nagy szerepe volt a zenének és irodalomnak. Gyakran zongoráztak együtt, sokat beszélgettek irodalomról, és Justh később hazulról is küldözgette neki a magyar könyveket, míg, ha Tiszával volt együtt, akkor — úgy látszik — inkább a politika volt beszélgetésük tárgya. Kisséknél ismerkedett meg Justh a család egy jó barátjával, Melchior de Polignac gróffal. Bizalmas barátság fejlődött ki köztük, és Polignac meg is látogatta otthoni birtokán, Szabadszenttornyán a magyar író. Együtt szerkesztettek *Poésies magyares* címmel egy antológiát, melyhez Coppée írt előszót. Barátja halála után pedig Polignac kiadott egy magyar irodalomtörténetet és Czöbel Minka egy verskötetének fordítását *Migration de l'âme* címmel.

Mint N. Kiss Margit édesanyjának barátnője, egy időben igen gyakori vendége volt házuknak Teleki Emma grófnő, De Gérando Ágost özvegye, aki férjének halála és a szabadságharc leveretése után éveken át Párizsban élt gyermekeivel: Attilával és Antoninával. Teleki Emma, aki Blanka nővérével együtt lelkes demokrata s republikánus volt és Párizsban sokat érintkezett Michelet-vel és ennek köztársaságpárti s forradalmár híveivel, Kissék szalonjában egy alkalommal politikai elveivel nagy megütközést keltett, amit Coudekerque-Lambrechtné egyik levelében így beszél el:

«La bonne Tante Emmy dont le bon sens n'était pas à la hauteur du cœur, causa un jour un grand scandale chez mes parents. Ma mère avait donné une grande soirée où se trouvaient réunies presque toutes les duchesses du Faubourg St.-Germain. Mme de Gérando, s'étant trouvée assise auprès de l'une d'elles, se mit à parler de la guerre de 70, de la Commune, et, exaltant «le désir de liberté de ces pauvres gens du peuple», s'écria: «Ah Mme la Duchesse, quelles nobles femmes que ces courageuses pétroleuses». Vous jugez de l'effet. La Duchesse sourit, puis vint dire tout bas à ma mère: «C'est terrible, mais tu as une folle dans ton salon».

Mulatságos történetet mesél el Juliette Adamról, a *La Patrie hongroise* ezelőtt két évvel elhunyt szerzőjéről is, aki szintén gyakran megfordult házuknál. Ez tudvalevőleg igen tevékeny és eleven, de kissé felületes, következetlen és nagyon bőbeszédű hölgy volt, közismert republikánus és revanche-párti :

«Mme Edmond Adam était aussi une amie de mes parents ; la dernière fois que je la vis, c'était chez moi, à un grand déjeuner où se trouvait aussi Mme Georges Goyau née Félix Faure. Figurez-vous que ces deux femmes, intelligentes et bonnes toutes les deux, étaient si bavardes qu'elles parlaient ensemble, et chacune élevant de plus en plus la voix pour étouffer celle de l'autre. Je dus les séparer, c'est-à-dire les installer chacune dans un salon différent. C'est à ce déjeuner, fort nombreux, que Mme Adam fit la sensationnelle déclaration suivante : «Chaque fois que je le puis, je tiens à publier que je suis une royaliste convaincue. Longtemps, j'ai été une républicaine ardente. Mais j'ai connu les républicains de trop près. Ils sont plus jouisseurs et moins patriotes que les seigneurs de l'ancien régime. Et puis . . . était-ce Tacite qui disait cela? . . . «L'hérédité a cela de bon que lorsque le chef est repu, il ne mange plus. — tandis que les ministres qui se succèdent si rapidement, ne laissent rien sur la tartine, et il faut que les pauvres contribuables fournissent le beurre pour la beurrer à nouveau.» Si ce n'est pas Tacite qui a dit cela — eh bien c'est mon expérience!»

Coudekerque-Lambrechtsnek még kellemesebb emlékei fűződnek azokhoz az időkhöz, melyeket mint fiatal leány Magyarországon atyjának véglesi birtokán töltött, hol egy régi, várszerű kastélyban laktak, amely, mint az ablakmenti falak lilios címerei mutatják, az Anjouk idejében épült. A hagyomány szerint ezt a várkastélyt Nagy Lajos Mária leánya számára építtette, amire akkor határozta el magát, midőn egy ízben vele e vidék erdőségeiben vadászott. A kastély hosszú ideig a magyar királynék tulajdona volt, később pedig a Csákyak, majd az Esterházyak birtokába került. Ez utóbbiak vendégeként megfordult ott Mozart is, miről egyik Véglesről keltezett levele tanúskodik. Az Esterházyak közül Végles utolsó birtokosa E. Pál volt, aki 1868-ban adta el N. Kiss Miklósnak. Később Frigyes főherceg vásárolta meg, jelenleg cseh állami tulajdon. A sziklás magaslaton épült kastély hatalmas bástyáival, vastagfalú, boltíves ter-

meivel, két tágas belső udvarával még mai átépített állapotában is középkori vár benyomását kelti. Mintegy 50,000 holdnyi uradalom tartozott hozzá, nagyrészt erdők, számos fűrésztelep, malom, üvegkuta, stb.

Véglesi tartózkodásai alatt N. Kiss Margitnak alkalma nyílt megismernie Felső-Magyarország bájos tájait, ódon festői városkáit, a magyar történet annyi emléket őrző kastélyait és kúriáit. Véglesen korlátlanabbul élhetett kedvenc szenvedélyének, a lovaglásnak, mint Párizsban. Ott is nyaranként sok magyar és francia vendégük volt, leginkább magyar arisztokraták: a Lónyayak, Andrássyak, Széchenyiek, Sigrayak stb., akiknek sorában több kedves barátnőre tett szert. Ezek közül legközelebb állt szívéhez Lónyay Albertnek nála tíz évvel idősebb Mária leánya, a későbbi gróf Lónyai Béláné, akiről ezt írja egyik levelében:

«O'était l'âme la plus haute, la plus noble qui se puisse rencontrer. Notre intimité était absolue. Je lui dois tout au point de vue de ma formation intellectuelle et morale.»

Épp ily meleg barátság fűzte három nővérhez: Pejácsevich Tinka, Lenke és Jolán grófnőkhöz is, akikről így emlékszik meg egyik levelében:

«Nous étions liées comme des sœurs et notre intimité ne fut jamais ébranlée. La comtesse Tinka était, je crois, la femme la plus intelligente de Hongrie, la comtesse Jolán en était la plus grande beauté; ... la comtesse Lenke était très belle aussi et un ange de bonté, de douceur, de modestie. J'entretenais avec elle, jusqu'à sa mort récente, une correspondance presque quotidienne.»

Véglesen 1884. nyarán Munkácsy Mihály volt vendégük:

«Il était intéressant — írja Coudekerquené akkori feljegyzéseiben — de suivre le grand artiste s'arrêtant à chaque pas pour observer de nouveaux points de vue, pour admirer des jeux de lumière inattendus; se reposant de sa marche, il jouait avec le petit fils de son hôte, l'amusait, le berçait avec la tendresse d'un père; ou encore il allait, sifflant dans l'écho des hautes et profondes futaies des airs d'opéra aux variations les plus difficiles, avec ce talent de siffleur qui lui est un art personnel.»

N. Kiss Margit, midőn feleségül ment Coudekerque-Lambrecht lovassági tiszthez, otthagytta Párizst. Míg férje mint tényleges tiszt szolgált a francia hadseregben, több

vidéki városban laktak, gyakran tettek kisebb-nagyobb utazásokat és gyakran mentek Párizsba is a szülők látogatására. Házasságukból öt gyermekük született : egy fiú és négy leány, kiknek nevelését nagy gonddal maga az anya irányította s akik közül egyik Magyarországra került, mint báró Nopcsa Elek felesége. Midőn Coudekerque-Lambrecht nyugdíjba ment, visszaköltöztek Párizsba. Ott ismét élénk társaséletet éltek ; a Faubourg Saint-Germain egy régi palotájában laktak, melynek elsőemeleti, kertre néző, XVI. Lajos-stílusú, hatalmas szalonjában gyakran fordultak meg vendégek : arisztokraták, politikusok, művészek, akadémikusok és írók, ez utóbbiak közt Paul Bourget, Jules Lemaitre, Pierre de Ségur, a kiváló történetíró, Francis Charmes, a *Revue des deux mondes* igazgatója. Ez időpontból való egy interview,¹ mely Coudekerque-nét így jellemzi :

«Quoique Mme de Coudekerque approche de la cinquantaine (elle m'a avoué son âge avec une certaine coquetterie), elle est encore très belle, avec un teint de jeune fille, des cheveux couleur de châtaigne mûre, et des yeux bruns dorés, veloutés et profonds. Bien que ses formes soient un peu opulentes, sa taille, légèrement au-dessus de la moyenne, a conservé beaucoup d'élégance et beaucoup de distinction.»

Gyermekeinek nevelése, irodalmi működése, társadalmi szereplése mellett tevékeny részt vett különféle jótékonyági egyesületekben és akciókban ; az utóbbi időben sok időt és fáradságot szentel egy általa alapított egyesületnek (Association Saint-Genest), melynek feladata nyomorgó színészek és színésznők támogatása, kiknek száma újabb időben a film feltalálása és nagy térfoglalása óta igen megszorodott.

A világháború alatt otthagya Párizst és azóta az év legnagyobb részét férjével együtt Fontainebleau mellett, Avonban fekvő birtokukon tölti. Bár egyik levelében azt írja magáról : «je suis une vieille dame à cheveux blancs et à rhumatismes, il me faut beaucoup de temps pour toute chose», nem elégíti ki az, hogy egy változatos, eseményekben és érzésekben gazdag élet emlékeinek éljen, hanem még

¹ Megjelent 1910-ben a *La Liberté* című napilap egyik januári számában Hubert Fidaotól.

mindig tevékeny, minden iránt érdeklődik, szellemi frisségét változatlanul megőrizte. Derűs és harmónikus, hívó öregségben van része s ha őt is, mint mindenkit, érték és csapások, csalódások és kiábrándulások, azért nem veszítette el bizalmát az emberekben s hitét az élet értékében és szépségében. Koronként meglátogatja Párizsban élő leányát, vagy Normandiában, Penlyben lakó fiát, aki házassága alkalmával az ottani ősi családi birtokot átvette. Magyarországon 1914-ben a világháború kitörésének időpontjában járt utoljára és Tisza Istvánnal Budapesten való utolsó találkozását egyik levelében így beszéli el:

«La dernière fois que je le vis, c'était au Ritz, en août 1914. Mr de Coudekerque et moi avions invité à dîner le Cte et la Ctesse Tisza, le B^{on} et la B^{ne} Samu Jósika, le Bon Jean Harkányi et son père, le vieux Frigyes. Tous des amis intimes. Au milieu du dîner, nous entendîmes des cris dans la rue: «Éljen Tisza István! Éljen Tisza István! Des pierres, des pierres pour lui élever une statue!» M'adressant à la Ctesse Tisza que je savais très ambitieuse, je lui dis: «Te voilà heureuse, je pense. On prépare la statue d'István.» Jamais je n'oublierai le regard d'angoisse qu'elle accompagna de ces mots: «Ah, ma chère, comme on voit que tu ne connais pas la politique! . . . Aujourd'hui, des pierres pour élever une statue à l'homme d'Etat, demain, des pierres pour le lapider.» Alors Tisza se penchant vers moi me dit à voix basse: «Tout ce que l'honneur me permettait de faire pour éviter cette guerre, je l'ai fait, ne l'oubliez jamais, quoiqu'on vous dise, chère Marguerite!» Et il me serra la main pour un adieu.»

* * *

1886-ban, házassága alkalmával N. Kiss Margithoz Justh meleghangú levelet intézett, melyben e sorok olvashatók:

«Midőn házasságával nemcsak családot, hanem hazát is cserélt, ne feledje el régi hazáját: Magyarországot. Mi . . . szegény kis nép . . . mi pedig jobban rászorultunk volna önre. Én mindig azt hittem, azt képzeltem, hogy Magyarországra fog jönni s ott elfoglalja majd azt a helyet, amelyre tehetsége, szíve és hazaszeretete utalják, s amely feladatnak úgy felelt volna meg, mint nálunk még eddig (sajnos) kevesen; tán megteremthette volna a magyar szalont, e társadalmi szükségletet, ami még nálunk, szomorodott szívvel kell bevallanunk — hiányzik . . . Ön szíve és ítélete szerint választott, és így meg kell hajolnom még mint *magyarnak* is választása előtt . . . Csak egyre akarom még emlékeztetni: ne felejtse el, hogy ide rokoni és baráti

kötélékei fűzik, hogy itt beszélük azt a nyelvet, amely atyjának anyanyelve volt, atyjának, akinek neve a magyar történet legfényesebb korához, 48-hoz fűződik. . . »¹

Coudekerque-Lambrechtné követte a kedves leánykori barát tanácsát : nem szakadt el Magyarországtól, azt második hazájának tartja, a magyarság iránti érdeklődését és rokonszenvét változatlanul megőrizte s ebbeli érzelmein a világháború sem változtatott. Jellemző, hogy esküvője után nászútjának egyik állomása Lourdes, a második Turin volt, ahol férjével meglátogatta Kossuth Lajost, s hogy huszonnégy évvel később a már idézett interview alkalmával az újságíró egyik kérdése ez volt : «On m'a dit, Madame, que vous étiez plus hongroise que française?» Ez utóbbi feltevésnek természetesen nem lehetett komoly alapja, de a valóság az, hogy a kiváló magyar emigráns leánya mindenkor megragad minden alkalmat, hogy a magyar nemzet iránt érzett megbecsülésének kifejezést adjon és hogy annak a maga módján : szóval, tettel, tollal egyaránt szolgálatot tegyen. «Tout ce qui touche la Hongrie, — írja egyik levelében — m'est particulièrement cher. Je suis fière de lui appartenir par la nationalité de mon père, et je ferai tout ce qui dépendra de moi pour la soutenir . . . Personne, — excepté le bon Dieu à qui je le dis souvent — ne peut comprendre mon attachement passionné à ce cher pays, et combien je souffre des maux qu'on lui a si injustement infligés.»

* * *

Coudekerque-Lambrechtné jelentékeny irodalmi működésre tekinthet vissza. Öt külön, könyvalakban megjelent munkáján kívül francia folyóiratokban és napilapokban számos novellája, tanulmánya, kisebb-nagyobb cikke látott napvilágot.

Első irodalmi sikerét egy költeménnyel aratta (*A propos d'une statue*), melyet 1902-ben A. Daudet párizsi szobrának jeleplezésekor írt, mely a toulouse-i Virágjátékokon jutalmat

¹ E levelet egész terjedelmében közli Gálos Magda *Sigismond Justh et Paris* című doktori értekezésében (73—74. l.).

nyert s a *La Quinzaine*-ben jelent meg. Ez utóbbi szemle már 1900-ban is közölt tőle hosszabb cikket *Elisabeth d'Autriche-Hongrie (Souvenir d'un familier)* címmel. Ennek megírására alkalmat Erzsébet császár- és királyné volt görög nyelvemesterének, Christomanosnak könyve (*Tagebuchblätter*, Wien, 1899) szolgáltatott, melynek francia fordítása (*Elisabeth de Bavière, impératrice d'Autriche*, Paris, Mercure de France) 1900-ban jelent meg Barrès előszavával. E mű szerzője a valóságnak meg nem felelő regényes beállításban mutatja be Erzsébet egyéniségét, ennek ellensúlyozására rajzolta meg Coudekerque-né a királyné igazi arcképét báró Orczy Bélának emlékei alapján, aki éveken át Ferenc Józsefnek személye körüli minisztere és Erzsébetnek bizalmas embere volt. A *Correspondant* (1911) *Béatrice d'Aragon de Hongrie*, a *Nouvelle Revue de Hongrie* (1934) pedig *Un Hongrois roi de Madagascar* c. Benyovszky Móricról szóló dolgozatát közölte; a *Nouvelle Revue française*-be, *Revue hebdomadaire*-be magyar tárgyú novellákat, a *Le Gaulois*-ba, *Journal des Débats*-ba és *Le Figaro*-ba pedig aktuális, több ízben magyar vonatkozású cikkeket írt, mint amilyen a *Le Figaro* 1912. január 12-i számába írt közleménye (*Une société littéraire française en Hongrie*), melynek bevezetésében a következő sorokat olvassuk: «J'aime la Hongrie. J'aime la poésie de cette race nomade, la finesse de cette nation légiste, l'audace de ce peuple guerrier. J'aime la vraie noblesse de son aristocratie et la fierté des enfants de son sol qui faisait dire à Michelet que «chaque paysan hongrois est né gentilhomme». Ez a cikk ismerteti a Budapesti Francia-Magyar Irodalmi Társaság tevékenységét, melynek fivére, N. Kiss Pál volt az elnöke s melyben nagy része volt Fontenay akkori budapesti francia konzulnak és feleségének, majd beszámol a pécsi francia emlék alapításáról, mely jellemző megnyilatkozása volt a háború előtti magyar-francia barátkozásnak s amely Franciaországban élénk és rokonszenves visszhangot keltett. A *Journal des Débats*-ban (1933. június 5—19.) egy hosszabb, magyar tárgyú elbeszélése is megjelent *L'horoscope* címmel.

Kisebb munkái egyike a *La Hongrie pittoresque et artis-*

tique című 35 lapnyi füzet. Ez annak a vetített képes előadásnak bővített szövege, melyet gróf Szécsen Miklós nagykövet felkérésére 1914. május havában a párizsi osztrák-magyar követségen tartott. Ebben a szellemes előadásban, melynek az előkelő hallgatóság körében nagy sikere volt, hazánk természeti szépségeire, műemlékeire, néprajzi érdekességeire hívta fel honfitársai figyelmét, melyet a francia-magyar történeti kapcsolatok kiemelésével is igyekezett fokozni.

Első regénye (*Les deux Ivresses*, Paris 1933) nagyvilági, kozmopolita, lélekelemző regény, amelyhez Bourget írta az előszót s amely ennek írói pályája első felében írt regényeire emlékeztet.¹ Az a különbség köztük, hogy a *Les deux Ivresses* szerzője nem viszi túlzásba a lélektani elemzést, mely Bourget hőseit gyakran olyan elvontakká, élettelenekké és mesterkéltekké teszi. A *Les deux Ivresses*-ben az is rokonszenves, hogy nincs meg benne az a parvenü-ízű előkelős-ködés, mely Bourget regényeiben nem ritkán oly bántóan hat az olvasóra. Coudekerque-Lambrechtné regényalakjai is csupa előkelő emberek, akik a tömegek súlyos anyagi gondjait s a mindennapi megélhetésért vívott harcait nem ismerik s akik ezért megengedhetik maguknak azt a fényűzést, hogy a maguk érzelmi ügyeikkel, lelki problémáikkal sokat foglalkozzanak. Egy pár, nem jelentékeny eseményt nem számítva, a regénynek alig van cselekvénye, az egész két nagy szerelem születésének és kibontakozásának története. Mesteri kézzel elemzi a szerző a két főszemélynek, Herbert Keannak és feleségének alakját és lelki vívódásait s különösen kiváló lélektani érzéssel és tapintattal mutatja be, hogy a férfi lelkében a részvétből, szánalomból, lovagias érzésből hogyan születik meg az eszményi, önfeláldozó szerelem, majd hogyan alakul az át gyötrő, érzéki szenvedéllyé s ennek helyét végül mikép foglalja el a közöny és megvetés.

A finom lélekelemzésen kívül emeli a regény értékét az a keret is, amelyben ez az önmagában véve köznapi szerelmi történet lejátszódik. Cannes-ban kezdődik, Firenzében, a genfi tó partján, a francia vidéken folyik tovább s a

¹ Ism. H. A. Pester Lloyd, 1913., május 11.

Rivierán fejeződik be. E leíró részletek arról tesznek bizonyosságot, hogy a szerzőnek nemcsak a lelki élet boncolásához, hanem a természet és művészet élvezéséhez is van érzéke és elég szellemes ahhoz, hogy ki tudja kerülni a banalitás veszedelmét és még közismert dolgokról is tud eredetit s újszerűt mondani.

Következő kötete, a *Le Sang bleu (Scènes de la vie hongroise*, Paris, 1914), öt magyar tárgyú elbeszélést tartalmaz.¹ Régi történetek ezek, jórészt a 48 előtti magyar nemesi világból és a forradalmi időkből. Írójuk mint fiatal leány hallotta őket édesatyjától s itthoni rokonaitól felvidéki és alföldi időzése alkalmával. Legjelentősebb közülük az első, *Le sang bleu*, mely a kötet címét is adta s amely egy ősi magyar család pusztulását mondja el. Hőse a Lőcsén lakó Rosnyó Boldizsár, egy régimódi nemes, hatalmas és gazdag család elszegényedett leszármazottja, telve őseitől örökölt lovagiassággal, hősiességgel, becsületességgel, de egyszersmind szertelen göggel, zsarnoki durvasággal és a gyakorlati érzék teljes hiányával, mely tulajdonságai miatt lengyel származású feleségének és gyermekeinek kinszenvedés az élete. Egy ősi magyar nemesi familia tragikus kihalásának rajza a második novella, *Comment finit la maison des Egressy*, is. A *La mère du honvéd* Daudet-nak *La mère Sauvage* című elbeszélésére emlékeztető történet, mely arról szól, hogy egy alföldi magyar parasztasszony a maga élete feláldozásával mikép menti meg német katonáktól honvéd-fiát. A *Les fiançailles de Ludmille* szerelmi história, a *Honneur de Brigands* pedig felvidéki zsványkalandokat mesél el, valamint Rózsa Sándor s társainak a szabadságharcban való vitéz szereplését.

E novellák, melyek, mint láttuk, részben a vidéki ma-

¹ E könyvről Szigetvári Iván a *Budapesti Szemlében* (1914., 148—152) hosszabb ismertetést írt, a nélkül, hogy szerzője kilétéről tudomása lett volna. «Ki az, — írja benne — aki ennyire ismer bennünket? Bizonyosan csak annyit mondhatok, hogy nő rejtezik a férfinév alatt, mint pl. George Sand vagy George Eliot álnév alatt. Valószínűnek tartom, hogy egy francia nő, aki hosszabb időt töltött hazánkban és legalább valamennyire nyelvünket is megtanulta.» — Ism. Zuboly (Bányai Elemér) is: *Új Nemzedék*, 1914., 23. sz.

gyar nemesség, részben a parasztság körében játszódnak le. alkalmat nyújtanak a szerzőnek hazánk különböző tájainak és népeinek bemutatására. Olvasójával megismerteti bennük a felvidéki ódon városokat (Lőcse) és úri kastélyokat, az Alföldet, a tiszai halászatot, az aradi vásárt s a magyar népelet különféle tipikus alakjait (falusi korcsmáros, csikós, kukorica-fosztó parasztleányok, stb.). Ezeken a leírásokon, ha helyelközzel stilizáltak is, meglátszik, hogy közvetlen tapasztalatokon, eleven benyomásokon nyugosznak és pontos megfigyelőképességről tanuskodnak.

Noël Bangor második regénye (*Métamorphoses*, Paris. 1925) nem analitikus regény, mint az első, hanem társadalmi erkölcsrajz, amelyben a szerző a párizsi előkelő világ életét mutatja be a világháború kitörését megelőző s az azt követő években. Ebben a regényben a lélekelemzés helyét a megfigyelés és szatíra foglalja el. Kitűnően megfigyelt és jellemzett alakok egész sora vonul el szemünk előtt: előkelő hölgyek és urak, vérbeli arisztokraták, politikusok, írók, parvenűk, kalandorok tarka vegyülete. Nagy részüket a léhaság, lelki üresség, lelkiismeretlenség, az erkölcsi s társadalmi érzés és hivatástudat hiánya jellemzi és ez magyarázza meg, hogy még a legelőkelőbb szalonokba is befurakodnak kétes egzisztenciák. A kép, melyet a regény a párizsi arisztokratavilágról nyújt, igen sötét tehát: romlott, fertőzött társaság ez, melynek tagjai mindenféle barátkozásra, összeházasodásra, pénzügyi manipulációra képesek, csakhogy a maguk pénzéhségét, féktelen élvezetvágyát és fényűzési szenvedélyét kielégíthessék. A vidéken élő arisztokrácia sokkal inkább érintetlen, abban még jobban élnek a régi nemes hagyományok: a lemondás, takarékoság, áldozatkészség, lelki függetlenség, jellemszilárdság. Párizsban is akadnak ilyen arisztokraták, ott azonban ezek nem jól érzik magukat, s ha nem akarnak elszigetelve élni, gyakran kell megalkudniok és elveikből engedniök. Ilyen kivétel például a lengyel eredetű Valmy hercegnő, egy bájos, tisztalelkű, fiatal nő, akinek szerelmi története a regény gerincét alkotja, akit léha férje elhanyagol s aki végül a romlott környezet hatása alatt szintén enged egyik udvarlója csábításainak.

Ezt a léha társaságot villámcsapásként sujtja a világháború és nagy «metamorfózis»-t visz benne véghez. Az elpuhult világfiak lövészárkokba kerülnek, a hercegnék és a grófnék betegápolónőknek állnak be. Kevés kivételt nem számítva, hősiiesen viselkednek, őseik vére felújul bennük, a vitézség, önfeláldozás, nemeslelkűség mintaképeivé lesznek, a szalonjaikba beengedett kalandorok, félfranciák, «métèque»-ek pedig mint hadiszállítók, tolmácsok, kémek igyekeznek a világháborút megúszni, sőt abból nyereséget húzni.

Saját neve alatt adta ki Coudekerque-Lambrechtné hatalmas, több mint kilencszáz lapra terjedő *Léon de Montesquiou (Sa vie politique, L'Action française* Paris, 1925) című munkáját. Ez több, mint életrajz, — nagyarányú, részletes politikai korrajz, amely a francia liberálistusnak és szabadkőművességnek, másrészt a nacionalizmusnak és monarchizmusnak a múlt század kilencvenes éveitől a világháború befejezéséig vívott harcát mutatja be. A nacionalista mozgalom 1898-ban a Dreyfus-ügy visszahatásaként indult meg, ekkor alakult meg a Comité de l'Action française, melynek tevékenysége gyűlések rendezésével, röpiratok terjesztésével kezdődött, majd az 1899-ben alapított, havonként megjelenő s 1908-ban napilappá alakuló Action française-zal folytatódott. E mozgalom, melynek megindítói sorában Barrès, Bourget, Coppée névvel találkozunk, valódi jelentőségre akkor tesz szert, midőn élére a nagytehetségű Maurras kerül, aki a francia nacionalizmus és királyságpárt programját *Enquête sur la monarchie* című művében fejtette ki. Köréje a kiváló és tehetséges munkatársak egész serege gyülekezik: a pár éve elhunyt Jacques Bainville, a lobogó temperamentumú, maró satirájú Léon Daudet, Maurice Pujo, Lucien Moreau s mások, még pedig nem arisztokraták, hanem csupa polgári vagy népi származású franciák, akiket az a meggyőződés hevített, hogy a szabadkőműves és liberális köztársaság romlásba sodorja Franciaországot s megmentésére nincs más mód, mint a királysághoz való visszatérés. Ennek a politikus- és írócsoportnak igen tevékeny, kiváló szónoki, írói és szervező képességű tagja volt Léon de Montesquiou gróf, egy

ősregi, eredetét és nemességét az első francia királyokra visszavezető család sarja (anyja egy román származású Bibescu hercegnő volt), aki 1873-ban született és 1915-ben a harctéren esett el. Fennkölt jellemű, a régi francia arisztokráciának minden erényét magában egyesítő férfiú volt, akinek nemes egyénisége, hazájának és eszméinek önzetlen szolgálatában eltöltött életpályája a politikai pártállásra való tekintet nélkül minden francia számára eszményképül szolgálhat.

Maga a szerző háttérbe szorul munkájában, jóformán azt is csak sejteti olvasóival, hogy őt Montesquiou-hoz benső baráti viszony kapcsolta s éppen ez a rokonszenv, ez a lelki rokonság, ez a bizalmasság tette képessé ennek az életrajznak megírására. A valóság az, hogy mind ő, mind férje, mint meggyőződéses monarchisták, kezdettől fogva élénk érdeklődést tanúsítottak az Action française iránt, résztvettek annak alapításában, Montesquiou révén megismerkedtek Maurasval s egy időben fő munkatársait: Léon Daudet-t, Jacques Bainville-t, Montesquiout stb. minden hétfőn házukban vacsorára vendégül látták. Közülök Montesquiouon kívül különösen megbecsülték Bainville-t, a kiváló történészt és külpolitikai író, akinek egyéniségét a szinte túlzásba menő szerénység és önzetlenség s a rideg, zárkózott külső mögé rejtett gyengédség és lelki finomság jellemezte. Ezeken az összejöveteleken időnként a külföldön élő Fülöp orleánsi herceg képviselője, Luynes herceg és unokafivérük, Lorges herceg is megjelent és az Action française válsága idején (1910—11) Coudekerque-Lambrehtné volt az, aki a kibékülést az orleánsi herceg és az Action française igazgatótanácsa közt közvetítette.

Coudekerque-Lambrehtné utolsó műve (*Une âme d'expiation*, Paris, 1934), melyhez Georges Goyau, a jeles katolikus publicista és történétíró írt hosszabb, gondolatokban gazdag utószót, egy karmelita apácának, Marie de Barraunak életrajza. Marie de Barrau mint d'Abbadie de Barrau grófnak leánya 1852-ben született, 1874-ben lépett be Tours-ban a karmelita-rendbe s több ízben viselte a főnöknői tisztet. 1901-ben, a szerzetesrendek kiűzetése évében, a tours-i kolostor apácaival angol területen, Jersey szigetén telepedett le és sok

viszontagság után, húsz év múlva, 1921-ben került vissza hazájába, ahol az északfranciaországi Laval városkában megalapította a karmelita-kolostort. 1930-ban halt meg. Ehhez a hősiességű, szentéletű apácához a szerzõt meleg baráti kapcsolatok fűzték s ezeknek, valamint Marie de Barraunak rokonaihoz és társnõihez intézett levelei alapján nagy szeretettel és elmélyedéssel írta meg életrajzát.

BIRKÁS GÉZA.

KÖLTEMÉNYEK.

Új virágregék.

1. Ciklámen.

A fehér Alpok kis tündérleánya,
Ciklámen lakja Sopron tájait.
A Kecsepatak, a Lövér dalárja
Reá köszönti vallomásait.

Pogány fohászok. A nímfák korába'
Pán sípja zengte, és ő hagyta itt ;
S a nagy udvarló akkor mámorába'
El is feledte kecskelábait.

Hajnaltól estig s újra reggelig
Visszhangozik a patak Pán-dala.
A szikla irígy, rá se hederít,

De hallja fűszál, cserje, csipke-fa :
Csókpárok hangja mint hull, egyre hull . . .
S a ciklámen lányarca lángra gyul.

2. Bogáncs.

Novemberi napfény s a Dunamente
Májust mímelve, ál-pompába ful.
Hiszékeny arccal és gyanutlanul
Nevet föl a víz a napüzenetre.

A parton őrház gubbaszt dideregve,
A szél, a sunyi rázza fent s alul ;
Tört ablakában üvöltöz vadul,
Csak egy bogáncs bókol falának egyre.

Csapzott a haja, még vigan piroslik
 A ványadó napon. Mint hős ciráda
 Bukkant föl, hol már a föld híme foszlik.

Nincs már itt nóta, lomb se. Ősz cigánya,
 Bűnös vagy, felidézted a nyarat,
 Melyből sokunknak ennyi se maradt!

3. Az akácfa.

Május papnője, ki fehér talárba'
 S illatfelhőbe' mond áldozatot ;
 Füzerein meg a méhecske szája
 Zeng a pusztáknak békeszózatot.

A sivatagföld nyugtalan homokja
 Ül gyökerén, alázattal tele ;
 Az alföld néhai futóbolondja
 Nem küzd már ellene, hanem vele.

A tanya népe : merő áhitat ;
 Ha eggyé szórja őket a vasárnap :
 Úrrá lesz rajt' (a sátorlomb alatt)

A csend örvénye, a nomád varázslat,
 A távolban versengő furulyák,
 Az égen úszó gálya — délibáb.

4. Köszöntlek, hárs...

Köszöntlek, hárs, te annyi szélbetyárral
 Folytatsz emberfőlötti harctusát,
 Hogy tündökölj másnap a hajnal-árban,
 Papként rád öltve arany-kazulát.

Rákóczi pihent meg egykor alattad,
 Trencsényi harcról hozva mély sebet,
 S te lombházadba vontad, eltakartad
 S ma megkoronáz az emlékezet.

Új ciklonok törtek elvett falunkra,
Kurucfa, rád is, ám te állsz elébe,
Nem félsz, ha a pokol is rád zuhanna!

Az új labanc : az ördögök cselédje,
De Isten a szív, ha dobban, ha lázad,
S neked szíved van, te véded hazádat.

HAVAS ISTVÁN.

MAGYARORSZÁG ÉS UTÓDÁLLAMAI, 1919—1937.

Aki a magyar kérdést minden részletében meg akarja ismerni, az nehezen fogja nélkülözhetni Macartney most megjelent munkáját, mely az oxfordi egyetemi nyomda kiadásában, az angol külügyi társaság, a Royal Institute for International Affairs könyvei között látott napvilágot.¹

A szerző neve nem ismeretlen a magyar közönség előtt. Első ízben a magyar honfoglalás történetéről írt alapos munkájával tűnt fel, azután Csonkamagyarország ismertetésével. Előbbi könyvével a régi magyar történelem ismertetésének tett nagy szolgálatot, utóbbi művét magyar nyelvre is lefordították. Nem igen szokott megtörténni, hogy idegen tudós elszigetelt nyelvünk megtanulásával fáradszon azért, hogy a magyar történelem homályos századait kutassa fel vagy nemzetünk tragédiáját ismertesse meg a nyugati közvéleményre, melynek a magyarság szenvedéseiről olyan kevés ismerete, inkább csak halvány fogalma van. Abban a korszakban, melyet a magyar társadalom benső meghasonlása jellemez, valóban idegenszerű, bár jóleső érzés az, ha valaki érdeklődés nélkül és önelhatározásból azzal közeledik felénk, hogy megismerjen és saját honfitársain keresztül a magyar világgal is megismertessen bennünket.

Macartney széleskörű ismereteit és tapasztalatait méltányolta az angol külügyi társaság, a Royal Institute for International Affairs azzal, hogy a könyv kiadását maga vállalta el. Nem pusztán azért fontos ez, mert jelentékenyen megnövelte a könyv fontosságát és arra maga hívta fel a figyelmet, hanem azért is, mert ezzel a Macartneytől tárgyalt kérdést is fontosnak jelezte, a szerző munkáját pedig mint megfontolásra méltót hirdette és terjesztette, minden érdeklődőnek elolvasásra ajánlotta, időszerűnek tartván a magyar kérdést is, amelyről könyvet íratott és amelyet ezen az úton állít az érdeklődés

¹ Macartney C. A. : *Hungary and her Successors*. The Treaty of Trianon and its consequences, 1919—1937. Oxford University Press 1937. XXI és 504 l.

homlokterébe ; ami magába véve akkor is nyereség, ha a szerzőnek nem minden állítását írhatjuk alá.

Sokszorosan fontosnak érezzük minden olyan átfogó munkát, mely a magyar kérdés egészét felöleli és melyet a magyar kérdés enciklopédiájának tekinthetünk. Csak az a szomorú, hogy nálunk sem szerző, sem kiadó, sem társaság nem akadt, aki vagy amely a magyar történelem utolsó két évtizedében ilyen összefoglalás megalkotására és a helyzet mérlegelésére vállalkozott volna. Bármilyen tárgyvilagos legyen is az a munka, melyet idegen szerző a magyar kérdéstről való beszámolóként a világ közvéleményének asztalára tesz : bármennyire fogják is azt mindenütt alapvető munkának tekinteni, — amint hogy Macartney maga nagy súlyt vet a tárgyvilagosságra, munkáját pedig mind az öt világrészben ismerni fogják — mégis hiányzik belőle az, amit csak magyar adhat meg : az ezeréves öntudat lehelletét, a statikai keretben a dinamikát. Macartney munkája sem jelent egyebet, mint hogy vártunk addig, amíg egy idegen szerző magyarul meg nem tanult és elszigetelt nyelvünk nehézségeit leküzdve, hosszú, türelmes és fáradságos munka után el nem jutott addig, hogy a magyar kérdés alapvető munkáját helyettünk meg nem írta, elismerésre méltó buzgalommal figyelembe véve azt a keveset, amit nálunk talált ; kiselejtezték belőle az anyag egyik részét, hogy ne kelljen vakon elfogadnia, amit neki Magyarország ellenségei felkínáltak.

Macartney munkája egyébként a bevezetésen és a befejezésen kívül hat fejezetre oszlik.

Ebből a hat fejezetből látjuk, hogy a történelmi Magyarországot hat részre darabolták, amit eddig nyugaton alig tudtak, mert mindig azt hitték, hogy Ausztria, illetőleg az osztrák császárság osztott alkatelemeire és ezeknek egyike volt Magyarország. Szerző egyenként foglalkozik valamennyivel. Nyugatmagyarországgal kezdi a tárgyalást, Csehszlovákiával folytatja, Erdélynek majnem száz oldalt szentel, Jugoszlávia után külön foglalkozik Fiumével, végül pedig Csonkamagyarország viszonyait ismerteti.

Magyar szemmel is alig tudtunk volna megfelelőbb tagolást. Legfeljebb azt a megjegyzést kockáztathatnók meg, hogy miért nem írt Lengyelországról, amely szintén kapott két kisebb területet és így Magyarország utódállamának tekinthető. Úgy látszik, a nagy problémák mellett jelentéktelennek találta e két kis területet, mert a bevezetésben kétszer is megemlítette azokat. De ha ezeken a kis területeken kívül Lengyelországnak az utódállamok sorába való belépésével foglalkozott volna, akkor e kis területek mögött is talált volna elég mondanivalót.

Helyesen osztotta fel a cseh birtoklást egy szlovák és egy ruthén területre, a jugoszláv szerzeményeket pedig Horvátországra és Vojvodinára. Nem tudom, ha valaki magyar szemmel írta volna a könyvet, nem hagyta volna-e el Horvátországot. Nem azért, mert a horvátok nem a magyar anyaországban laktak; talán azért sem, mert a saját elhatározásukból szakadtak el Magyarországtól és a magyar kormány éppen úgy, mint a magyar közvélemény, a horvát nemzetnek ezt az elhatározását 1918-tól kezdve a mai napig változatlanul tiszteletben tartotta. Sokkal inkább azért, mert a magyar kutató a horvát kérdést annyira fontosnak tartaná, hogy húsz lap erre egy ötszázoldalas könyvben alig látszott volna elegendőnek. Fiumének ugyan még kevesebb jutott, de Csonkamagyarországnak is meg kellett elégednie 15 lappal. Miután ennek a tagolásnak a belső okai nem ismeretesek a külvilág előtt, szerzőnek idegenszerű jelentési módszerét tiszteletben kell tartanunk.

A 40 oldalas bevezetésben a magyar probléma történetével foglalkozik.

Szerinte a magyar kérdés magától adódott egyrészt a nem-magyar lakosság szaporodásából és velök szemben az állam magyar jellegének megtartásából, valamint abból, hogy «a nemzeti önrendelkezés» (idézőjelben) szerint darabolták ugyan fel Magyarországot, de oly nagy volt az elkeveredés, hogy népi megoszlás alapján bárminő határvonal sérelmes lett volna. A szerző nem vonja le az elmondottakból azt a következtetést, hogy ezen az alapon az önrendelkezés jogának más módon kellett volna érvényre jutnia, de nem is áll útjában annak, hogy az olvasó erre a következtetésre jusson. Bizonyára nem veszi rossz néven, ha megmondjuk, hogy ez az elkeveredés századok békés együttélésének volt a következménye és ha hiba támadt abban az elrendezésben, melyet a trianoni békeszerződés eszközölt, akkor ez a hiba kétségtelenül a népek békés együttélésének és a fejlődés folyamának elvágása volt.

7v

Macartney helyesen fejti ki a nemzetiségi kérdés eredetét, előadásának vonala — mint már idegeneknél történni szokott — nála is ott törik meg, ahol a nemzeti eszme diadalához jut el. Nem tesz ugyanis különbséget a magyarosodás és a magyarosítás között, amint hogy e megkülönböztetés felett sokszor saját kutatóink is elsiklanak. Ennél is nagyobb baj az, hogy a magyarosítás magyarozatával nem egyszer új ellenségeket szereznek. A legnagyobb pedig, hogy mindezt elkerülhetnék, ha nem mellőznék öntudatlanul egy létező történelmi folyamat megállapítását. Mert a Dunamedencében a magyarosítás csak tudatos meggyorsítása volt annak a mozgalomnak, mellyel a

természet maga gyúrta egybe és alakította át Magyarország népeit. A földrajzi adottság, a gazdasági erők hatása, békés együttélés — mert a magyar történelem faji háborút nem ismert — láthatatlanul, de határozottan erősebben ható tényező volt a magyarosításnál. Ebből az is következik, hogy a természetes evolúció, amely ellen harcolni nem lehetett, sokkal több eredményt mutatott fel, mint az annyira kifogásolt magyarosítás, mely a magyarelleses propagandának ma is pergőtüzében áll. Viszont az a kérdés is felmerül, vajjon a fel-darabolás után fel lehetett-e darabolni a természeti erőket is úgy, mint ahogy a magyarosítás helyébe az elmagyartalanítást tették?

Ha ugyanis elfogadjuk a szerzőnek azt a számítását, hogy a török pusztítások és az idegen betelepítések után — amelyek alatt főleg német telepítést ért és mellőzi a hasonlóképen jelentős szerb és román telepítéseket, illetőleg bevándorlásokat — a magyarság az összlakosságnak csak 39%-át alkotta, akkor nehezen volna feltehető, hogy az az 59.5% magyarság, melyet az 1910-i népszámlálás ki-mutat, magyarosítás útján állott elő. Ez alig volna elképzelhető olyan faji háború nélkül, melyet a magyarság az államnak nem-magyar népei, tehát a kisebbség a többség ellen folytatott. Már magában-véve az a körülmény, hogy nem a kisebbség, hanem a többség magya-rosodott el a nélkül, hogy utóbbi a kisebbségnek ellenállott volna, pedig ebben a bécsi kormány is rendelkezésére állott, már ez is mu-tatja, hogy a szabad életében korlátozott magyarság oldalán olyan erők hatottak, melyeket nem hatósági rendelkezések irányítottak. Ha hozzátesszük, hogy ezek ellen az erők ellen a Bécsben rendelkező magasabb kormányzat sokszor a magyarsággal szemben foglalt állást, akkor látjuk csak való arányaiban azt az erőt, mely a történelmi magyar állam valamennyi népét a szerint alakította át, amint a ma-gyarságot is alakította és a Dunamedence urává tette.

Talán a legnagyobb bástya a magyarosodás ellen az, amit Seton-Watson a huszadik század elején hangoztatott «30 millió magyar» felemlítésével a magyarosítás ellen játszott ki. Azt mondotta gyak-ran és utána mondja Macartney könyvének egy helyén, hogy a 10 milliót kitevő magyarság a 20 millió nem-magyar elnyomásával és erőszakos elmagyarosításával hívta ki maga ellen a trianoni béke-határozatait: az elnyomott népek felszabadítása európai szükség-letté lett és azon a ponton történt meg, amikor a tíz milliónyi magyar-ság a 10 milliót kitevő nemzetiségek ellen harcba indult. A beállítás téves, mert a 20 milliónyi magyarság nem onnan származott, hogy 10 millió magyar 10 millió nem-magyart kívánt beolvasztani. A 30 millió magyar onnan származott, hogy egy XV. századból megmaradt

adólajstrom szerint Magyarországnak annyi — túlnyomó részben magyar — lakosa volt, hogy ez a lakosság a török pusztítás elmáradása esetén a huszadik századig 30 millióra emelkedhetett és a Kárpátok egész medencéjét kitölthette volna.

Ezt a számítást nem ismerve akként veszi át Seton-Watson állítását, hogy a magyarosodás eredményeit a magyarosítás terhére írja és arra a következtetésre jut, hogy egyrészt a magyarság arányszámának emelkedése magyarosodás helyett magyarosítás útján jött létre, másrészt a trianoni béke faji háborúnak, elnyomásnak féktelen erőszaknak vágott eléje azzal, hogy Magyarországot kellő indokolással és kellő időben felosztotta.

Ő sem tudja bebizonyítani azt, amit eddig mások sem bizonyítottak be, hogyan törekedtek a magyarországi nemzetiségek 1918 előtt arra, hogy Magyarországtól elszakadjanak. Éppen ezért az az összehasonlítás sem állja meg helyét, melyet Macartney 1848 és 1918 között felállít. Mert a magyarországi nemzetiségek az 1848-i forradalom kitörésekor a magyarokkal együtt követeltek jogokat, de követeléseiket a magyar állam területi épségére, a magyarokkal való békés együttélésre építették. Mi több, egyes embereken kívül, akik idegenek befolyásoltak vagy akik idegen kormányok szolgálatába állottak, 1918-ban sem voltak olyan magyar állampolgárok, akik Magyarország felosztását követelték. A követelés a felosztással együtt mindkét esetben kívülről, 1848-ban Bécs, 1918-ban Prága, Belgrád és Bukarest felől, csehektől, szerbiai és romániai kezdeményezésre történt. Mikor Pasic szerb miniszterelnök Délmagyarországot Szerbia számára követelte, arra hivatkozott, hogy 1848-ban a bécsi kormány is elszakította és kivette azt a magyar igazgatásból. A nagy propaganda ellenére, mely Magyarország természetes felbomlását kívánja elhitetni, a közelebbi vizsgálat a külső beavatkozással eszközölt felदारabolást igazolja.

Miután azonban a szerző nem távolodott el annyira ettől a magyarelles beállítástól, hogy a felbomlás helyett a felosztást állapítsa meg, a magyar elnyomásból indul ki és ezen az úton jut el azokig az elismerő szavakig, melyeket Károlyi Mihály kormányára pazarol. Szerinte Károlyi Mihály a magyar államférfiak közül egyedül jutott el addig a magaslatig, hogy az erőszakos magyarosítást megszüntette (22—23. l.). Itt látjuk a visszahatását annak, hogy a szerző nem ismerte a magyarosodást és nem tételezett fel olyan természetes átalakulást, melynek okait abban kell keresni, hogy a Kárpátok medencéjében a vizek lefelé folynak. Miután ezt figyelmen kívül hagyja és szeméi előtt az 1868-tól 1918-ig kiadott kormányrendeletek lebegnek,

nem maradt hátra más, mint e rendelet bírálóiban és ellenzékében találni meg azokat, akikkel szemben a bírálatot el kell ejteni. Seton-Watson, Károlyi Mihály és Jászi Oszkár nevei Magyarországon sohasem voltak és aligha lesznek valamikor rokonszenvesek; bár Seton-Watson talán a legtöbb súlyt veti arra, hogy pártatlannak ismerjék el. A legtöbb akadály ebben a tekintetben alig lehet máshol, mint a szenvedéseknek abban a tengerében, melynek zsilipjeit a dunai népek együttélésének szigete, a történelmi Magyarországnak valamennyi népe és népfaja ellen a fegyveres beavatkozás, a felosztás, az elhirtelenkedett békeszerződés és annak fegyveres erővel való biztosítása nyitotta meg. Ennek a tragédiának az alapjait viszont azok a békefeltételek alkotják, melyeknek szellemi atyja Seton-Watson, ki a népek önrendelkezési jogával szemben a Northcliffe- emlékiratban Magyarországnak fegyveres úton való feldarabolását követelte. Károlyi Mihály tehát az ellenség feltételeit fogadta el, Jászi Oszkár saját elméletének alkalmazása közben maga sem vette észre, hogy Károlyi oldalán ő is áldozatul esik annak, mit az ellenség nevében Seton-Watson követelt és amit cseh, szerb és román barátai fegyverrel hajtottak végre. Az, amit leterítették, nem a magyarosítás volt, hanem a magyarosodás: a Dunamedence természetes átalakulásának folyamata. Jászinak még azt is meg kellett érnie, hogy elméletének eredetiségét is megtagadják. Nem ő volt annak a gondolatnak az atyja, hogy a Dunamedence népei szabad egyesülésben éljenek. Ez a gondolat előtte is, utána is, állandóan foglalkoztatott magyar elnéket és külön kötetben lehetne ismertetni azokat az elgondolásokat, melyek a centralizmus helyébe a régi magyar alkotmányban megvolt federatív jelleget kívánták ültetni. Aki közelebbről ismerte Magyarországot, az előtt az sem volt ismeretlen, hogy a görög keleti szerb és román egyházak önkormányzata valóságos önkormányzat volt. amilyennel az elszakított magyarok távolról sem rendelkeznek.

Macartney ügyesen használja ki azt az érvet, amelyet Seton-Watson talált Széchenyi 1842-i akadémiai beszédében. Széchenyi nyilatkozata valóban alapos ok azon feltevésre, hogy a nemzetiségeknek a magyarosítással szemben védelemre volt szükségük. De hozzá kell tennünk, hogy amikor ezt a védelmet Széchenyi útján megtalálták, nem akként találták meg, hogy Széchenyi a természetes magyarosodást is meg akarta állítani. Széchenyi nem attól félt, hogy Magyarország vagy a Dunamedence népei magyarokká lesznek, hanem attól, hogy a könnyen hevülő, tapasztalatlan erők türelmetlensége a bécsi kormány figyelmét olyan irányba tereli, hogy — amint jelei már akkor feltűnedeztek — a természetes magyarosodás ellen a ma-

gyarországi nemzetiségeknek, első sorban pedig az osztrák határra támaszkodó horvátoknak felfegyverzésére törekedjék. Miután okmány-szerű bizonyítékok állnak rendelkezésre arra vonatkozólag, hogy 1841-től kezdve Bécsből ilyen irányú szervezkedés folyt és hogy ezen az úton, bécsi pénzen és fegyverrel, indult meg Jelacics bán akciója, Széchenyi akadémiai beszédét sem lehet a korabeli helyzettől és törekvésektől elvonatkoztatva értelmeznünk. Talán tetszetős dolog, mert a szerzőnek is tetszik, ha Széchenyivel Kossuthot állítjuk szembe. De hogy Kossuth amnyira türelmetlen volt-e a nemzetiségekkel szemben, hogy azokat a magyarság rovására idegen állam védelme alá engedte volna, nehezen volna megállapítható.

A szerző maga is érzi, hogy Seton-Watsont követve ismeretlen útra tévedt, mert hozzáteszi, hogy ha Magyarországnak a XVII. század óta nemzeti kormányai lettek volna, mint ahogyan Franciaországnak voltak, akkor Magyarország is olyan nemzetállamá lett volna, mint amilyené Franciaország lett (38. l.). Félek tőle, hogy itt a másik oldalon esik túlzásba, mert nem hiszem, hogy a nagy nemzeti-ségi tömegek, főleg a görög keleti szerbek és románok, a magyarságba olvadtak volna bele. Sokkal inkább kellene azt hinnünk, hogy a magyar kormányzat a magyarosodás diadala esetén kevésbé idegenkedett volna szélesebb autonómiától és attól, hogy a szerbek és románok balkáni fajrokonaikkal szellemi közösségben éljenek, amint azt az idősebb gróf Andrássy Gyula elgondolta. Ebből világosan kitűnik, hogy a magyar problémának sokkal több oldala van, mint ahogyan azt a felületes idegen megérthetné. Azért örülünk annak, hogy Macartney komolyan fogott hozzá a kérdéshez és az itt-ott megszakadozott ködön keresztül észreveszi azokat a napsütötte távlatokat is, melyek örökké láthatatlanok lesznek azok előtt a turisták előtt, akik Prágában, Belgrádban vagy Bukarestben szerzik be látcsöveiket.

Ilyen látcsöveken látható az is, hogy a magyarországi nemzetiségeknek 1918 előtt csak magyarul volt szabad beszélniük (25—26. l.). Miért nyomatta ki akkor a magyar egyetemi nyomda egy évszázaddal ezelőtt azt a román történelmet, amely a románok római eredetét és Erdély kétezeréves román birtoklását állapította meg? Nem is szólván arról, hogy a nemzetiségek anyanyelvüket szabadon használták annyira, hogy általok lakott helyeken magyar szót is alig lehetett hallani. Ez a beállítás igen gyenge érvet szolgáltat a mellett, hogy a magyarországi nemzetiségeknek fel kellett szabadulniok s fátvolt kell borítani arra, hogy Magyarországot azért darabolták fel és osztották szét, hogy a szövetséges és társult hatalmak háborúban tett ígéreteiket beválthassák és a melléjük állott korná-

nyokat anyagilag kielégítsék. Mert ha ezek a kormányok csak helyre kívánták volna hozni azt a rosszat, amit a magyar kormányok — a háborús propaganda szerint — elkövettek, akkor ezt bőségesen megtehették volna, ha több jogot adnak azoknak a népeknek, amelyek magyar uralom alól az ő uralmuk alá kerülnek. Hol volnának ebben az esetben a kisebbségek panaszai? Miért emlegetnék a szlovákok és ruthének — mint a szerző is megemlíti — azt a magyar uralmat, amelyre a fiatalabb nemzedék már nem is emlékezik? Feltehetőleg nem azért, mert abban szolgásgót láttak.

Kár, hogy a szerző annyira beleélte magát a nemzetiségek felszabadításába, hogy elfelejti, hogy a trianoni békeszerződés nem ezzel indokolta Magyarország felosztását, hanem azzal, hogy a magyar kormány bűnös felidézője volt a világháborúnak. Azt is elfelejti, hogy a háború alatt Seton-Watson is ezen az alapon követelte Magyarország feldarabolását. Ha mellőzi a magyar kormány 1914. júliusi magatartásának ismertetését, amivel alig lépte volna túl munkájának és feladatának kereteit, akkor valóban alig marad hátra más indok a felosztás igazolásához, mint az, amiről a háború alatt Magyarországon szó sem volt. A szerző észre sem veszi, hogy ezekben a területi követelésekben az ellenséges propaganda nyilvánult és hogy ezt a propagandát idegenek Magyarország határain kívül folytatták Magyarország ellen. Ha közelebbről nézte volna meg a szakértőket, egy-két kivétellel nem is talált volna közöttük magyar állampolgárokat. Akkor talán több kedve lett volna foglalkozni a kérdésnek ezzel az oldalával és nem írta volna tévesen, hogy az 1918. november 3-dikán megkötött páduai fegyverszüneti szerződést november 1-én kötötték meg (37. l.).

Nyugatmagyarország elszakításáról beszélve, oldalakon át állapítja meg azt, hogy a határvonal Ausztria és Magyarország között 1043-tól 1918-ig változatlan volt. Nehogy valaki azt higgye, hogy a kérdéses terület 1043 előtt Ausztriához vagy Németországhoz tartozott, hozzá kell tennünk, hogy 1043 előtt a határvonal még távolabb feküdt nyugat felé akként, hogy az akkor még nem ismert Bécs is magyar területre esett. Szerzőnk megállapítja, hogy Nyugatmagyarországot a csehek vették el a magyaroktól (51. és köv. l.), de ha így áll a dolog, akkor hol van itt az önrendelkezési jog? Szerinte a terület ma sem kívánna visszatérni Magyarországhoz, de nem teszi hozzá, hogy Ausztriával együtt Németországhoz kerülhet, ami a franciákat állandóan nyugtalanítani szokta. Macartney nem hallgatja el azt, hogy Ausztria sohasem követelte a maga részére Nyugatmagyarországot; azt nem is fogadta el szívesen és sohasem állította, hogy

ellene volna Burgenland visszatérítésének. Véleménye szerint Ausztria és Magyarország közös védőhatalma, Olaszország volna hivatva arra, hogy ebben a dologban közöttük közvetítsen. Mussolini a szerző véleménye szerint szívesebben látná e területet Magyarország, mint a Német Birodalom birtokában, amely egyébként a Balatonig kíván terjeszkedni (72. l.).

Csehszlovákia ismertetése két önálló részre oszlik: a szlovák és ruthén területek ismertetésére. Mindkét fejezetben kevés politikai vonatkozás található. A szlovák kérdés kialakulásának (1914-ig) mégis szentel néhány oldalt (88—94. l.). Helyesen állapítja meg, hogy Magyarországon sohasem volt csehszlovák, csak szlovák mozgalom. Itt is Seton-Watson mellé kell állania, hogy kimutassa, hogy a csehekkel való uniót a szlovákok akarták, mert a végén a szerző maga is kételkedik ebben és részletesen megírja Csehszlovákia történetét (94—110. l.), melyből világosan kiderül az, hogy az uniót Prágából ütötték nyélbe, ahonnan a megszálló csapatokat Magyarország ellen küldötték. Szerinte sokkal nehezebb volna a szlovákokat a csehekkel megbarátkoztatni, mint a magyaroktól elidegeníteni (190. l.). Ennek ellenére azonban csak helyi revíziót tart lehetségesnek, főleg a Csallóköz és Kassa visszacsatolását.

A ruthének a szerző szerint egyszerű, igénytelen emberek, akiknek nyugalma idegenek zavarták meg. Nem látja igazolva Benesnek és Kroftának, Csehország külügyminisztereinek azt az állítását, hogy a ruthének 1849-ben a magyarok ellen vonult orosz csapatokat lelkesedéssel üdvözölték volna (209. l.), de azt sem veszi észre, hogy ez a beállítás a nyugati közvélemény előtt azt kívánta bizonyítani, hogy a ruthének ma is olyan lelkesedéssel várják az oroszokat, mint ahogyan azok bejövetelét a csehek szorgalmazzák. A források 1849-ből egészen mást mondanak és nem ártana, ha valaki egyszer az 1848—49. forradalom történetét a kutatás mai eredményei alapján feldolgozná. Macartneyt elismerés illeti meg annak kimutatásáért, hogy a ruthének «felszabadítása» kívülről jött és hogy miként szereztek meg a csehek a ruthénektől lakott területet (215. és köv. l.). Nem említi meg azonban azt, hogy Csehország a magyar állam integráns részét alkotó terület nem a trianoni, hanem a saint germaini, tehát nem az 1920-ban Magyarországgal, mint a terület jogos urával, hanem az 1919-ben Ausztriával megkötött békeszerződésben kapta meg, amelynek a területéhez soha semmi köze sem volt. Semmi különös nem lehet e szerint annak a kérdésnek a felmerülésében, hogy hová tartozott a Magyarországtól elvett Felsőmagyarország akkor, amikor tőle még nem vették el, de már egy Magyarországtól idegen állam (Ausztria) egy

másik idegen állammak (Csehország) engedte át. Valóban fogós nemzetközi kérdés, amelyről eddig keveset olvastunk.

Szerzőnk is észrevette azt a növekvő érdeklődést, mely Lengyelország részéről a cseh birtokba került Felsőmagyarország irányában egyre jobban nyilvánul. Hogy azonban ez az érdeklődés azt jelentené, mintha Lengyelország a csehektől elvett magyar területeket Magyarországnak kívánná visszatéríteni (250. l.), azt sehol sem látjuk bizonyítva. Inkább az állapítható meg, hogy a lengyeleket az a cseh-orosz korridor teszi nyugtalanabbá, melyet a csehek Magyarországon át kerestek Moszkva felé, miután azt az entente oldalára állott lengyel állam területén át nem szorgalmazhatták.

Az osztrák és cseh kérdésekkel, melyek a nyugati közvéleményt jobban érdeklik, szerzőnk sokkal részletesebben foglalkozik, mint a szerb, román és olasz, sőt a magyar kérdésekkel is. Az anyagnak ez az elosztása könyvét kissé aránytalanná teszi.

Erdélyről megállapítja, hogy a gyulafehérvári román népgyűlés 1918. december 1-én egyértelemmel állott a Romániával követelt unió mellé (276. l.) és hogy valamennyi román egyértelemmel alkot frontot a magyarokkal szemben (284. l.). Tapasztalatai szerint Erdélyben pusztán helycsere történt a magyarok és a románok között: a magyarok helyét mindenütt a románok foglalták el. Valóban érdemes volna beható kutatások alapján megállapítani, mennyiben felel meg e benyomás a való helyzetnek és mennyiben van eltérés a magyar és román uralom kisebbségpolitikai eljárása között. Ma már külön kisebbségi kutató intézetek vannak, melyek hasonló kérdésekkel hivatásszerűen foglalkoznak.

Jellemző egyébként szerzőnknek az a megállapítása, hogy a románok a hatalom átvétele óta Erdélyben alig építettek valamit, legfeljebb orthodox román templomokat (349. l.). Szerinte a kérdés legjobb megoldása még mindig az volna, ha visszaállítanák az erdélyi népek unióját. Ez mindenesetre annak igazolása, hogy a magyar uralom alatt merült fel az a gondolat, melynél jobbat a világ hatalmai és bölesei sem tudnak kitalálni. Csak azt az egyet kell bizonyítanunk, hogy a régi három nemzet — a magyarok, székelyek és szászok — uniójában miért nem szerepeltek a románok is. Erre vonatkozólag alig lehet mást mondani, mint hogy nézzük meg a történelmet. A magyarok, székelyek és szászok ugyanis történelmileg kialakult nemzeteket alkottak, — a nemzet szó a középkorban szervezett társadalmat jelentett — a románok ellenben egyenkint beszívárgott menekültek voltak, akik faj, műveltség, vallás tekintetében mindháromtól különbözvén, hosszú ideig nem remélhették nemzetként való elismerését.

ket. Azért nem kell e miatt okvetlenül a magyarok ellen fordulni, mert hasonló esetben a nyugati államok nemzetei még annyira sem mentek volna el, mint a magyarok. Különösen nem, ha pl. a románok Anglia, Franciaország vagy Németország birtokát azon a címen követelték volna, hogy Britannia, Gallia és Germánia római provinciák, a románok pedig a rómaiak állítólagos leszármazottai voltak. Mert a latin és római származás nem egy, az őslakosság kérdése pedig más lapra tartozik; az állítólagos szót pedig azért használtuk, mert a románok sem a római lakossággal való azonosságukat, sem Erdélyben való folytonosságukat nem tudták bebizonyítani. Mindez természetesen távolról sem érintette azt, hogy a románság megfelelő társadalmi szervezté alakulva, Erdély negyedik nemzetévé lehessen. Nem lehetetlen, hogy az 1848—49. mozgalmak is ezzel végződtek volna, mert Kossuth maga vezette a tárgyalásokat a románokkal., Szerzőnknel azonban egyáltalában érthetetlen az, hogy miért jelöli meg az erdélyi kérdés végső megoldását három nemzet uniójában és miért hagyja el a székelyeket? A székelyek ugyanis magyarok és a magyarokhoz számítják magukat. Az, hogy a románok a székelyeket elrománosítani törekednek, még nem vonhatja maga után azt, hogy azt helyeseljük, még kevésbbé azt, hogy a székelyeket előre románoknak tekintsük, ami az ő legnagyobb sérelmüket jelenti.

Nagyon különös a szerzőnek az a megjegyzése, hogy a Radnától északra eső területeket Ruszinszkoéhoz és azzal együtt Csehországhoz kellene csatolni. Ez nem pusztán Erdély indokolatlan megcsontását jelentené, hanem kiszélesítené azt az utat, melyen át a csehek az orosz csapatok közeledésében, egy új fegyveres beavatkozásban reménykednek. Macartney szerint a Szatmár—Várad—Arad vonal sík földjét vissza kellene juttatni Magyarországnak; a Bánátban viszont Versecet és Fehértemplomot Romániának kellene átengedni (354—55. l.). Ezek az elgondolások helyi revízió ügyét szolgálják és mindenkinek igazságot akarnak szolgáltatni: Magyarországnak is, a cseh és román államoknak is. A kérdésnek azonban csak foltozgatását jelentik, pedig az egész dunai kérdés új megfontolásra szorul.

A Jugoszláviáról szóló fejezetben a szerző külön foglalkozik Horvátországgal és külön a Vajdasággal (Vojvodina).

A Horvátországról szóló fejezetben valószínűleg helytelen lesz az a megállapítása, hogy az 1905-i fumei rezolúciót a bánáti szerb képviselők nem írták alá (361. l.). A Bánát ugyanis nem tartozott Horvátországhoz, sőt a magyar alkotmány a Bánát fogalmát sem ismerte; az három ősi magyar vármegye volt, melyeknek magyar lakossága a török elleni védekezésben kipusztult és helyét szerbek foglalták el.

kiknek a magyar állam menedéket adott. Valamennyien a balkáni török uralom elől menekültek és távol volt tőlük a gondolat, hogy ismét a török államhoz tartozzanak. A török uralom alól felszabadult szerbek csak 1878-ban alkottak önálló nemzetállamot és az is a magyar gróf Andrassy Gyula védelmét és támogatását kérte. Azt élvezte hosszú évtizedeken át azzal a kultúrhatással együtt, melyet balkáni fajtestvéreikre a magasabb műveltség birtokába jutott magyarországi szerbek gyakoroltak.

Sajátságos, milyen kevesen figyelnek arra, hogy a Muraköz sem Horvátországhoz, sem a Vojvodinához nem tartozott. Ha mi nem figyelünk rá, akkor alig kívánhatjuk, hogy ő találja ki annak az ellenkezőjét és ha ezt kitalálta, ő képviseljen olyan álláspontot, amelynek csak az ellenkezőjéről értesül. Macartney ezek alapján helyesen emlékezik meg a Muraközről Horvátország mellett, mert ahhoz áll legközelebb — mint kérdés. De közelebb áll Magyarországhoz mint terület, sőt 1868-ban, a magyar-horvát kiegyezés idején, a horvátok le is mondtak róla. Igaz, hogy 1918 óta Jugoszlávia követelte, de ha Jugoszlávia elnevezés alatt ebben az esetben Horvátországot kell érteni, akkor a dolog alig lesz érthető; ha Szerbiát, akkor még kevésbé; ha csak oda nem kapcsoljuk a cseh-szerb korridor gondolatához, melynek északi vége Pozsony alatt, déli vége a Muraköz felett végződött. Két hídfőre kell gondolnunk, melyeket a cseh tervek szerint a szerbek raktak le a Muraközben. A délszlávok nem titkolták azt, hogy a párizsi békekonferencián Tardieu András különös módon segített a leszavazott cseh-szerb korridoron, akként, hogy a Muraközt a lakosság nyílt ellenállása mellett is Szerbiának adta. Szerzőnk ezekről a szomorú adatokról keveset tud (377—79. l.) és szinte csodálkozva említi meg, hogy a Muraköz addig a magyar anyaországhoz tartozott.

Nem egészen helyes az, hogy a Vajdaság történetében a török elől 1541 előtt Magyarországba menekült szerbeket egynek veszi az 1541 után, a török uralom alatt beköltözött szerbekkel, akiknek már nem kellett a török-magyar határt átlépniök; valamint azokkal a szerbekkel, akiket a XVII. század végén a bécsi kormány telepített Magyarországba. Ebből a három elemből tevődött össze a magyarországi szerb nemzetiség, amely azonban mindezek ellenére is kisebbséget alkotott azon a területen, melyet a trianoni békeszerződés Szerbiához csatolt. Macartney 42%-ra teszi azok számát, kik a Szerbiához való csatlakozás mellett foglaltak állást. Hozzáteszi azonban, hogy revízió esetében sem a Jugoszlávia, sem Románia területén lakó németek nem csatlakoznának Magyarországhoz. Miután azonban a magyar lakosság a területnek inkább északi, a szerbség pedig annak

déli részén lakik, a terület revízió esetén könnyen ketté volna választható.

Fiumének, valamint Csonkamagyarországnak történetét és viszonyait csak nagy vonásokban ismerteti.

A munkának van még egy a fentiekben nem említett része : az elszakított magyar és egyéb kisebbségek jelen állapotának beható ismertetése. Ha valaki ebből a szempontból kívánja használni a könyvet, akkor meglehetősen tökéletes képet kap a mai állapotokról. Magyar szempontból ez nagyértékű, mert olyan idegentől származik, aki pártatlan kíván maradni és olyan olvasóhoz van intézve, akik a jövő Európa kialakulására nagy befolyással lehetnek.

A munkának legérdekesebb része talán a befejezés, amelyet a szerző két részre osztott : az 1918-i és 1937-i helyzet vizsgálatára.

Az 1918-i helyzet taglalásában megállapítja, hogy Magyarország kormányai 1918 és 1920 között a területi épség alapján állottak és ebben az ország túlnyomó nagy többsége mögéjük állott. Igaz, hogy a békeszerződést követő évtizedben (1920—30) sok nehézség elsímult és sok seb behegedt, de az 1931-i gazdasági válság mindent felborított. A Nemzetek Szövetsége meggyengült, Németország megerősödött, Itália új biztatásokat adott Magyarországnak és ma mindenki a revíziót követeli, kivéve azt a néhány száműzöttet, kik Magyarország mai társadalmi rendjét annyira gyűlölik, hogy e miatt az országot magát is szívesen elpusztítanák (480. l.).

A trianoni szerződést igazságtalannak tartja és ha elejtjük is — mondja Macartney — a Millerand-levelet, akkor a népszövetségi paktum XIX. cikkelye széleskörű revízióra nyújt reményt.

A trianoni szerződés diktátum volt, de az volt a nyugati határ megállapításában is, amiben szerző kételkedik. Kételkedik abban is, hogy a Millerand-levél csak azért jött létre, hogy Magyarország az eléje tett diktátumot aláírja (482. l.). Ez a kételkedése merőben alaptalan, mert a Millerand-levél valóban ezért adatott át, még pedig Millerand részéről ugyan, de a szövetséges és társult hatalmak, tehát Anglia nevében is. Teljesen igaza van abban, hogy azoknak minden gyűlölete Magyarország ellen robbant ki ; bár nem értjük, hogy miért gyűlölhették volna Magyarországot, ha nem azért, mert mindenét el akarták venni. Semmiesetre sem azért, amit Macartney állít, hogy Tisza István a háború folyamán sohasem mondotta el, hogy a háborút nem akarta. Maga sem hiszi ezt, mert rögtön azután hozzát teszi, hogy a Károlyi kormánynak nem kellett volna feloszlátnia és hazaküldenie a fegyveres erőt. Ezt Magyarországon mindenki tudja és

ha ebben találkoznak a két oldal megállapításai, akkor alig kételkedhetünk abban, hogy a tragédia nagy részét a haza védelmének bűnös elmulasztása okozta. Téves volt később az ellenállást a kommunizmusra építeni, mert ezzel a szövetségesek nyertek jogalapot arra, hogy Magyarország ellen eljárjanak. Mikor a kommunizmust a nacionalizmus váltotta fel, akkor ugyanazt a gyűlöletet fordították ellene, melyet a kommunizmus ellen fordítottak (483. l.).

Szerzőnk szerint Magyarország sorsát nem Trianonban határozták el, hanem jóval előbb. Szerbiának már a háború elején tettek ígéreteket, Romániának 1916-ban, a cseheknek 1918-ban. Felfogása szerint a francia béke delegációt nem is lehetett semlegesnek mondani, mert Franciaország előbb megállapította politikai terveit és a *kis entente* felállítását. Mégis a legfontosabb az elszakításra ítélt területek birtokbavétele volt, amit a békekonzferencia nem csinálhatott vissza. Itt tehát ugyanoda érkezünk, ahol az előbb voltunk: az ország védelmének feladásához.

Ha a szerző azt állítja, hogy a szövetséges és társult hatalmak mindenkit fel kívántak szabadítani a «magyar iga» alól (484—85. l.), akkor azt is figyelembe kell vennie, hogy ez a követelés nem a magyarországi nemzetiségekből származott, hanem osztrák, szerb és román állampolgároktól, akikkel Seton-Watson és Steed szoros kapcsolatban állottak és a Magyarország felosztására vonatkozó követeléseket a nyugati hatalmak befolyásos körei előtt népszerűsítették.

Helyesen állapítja meg, hogy az 1918-i néphatározatokban nem lehet a vonatkozó lakosság önrendelkezési jogának nyilvánulását látni, mert csak a lakosság egy részének kívánságát fejezték ki. Még ezt is lecsökkenteni kénytelen, mert úgy tudja, hogy a nemzetiségek megelégedtek volna a nemzetiségi törvény végrehajtásával. Végül elismeri, hogy a magyar álláspont a népszavazás követelésével sokkal erősebbé vált, mint annak bizonyítása, hogy a békeszerződésben a népek önrendelkezési joga érvényesült (485—86. l.). A Magyarországgal szemben követett eljárás igazságtalansága tehát szerinte is kétségtelen.

A helyzet 1937-ben az, hogy az elszakított magyar kisebbségek agresszív nacionalizmussal kerültek szembe az utódállamokban.

Az a feltevése, hogy a visszaállított történelmi magyar állam nem állhatna fel a történelmi Ausztria visszaállításán kívül (488. l.), merőben indokolatlan, sőt azért kifogásolható, mert a nélkül, hogy ezt megállapítani lehetne, a hatalmakban azt az aggodalmat kelti fel, hogy ha Magyarország határait visszaállítanák, akkor Ausztriának mindazokat a régi tartományait vissza kellene adni, melyek Ausztriá-

tól magok szakadtak el. Itália és Lengyelország ellen alkalmazott kényszer európai háborút jelentene ; a logikai következtetés tehát alig lehet más, mint hogy háború helyett Magyarország felosztva maradjon, mert az szomszédainak megnyugvásával találkozik. Nekünk szomorú tapasztalataink vannak arról, hogy amikor a magyar kérdés szóba került olyan ügyesen keverték össze az osztrák kérdéssel, hogy a helyzetről halvány fogalommal sem bíró nyugati hatalmak nyomban elhallgattak.

A magyar állam történelmi határainak visszaállítását még Horvátország és Erdély figyelmen kívül hagyása mellett sem tartja valószínűnek, mert nem hisz abban, hogy a szlovákok, ruthének, szerbek és románok a Magyarországhoz való visszatérés mellett szavazzanak. Sokkal inkább hisz egy részleges revízióban, melyre Magyarországnak határozott joga van egyrészt a határok helytelen megvonása. másrészt a magyar kisebbségekkel való bánásmód folytán. Ha ez nem történnék meg, akkor a kisebbségi szerződések szorulnak revízióra (492. l.), hogy a béke biztosítható legyen. Szerzőnk nem akarja meg rövidíteni sem a cseheket, sem a szerbeket, sem a románokat. Csak a természet erőivel nem tud mit kezdeni. Csak azzal az eshetőséggel szemben tehetetlen, hogy ha a Kárpátok medencéjének népei egymással ismét békés egyetértésben fognak élni, amint a magyar uralom alatt éltek, akkor ismét lefelé folynak a folyók, ismét az alföld kenyerét eszik a hegyvidékek lakói és a centrifugális erők helyett ismét a centripetális erők veszik át a vezetést (496. l.).

HORVÁTH JENŐ.

SZEMLE.

Mátyás király emléke és nemzeti kulturánk.

— Serlegbeszéd a Corvin-lánc és Corvin-koszorú tulajdonosai testületének 1938. évi február hó 23-án tartott emléklakomáján. —

Testületünk hagyományos szokásának feleltünk meg ma este, Mátyás napjának előestéjén, amikor egybegyűltünk, hogy Hunyadi Mátyás király emlékének hódoljunk.

Feléje szállnak gondolataink és ezekkel, mint szellemi reflektor-sugarakkal, igyekszünk alakját lelki szemeink előtt láthatóvá tenni. Közel félezredév távlatában is gigantikusnak tűnik ez fel.

Látjuk a trónralépő ifjút, akiben támaszra szoruló gyermekkirályt vártak és talán reméltek is az ország hatalmasai, de akiben a maga lábán járó, a maga fejével gondolkozó kemény akaratú férfit találtak, aki mindjárt uralkodása kezdetén megmutatta, hogy ő a trónra magával hozta nemcsak a Hunyadi név varázsát, hanem Hunyadi János félelmetes erejét is.

Látjuk a nagy nemzetállam-szervezőt, aki a nemzeti erők egységes összefogását és az állam szolgálatába állítását akadályozó és gyakran csak a saját érdekeit néző rendiség hatalmának megtörésével erős központi kormányzatot teremt, amellyel helyreállítja az országban a jogrendet, rendbehozza a pénzügyeket és amelynek erősítésére megerősíti a vármegyéket és városokat.

Gondolunk Mátyásra, az igazságosra, az igazságszolgáltatás reformálójára, a gyengék védőjére az erősekkel szemben, a jobbágy-sors megjavítójára.

Gondolunk a büszke, önérzetes magyarra, aki a nemzeti öntudatot saját királyi személyében érzi megtestesítve és pápával, császárral szemben sikraszáll a magyar nemzet függetlensége és szabadsága csorbíthatatlanságának védelmében.

Látjuk Hunyadi Mátyást, a hódítót, aki a külső ellenségek gyűrűjében királyi hatalmának és a magyar állam biztonságának megerősítését és állandósítását azzal tartotta legbiztosabban elérhetőnek és egyben uralkodói hivatástudatától sarkallt határtalan egyéni

becsvágyát csak akkor tartotta kielégítettnek, ha hatalmát katonai erejének és diplomáciai művészetének felhasználásával külső országokra is kiterjeszti, ha meghódítja Ausztriát, Csehországot és hatalmi becsvágyának betetőzését: a császári koronát.

És látjuk homlokán borostyánkoszorúval övezetten Mátyást, az olasz renaissance-műveltségtől izzig-vérig áthatott humanista uralkodót, e műveltség Magyarországra átplántálásának legfőbb patrónusát, az egyetemalapítót, a művészeteknek és tudományoknak nemcsak fejedelmi bőkezűségű mecénását, hanem azoknak hozzáértő élvezőjét is, egyik legsajátosabban egyéni alkotásának, a Corvina könyvtárnak megteremtőjét, aki budai királyi palotáját káprázatos fényességű udvari ünnepélyek színhelyévé tette, aki maga köré gyűjtötte korának kiváló humanistáit és valósággal elkápráztatta őket tudásával és sugárzó szellemével.

E sok különböző kép harmonikus egybeolvadásával tűnik fel előttünk Hunyadi Mátyás, mint a magyar uralkodók egyik legdicsőbbike, és tűnik fel az ő Magyarországa, mint történelmünknek egyik legragyogóbb korszaka.

De haj. — ez már a magyar végzet — látnunk kell Hunyadi Mátyásban a tragikus hőst is és látnunk kell az ő tragédiájához hozzákapcsolódó és azt követő nemzeti tragédiát is.

Amikor a szellem legnagyobb teljesítményeivel és sorsalakításra szánt terveivel szemben is közömbös és könyörtelen testi kór megrepszített egy eret Hunyadi Mátyás agyában, ugyanakkor szét pattant az az addig minden csapásnak ellenálló abroncs is, amelylyel a nagy király szinte emberfeletti energiája Magyarországot hatalmas tömbként egységben együtt tartotta. Az ő halálával megszűnt hatni a minden ellenerőt leküzdő és mindent elrendező, mindent lenyűgöző királyi személyi erő, megszűnt hatni a mindenkinek parancsoló és mindenkit engedelmességre bíró egy akarat és a hirtelen vezér nélkül maradt, magárahagyott országban életrekeltek az addig Mátyás vaskezével fékentartott széthúzó erők, amelyek mihamar el is végezték bomlasztó és romboló munkájukat.

Hunyadi Mátyásnak nem sikerült valósággá tenni élete utolsó szakának két merész vágyát: Corvin Jánosnak trónra juttatását, ezzel nemzeti dinasztia alapítását és európai, időálló nagy birodalomnak megalkotását; amit pedig alkotott, az sírbadóltével az enyészet útjára került; könyvtárának kincsei szétszóródtak, fekete serege megsemmisült, törvényeit, mint a nemesi szabadsággal össze nem férő újításokat eltörölték, hódításai elvesztek és legnagyobb alkotása, a minden ellenséggel dacolni tudó, büszke, erős, egységes magyar

állam, is a romlás rövid, diestelen korszaka után Mohácsnál sírba hanyatlott. A nemzet nem értette meg, nem követte a sorsa alakítására küldött nagy geniuszát és hosszú századokon át tengernyi szenvedés, élet-halálküzdelem lőn a sorsa.

Hunyadi Mátyás magyar nagyhatalma a múlté, de a magyar nemzet még él és új Mohácsa után nem lehet az a jövő sorsa, hogy fáradt testét fásult lélekkel vonszolja a pusztulás útján, hanem csakis az, hogy testi erőben, szellemi energiákban megújhódva, a mult keserű tanulságaiból okulva a felemelkedés útján törjön előre. Rá is léptünk erre az útra és — igazságot megtagadó bűn volna az elért eredményeket kétségbevonni vagy kicsinyelni — hatalmas erőfeszítéssel elő is haladtunk; de azért megriadunk, ha arra gondolunk, hogy még milyen távol a cél, ha körültekintünk és látjuk az elénk meredő akadályokat és az út szélén a szédítő mélységeket, ha feltekintünk az égboltra s látjuk ott a sötét viharfelhőket és a még távoli vészek villámait, ha a saját bensőnkbe tekintünk és szorongva vizsgáljuk magunkat, vajjon van-e bennünk elég erő, lesz-e bennünk elég kitartás.

Valamint az egyén életében az előre nehéznek, küzdelmesnek tudott férfimunkát a siker kilátásával csakis egész férfi vállalhatja, a mi nemzeti megújhodásunk és felemelkedésünk gigászi feladatát is csak a nemzet egésze végezheti el. Egész a nemzet, ha a nemzeti közösség minden tagja — legyen az egyén, osztály vagy intézmény — érzi, hogy ő egyugyanazon élő szervezetnek alkateleme, hogy nem szakíthatja ki magát a nemzet vérkeringéséből, hogy ő és a nemzet sorsközösségben van, hogy saját ereje a nemzet erejét is táplálja, ha a külön érdekek harmonikus összhangban vannak a nemzeti közösség érdekével.

Mátyás király egy akaratát a nemzet sorsdöntő kérdéseiben pótolni kell az érdemileg ugyanazt akaró sok-sok, egyéni akaratból összetevődő nemzeti közakaratnak és annak a nemzeti öntudatnak, amely Mátyás király uralkodói személyében összpontosult, sok-sok egyén lelki világában kell uralkodó érzésnek lenni. Korunkban az akarat és az öntudat közössége teheti a nemzetet képessé bámulatos erőfeszítések kifejtésére, ez sajtolhatja egységes tömbbé a nemzetet, ez adhat neki akkora kohéziót, hogy a történelem nagy teherpróbáit kettéhasadás vagy összezúzóadás nélkül kiállhassa.

A nemzeti közakarat kifejlesztésének, az ösztönös nemzeti érzés tudatosításának, a nemzeti építőmunkának és felemelkedésnek egyik, leghatalmasabb tényezője a nemzeti kultúra. Csodálatosan sok és változatos hatóerő sugároz ki a kultúrából.

A kultúra igazi nemzetnevelő. Az erkölcsökben gyengének erkölcsi megszilárdulást, a tunyának munkakedvet, az önzőnek szociális érzést, a tudatlannak tudást ad, a művészet iránt vakokat látóvá, a süketeket hallóvá teszi, megnyitja milliók lelki kamrájának ajtaját, beviszi azon a jót, az igazat és a szépet, ezzel gazdag és nemes tartalommal tölti meg és milliókat szellemi tevékenységre készítet.

A kultúra a nemzet fizikai és gazdasági jólétének igazi sáfára. Egyrészt a természettudományok, az orvosi, műszaki és gazdasági tudományok gyakorlati alkalmazásainak, másrészt a közértelemiség színvonala emelésének révén több egészséget, hosszabb életet, kevesebb halált és több kenyeret, a hasznos gazdasági javakban fokozottabb termelést, vagyonosodást képes biztosítani.

A nemzeti kultúra igazi nemzetté nevelő. A nemzeti múlt történéseinek őszinte feltárásával, a nemzet szellemi alkotásainak megőrzésével és megismertetésével, a nemzet ősi faji tulajdonságainak kihámozásával megmutatja hogy mi volt a magyar. hogy a történelem nagy kohójában hogyan formálódott, időnként mivé emelkedett és mivé süllyedt. megmutatja a magasztosat és a lesujtót, megmutatja, hogy a sors rendeléséből milyen mártir-hivatás jutott neki és hogy azt milyen halálos hűséggel töltötte be. Megmutatja a sokszoros és változatos európai behatásokkal átítatott. de sajátosan magyarnak megmaradt nemzeti szellemiséget és mindezzel sokakban, akikben szunnyadt a magyarságérzés, megdobbantja a szívet és kirobantja a kiáltást : Érzem, hogy én is ehhez a sokat szenvedett, hibáiért túlon túl megbűnhődött, hőslelkű, nemes szellemű nemzethez tartozom, tudom, hogy én is magyar vagyok.

A multtal vállalt lelki közösség maga után vonja a közösséget a jelennel és a jövővel is. A nemzeti öntudattal együtt jár a vágy a nemzetet magyarságában megtartani, és újból nagynak, boldognak tudni. A vágyból születik az akarat, az akaratból a cselekvés. És a cselekvő magyar a nemzeti felemelkedésnek igazi munkása.

A kultúra a nemzetéletnek legnagyobb értéke és legszebb ékessége. A szépségnek és az igazságnak birodalmában az irodalom, a művészet, a tudomány mezein virágoztatja ki a nemzeti szellemet, az ettől áthatott író, művész és tudós itt hozza létre tehetségének alkotásait, amelyek együttessége a nemzet szellemi erejének és szellemi-értékteremtő képességének hamisítatlan kifejezője.

A nemzet első sorban magának és magáért él, és ezért kultúrája is legfőképpen a maga kiművelését, a maga felemelését, a maga gyönyörködtetését, a maga hasznát szolgálja. De a nemzet része az egész emberiségnek. Nem nemzeti hiúság, hanem nemzeti kötelesség és

érdek, hogy a nemzeti kultúra mennél több olyan szellemi értéket is termeljen, amelyekkel a művelt emberiség nemzetek feletti egyetemese kultúráját is gazdagítja.

Kultúrájával emelkedik vagy süllyed, él vagy pusztul a magyar.
Áldozunk Hunyadi Mátyás dicső emlékének!

Szily Kálmán.

Az igazi irodalom.

— Elnöki megnyitóbeszéd a Petőfi-Társaság nagygyűlésén
1938. március 13-án. —

A mesés Kelet nagyhatalmú kalifája elé a főbíró egy züllött, rongyokba burkolt embert vezetett.

— Uram, — szólt a fölindulástól remegve a főbíró — ez a hitvány alak — Alinak nevezi magát, mint Te — azzal kérkedik, hogy ő hatalmasabb Nálad. Űttesd el a nyomorult fölségsértőnek a fejét!

A kalifa egy ideig hallgatott : szemében harag villama helyett valami szelíd mélázás tükröződött. Majd jóságosan odafordult a dacosan előtte álló koldushoz :

— Miért gondolod, jó ember, hogy hatalmasabb vagy nálam?

— Mert Te, Ali ben Hamur, csak a testeken uralkodol, én azonban a lelkeken. Tied csak anyyi, amennyit kezeddal megfoghatsz, szemeddal elérhetsz, egy kicsiny földi ország — az enyim a szellem végtelen birodalma, tudásommal átfogom a földet és az eget, a multat és a jövőt! Te csak fejedelem vagy, én tudós, én mindent tudok — és büszkén kidüllesztette horpadt mellét.

Az uralkodó, aki tudós ugyan nem volt, de ami sokkal nagyobb dolog, böles ember volt, rögtön fölismerte a hetvenkedő, nyegle szavak mögött a szédelgőt s csak ennyit mondott :

— Ha megfelelsz, te mindentudó, három kérdésemre, levetem magamról és nyakadba kanyarítom zöld palástomat, magamra öltöm condraídat, s légy te a kalifa, én a koldús. Ha nem, tűnj el nyomban a szemem elől, mert Allahra mondom, kiséprőztetlek országomból.

— Halljuk, ó nagyúr, a kérdéseket, akár háromszázat is.

— Csak hármat, amint mondtam. Mondd meg, röviden és határozottan : mi a levegő, mi a tűz, és mi az élet?

A rongyos Ali összerendezte, egy sunyi pillantást vetett a kitért szárnyú ajtóra, s a következő percben már csak hült helye maradt a teremben.

Vajjon mi, a Petőfi nevét büszkén viselő irodalmi társaság tagjai, nem jutnánk-e a rongyos Ali sorsára, ha egy modern Ali ben

Hamur kérdésére meg kellene mondanunk, röviden, határozottan, mi — az irodalom?

Az irodalom tudósai, az egyik logikusabban, a másik kevésbé, megállapították az irodalom körét és fogalmát, s ezekkel a meghatározásokkal beérheti az irodalomtörténet, amely az irodalmat lezárt folyamatnak, vagy éppen a múltban egyszer adott jelenségek megmerevedett világának tekinti, nem boldogulunk azonban vele mi, akik benne élünk az irodalomban, akiknek számára az irodalom eleven valóság, sőt még több: szívünknek nagy, legnagyobb ügye.

Mi tehát az irodalom? Nem törekszem fogalni meghatározásra, ez a tudomány dolga, hanem lényegben szeretném megragadni a kérdést, hatásában és jelentőségében bemutatni az irodalmat.

Az emberi szellem minden nyilatkozására, tehát az irodalomra is, akkor esik a legerősebb fény, ha a cél képzetének világánál tekintjük. S mi az a cél, amely felé mindennek törnie kell, ami embertől ered? Ez a cél, amint Társaságunk tiszteleti tagja, Kornis Gyula, megállapította, a nagy kultúrértékek szolgálata, a törekvés a három nagy emberi eszménynek, az igaznak, a jónak, a szépnek megközeletítésére. Az igaz, a jó, a szép, az örök emberinek, a nemes értelemben fölfogott humanizmusnak ez az alapjában egy, csak jelentkezésében eltérő értékháromsága, az emberiség éltető Napja: belőle árad szellemvilágunkra minden fény, feléje szárnyal minden tiszta vágyunk, feléje irányul minden nemes törekvésünk. Az emberiség fejlődésének irányvonalát, emelkedését vagy süllyedését a létben, az határozza meg, közeledik-e ehhez a fényforráshoz, vagy távolodik-e tőle — haladásának és hanyatlásának egymást váltó fázisaiban a földi lét nagyszerűbb mozgása, az élet ritmusa lüktet.

Az igaz, a jó, a szép, — amely emberi törekvés nem kapcsolódik bele szolgálatukba, annak az emberiség fejlődésében nincs jelentősége — az nem érték. Egyiket vagy másikat e három kultúreszmény közül kell szolgálnia nyilván az irodalomnak is. De melyiket? A köztudat azt tartja, hogy a szépet; az irodalomnak mint művészetnek¹ célja a szép megvalósításával, műalkotások teremtetésével gyönyörködtetni az embert. Erre a fölfogásra a tudomány egész elméletet épített, a művészetek öncélúságát, idegen szóval a l'art pour l'art elvét hirdetve. Lényege ennek a tanításnak, hogy a művészeteknek, így a költészetnek is, nincs más hivatása, mint ami valójából következik, tehát a szép szolgálata: a másik két kultúrértékkel nincs köze, az igazzal és a jóval szemben érdektelen. Ez a határozott, kiélezett tétel ki-

¹ Az irodalmat most, a Petőfi-Társaság célkitűzésével összhangban, szűkebb értelemben veszem, egyjelentőségűnek a költészettel.

hívta az ellenvéleményt, a műértők két táborra szakadva, ádáz harcot indítottak, s az teljes erejében áll ma is; az ellenfelek nem közeledtek egymáshoz, az ellentétes nézetekből nem szűrődött le megnyugtató igazság.

Ezt az igazságot szeretném én megtalálni s ezzel világot vetni az irodalom igazi nivoltára. Kétségtelen, hogy az irodalom világa a szép. Alkotásait szerzőjük művészi ösztöne hozza létre, s azok szépségükkel a közönség művészi érzékére kívánnak hatni. A szépség pedig mindég érzekeinken, szemünkön vagy fülünkön át lesz tudatossá — tehát formai természetű, pusztán a kifejezés, az ábrázolás művészetében határozódik. Ugyanaz a tárgy, egy hangulat, egy történet, egy jelenet, az irodalomban bemutatva egyformán tehet művészi vagy művészietlen hatást — melyiket teszi, pusztán attól függ, hogyan tudja megjeleníteni előttünk az író. Kontár kezében silány mázolinánnyá torzul a legértékesebb anyag — gondoljunk az üres, nagyhangú szolamokban kipuffogó hazafias zöngeményekre; a művész kezében remekké nemesül a köznapi tárgy is — gondoljunk annak a töpörödött, ráncoktól fölbarázdált arcú anyókéának képére, amelyet Rembrandt festett édesanyjáról. Bizonyos az is: a költő nem tudós, hogy új igazságokat hirdetve tanítsa népét, és nem pap, hogy az erkölcsét építve jóra nevelje. Ha versenyre kel velük, a küzdelemben alul marad — nincs az a kitűnő költő, még a szigorú erkölcsi fölfogású Arany János sem, akinek munkássága az etikum terén fölérne egy egyszerű, derék falusi pap életművével. Viszont legyen bár igazság, vagy akár tudományos, megbízható ismeret, valamilyen költői műben mázsaszámra, áradjon belőle a legnemesebb erkölcsi fölfogás: ha mindez nem a művészet tiszta köntösében jelenik meg, költői szempontból értéktelen lesz. A költészet világában a művészet az úr, minden költői alkotás értékét első sorban és végső fokon a benne jelentkező művészi erő határozza meg.

Ennyiben a l'art pour l'art elve az irodalomban megtámadhatatlan. A költészet öncélúsága, a művészi hatás miut az irodalmiság kritériuma: esztétikai dogma. De itt pontot kell tennünk. Amilyen igaz maga az elv, épp olyan téves az a következtetés, amelyet belőle az elv fanatikusai levontak. Ha a művészet pusztán a szép világára korlátozódik, ha a másik két kultúrérték közömbös reá nézve, ha hivatása kimerül a gyönyörködtetésben, akkor nem tesz lényegbevágó különbséget, Beethoven IX. szimfoniáját hallgatjuk-e vagy egy Strauss-vaicert, a *Szózatot* olvassuk-e vagy a *Kék nefelejtsét*, Leonardo da Vinci *Utolsó vacsoráját* nézzük-e vagy Margitay Tivadar egy életképét, Michelangelo *Mózes*e előtt állunk-e a római S. Pietro

in Vincoli templomban, vagy kint a városligeti jégpályán tanuljuk Sonja Hennie merész pirouette-jeit. A tetszés *mértékében* nyilván van eltérés, a páronként szembeállított művészi jelenségek közül az elsők bizonyára nagyobb hatást tesznek az emberre, de ami döntő, a tetszés, a hatás *minőségében* nincs különbség.

Nincs? Van, mégpedig rendkívül nagy! Azt a kétféle hullámzást, amelybe a jelenségpárok két fele lelkünket hozza, — nem kell bizonyítanom — athidalhatatlan mélység választja el. Vörösmarty megrázó ódája, hogy a bennünket legjobban érdeklő irodalmi párt ragadjam ki, nemcsak szebb, mint a másik, az az érzelgős kis dal, hanem *másként* szebb: nemcsak művészi értéke nagyobb, hanem más értékei vannak, s ezeket az értékeket, amelyek a *Szózat* hatását nemcsak árnyalják, hanem egészen más színűvé is teszik, éppen annak köszöni a költemény, hogy benne értelmi és erkölcsi tényezők is belejátszanak a művészi erő munkájába. Az igazi irodalomban a szép, túlemelkedve önmagan, az értelemnek és az erkölcsnek: az igaznak és a jónak világába kerül át. Tudományos szárazsággal ezt úgy fejezhetném ki, hogy az irodalom a szépet az igaz világában, a jó szellemében valósítja meg.

Az igaz világában, mert minden költői alkotás, ha megérdemli e nevet, az ember világának a rajza, s így mindegyik föltár valamit földi létünknek abból a jelenségéből, amely mindennél jobban izgatja képzeletünket, a legnagyobb emberi misztériumból, a lélekből. Az író a maga fejlettebb psychognosisával, emberismeretével, mélyebben bevilágít az emberi lélek rejtett szövevényeibe, jobban megérteti működését, mint psychologiai ismereteivel a tudós — Petőfi egy-egy dala vagy genre-képe, Mikszáth egy-egy rajza hívebb, találóbb képét adja a magyar paraszt lelkivilágának és lelki életének, mint akár-hány néprajzi értekezés. S ha tudjuk, hogy minden emberi törekvésnek és tettnek, minden emberi elgondolásnak és alkotásnak rúgói a lelki életben működő erők, akkor fölmérhetjük azt a szellemi gazdagodást, amelyet az emberiség az irodalomnak, a lelki mozgalmak igazi megértőjének köszön. Nincs túlzás abban az állításban, hogy az emberiség sokkal több lélekismeretet tanult Dickenstől, a regényírótól, mint Wundttól, a tudóstól. S nemcsak az egyes ember lelki világát, az egyéni lelket, hanem a közleket, a kollektív lelki világot is az irodalom tárja föl előttünk a legközvetlenebbül. Egy nemzet szíve lüktetését a költő korábban megérzi, mint a politikus vagy tudós: a nemzeti vágy, a nemzeti fájdalom, a nemzeti lelkesedés hangjait zengőbben, szívhez szólóbban tudja megszólaltatni, mint amazok, — a nemzeti lélek tüzes ébresztői és leghívebb ábrázolói

az írók voltak és lesznek. Aki egy letűnt kor érzés- és gondolatvilágáról képet akar kapni, az irodalomhoz forduljon — nincs az a tudományos munka, nincs az a politikai tanulmány, amely olyan éles képet adna a Bach-rendszer szellemvilágáról, mint Jókai regénye, az *Uj földesúr*.

S amidőn az irodalom ily módon élénk rajzolja az emberi lelket, — egy élő emberét, a költőét, a lírában, történeti vagy képzeletszült hősökét az epikában és drámában — amint arra kényszerít, hogy beleéljük magunkat tőlünk idegen lelki világokba, egyszersmind ki is emel önösségünkéből, elszakítja azokat a szálakat, amelyek a magunk egocentrikus világához fűznek. Átadva magunkat egy hangulatos költemény, egy érdekes regény, egy megrázó dráma varázsának, megfélelkezve érdekeinkről, szinte elveszítjük énünket, s átélve mások fájdalmát és örömét, megtisztulunk és megnemeseledünk. Az a katharsis, amelyről Aristoteles *Poétikájában* a drámával kapcsolatban beszél, nemcsak a tragédia nyomán támad lelkünkben, ez a lélek-tisztító hatása megvan minden igazi költői alkotásnak. Hatásukra elcsitulnak a lelkünk békéjét földülő szenvedélyek, elülnek a nyugtalanító gondok és gondolatok, s elvonatkoztatva magunktól és a valóság prózájától, kibontakozik lelkünk nemesebb fele: jobbak leszünk, mint voltunk.

Irodalom, amely gazdagabbá, nemesebbé teszi lelkünket, irodalom, amely a legértékesebb szellemi munka, a képzelet szárnyán az élet mindennapiságából az eszmények világába emel — hova kerültünk a l'art pour l'art elvétől! De csak messzire kerültünk tőle, szembe nem kerültünk vele. Az irodalomnak ez a lélekgazdagító, léleknevelő hatása nem áll ellentétben a művészetek öncélúságával, nem rontja le, csak kiteljesíti az elvet. Az a szolgálat, amelyet a költő az igaznak és a jónak tesz, nem tudatos — öntudatlan szolgálat az, s éppen ezért olyan hatásos. Az irodalom művészi hatásra tör, e nélkül nincs irodalom; de ha több akar lenni, mint múló, perenyi gyönyörűség forrása, ha maradandó, lelkünket lenyűgöző hatást kíván tenni, akkor meg kell illetnie szívünket és elménket — s ennek nincs más útja, mint az igaz és a jó eszméjének bekapcsolása a művészet világába. S itt a felelet arra a nagy kérdésre, amelyet fölvettem. Az irodalom az ember valójának, a kor szellemének, a nemzet érzésvilágának tükrözése írott alkotásokban, az emberi lélek nemesítésére, a szép megvalósítása által.

De vajjon nem szigorú ez a megállapításom? Hiszen így kiszorul az irodalomból az a sok száz meg ezerszámra termő könnyű irodalmi portéka, amelyekkel el vannak árasztva a könyvkereskedők kirakatai

és a színházak deszkái. Csilingelő dalok és kabaré-tréfák, olcsó szellemeskedések és limonádé- vagy kaviár-regények, léha vígjátékok és detektívdramák, ezek a tisztavirág életű alkotások, amelyek nem tudnak vagy nem akarnak az igazság és jóság világába emelkedni, s amelyektől a szerző sem vár többet, mint hogy egy-két órára szórakoztassák a közönséget — mindez nem irodalom? Magasabb szempontból nézve nem. Nem vetjük őket meg, még csak le sem nézzük, amint nem vetjük meg és nem nézzük le az emberiség egyéb szórakozásait sem, a bridge-et, a footballt, a lóversenyt, a flörtöt. Szívesen elismerjük az ilyen szórakoztató irodalom élettani jelentőségét is: a nagy tömegeknek szükségük van az élet hajszájában, a mindennap kimerítő, izgató életküzdelmében ilyen idegzsongító játékokra. Bizonyára okosabb velük élni, mint amazokkal, amelyek pihentetés helyett még inkább fölkorbácsolják zaklatott idegeinket! Sőt azt sem tagadjuk, hogy időnként magunk is élvezzük az emberi szellemnek e fajta könnyű, szórakoztató termékeit — de irodalomnak, igazi irodalomnak nem tekintjük őket. Irodalom, igazi irodalom csak az a szép alkotás, amelyen átsugárzik a másik két kultúrérték.

Ezzel az irodalommal, az igazival, forrott össze a Petőfi-Társaság; ezt szolgálja közvetlenül vagy közvetve, alkotással vagy méltatással a Társaság minden tagja. Célt érünk-e, meg tudjuk-e valósítani, közel tudjuk-e vinni a közönség lelkéhez a szépné, az igaznak, a jónak harmonikus egységét, nem tudjuk, nem is fontos. A fontos az, hogy mindannyian tiszta szívvel, erős hittel dolgozzunk ebben az irányban, ebben a szellemben, azért az eszményért, amely bennünket összetart, az igazi magyar irodalomért.

Császár Elemér.

Az élő Petőfi.

— Serleg-beszéd a Petőfi-Társaság ünnepi lakomáján. 1938. március 13-án. —

Az új Olaszország egyik legeredetibb írója, Giovanni Papini, könyvet írt, melynek címe: *Dante vivo* — az élő Dante.

Az első fejezet címe: *Dante, nostro fratello*, Dante, a mi testvérünk. Egyik további fejezet Dante *aktualitásáról* szól. A szerző kifejti, hogy Dante ma *élőbb*, mint valaha: «Piú moderno di tanti moderni, piú vivo di tanti morti che si credono vivi.» Modernebb, élőbb anyyinál, kit élőnek tartanak, mert Dante valósággal él testtel, minden olasz lélekben, valósága fenségével, emberi gyarló-

ságaival, — faját, hazáját egyesíteni akaró minden álmával és akaratával együtt.

Nekünk is van költőnk, aki minden időkben él, mert valósággal velünk folytatja a kálváriás magyar utak minden fordulóját, — az *élő* Petőfi.

Mikor a segesvári mezőn a honvédek nem találták meg honvédbajtársukat, mikor özvegye, Szendrey Júlia, még az ellenséges hatalom segítségével is hiába kerestette az ő hitese párját: a jámbor, a mindig ábrándos magyar nép nem hitte el, hogy az ő költője Illés tüzes szekeren tűnhetett el, hanem várta, várta, egyre várta haza a székely föld vadonából, és ha nem onnan, a behavazott Szibériából... Most, kilenc évtized után én is e jámbor magyarok közé állok és vallom: a *honvéd* eleshetett, — de a költő nem, mert van *élő* Petőfi. A költő vissza-visszajő, — igenis, hazajár közénk . . .

Ezt az érzésemet és hitemet megmagyarázom három egyszerű képpel.

A világ változik. Az emberek változnak. Eszmék változnak.

A méltóságos lassúsággal gördülő régi korok nyugodt stílusa helyén karcsú, vakmerő alkotások emelkednek. A romantikus postakocsi helyett a realitások precíziós gépei rohannak tova. A tajtékos paripájú, fáradt hírmondó helyett, amikor akarjuk, a legárvább magányunkban is megszólaltathatjuk házi tűzhelyünk rádióját, — hogy nyugatról, keletről, Rómától Moszkváig, elmondja nekünk, ami épp abban a pillanatban történik, vagy talán igazában nem történik. Szóval változik a világ.

De változnak az emberek és az emberekkel az eszmék is. Amiről gyerekkorunkban azt tanultuk, hogy *civilizáció*, azt ma már sokszor barbárságnak kell értenünk. Amit a múlt század negyvenes éveinek viharai életszellőként lehettek vagy sepertek végig a világvárosok utcáiról a magyar Nemzeti Múzeum lépcsőjéig, ma már legtöbbünknek ha nem is szinte konzervatív ideológia, legalább is a legtermészetesebb életfeltétel, bárha ma sem igen jut ki igazán és bővíben az emberi testvériségnek úgynevezett áldásaiból.

Mégis csak az változik, amit az ember gondolt vagy alkotott. Egyedül változatlan az, ami a mi sokszor mélységes, sokszor nagyképzű tudásunknak is még mindig ismeretlen, misztikus törvény. Csak három ilyen változatlanságot hozok fel.

Az egyik megszokott csekélység, semmiség, pedig a világon a legnagyobb rejtély. A rügy, a bimbó fakadása. Az anyaföldből a törzsbe, palántába, káros fakarokba felszívódik a titokzatos erő és a csemetéken, a bokrokon, a gallyakon finom, örömet érlelő csodák

pattannak, ezer színben. És pattannak, akár reménység avagy szenvedés, akár alkotás vagy pusztulás, akár igazság vagy gonoszság jár körül a világon . . .

Vagy például: a csillagok estente megvillannak és kozmikus érthetetlenségükben bizalmat, erőt, reményt, lelki fölényességet osztanak pusztá megvillanásukkal, akár emelkednek a földi nagyok, akár buknak a földi kicsinyek, akár a világ pillérei roskadoznak, népek akár diadalmaskodnak, akár hervadnak. Az égi világosságok tüzei nyugodtan és elérhetetlenül világítanak, akárhogy próbálkozik is a gyarló ember versenyt rohanni vagy versenyt szállani az ő szépségükkel, — a csillagok rohanásával vagy távolságával.

Vagy: bármit is művel az akarat, keres a tudomány, alkot a művészet, akármit rombol az önhitt elme vagy ment át a hit, az emberiség öntudatának legelső rezdülése óta vakon küzd, egyetlenül küzd valamiért, amit a találékony és mégis szegényes nyelv boldogságnak nevez. Küzd e boldogságért a nélkül, hogy évezredek népei, a nemzetek lángelméi, akikben egész népek akarata, vágya, tudása tömörül, valaha meg tudták volna fejteni, hogy mi is annak a boldogságnak telje, amit az emberiség igazában keres.

Ugyanilyen három változhatatlanság él Petőfi költészetében és ezért beszélhetek élő Petőfiről.

Íme: Petőfi egyéniségében, érzelmvilágában, költészetében önkénytelenül, ellenállhatatlanul érezzük az örökké vissza-visszatérő, a semmiféle ős vagy tél által le nem nyűgözhető, a forrongó erőt, mely tavasszal megfakasztja a rügyet és a bimbót. Költészetében benne van természetszerűleg, törvényszerűleg, gondviselészerűleg a nagy, tavaszi nemzeti ajándék; az élet, az elhervadt élet újjászületésének, az ébredésnek, a virradásnak ünnepi törvénye. Ezért Petőfi *él*.

De van Petőfi költészetében valami abból a csillagfényből, mely kozmikus változhatatlanságában örökké egyformán világít, bárhogy is változtatja az ember helyét vagy szívét. Világít egyformán kilenc évtized távolságából, s majdan mérhetetlen idők távolságából is, mert a magyar géniusz csillagzatának csodásan vibráló fénye.

Megvan Petőfi költészetében az örökké változhatatlan küzdelem az ember és az emberiség boldogságáért, melynek titkát ő sem tudja megoldani. Szeret — és mégis szeret, bárha előre tudja, hogy özvegye eldobja az özvegyi fátyolt . . . Szerelmét — miként költeményeinek lapidáris jellegében jósolja, fölládozza a szabadságért, noha mint választott és ihletett *rates* biztosan tudja, hogy ennek

a szabadságnak áldott békéjében sohasem fog gyönyörködni, mert őt a «fújó paripák ott hagyják összetiporva».

Egyéniségének és költészetének ezek a változhatatlanságai teszik őt az élő Petőfivé, — nem élővé a nemzetek más nagyjainak osztályrészül jutó fenséges, de hideg halhatatlanság formájában, hanem élővé, hogy úgy mondjam, az élet melegségével.

Lelke és természete, tehát költészete egyszerű, mint a természet törvényei, logikus, mint e nagy törvényeknek kérérlhetetlen érvényesülése. Magyar lelkisége átlátszó, mint a kétszer kettő négy, s ezért sohasem burkolódik a kívül állóknak érthetetlen lírai homály máza mögé.

A sivar Ma közhite úgy tartja, hogy az «örök» szót törülni lehetne és kellene a nyelvből, mert minden a mulandóságé. Petőfi ezt is megcáfolja azzal a két érzéssel, melyből egész költészete kiapadhatatlanul bugyog és a néplélek tengerét tápláló folyamra nő, azzal a két érzéssel, amely nélkül az ember sem ember többé, hanem lélektelen gép.

Szeret, mert e nélkül ő nem boldog sem ezen, sem a más világon. Ezért szeret ő a síron túl is, akkor is, mikor a földi asszony igaz vagy vélt új boldogságért odaadja az ő emlékét. Petőfi vall, legnagyobb vallomása a *Szeptember végén* — abszolút igaz vallomás az örök szerelemről — s ezért a világirodalomnak a legnagyobb, legmodernebb, legújyszerűbb szerelmi költeménye, melyhez többé semmiféle poétai vallomás föl nem érhet.

Másik érzése izzó magyar fajszeretete, mely olyan végtelen és mérhetetlen, mint az a sír, amelyet magának megkívánt és amelyet neki a magyar sors osztályrészül is juttatott. Az *Egy gondolat bánt engemet* . . . valósággal meghallgatott imává vált. Petőfi lett a magyarnak az, amit és akit a nyugati népek csak a világháború után emeltek a mi korunkban nemzeti szimbólummá, — ő az első ismeretlen katoná — aminthogy a kis magyar nemzet egy évezreden át volt a nyugati világ kultúrájának első ismeretlen katonája . . .

Petőfi ismerte és érezte az egész nemzet lelkét, míg más nagy lírikusok csak saját lelküket ismerik, de lírájuk nem ismeri mások lelkét. Ezért Petőfi nem válik soha *klasszikussá* abban az értelemben, hogy a klasszikusok eltávolodnak az utókortól, hogy szinte kérdezzük, valóban éltek-e?! Ő nemcsak saját korának embere, hanem megértője a legtávolabb magyar jövőnek is.

A mi korunk technikája csodákat művel. Hallhatjuk a rég meghalt Caruso énekét, — a francia Barbusse temetése után hanglemezzel beszédet tart Moszkvában, vagyis a technika élővé tudta

tenni a holtakat is. Petőfi minden sorát a törékeny viaszlemeznél időtállóbbra írta, igen, a mi költőnk elment, de eljövő nemzedékek lelkébe írta a saját lelkét, hogy ott újra meg újra megszólaljon. Ezért Petőfi nemcsak a halhatatlan költő, hanem sokkalta több ennél, — az idők élő költője, élő Petőfi!

Ezért körülötte elnémul minden megszokott szépszavú, vagy versengő, vagy tudakos levegő-polemia, egyszerűen azért, mert az ő poézisében nem lehet csalódni sohasem.

Az élő Petőfi azt jelenti, hogy ő mindenütt velünk van. Eljön velünk a gyerekszobába ma is, hol az apróság kipirultan várja a piciny ürge meséjét, amit Arany Lacinak írt; eljön velünk bogárhátú tanyákra, hol apraja-nagyja épp úgy gyönyörködik János vitéz és Iluskája bánatosan nagyszerű végzetében, mint hajdan; eljön mellénk az iskolák padjára, mert nem tudós professzorok kommentárjaival olvassuk, hanem velünk sug, tréfál, kacag, dacoskodik, egyszóval velünk fiatal! És ha valahol, valamikor ingadozunk, ő szorítja hevesebb dobogásra szívünket, ő vigyáz a keresztúton, hogy el ne tévedhessünk . . .

Ez az ő mai hivatása is!

Az élő Petőfi nekünk az a magyar, aki beműnket összehoz és összetart Háromszék és Csík havasaitól Dévény kapujáig, Párizs kalandos boulevard-jaira, vagy az északamerikai Űnió füstös gyáraiba szakadt vérségünket ő köti össze, mert nem volt, nincs, nem lesz többé sehol olyan költő, aki a nemzeti öntudatot nemesebben lobbantaná lángra és tüzét igazabban szítaná, mint ő.

A ma költői elmerülnek és ezért elsúlyednek a borongásba, a keserűségbe, sem lelkük sem költészetük nem elég erős, hogy dacoljon, vitába szálljon a sors-próza pörölycsapásaival vagy kallódó szürkeségével. A ma költői melanchóliát árasztanak, erő és dac helyett.

A háború után, a magyar földrengések után a nagy költők egész sora is csak sallangot, vagy szép szót, de mégis csak pusztá szót talált a nemzeti érzések megszólaltatására, az egyszerű okból, mert igaz az, amit a szépníves íráshoz is értő Duce így foglalt össze: a háború alatti és utáni időknek nincs igaz költészete, mert a háború túlságosan nagy volt, a háború emberei túlságosan kicsinyek . . .

A mai irodalom munkásai és marokszedői még az anthológiákból is száműzik lekicsinyelve azt a hangot, mely a magyar szívhez, a nemzeti érzés hangvillájához való ütődést hallatja, mert divatos jelszó csak a humánium keresése, mintha a nemzeti érzés nem volna minden elképzelhető humánium csúspontja!

Petőfi a nemzeti öntudatnak örök ébrentartója, mert ő nem

ismeri az elesettséget, mert ő nem ismeri a beszürkülő szobák alkotmányati, szorongató homályát, nem ismeri a pesszimizmus lemondását, mert mindenha kitör az a hite, hogy a nemzet életében van szenvedés, van balsors, van tévedés vagy bűn, de bukás csak akkor van, hogyha a nemzet maga is elesettséget hisz és hirdet. Petőfi tudja, hogy faja nem élhet optimizmus nélkül, s ezért dala: «Míg az ember boldog nem volt, addig meg nem halhat . . .» Az ő dala a szomorú és szégyenteljes időkben: Gyalázatában is imádom nemzetem! Ő tudja, hogy a pesszimizmus letörése a legnagyobb nemzeti erő. Ezért Petőfi a ma poétája, mert a magyarnak nem lehajló és meghajló fej, hanem az emelt fő költőjére van szüksége.

Nekünk, magyaroknak fátumunk, hogy mindenki, aki ellenünk van, alare alatt legnagyobbaink szívedobbanását és szavát használja fel ellenünk. Mindenki, aki bántja a magyart, magyar lángelmék mögé szokott bújni, mert tudja, hogy mi fedetlen fővel, oldott saruval állunk nagyjaink előtt, s erre számítva majd Kossuth, majd Széchenyi, majd Eötvös, legújabbán Ady Endre egy-egy sorát használják alarenek. Holott mindazt, amit idéznek, nagyjaink nem ennek a kornak, nem a mostani magyaroknak, más magyarokról, más ellenfélnek szánták. Petőfi nevével is visszaélnék azok, akik igazolni nem tudják soha, hogy egyetlen gondolata az övéké lett volna. De Petőfi él és megtagadja a hamis tanúkat, mert ő maga kiáltja nekik jobbra és balra: «Ha nem születtem volna magyarnak én, akkor is e néphez állanék . . .» Aki a fájdalom óráiban a szenvedőhöz áll, az hozzátartozik a szenvedőhöz. Ezért Petőfi velünk van, minden bajunkban. Jelen van!

Petőfi nem vénülhet sohasem. Mikor beledalol a lelkünkbe, mintha a magunk őszülő fürte újra megbarnulna, lassuló, kihűlő szívünk tüzet fog, mert Petőfi örök, szent lázadásával a fiatalság költője.

Petőfi ifjú lázadásában sem ismeri a gyarló mai kornak divatos és kínzó «generációs problémáját». Ő a lángész, «anyja ajkán csügg szótlantul, miként gyümölcs a fán»; ő, a nemzet legnagyobb költője és büszke honvéd, áhítattal hajtja meg fejét a «jó öreg korcsmáros» «édes apám, a zászlótartó» előtt.

És mikor lángostort fon napsugarakból az emberiség hitvány-ságai és saját faja vétkei ellen, ő nem «tekintélyt rombol», hanem egyedül a hibákra kíván sujtani. Mikor olvassuk egyik legfajóbb versét, «ha a föld isten kalapja — hazám a bokréta rajta . . .» kezdetűt, minden korbácsütésétől népének akkora lángoló szeretete árad ránk, hogy az ütése is édessé válik és kilencven esztendő után is a mi szívünk lesz meleg e szeretettől.

S mikor a magyarsághoz fölteszik a nagy kérdést : lenni vagy nem lenni. — s a nemzetnek felelni kell rá — Petőfi csak egy szót ismer : Előre! Nem gáncsol többé senkit és semmit, mert érzi, hogy nehéz időben a hazaszeretet, a fajszeretet maximuma a *hallgatás!*

Ha van kor, melyben a népek megmérlegeltetnek, ez a mai kor.

Ha van kor, midőn a népeknek erőseknek kell lenni lélekben, az a mi korunk, mikor nálunk fogyó földön fogyó nép mellől elállanak sokan, akik — hogy úgy mondjam — szerettek a magyar géniusz vendégszeretetében sütkérezni . . .

Petőfinek a háború után nagyobb a hivatása, mint azelőtt. Régebben csak kétféle magyar élt, — azok, akik hazájukban maradtak az ősi anyaföldön, és azok, akik kényszerből, nyomorból vagy ambícióból e földről dezertáltak. Ma van egy harmadik fajta magyar. azok, akik valósággal magyar akáccá és magyar kalásszá váltak az őstalajban és a magyar sors őket gyökerestül, az anyafölddel együtt hántotta le a nemzet testéről . . . Ezeket az idegen éghajlat alá palántált magyarokat csak élő géniusz kötheti a nemzeti géniuszhoz, hogy ne váljanak centrifugális bolygókká, melyek belesemmisülnek az ürbe. Az élő Petőfi ez az élő géniusz . . .

Ezért vallom mint hitet és törvényt : Aki eltávolodik Petőfítől, az eltávolodott nemzetétől.

De akinek Petőfinek akár csak tíz költeménye beedzódik a lelkébe, az magyarságához hű marad határon innen, határon túl, tengeren innen, tengeren túl, mert az ő költészete az élő, a pezsdülő, az összetartó piros véresepp ereinkben ; az élő Petőfi az átfogó, összefogó őserő, melyre építhetünk irodalmak és világszemléletek lesiklásai és harcai között. Petőfi optimizmusa az újra meg újra visszatérő tavaszi nemzeti ajándék és magyar ébredés ; az ő szent lázadása minden ellen, ami az időben korhadt vagy hitvány, a nemzeti öntudat legnemesebb maximuma.

Emelem a serlegünket : hogy teljesüljön Petőfi mai hivatása!

Jankovics Marcell.

IRODALOM.

Népnyelvünk búvárlatának újabb eredményei.

Lazicius Gyula: *A magyar nyelvjárások*. Budapest, 1936. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve, I. 11.). — Csűry Bélint: *Szamosháti szótár, I—II*. Budapest, 1935—36. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. — Csűry Bálint—Kannisto Artúr: *Fryjő Wichmanns Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordesingó- und des Häljfaluer Csángóidialektes nebst grammatisch-alphabetischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordesingóidialekt*. He sinki, 1936. A Finnugor Társaság kiadása (Lexica Societatis Fennougricae, IV.). — Csűry Bálint: *A népnyelvi búvárlat módszere*. Budapest, 1936. A Turul-szövetség kiadása (A Turul-szövetség Népkutatási Füzetei, I.).

Néhány éve — pontosabban Horger Antal kitűnő összefoglaló művének megjelenése óta¹ — örömdetesen föllendült nálunk is a népnyelv kutatásának ügye. Úgy látszik, megtört végre az a hideg közöny, amely már-már nyomtalan elkallódásra ítélte nemzeti létünknek, faji sajátosságunknak legbeszédesebb bizonyosságait, nyelvjárásainkat. Nem egy jele mutatkozik immár annak, hogy nyelvészeink figyelme az eddiginél tartósabban fordul a népi beszéd felé s hogy társadalmunk egyes rétegei megértő érdeklődést tanúsítanak a népnyelv sorskérdései iránt. A nyelvészeti köztudatban kezd gyökeret verni az a felfogás, hogy a népnyelvvel való foglalkozás megéri a reá fordított fáradságot, mert sehol annyi alkalom a nyelv életének, mibenlétének, funkcióinak, törvényszerűségeinek megfigyelésére, mint éppen itt. A magyar társadalom meg ösztönszerű önvédelemből fordul a népnyelv felé: menteni akarja a menthetőt, védeni a védhetőt s szellemi értékeinek számbavételével igyekszik a külső szétdaraboltság felett legalább a belső integritást megteremtteni.

Most már csak az volna hátra, hogy magára talált nyelvtudományunk végérvényesen találkozzék az öntudatosodás fokára lendült

¹ V. ö. *Budapesti Szemle*, 1935. febr. 246. kk.

társadalmi közfelfogással, s nagy nemzeti tudós alkotásokra szövetkezzenek egymással. Csak sejtjük, de kihatásaiban le nem mérhetjük, mit jelentene szellemi világhelyzetünkre, ha egy nagy társadalmi és tudományos megmozdulás létrehozná a magyar nyelvjárások nagy atlaszát vagy népnyelvünk teljes szótárát. Egészen bizonyos azonban, hogy népnyelvünknek ezek a kincsesládái megtermékenyítenék tudományunkat, közelebb hoznák egymáshoz társadalmunknak ellenségesen szembenálló vagy egymás felett álló rétegeit, erősítenék, mélyítenék nemzeti öntudatunkat s nem utolsó sorban kifelé is emelnék a magyarság megbecsülését. Mindaddig, míg ezek a nagy alkotások el nem készülnek, a népnyelvi búvárlat terén minden munkát csonkának, töredékesnek érzünk, olyanak, amelynek értéke nem önmagában van, hanem abban, hogy mennyiben egyengeti az eljövendő társadalmi és tudós megmozdulás útját, egy magyar nyelv-atlasz és egy modern magyar népnyelvi szótár gondolatának valóra válását. Ebből a szempontból a fent jelzett négy művet nagyfőntosságúnak kell mondanunk, mert akarva-akaratlan, tudatosan vagy öntudatlanul népnyelvünk kincseinek gyűjtésére, szótározására és térképezésére hívják fel a figyelmet, a szakemberek szűk körén túl az egyetemes magyarság lelkiismeretéhez szólnak s példát mutatnak, mintát állítanak a népnyelv egész feladatainak megoldására.

Lazicius Gyula *A magyar nyelvjárások* című füzetében szellem-történeti áttekintést ad a nyelvjáráskutatás fejlődéséről, majd ebbe a háttérbe a magyar nyelvjárásbúvárlat történetét is beállítja. A következőkben sorra veszi azokat a nyelvi sajátosságokat, amelyek az ugor kortól kezdve egész a legújabb időkig szerepet játszottak a magyar nyelvjárási tagozódás létrejöttében. Csakhogy a vizsgálatokban nem marad meg a nyelvtörténeti szempont mellett, nem egyszerű fejlődést, kibontakozást, elkülönülési folyamatot rajzol, hanem a történetileg szemlélt nyelvföldrajzi jelenségeket értékeli, a hangtani eltéréseknek jelentés-elkülönítő szerepét igyekszik tisztázni, s ilyen ú. n. fonológiai átértékeléssel arra az eredményre jut, hogy a magyar nyelvjárások sokfélesége egy nagy egyszerűsödési folyamatra vezethető vissza. Az eredeti hangrendszerből ugyanis egyes hangok időnként kiküszöbölődtek a nyelvterület meghatározott pontjain, önálló hangszközökként többé nem szerepeltek, azaz az illető nyelvjárás határain belül a hangrendszer szegényebbé, egyszerűbbé vált. Ha azonban így áll a dolog, akkor — így okoskodik Lazicius — minden egyes nyelvjárásra az a legjellemzőbb, hogy milyen a hangrendszere, hány és milyen önálló hangszközzel éri be, azaz: mi a foném-állománya. Mivel pedig egy-egy meghatározott foném-állomány föld-

rajzi határait pontosan meg lehet állapítani, szerzőnk úgy véli, hogy a fonológiában megtalálta a magyar nyelvjárások osztályozásának egyetlen helyes szempontját, s nem is késik ide vonatkozó elméletét előadni, illetőleg megismételni.¹

Laziczius kutatásaiban határozott értéknek kell elkönyvelnünk azt a tényt, hogy elsőnek alkalmazta a fonológiai szempontot a magyar nyelvjárás-búvárlatban. Valóban szükség van annak hangoztatására, hogy nem minden hangtani eltérésnek van nyelvjárásképző szerepe: vannak eltérések, amelyek esetlegesek, amelyek az illető nyelvjárás belső viselkedése és a többi nyelvjárásokhoz való viszonyulása szempontjából lényegtelenek, s vannak viszont lényegbevágók, olyanok, amelyeket a nyelvjárás jelentéshordozásra is felhasznál. Egészen természetes már most, hogy a fonológiai készségű kutató a lényegeseknek felismert hangtani eltérések viselkedését igyekszik mindenképp tisztázni népnyelvi búvárlataiban a nélkül, hogy a jelentés nélküli változatokat teljesen mellőzné. Hogy mennyire fontos ez a különbségtéves és értékelés a nyelvjárások hangtani állományában, mutatja az, hogy a pusztán fonétikai hűségre és pontosságra törekvő kutatók nem egyszer túlzásba estek népnyelvi szövegek lejegyzésében: aggódalmasan pontos fonétikai átirásukkal sokszor még az egyéni kiejtés sajátosságait is megrögzítették s oly körülményes hangtani rendszereket építettek ki, amelyekkel a nyelvészeti kutatás nem tudott mit kezdeni, mert a véletlen, az egyéni, a lényegtelen eltérések érdekében nem vehette észre a nyelvképző eltérések kiemelkedő fát. A jövő népnyelvi kutatásaiban és gyűjtésében nem fogunk minden csekély hangeltérést jelölni: a lejegyzésben megeleghszünk afféle elnagyoló hangjelöléssel. Így a fonológia megszabadította a népnyelvi kutatást a fonétikai jelek aprólékos pontosságára igyekvésnek teher-tételétől, viszont azonban más téren állított ennél fontosabb követelményeket elébe. A nyelvjáráskutatótól ugyanis ezentúl a fonétikai iskolázottság mellett meg fogjuk kívánni a fonológiai értékelést, a nyelvképző hangeltérések biztos felismerését is. Más szóval: a nyelvjárásbúvárlathoz ezentúl nem lesz elegendő az éles hallás, a kitűnő fül, hanem hangbenyomások lélektani mérlegelése, hogy úgy mondjuk — hanglélektani érzék is kell hozzá.

Ami már most Laziczius nyelvjárás-felosztását illeti, nem hallgathatjuk el, hogy azt nagyon is gépiesnek, egyoldalúnak, túlságosan elméletinek látjuk. Igaz, hogy a magyar nyelvjárások elkülönülésé-

¹ L. Laziczius Gyula: *Bevetés a fonológiába*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 33. sz.

ben a magánhangzó-eltérések játszanak nagyobb szerepet, de azért nem tudjuk belátni, miért kelljen a mássalhangzó-eltéréseket teljesen mellőzni a nyelvjárások felosztásában. Szinte az a gyanúnk, csak azért, mert a mássalhangzó-fonémeknek nem lehet olyan átlátszó képét szerkeszteni, mint amilyen a magánhangzó-rendszerek háromszöge vagy négyszöge! Aztán meg az egyes mássalhangzó-rendszereknek a különféle magánhangzó-állományokkal való kombinálása túlságosan bonyolulttá és talán kétségessé tette volna a szerzőnek azt a vállalkozását, hogy pontos nyelvjárási határokat, kevés számú nyelvjáróterületet állapítson meg a magyar nyelvterületen. S hogy csak a hangtani eltérések teremtenek nyelvjáráshatárokat?! Hát a szókincsbeli, az alaktani, nem egy esetben még a mondattani eltérések is nem mutatnak-e világos földrajzi tagozódást? Mi úgy tudjuk, igen. Miért kell hát ezeket kirekeszteni a nyelvjáráshatárok megszerkesztéséből? Csak azért, mert így a nyelvjáráshatárok nem lennének olyan határozottak, olyan egyvonalúak, mint a fonológiai módszerrel megrajzoltak?! De viszont talán nem szagatnák szét a földrajzi egységeket s nem állítanának egymás mellé földrajzilag különálló nyelvterületeket, ahogy Laziczius felosztása teszi.

Laziczius elméletének legfőbb gyengéje az, hogy elmélet. Mennyire más, mennyire valószínűbb, mennyire élettől duzzadóbb volna a magyar népnyelv fonológiai képe, ha abban a magyar nyelvi elkülönülés minden számottevő jelensége helyet kapna; ha nem a régi hiányos, téves, találmóra csinált nyelvjárásleírásokra támaszkodnék, hanem egy egységes elgondolású, szemléletes kivitelű népnyelvi tárból merítene; ha nem vállalkoznák a nyelvjárásfelosztás kérdéseinek megoldására, amelyekre kielégítő feleletet ma még csak a nyelv-atlasz-módszer alkalmazásával tudunk elképzelni. Laziczius maga is érzi, hogy valamiképpen számolnia kell a magyar népnyelv térképezésének és szótározásának nagy feladataival. Meglehetősen könnyedséggel számol le velük: szól a magyar nyelvAtlasz debreceni tervéről, amelynek megvalósítása «a kezdet kezdetén elakadt», utal a teljességre törekvő népnyelvi szótár szükségességére, de hozzát teszi, hogy «ezt természetesen remélnünk sem lehet, tehát ezen az úton pontos ismeretekre sohasem is tehetünk szert». Mintha nem is a fonológiai szempont elfogulatlan érvényesítése volna nála a fődolog, hanem a maga hiányos adatok alapján készült nyelvjárásfelosztása, s ennek hiányosságait féltene a teljességre törekvő anyaggyűjtés világosságától! Pedig elgondolásának minden hiányossága, rendszerének minden egyoldalúsága csak azt igazolja, mennyire sötétben tapogatózás minden elmélet addig, míg népnyelvi kincsünk nem áll teljes egészé-

ben a tudományos kutatás rendelkezésére. A magyar népnyelv fonológiáját is csak egy nagy magyar nyelvatlasz anyaga és szemléltető eszközei segítségével lehet majd megszerkeszteni.

Sokkal pozitívabb, valóságosabb, ígérteesebb utakon jár egy másik nyelvtudósunk, aki már évtizedek óta szoros kapcsolatot tart fenn az elárvult népnyelvvel s most végre közzétette hosszú gyűjtőmunkájának egyik eredményét, a szamosháti nyelvjárás szókészletének szótári feldolgozását.

Csűrű Bálint *Szamosháti szótára* szinte meghazudtolja a száraz szótár nevet. Az élet árad felénk belőle a maga teljességében és frissességében. Legelső élettapasztalataink, gyermekségünk rég elfeledett benyomásai, az anyyira otthonos környezet képe éled fel lelkünkben. ha lapozgatunk e szótárban. A rideg címszavak mögött az eleven élet zajlik, a legvalóságosabb életforma bontakozik: a nép élete. Bemé van a népnek egész világa a lakóháztól a tágas mezőig; látjuk komoly foglalkozásban, szórakozó időtöltésben; föl villan sok-sok vágva és reménysege; előtündököl erkölcsi magatartása, életbölcse-sége és szépségeszménye.

Hogy a szerző emyire híven képes élénk állítani a népi beszédet és a mögötte zajló életet, annak oka az ő különleges, nagy áldozattal járó s nagy elmélyedést követelő gyűjtő és szerkesztő módszerében rejlik.

Egy féléleten keresztül nem szűnt meg gyűjteni a nyelvi és néprajzi adatokat szülőfalujából, Egriből és a szomszédos falvakból. Ez a nyelvjárás és ez a népi életforma, annak sok finomsága, tömördek csinja-bínyja már gyermekkora óta vérévé vált: mikor az egyes nyelvi és néprajzi sajátosságok gyűjtésére került a sor, azokat már régi ismerőseiként üdvözölte, s amikor egy-egy bonyolult kérdést, nyelvi finomságot kellett tisztáznia, bizonyára sokszor irányította a tudomány reflektorfényét a sajátmaga nyelvtudatára is. A külső megfigyelést így mindig ellenőrizhette, megbizonyíthatta a belső megfigyeléssel. De sohasem támaszkodott tisztán a saját egyéni nyelv-érzékére: minden szóalakot, minden példamondatot az életből, a mindennapi beszélgetésből lesett el. S hogy ez a népi beszéd és népi életforma a maga eredetiségében, minden kendőzéstől és uraskodástól menten nyilatkozhatott előtte: annak legfőbb magyarázata az, hogy bele tudott tökéletesen illeszkedni a nép világába, mert gyermek-kora óta ismerte és szerette azt.

Együtt élte a falusi emberek életét, — ha vakáció idején szülőfalujába tért meg pihenni. Részt vett munkájukban, szórakozásaikban, kifagatta őket az érdeklődési körükbe eső dolgokról, tárgyakról,

azoknak részeiről és fajairól töviről-hegyvire, megleste nyitott ablakon keresztül utcai beszélgetésüket, elkapott belőle egy-egy érdekes szót, nyelvtani alakot, mondatot vagy párbeszédet s lejegyezte jegyzőkönyvébe. De nem elégedett meg maguknak a nyelvjelenségeknek a gyűjtésével, hanem e mellett tárgyi pontosságra, a nép érdeklődési vagy használati körébe eső tárgyak megismerésére s a népi hiedelmek feljegyzésére is törekedett. Mert az volt a meggyőződése kezdettől fogva, s ez a meggyőződés csak erősödött benne a gyűjtés folyamán, hogy szavak és dolgok nem választhatók el egymástól mereven a tudomány károsodása nélkül, mert a kettő oly szorosan összetartozik, mint egy dolognak két oldala. A gyűjtés folyamán lépten-nyomon arról bizonyosodott meg, hogy nyelvjelenségeket tanulmányozni a hozzájuk tartozó tárgyi világ ismerete nélkül egyenesen lehetetlen. Az ilyen felfogással készült népnyelvi szótár azonban nemcsak a nyelvészeknek árul el igen sokat a nyelvi jelenségek rejtelmes világából, hanem tömérdek érdekességet tartogat a tágabb értelemben vett népkutatónak is: felfedi előtte egy népi csoportnak tárgyi és szellemi világát.

Csűry azonban «teljes» szótár megvalósítására törekedett abból a szempontból is, hogy a számosháti nyelvjárásnak teljes szó- és képzetkincsét igyekezett megragadni és élénk állítani. Eddig a nyelvjárásnak még a tudományos felfogásban sem volt önálló értéke: csak azok a nyelvjárási sajátosságok keltették fel a kutatók érdeklődését, amelyek valamiben eltértek a köznyelvi sajátosságoktól. Ha voltak egyes vidékekről tájszó-gyűjteményeink, csak az ú. n. «tájszavak» foglaltak bennük helyet. Sohasem önmagában vették vizsgálat alá a nyelvjárást, hanem a köznyelvhez viszonyítva, s így annak mértékét, hogy mi érdemes a megfigyelésre és a feljegyzésre, nem magából a tanulmányozott nyelvjárásból, hanem kívülről vették. Csűry nálunk az első, aki rámutat arra, hogy minden egyes nyelvjárást és általában a népnyelvet tisztán önmagában is érdemes, illetőleg csak így érdemes tanulmányozni, mert minden nyelvjárás egy-egy zárt világ, amelynek önmagában vannak az értékei és érdekességei. Igazi nyelvjárási megismerésre csak akkor jutunk el, ha az ú. n. köznyelvi szavakat és formákat is feljegyezzük a nyelvjárásból, nemcsak a felöltő furesaságokat, a kirívó «tájszavakat».

A népi szó- és képzetkincs terjedelméről csak ilyenféle «teljes» népnyelvi szótár adhat felvilágosítást. Ma még a művelt emberek is roppant bizonytalanul ítélik meg a népi szókészlet gazdagságát: talán éppen azért, mert nem igen vállalkozott a tudomány «teljes» népnyelvi szótár szerkesztésére. Nem egyszer hallani még azt a tudo-

mányos babonát, hogy az egyszerű ember háromszáz szóval ki tud jönni egész életén át. Mily jótékony világosságot áraszt ezen a téren is Csűry szótára! Több mint ezer oldalon hozzávetőleges számítás szerint mintegy húszezer címszó! Bizony, az egyszerű falusi ember szókészlete — a maga érdeklődési körén belül — hihetetlenül gazdag. S még gazdagabb a szavak mögött húzódó képzetvilág. Mert a szavaknak rendesen nem egy, hanem több jelentése is van, a jelentésárnyalatok bősége pedig oly mérhetetlen, hogy szinte minden mondatban egy-egy új jelentésmódosulását ismerjük fel ugyanannak a szónak. Mily érdekes és fontos feladat volna egyszer megrajzolni egy nép képzetvilágának gazdagságát, terjedelmét, tagozódását: az ilyenféle néplélektani bűvárlatnak azonban az a feltétele, hogy «teljes» népnyelvi szótáraink legyenek.

A népi szó- és képzetkincs minőségére vonatkozólag is tömérdek érdekes dolgot tudhatunk meg egy «teljes» népnyelvi szótárból. Megtudhatjuk például, hogy a felső társadalmi rétegben keletkezett szó-kincs — mint amilyen a nyelvújítás szókészlete — mennyi idő alatt és milyen mértékben terjed el a nép körébe. Vagy mily érdekes nyelvi és lélektani nyomozásokat indíthat útnak az a tény, hogy a nép nyelvében sok esetben a köznyelvnek egészen közönséges szavai sem tudnak gyökeret verni, a nép egyszerűen elzárkózik egyes köznyelvi szavak elfogadásától — bár azokat az úri osztállyal való érintkezésben unos-untalan van alkalma hallani. A «teljes» népnyelvi szótárak ezeket a «hiányokat» is pontosan megmutatják. Vagy mennyire érdekes következtetéseket vonhatunk egy ilyen szótár adataiból az illető népi csoport etikai viselkedésére abból, hogy mindennapi beszédében, szólásaiban és költői nyilatkozásaiban milyen teret enged az élet természetes oldalának s a nemi életnek, hogy burkoltabb vagy nyersebb, szemérmesebb vagy szabadabb formában nyilatkozik-e róluk. Báttran mondhatjuk, hogy a modern nyelvtudomány legizgatóbb kérdései, — nyelvjelenségek terjedése, újítások elfogadása és elvetése, a jelentésfejlődés titkai — egyszersmind a pozitív értelmű néplélektan legérdekesítőbb feladatai — a nép szociális és etikai viselkedésének bonyolult törvényszerűségei — csak az olyan teljességre törekvő népnyelvi szótárok alapján oldhatók meg kielégítően, mint amilyen Csűry *Szamosháti szótára*.

Azt vethetné valaki ez ellen, hogy hiszen mindez szép dolog, valóban elismerésreméltó a «teljes» népnyelvi szótár tudományos teljesítménye és használhatósága, csak az az egy a bökkenő, hogy ilyen elgondolással lehetetlen megszerkeszteni egy egész nyelvközösség teljes népnyelvi szótárát. Valóban áthághatatlan akadályokba

ütköznenék akkor, ha a magyar nyelvterületen minden egyes falunak össze akarunk gyűjteni a teljes szókészletét. Csűry maga egyetlen falu nyelvét veszi ugyan alapul, kiindulópontul gyűjtésében, de aztán kiterjeszti kutatása körét a szomszédos vidékre, úgyhogy végeredményben több teljes faluszótár anyagát sűríti egybe. Igen sokat jelentene szerintünk már az is, ha néhány olyan népnyelvi szótár világitaná meg a magyar nyelvterület népi szókincsét, mint a Csűry-féle szótár. Nyolc-tíz ilyen módszerrel és ilyen alapossgal készült szótár megvethetné az alapját egy «teljes» magyar népnyelvi szótárnak. A hiányosságokat, a hézagokat ugyanis már könnyebben lehetne pótolni — akár laikus gyűjtők segítségével is, s a szakemberek és a társadalom együttes munkálkodásával mégis csak létrejönne a magyar nyelvnek olyan arányú és megbízhatóságú kincestára, amely ma nem egy tudósunk előtt csak jámbor óhajtsáknak tűnik fel.

Csűry *Szamosháti szótárának* legfőbb jelentősége éppen abban áll, hogy közelebb hozta hozzánk a magyar nyelv teljes népnyelvi szótárának gondolatát. Példát mutat tudósoknak és laikusoknak arra, hogyan kell a népnyelv kincseit összegyűjteni és szótárrá szerkeszteni. Példát, mely belső értékeivel, sok irányba mutató ösztönzéseivel utánzásra serkent, a népiség bűvkörébe von. Példát, mely a nép mellett tesz hitet, a népi világot mutogatja, a népi értékeket esillogtatja, a népiség szolgálatára hívogat. Úgy érezzük, a példa követésre fog találni, s olyan igazi népkultusz fog nálunk gyökeret verni, amelyből előbb-utóbb megszületik népiségünknek egyik legszébb emlékműve, egy nagy magyar népnyelvi szótár.

A magyar népnyelv kincseinek gyűjtése nemcsak a magyarság szempontjából nagyjelentőségű, hanem a rokon nyelvek kutatóit is sok haszonnal kecsegteti. A finnugor összehasonlító nyelvtudomány-nak nem egy megoldatlan kérdésére deríthetne fényt, ha nem csupán a köznyelvi szóalakok és szójelentések állanának rendelkezésükre a kutatóknak a magyar nyelvterületről, hanem a nyelvjárásoknak sok régiséget megőrző gazdag szókészlete és formakincse is szerepet játszana az egybevetésekben. Nem csoda ilyenformán, ha a finn nyelvészek már régóta oly nagy megértést tanúsítanak a magyar népnyelv ügye iránt, hogy egyenesen maguk is kivették részüket a magyar nyelvjárások szókincsének gyűjtéséből, szótárrá szerkesztéséből, hangtörténeti feldolgozásából.

Wichmann György, a híres finn tudós, aki nyelvünket is kitűnően beszélte, elhatározta, hogy egyéb finnugor nyelvtanulmányai mellett hasznosítani fogja a tudomány számára a magyar nyelvterületnek roppant érdekes, de azideig alig-alig ismert nyelvjárását, a csángók

beszédét. Néhány hónapot töltött 1906—7. telén Szabófalván, a moldvai északi csángók körében, majd rövidebb időre a brassómegyei Hosszúfaluban telepedett meg s itt gyűjtötte a hétfalusi csángó szavakat. Ezen gyűjtéseit használta fel később, amikor tanulmányt írt néhány magyar, illetőleg csángó hangtani sajátosságról. Maga a gyűjtemény azonban sokáig kiadatlan maradt, Wichmann másirányú elfoglaltsága miatt a közzététel csak halasztódott, s a nagy tudósnak hirtelen bekövetkezett halála után — úgy látszott — végleg el is marad. Kannisto Artúré, a Finnugor Társaság jelenlegi nagynevé elnökéé az érdem, hogy a Társaság irattárába került kézirat értékét felismerte s annak kiadását nagy gonddal előkészítette. A kitűnő magyar néprajzi kutatót, Csűry Bálintot sikerült megnyernie segítségül a kéziratnak magyar nyelvészeti szempontból való átvizsgálására, rendezésére, szótárrá szerkesztésére. S ketten oly mintaszerű, gondos kiadványt bocsátottak a szaktudósok rendelkezésére, amely még a Finnugor Társaság közismerten kitűnő kiadványai közt is megállja helyét.

A könyv első, terjedelmesebb részét maga a szótári anyag foglalja el. Ebben a kiadók egybeolvasztották Wichmann északi csángó és hétfalusi gyűjtését. Erre következnek Wichmannak az északi moldvai csángó főnévragozásra meg igeragozásra vonatkozó feljegyzései, illetőleg ragozási példái. Végül néhány összefüggő szöveget kapunk ugyancsak az északi moldvai csángóból: közmondásokat és szólásokat, találos meséket, egy szilveszteresti köszöntőt, néhány lakodalmi nótát, illetőleg táncszót és egy csángó levelet. A szavak és szövegek pontos fonetikai átírással vannak rögzítve s német nyelvű értelmezéssel vannak ellátva.

A moldvai északi csángók nyelvéről mindezideig Wichmann feljegyzései adnak legmegbízhatóbb és legteljesebb képet. Magyar részről eddig sem tapasztalhattunk valami nagy érdeklődést ez érdekes nyelvjárásunk iránt, ma pedig szinte áthághatatlan akadályok állják útját annak, hogy évtizedek mulasztásait pótoljunk. Magyar véreinknek eloláhosodása — sajnos — oly gyors ütemben halad előre Moldvában, hogy ma már lehetetlen volna magyar voltuknak annyi enlékét is felkutatnunk, mint amennyit Wichmann felkutatott. Pedig ez az idegen környezetbe ékelődött nyelvjárásunk éppen elszakított helyzeténél fogva sok olyan vonását fenntartotta nyelvünknek, amelyet a belső nyelvjárásokból az újítás szelleme teljesen kitörölt. Wichmann gyűjteménye ilyenformán a magyar nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi kutatásnak mindig hasznos szolgálatokat fog tenni azonkívül, hogy a finnugor nyelvhasználat nagy haszonnal értékesítheti adalékait.

Wichmann gyűjtőmódszere sokban eltér Csűry Bálint szamos-háti gyűjtésének módszerétől. A Szimyei-féle *Magyar tájszótár* és más szótárak alapján végigkérdezett csángó nyelvmesterétől egy erre a célra előre elkészített szójegyzéket, a feleleteket s a példamondatokat fonétikai hűséggel cédlulákra jegyezte, majd Simonyi—Balassa *Tüzetes magyar nyelvtanának* fonalán haladva nyelvtani paradigmákat állított össze, végül összefüggő szövegekre is igyekezett szert tenni. Amint látjuk, az ő módszere még meglehetősen kötött, gépies eljárásan alapult, s nem a tanulmányozott nyelvjárásban való belső tájékozódás irányította a kutatás menetét, — mint Csűrynél — hanem előre elkészített terv szerint dolgozott. Ennek a módszernek is megvannak a maga előnyei. Ennek köszönhető mindenekelőtt, hogy Wichmann aránylag rövid idő alatt többé-kevésbé befejezett, teljes szógyűjteményt nyerhetett a csángók köréből. «Idegen» voltak a s egyben rendkívüli fonétikai iskolázottságának tudhatjuk be azt, hogy nem egy hangtani jelenséget sokkal biztosabban ítelt meg a csángók beszédében, mint az előtte ott járt magyar kutatók.¹ Viszont egészen természetes, hogy ilyen módszerrel és ilyen feltételek közt nem hatolhatott olyan mélyre a jelentéseknek és jelentésárnyalatoknak fölfejtésében, a ritka tájszavak felkutatásában, a példamondatoknak tőről metszett természetességében, mint Csűry a maga szamosháti gyűj-

¹ Tisztázta többek közt az északi csángó «selypítés» mibenlétét: szerinte az északi csángó s valamivel hátrább képződik, mint a közmagyar sz. s ugyanolyan akusztikai benyomást tesz a fülre, mint a finn s. Wichmann ezt a hátrább képzett s hangot egy alul írott, hátrfelé irányuló nyilacskával jelzi kéziratában, de egyes esetekben ez a megkülönböztető jel — tollhiba következtében — elmaradt. A kiadók annyira ragaszkodtak Wichmann kéziratához, hogy a kiadványban kétféle s jelet írnak, egyet megkülönböztető jellel, egyet a nélkül. Ez még nem volna baj, de az előszóban sem érintik a kérdést s nem tesznek említést arról, hogy Wichmann maga sok esetben utólagos bejegyzésként — ceruzával — tette ki kéziratában a nyilacskát az s alá, s ugyanezt bizonyára minden hasonló esetben megcseselkedte volna, ha maga rendezi sajtó alá gyűjteményét. Így egyes beavatatlanok — a szótár adataira s Wichmann megfigyeléseinek meglizhatóságára támaszkodva — még azt hihetnék, hogy az északi csángó kétféle s hangot ismer, s Isten tudja, miféle messzemenő következtetést fűznek majd e sajátosságához — annak ellenére, hogy Wichmann egyik hangtani tanulmányában külön szól az északi csángó s fonétikai alkatáról, de semmiféle kétféleséget nem említ. V. ö. *Nyelvtudományi Közlemények*, XXXVII, 159. l.

tésében. Nem kell elfelejtenünk, hogy Wichmann csángó kutatásainak idején a nyelvtudomány egyebet várt a népnyelvi gyűjtéstől, mint manapság. Akkor még jóformán csak a hangtani kérdések érdekelték a kutatókat minden népnyelvi gyűjteményben, ma pedig már a szójelentések bonyolult szövedékének megértésére fordul mindenké előtt a népi gyűjtő figyelme. De azért a Wichmann-féle kérdező módszer még ma sem nélkülözhetjük teljesen: nem különösen akkor, ha arról van szó, hogy egy nyelvterület egészén aránylag rövid idő alatt tájékozódjunk s általános képet nyerjünk annak nyelvföldrajzi viszonyairól. Ilyenkor sok esetben ma sem tehetünk mást, mint hogy olyan nyelvészileg iskolázott kutatókat küldünk ki egyes vidékekre, akiknek az illető nyelvjárás nem anyanyelve s akik a tervszerű és egy-séges munka érdekében valamennyien hasonló kérdőívek alapján gyűjtik a nyelvi sajátosságokat. S hogy az ilyen módszer is teljesen megbízható eredményre vezethet, arra kitűnő példa Wichmann csángó gyűjteménye.

De az sem jelentéktelen a magyar tudományosság szempontjából, hogy Wichmann csángó kutatásaival voltaképpen a finn tudományosság hajolt át hozzánk, hogy segítse, megtermékenyítse a mi nyelvűvárlatunkat s viszont a magyar talaj kincseit a maga sajátos céljainak is szolgálatába állítsa. Mit jelentene különösen nyelvtudományunkra nézve, ha Wichmann példája gyakran ismétlődne, s valóságos munkaközösség alakulna ki a magyar és a finn nyelvűvárok közt? Bizony, nagyon sokat. Ott van például a nyelvátlasz ügye. Nem lehetne-e közös alapon elindulni a magyar és a finn nyelvátlasz tervének kidolgozásában, a gyűjtés módjában s a térképezés, az átírás mikéntjében? Így kölcsönösen felhasználhatnók a két nyelvátlasz adatait, az egybevetések maguktól adódnának, s új, messze kilátások nyílnának a finnugor nyelvhasználat, az összehasonlító néprajz és néplélektan előtt. Ilyenféle termékeny együttműködésnek a záloga a mi szemünkben Wichmann csángó gyűjteménye.

Az újabb finn tudományosság érezteti jótékony hatását Csúry Bálint kitűnő népnyelvi kalauzának *A népnyelvi búvárlat módszere* című füzetnek fejtegetéseiben. A magyar kutató itt saját tapasztalatait adja elő a népnyelvi gyűjtés kérdéseiben, de tekintettel van a megfelelő külföldi mozgalmakra is, s nem véletlen, hogy a legnagyobb figyelmet éppen a finn népnyelvi gyűjtőmódszer tárgyalásának szenteli. Az alapelvekben találkozik a finn módszerrel: a tárgyra kérdezés és a passzív megfigyelés vezet szerinte is a legbiztosabb és legmegbízhatóbb eredményre, mint a finn népnyelvi szótár gyűjtőinek tapasztalatai szerint.

Csűry e nagyközönségnek szánt kalauzában hasznos tanácsokat ad a népnyelv kincseinek gyűjtésére. Kiváltképen a népnyelvi szótárak érdekében igyekszik megtörni a nemzetnek a maga értékei iránt tanusított közönyét. Az ifjúsághoz intézi felhívását, kérelmét, tanácsait. S eddigi életmunkájának példájával, a nép ügyéért lobogó lelkesedésével, biztos célkitűzéseivel, gyakorlati tanácsaival bizonyára sikerül neki munkába állítani a fiatalságot, sikerül a mai fiatalokból egy új tudós nemzedéket nevelni, amely a nyelvtörténet kítaposott útjairól eltalál a néphez, minden erejét a népnyelv bűvárlatának szenteli s nem ismer lehetetlenséget akkor, amikor a népnyelv kincseinek betakarítására kerül a sor.

Ezt várja a magyar tudomány Csűry Bálinttól: a teljes magyar népnyelvi szótár gondolatának ébrentartását, a munka gyakorlati megindítását és szervezését, a kivitel irányítását. Egész eddigi munkássága erre a tudományos és nemzeti szempontból egyaránt nagyfontosságú munkatérre kötelezi őt el. S hogy Csűry a nyelvatlasz-gondolat iránt is mély megértést tanusít, — sokkal mélyebbet, mint például Laziczius — annak mi, akik e gondolatot évekkel ezelőtt felvetettük, pontos terv alakjában kidolgoztuk, gyakorlati megvalósításában próbát tettünk, az iránta tapasztalt tudományos és társadalmi közönyt döngettük, s a magyar élet mostohasága és a magyar tudománypolitika meg nem értő viselkedése ellenére azóta sem adtuk fel: végtelenül örvendünk. A két vállalkozásnak kezet kellene fognia: ahol magyar népnyelvi szótármunkálatok folyhatnak, azon a talajon és abban a légkörben talán nekünk is módunkban lesz vállalkozásunkat, a Magyar Nyelvatlaszt a gyakorlati megvalósítás útjára elindítani.

Papp István.

Basel anno 1760 — gróf Teleki József és Sámuel napi feljegyzéseinek tükrében.

Spiess O.: *Basel anno 1760. Nach den Tagebüchern der ungarischen Garfen Joseph und Samuel Teleki.* Basel, 1936. Birkhäuser u. Cie. 179 l.

1760 januárjától kezdve egyszerre három ifjú gróf Teleki folytatott tanulmányokat a bázeli egyetemen. Kettő közülök — József, később a pécsi tankerület tanulmányi főigazgatója, majd egyik koronaőr, továbbá Ádám, a későbbi dobokai főispán, a *Cid* fordítója 1759 júliusában, Sámuel, a későbbi erdélyi kancellár és a marosvásárhelyi Teleki-téka alapítója 1760 első napjaiban érkezett

oda, iratkozott be s végzett tanulmányokat mint egyetemi polgár. József és Sámuel ott tartózkodásuk egész ideje alatt naplót vezettek. Feljegyezték időrendben a fontosabb napi eseményeket, amelyekben részük volt, amit láttak, ami velük történt. Lényeg szerint naplójuknak csak önéletrajzi értéke van, irodalmi és művelődéstörténeti jelentősége nagyon csekély. Nem kifelé, az idegen környezetre irányuló szemlélet válogatta meg a feljegyzésre érdemes jelenségeket, hanem az önmagára visszanezés, az önmagáról való számadás. A magyar tudományosság előtt ismeretes mindkét diárium. Egyik se tartozik emlékirat-irodalmunk emlegettebb, fontosabb termékei közé.

Mégis most mindkettő abban a ritka szerencsében részesült, — legalább a Bázélre vonatkozó rész belőlük — hogy egy bázéli egyetemi tanár, Spiess O., egy tizenhárom műmelléklettel ellátott, diszműnek is beillő szép kötetben német fordításban kiadta a két magyar diák napi jegyzeteit. (A fordítást Woychechowski-Jelitai Gyula végezte és Verzar Frigyes bázéli magyar egyetemi tanár nézte át.)

Mi a magyarázata e ritka dicsőségnek, amelyben csak nagyon tartalmas, vagy nagy művészettel írt érdekes emlékiratoknak szokott része lenni? Nyilván a bázéli viszonyokban, a bázéli egyetem történetében található meg a felelet. A naplók elé írt kitűnő bevezetésben elmondja a kiadó, hogy a bázéli egyetem belső viszonyai, belső élete kevésbé ismeretes. Talán az egyetemennek szigorúan puritán szelleme, talán a város erősen nyárszpolgári kicsinyessége miatt a bázéli egyetemi életről kevés egykorú feljegyzés maradt fenn. Ennek következtében Bázél és a bázéli egyetem multjára nézve érdekes, sőt hiányt pótló a két naplóból az, ami a magyar multa nézve közömbös, érdektelen napi följegyzés az egyes professzorokról, az egyetem jubileumi ünnepélyéről stb. Új fényt vetnek e följegyzések az akkori egyetemre és egyetemi életre, — ezért tartotta érdemesnek a kiadó a feljegyzéseket németre fordítva is közrebocsátani. Megjegyzendő, hogy a bázéli egyetem történetében a XVIII. század közepe az ellanyhulás és nem a virágzás kora. Usupán a matematikai tudományok művelése felelt meg a kor színvonalának s örvendett hírnévnek. A három főúri ifjat is ez vonzotta Bázélbe: Bernoulli János és főként B. Dániel matematikus professzorok európai hírneve.

E sajátos körülményekből érthető egyrészt a három főrangú ifjú különös fogadtatása az egyetemen: a 300 éves jubileumi ünnepélyen pl. mind a díszmenetben, mind az aulában lefolyt ünnepélyen a három magyar diák mindjárt a rector magnificus után következett, illetőleg foglalt helyet egy-egy professzor oldalán. A többi hivatalos csak követte őket. Másrészt ebből érthető, hogy a kiadó Spiess szavai

szerint a két magyar főúri diák feljegyzése, naplója úgyszólván egyetlen a maga nemében a bázeli egyetem multjára vonatkozó források között.

Így, ebből a szempontból nézve számunkra is érdekes olvasmánnyá válik a Teleki József kilenc s a Sámuel tizenkilenc hónapra terjedő bázeli egyetemi diáknaplója. (Természetes, hogy a naplónak csak a Bázélre vonatkozó része van a kiadványban.) Spiess nagy szeretettel tanulmányozta a naplókat, végezte a kiadás munkáját. Bevezetése a magyar viszonyok alapos ismeretével készült s mind a német, mind a magyar olvasó számára világosan és érdekesen elmondja mindazt, ami a naplók megértéséhez szükséges.

Bázélnek és egyetemének jelentékeny szerepe van a magyar tudományosság történetében. Örvendünk, hogy viszont Bázél és egyeteme is talált érdekes és értékes történelmi kútfőt a maga multjára vonatkozólag abban, amit a magyar szellem örökített meg. Elismerés és köszönet Spiess professzornak, aki e jelenséget fölismerte s okmányait németül is kiadta.

Kristóf György.

Naplójegyzetek.

Cs. Szabó László: *Levelek a száműzetésből*. — Kultura és Tudomány. — 87 205 l. — Budapest. Franklin-Társ., é. n.

Cs. Szabó László különféle tárgyú dolgozatait gyűjtötte össze *Levelek a száműzetésből* cím alatt. A kötet helyesebb címe *Naplójegyzetek* lett volna: e cím olyan irodalmi táska, melybe a kötet útirajzai, irodalmi emlékirásai épp úgy beleférnek, mint szubjektív vallomásai. A címnél egyébként fontosabb, hogy mi van a tarsolyban. Az egyik dolgozat (*Búcsú a vándorévektől*) a háború utáni idők szellemi áramlataiban keletkezett s hányt-vetett ifjú világnézetének kialakulását rajzolja sok érdekes kortörténeti adattal, éles szemre valló megfigyeléssel s bőséges tapasztalat alapján. A következő szép útirajz egy felvidéki utazás emlékeit és benyomásait őriz meg. Kassa, Eperjes, Lőcse s a többi város és táj nem a külső leírás jegyeivel, hanem mintegy szellemtörténeti «arckép»-ben jelennek meg az olvasó előtt. A városok történetének és jellemének leglényegesebb vonásait mutatja be az író; leírását átszővi a mult irodalmi emlékeinek kegyeletos följegyzésével, helyenként megkapó elmélkedésekkel s gazdagon áradó történeti és földrajzi ismeretekkel. E szép visszaemlékezést kiegészítik *Szlovenszkói őrség* című hangu-

latos sorai. Ezek hazafias és fájó érzéssel adnak útmutatást az elszakadt magyar ifjúságnak. De a könyvnek talán legőszintébb s ezért leghatásosabb fejezete *Egy erdélyi renegát vallomása*. «A vallomás, önvizsgálat, önéletraaj valósággal kortünet, — mondja a szerző — az ember a felemás műfajokkal menedékért esd; szétzilált, földetlen gyökereit kínálja valami jó földnek.» Tudnivaló, hogy az író az összeomlás erdélyi szülőföldjétől s rokonai révén felvidéki gyermekkori emlékeitől szakította el: így lett «gyökértelen ember», kinek műfaja «az önéletraaj, vallomás és kéretlen számadás». Azt hiszem, e líra jogosultságát fölösleges nagy tragédiánkkal indokolni. A szubjektív érzelmek már régen behatoltak a legkülönbébb műfajokba s ma egy és más tekintetben már a dráma sem áll ellen ostromuknak. Nemcsak a költői, hanem a tudományos műfajokat, pl. a kritikát is ellepték, hasztalan vetette latba annak idején az objektív kritika érdekében a maga nagy tekintélyt Brunetiére. Ha a fejlődés útja ez irányban halad, most már csak az van hátra, hogy a történeti értekezés írója is önéletraajjal lépje meg hallgatóit. Hogyne lennének hát jogosultak egy hontalanná vált «bujdosó» érzelmi megnyilatkozásai? A *Lereleiben* megírt «műfaji vétkek»: az önéletraajzi adatok miatt tehát szerzőnk annál kevésbbé szorul mentségre, mert hiszen épp a műfaj: a levélforma kívánja meg a nyílt beszéd közvetlenségét. Más kérdés, meddig mehet ez az őszinteség. Szükséges-e, hogy az író többször is hangoztassa világnézete determináltságát, őseit, liberális demokrata irányát stb? Épp ezért rokonszenvesebb az «erdélyi renegát vallomása», mint pl. a *Műfaj és nemzedék* című fejezet. Az előbbi bensőséges, lélektani tanulmány; a szerző élményeit, érzelmeinek átalakulását (hogy' lesz az «erdélyi» emberből «pesti» ember) sok finom megfigyeléssel elemzi benne: az utóbbi irányatos, politikai állásfoglalást sugalló okfejtés s így a más világnézetű olvasót természetes ellenmondásra készíti. Az előbbiben ilyen találó megállapítások lépik meg az olvasót: «Dunántúli, vagy tiszaháti ember sohasem értheti meg azt a *reservatio mentalist*, amely húsz-harmincéves pesti időzés után is megmarad akár a felvidékiben, akár az erdélyiben. Amazok vidékről jönnek fel, ezek valami egyenrangút hagynak el; a magyarországi előlép a pesti polgárjoggal, a felvidéki vagy az erdélyi hűtlen lesz valamihez. Ezt a hűtlenséget sohasem bocsátja meg magának egészen.» S ha az író egészen pesti emberré alakul is át s az erdélyi cím többé nem illeti is meg (mert a mai nemzedék szociális szenvedéseiben nem vesz részt), valamiije mégis megmarad Erdélyből: «Megmarad az álmoim, egy temetésről, amelyen visszakéredzkedett holttestem még egyszer

végigrója Kolozsvárt s elme egy az ablak előtt is, ahonnan a házsongárdi temetőbe térő halottakat elnéztem. Talán éppen abban az ablakban egy erdélyi fücska visszaenlékszik rám, «ő is közülünk való», gondolja megbocsátón, az üvegre lapított orral...» Mélyen költői hatású sorok ezek, a honvágy titkos és örök dallamát zengik.

Nem tárgyalhatom a könyv minden fejezetét tartalmi ismeretfetéssel, hiszen az essay-szerű dolgozatok egyik főerősségét: a hangulatokat így sem érzékeltethetném. Ady Endre emlékének áldoz az *Ifjú szívekben* című meleg színekkel festett arekép; *Emese árvája* Juhász Gyulát siratja el s költői jelentőségét bizonyára a sorsa iránti részvét túlozza. Nem hagyhatom említés nélkül, hogy a szerző e dolgozatának bevezetése a régi nyugatosokat védi meg, akikben «európai humanista síkra vetítve tulajdonképpen a Kuruc ütött vissza a feudo-kapitalizmus labanc vagy álkuruc kegydíjasa ellen». (!) A nyugatosok a szerző szerint «árva magyarok», a Nyugat ellenségei: «megfontolt népballada-pengetők», «közélméltóságok» stb. Kömnyű lenne neveltségessé tenni e tájékozatlanságra valló megjegyzéseket, de tiszteletben tartjuk az ünnepélyes alkalmat, mellyel a szerző tán a régi Nyugat fölötti gyászbeszédnek szánta e humorosan ható sorokat. Élesebb szemmel tekint bele Budapest életébe, kissé elfogultan és egyoldalú olvasmányainak visszhangjaképpen (Herman Bahr, H. von Srbik) jellemzi a Habsburgokat, majd a szép Dumántúlról rajzol kedves képeket. Eger, «a magyar Salzburg», «a magyar álmok városa» tájképeivel, történetével, egész lelkével jelen van az *Őszi napok Egerben* című szemléletes képből, az utolsó «tírajz» pedig erdélyi városokról szól. Kár, hogy itt a szerző nem bőbeszédűbb, hiszen ezeket ismeri legjobban. *Csendélet* címen egy pár fölösleges aprósággal zárul a tartalmas, tárgyban, eredeti szempontokban, élményekben és eszmékben egyaránt gazdag és változatos könyv.

Cs. Szabó László középosztályunk fiatalságának ahhoz a rétegehez tartozik, mely a közgazdasági egyetemen nyert reális képzettségét eredeti hajlamainak megfelelő humanus műveltséggel egyesíti. Innen széleskörű ismeretanyaga, általános, mondhatni egyetemes érdeklődése szellemi kérdéseink iránt. Az ifjúság falukutató munkája (melynek előfeltételeként a készültég nagyobb alaposágát jelöli meg) épp úgy leköti figyelmét, mint az időszzerű irodalmi, művészeti problémák; az elszakított országrészek magyarságának sorsa épp úgy, mint városaink története, fejlődése és belső élete. Igyekszik behatolni témáinak lelkébe, megrajzolni egyes tájak legjellemzőbb vonásait s mindezt éles tekintet s beható tanulmány alapján készült képekben mutatja be az olvasónak. Leírásaiba s általában szem-

léletébe itt-ott romantikus elemek is vegyülnek, így pl. mikor Budapest tipikus alakjai közül a pincért polihisztor-vonásokkal ruházza fel, vagy a Nyugat honfoglaló őseiről kelt legendákat fogadja el történeti okmányoknak. Általában azonban meglepő tájékozottságot árul el, ítélkezéseit, megállapításait érvek és tények alapozzák meg s bármiről szól: tudja leckéjét. Tehetségének, hajlamának s műveltségének természetes nyilatkozási formája az essay. Ez, mint nagyobb szabadságot kínáló műfaj, különösen alkalmas kerete a szélsően csapongó szellemi élményeknek, a művészi fogékonyság adatainak s az egyéni kifejezésnek. Módot ad rá, hogy az író függetlenítse magát a történeti vagy irodalmi értekezésnek nálunk gyakori szárazabb hangjától, a tudományos, komoly prózának mintegy költőjévé váljék s ennek szárnycsapásaival lebegjen tárgykörfellett. Nem köti a szaktudós tanulmányának logikus menete és szigorú rendszeressége, nem meríti ki tárgyát, hanem tetszés szerint folytatja vagy szakítja meg elmefuttató kirándulásait. E szabadság teszi az essayt kedveltté az olyan «széplelkek» előtt, kikben a tudás és műveltség költői érrel, vagy legalább is szépirodalmi ösztönnel párosul. S ez teszi e műfajt népszerűvé az olvasóközönség s így a folyóiratok előtt is. Költők és írók lelkébe és műhelyébe, emberek, népek, vicékek szokásaiba, életu ódjába a tárgyához rokonlélekkel közeledő essay-író — ha néha csak egy-egy résen át is — mély bepillantást vehet s a mélység egy kissé a maga arcát is tükrözi. Így kettős képet ad; ezen kívül tudományt, szépprózát és lírát sajátos bájjal egyesít s az olvasót játszva emeli a szellem magasabb és tisztább légkörébe. A tárgyalás e módjához Péterfy Jenő remekléseinek útmutató példája nyomán legtöbbször a stílus előkelő hangja és választékossága is hozzájárul s így az essay egy elképzelt magasrangú irodalmi szalon csevegőjének igéző előadását varázsolja az olvasó elé.

Cs. Szabó László dolgozatainak stílusbeli jegyei arra vallanak, hogy az essaynak e vázlatosan körvonalazott sajátosságait eszményként tűzte maga elé. Itt-ott kisebb tanulmányoknak is beillő följegyzései és rajzai a műveltség távesövével fölszerelt író efféle körültekintései és elmélkedései. Könyve nem az átlagműveltségű olvasó, hanem a «választottak» szórakoztatására törekszik, kik az íróhoz hasonló érzékkel és hajlammal szeretnek időzni a szépség és kellem forrásainál. Sajnos, meg kell mondanunk, hogy e szűk körre szabott műélvezők egy részét is nem egyszer zavarja az író előadásának némi modorossága. Ez abban nyilatkozik, hogy mondataira a főbb gondolatokon kívül a szemlélet és emlékezés rokonképei mint ha-

sonlatok, vonatkozások és emlékek a kellőnél nagyobb számban kapaszkodnak fel, s így az olvasót kettős munkára kötelezik: egyrészt az eszmék menetét zavaró fölösleges ékítmények figyelmen kívül hagyására, másrészt az ilyképpen darabossá vált gondolatok összefűzésére. Ebbe bizonyára nemcsak belső írói kényszer: az eszmetársulás eleveisége, hanem némi hivalkodás is belejátszik. Az emlékezőtehetség felülkerekedik az ízlés diktálta mértéktartáson, a hiúság a szépérzéken s így a tulajdonképpeni mondanivalót a lép-ten-nyomon felszínre törekvő ismeretemenlékek teszik szaggatottá. Szóval: az író emlékezetének és tudásának nemcsak ura: rabszolgája is. Néha szinte kétségünk támad, nem a műveltségi vonatkozások a közölnivalók-e s a vezérgondolat csak tárcául szolgál, mellyel az író ismeretei aprópénzét csörögtetheti meg az olvasó előtt. Élvezettel hallgatja pl. a szomszéd szobában könyvtára felállításával elfoglalt mesteremberek kopácsolását, közben azonban ő is munkába mélyed és ír. «Sarkalt a kopácsolásuk, kalapácsolásuk beszegezte a nyitott mondatot, a gyalu fölösleges jelzőket hántott le, díztelen írást készítettem akkor. A módszer különben nem új. Théophile Gautier szedőgépek közt, olajos asztalon fogalmazta legnagyobb regényét, Robespierre állami megrendeléseket szerzett szállásadó-jának, Duplay asztalosnak, csak hogy minél többet kalapáljon az ablaka alatt.» Aztán: «Néha átmentem (a munkásokhoz) lábatlan-kodni. Nem értek semmiféle mesterséghez, sosem viszem amnyira, mint Deák Ferenc, aki mindenféle furfangos dolgot faragott az esz-terga padján.» «Proust parafával borított a lakását zaj ellen, én drágább bélést használok: könyveket.» — Más helyt azt mondja, hogy szereti a fűzött könyveket, mert fölágásuk különös örömmel jár. Azonnal hozzát teszi: «Olyan vagyok, mint Cásanova . . .» s Casanováról mond el e gondolat illusztrálásául egy kilenc soros történetet. — Majd: «. . . legszívesebben egy deltánál éltem volna esőverte nagy ablakkal a tengerre. Claude Lorrain, a piktor él tegy ilyen tündér-kikötőben.» — S a sok közül még csak egy példát. Arról szól, hogy a magyar ember nem ragad külföldön, egy darabig alázattal és titkos göggel szemlélődik ott, aztán haza jön. «A magyar csak amnyira hódol be, mint Dzsem hereceg, a szultán kezeze Rómában.» Ne piruljon az olvasó, ha nem tudja vagy elfeledte, ki az a Dzsem hereceg. «Nézzék meg egykor ezt a szomorú, nemes vadat Pinturicchio falfestményén: valósággal az elhagyott külföldi magyar hasonmása.» Lesz tán olvasó, aki a menetjegyirodába fut s megváltja jegyét Rómába. Lesz, aki följegyzí zsebkönyvébe a falfestményt, hogy alkalmilag megtekintse. Azt hiszem azonban, legtöbben meggondol-

ják a dolgot s némi kétellyel gondolnak a jó Dzsemre : hátha az író nem is elhagyott magyart, hanem csak egy föl nem használt szöveget látott benne, melyre ötletét kellett felfüggesztenie.

A barokk elemek e halmozása kétségkívül stílushiba. Annak kell tekinteni azt a homályt is, melybe az író oly kedvteléssel burkolja be itt-ott gondolatait. Másutt «pongyolában», túlságosan közel jön az olvasóhoz családi, vagy baráti kört érdeklő ötletek és apróságok elmondásával. (*Egy olvasó önarcképe.*) Mindebben fiatalos magatartás nyilatkozik : a mindent-elmondás vágya, az írásmód keresettsége, eredetieskedés stb : az *első* könyvek eredendő hibái, melyek nyomtalanul tűnnek majd el az író fejlődésével.

Cs. Szabó László az ifjabb írói nemzedék egyik kiválóbb tehetsége. Remélhető, hogy erejének pazarló szétforgácsolása helyett (erre úgy látszik, hajlama van) a jövőben nagyobb s ezeknél is komolyabb becsvágygal készült *jelentősebb* tanulmányokban mutatkozik be az olvasónak. E könyve is *érték*, de — tehetségének méltó elismeréseként — tekintsük egyelőre szép előlegnek.

Keményfy János.

TISZA KÁLMÁN KORA.

A kiegyezés utáni korszak vezető államférfiai között, akik egy félszázadon át a nemzet sorsára irányító befolyást gyakoroltak, Tisza Kálmán az, kinek egyénisége és rendszere a legmélyebben vésődött bele az idők történetébe. Maga az a tény, hogy a kormányzati rend szilárd fenntartásában hozzá hasonló eredményt elérni senki sem tudott, okkal felkeltheti a figyelmet iránta. Tizenöt éven át volt Tisza Kálmán minden megszakítás nélkül az ország miniszterelnöke, és állása mindvégig szilárd maradt, helyzetét a politikai élet legsúlyosabb válságai sem tudták megdönteni. Erőpróbáját fokozta, hogy nehéz viszonyok között kellett a hatalmat átvennie, a Deák-párti kormányok meddő uralma után, mely az országot válságos bonyodalmakba sodorta. A parlament a pártbomlás jeleit mutatta, a kormányzatot a pénzügyi összeomlás veszélye fenyegette s nyilvánvaló volt, hogy a bajok gyökeres orvoslása nélkül nincs lehetőség arra, hogy az új magyar állam megalapozásának szükségletei megfelelő erőforrásokra találjanak. Tisza Kálmán az idők folyamán leküzdötte a nehézségeket, a parlamenti és a kormányzati rendet helyreállította, megszilárdult hatalma révén a magyar túlsúlyt a monarchia nagyhatalmi állásában is növelni segítette. Volt idő, midőn egyénisége a világpolitika vezető tekintélyeinek a sorában állott, neve közismertté vált szereplése révén, mely parlamenti nyilatkozatainak gyakran fontos külpolitikai jelentőséget adott.

Midőn Tisza Kálmán 1885-ben kormányzásának tizedik évfordulójához érkezett, munkásságának nem csekély eredményéről számolhatott be. Egy belsőleg megerősödött ország nyugalmi biztonsága, az alkotási lehetőségek zavartalan,

tartós állandósága jellemezte a helyzetet, mely az egységes magyar állam életképes fejlődéséről tett bizonyosságot. Mindenesetre ritka eredmény a magyar közélet kényes, nehéz viszonyai között, ahol a hatalomellenes áramlatok sokkal szívósabbnak bizonyulnak, mint sem hogy egy kormányzati rendszer folytonossága hosszabb időre fenntartható volna. Tisza Kálmán erős egyéniségét igazolja, hogy hatalmi állását hosszabb időre tudta biztosítani, jóllehet a közjogi ellentétek állandó feszültségei között a parlamenti erők kivételes készültségével is számolnia kellett. Ez a megállapítás önmagában is nagy jelentőségű eredmény. Egy tartósabb kormányzati rendszer, mely a belső válságokat leküzdí és az alkotó munka folytonosságát hosszabb időre biztosítja, az államélet fejlődésére csak üdvös hatással lehet s ha e tekintetben Tisza Kálmán kormányzását mérlegre vetjük, akkor a siker, melyet e téren elért, az ő javára eső érdemet csak öregbítheti.

Okkal felmerülhet azonban a kérdés, vajjon azt a nagy hatalmat, mellyel rendelkezett, kiaknázták-e kellően oly alkotások céljaira, melyek a magyar állam kiépítésének és fejlődésének korszerű szükségletei voltak. A kérdés anná fontosabb, mert Tisza Kálmánt ellenfelei ebből a szempontból éles bírálat alá vették, azt a vádat hangoztatva ellene, hogy a hatalom pusztá fenntartásán kívül politikájában nagyobb-szabású cél és tervszerűség nem irányítja.

Kétségtelen, hogy az erős személyes uralmat tekintve, mely Tisza Kálmán rendszerét jellemezte, az akkori ellenzék bírálata nem volt üres gáncsoskodás, de ha a kor viszonyait és a közjogi nehézségeket mérlegeljük, akkor nem lehet az ítélezést egyoldalúan Tisza Kálmán rovására eldönteni. Annyi bizonyos, hogy a mélyebb-reható reformok kezdeményezésére Tisza Kálmán nem sok hajlandóságot mutatott s inkább az időszerű szükségletekkel óvatosan számoló, fokozatosan fejlesztő, építő munka volt az, mely őt politikájában irányította. Ha azonban a kor viszonyait behatóan vizsgáljuk, akkor inkább neki kell igazat adnunk, mint azoknak, akik kormányzati rendszerét az alkotások hiányával vádolták. A leszűrt tanulságok arra vallanak, hogy

ha Tisza Kálmán a reformok terén óvatos megfontolást tanusított, ezt nem azért tette, mint hogyha az alkotás készsége hiányzott volna benne. A helyzet a dualizmus korában az államférfiúi cselekvés számára kötött irányt szabott és erős fékeztetést követelt minden oly túlfeszítéssel szemben, mely a belső helyzetben megroppanást okozhatott volna. Tisza Kálmán veszedelmes politikárák tekintett mindent, amiben nem tudta megtalálni az erőviszonyok biztos számításait és sokkal jobban féltette az országot a megriázkódtatásoktól, mint sem hogy kockázatos kísérletezésekre vállalkozott volna. Tisza Kálmán ebben az irányzatban mindvégig megfontoltnak és következetesnek bizonyult, álláspontjától semmiféle ellenáramlatnak sem sikerült őt eltéríteni.

A kérdés mérlegelésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni az állami pénzügyek rendezetlenségét sem, melyet csak hosszú évek munkája által lehetett megjavítani. Azzal a veszteséges államháztartással, mellyel akkor a kormányzatnak állandóan küzdenie kellett, valóban nehéz lett volna a nagyobb szabású reformalkotások útjára lépni. De különben sem volna méltányos Tisza Kálmánt az alkotások meddőségével vádolni. Tizenöt éves kormányzásának gazdag eredményeit azok a törvények igazolják, melyek alatta létesültek, felölelve mind gazdasági, mind közművelődési, valamint közigazgatási téren azon alkotások sorozatát, melyek a magyar állam megrősödését; a közjólétet és gyarapodást szolgálták. A fő célt, melyet a fúzió kitűzött, a zilált pénzügyek rendezését Tisza Kálmán nehéz küzdelmek között végül szintén megvalósította, megalapozva a magyar állam gazdasági- és hitelerejét a tovább építő munkára. A nagyobb szabású reformok megvalósítását Tisza Kálmán örökség gyanánt hagyta utódaira, ő maga egész kormányzása alatt meg volt kötve abban, ami a pénzügyi bajok folytán az alkotások lehetőségének határt szabott.

Mindez természetszerűleg magában foglalta azt a súlyos népszerűtlenségi tehertételt is, mely Tisza Kálmánra állandó nyomás gyanánt nehezedett, s mely hatványozva volt általa, hogy a dualisztikus kormányzati rendszer ebben a korban

nem számolhatott olyan előnyökkel, melyek egy erősebb és egységesebb közvélemény támogatása által érvényesülhettek volna. A kormányzati felelősség politikája, állandó harcban a felelőtlen érzelmi politika túlfeszítéseivel, jellegzetes tünete volt a kornak, mely a hangzatos jelszavakkal szemben sokszor nem tudta kifejtteni azt az ellenállást, mely közérdekű szükség lett volna. Ily viszonyok között Tisza Kálmán a sikeres kormányzás biztosítékát annak az erőszövetségnek a rendszerében látta, melyet az adott helyzetben a legcélszerűbbnek tartott. Ezt az erőszövetséget a fegyelmezett pártrendszerre és künn a vármegyékre építette, ahol erély és taktika kérdése volt, hogy a közigazgatási gépezet úgy működjék, ahogyan a kormányzás céljainak legjobban megfelelt. Tisza Kálmán ennek a kettős rendszernek a fenntartását és zavartalan működését az eredményes kormányzati politika életfeltételének tartotta, ennek a várnak az erősségében bízott legjobban, ezt ápolta, védte a legszívósabban, erre termelt munkatársaival, akiknek megválogatásában az élet és emberismeret gyakorlatiasságát tekintve ritka éleslátással rendelkezett. Tisza Kálmán kiváló kormányzati képességének a bizonyítéka, hogy hatalmi eszközeit a vármegyei önkormányzat rendszerével szemben is tudta érvényesíteni, tekintélyével azokat az erőket is féken tartotta, melyek a hatalommal szorosabb függési viszonyban nem állottak. Egy nem államosított közigazgatással ekkora hatalmi súlyt biztosítani a kormányzásban nem csekély erőpróba volt. Tisza Kálmán elérte ezen a téren a legnagyobb sikert, aminőt sem előtte, sem utána a vezető államférfiak közül senki sem tudott felmutatni.

Tisza Kálmán rendszerének kormányhatalmi erősségei a főispánok voltak, a miniszterelnök személyes gárdája, mely érzésben és hűségben szorosan összeforrott a vezérrel. A miniszterelnök munkatársait erősen magához tudta láncolni, főképp azáltal, hogy kipróbált hívei közül senkit sem ejtett el, nem áldozott fel a politikai érdekáramlatok változó fordulatai szerint. A Generális, ahogy őt e korban nevezték, híveit a legélesebb támadások ellenére is védte, tartotta, küzdelmeikkel magát mindenben azonosította, s ez

magyarazza meg azt a hűséget és kitartást, mellyel felelős állásban levő hívei iránta mindvégig viseltettek. Kétségtelen, hogy rendszerének voltak árnyoldalai, de maga az erőszövetség, mint korszerű szükség, az élettapasztalatokat tekintve igazolást nyerhetett.

Ugyanílyen hatalmi eszközökkel hozta létre és tartotta össze pártját is Tisza Kálmán, abból az álláspontból indulva ki, hogy a magyar államélet és a parlamentarizmus sikeres működésének legfőbb biztosítéka egy egységében erős, megbonthatatlan többségben rejlik. Mérlegelve a kor viszonyait és a közjogi helyzet nehézségeit, melyek állandó óvatos fékezést követeltek, Tisza Kálmánnak ez az álláspontja is szentesítést nyerhet. Más kérdés azonban, hogy ennek a rendszernek a fenntartása minő eszközöket követelt s e tekintetben meg kell állapítani Tisza Kálmán kormányzatának sajátosságát, mely ha gyakorlati szempontból célszerű lehetett is, a bíráló ellenőrzésre is okot szolgáltatathatott.

A rendszerrel önként együtt járt az erélyes következettség abban, hogy a pártéletnek ki kellett küszöbölni magából minden oly bomlasztó irányzatot, mely az egység biztonságát veszélyeztethette volna. Viszont ebből következhetett az egyéni érdekkielégítésnek a szüksége, mely az anyagi kiaknázhatóságra is alkalmat adhatott. Volt idő, midőn Tisza Kálmán pártja ennek a személyes érdekkultusznak a jellegét viselte magán, bár nem oly mértékben, hogy az általánosítás jogos lehetett volna.

Ma az elmúlt események távlatában ezek a tények és jelenségek kétségtelenül megállapíthatók, de viszont ha az ezzel szemben álló eredményt vizsgáljuk, akkor a végső mérleg Tisza Kálmán javára esik. Bizonyos azonban, hogy azok a házagok, melyeket az akkori kormányzás mutatott, főleg a hatalmi rendszer fenntartásának erélyesebb erő kifejtései, okkal kelthették fel az ellenállást és hívhatták ki a bírálatot még azokban a körökben is, melyeket nem az egyoldalú pártérdek irányított. Az ellenzék nem is mulasztotta el, hogy reá ne mutasson ezekre a jelenségekre s tőkét ne kovácsoljon Tisza Kálmán és rendszere ellen, mely a párt fegyelmettségén kívül azt az erős érdekviszonyt is visszatükrözte, mely

a rendszer fenntartásának egyik főtámasza volt. Igazságtalan ítélet volna ezt az erőszöveget pusztán az egyéni érdekek önzése alapján magyarázni. A többségi párt fenntartása e korban önmagában is oly fontos szükség volt, hogy a rendszerhez ragaszkodó hűséget oda lehetett láncolni a hatalomhoz egy magasabb közérdekszerű viszony alapján is, az egyéni érdekek szolgálatának egyoldalúsága nélkül. Hogy a fegyelmezetség helyes és indokolt volt, arra nézve a tanulságokat levonva Tisza Kálmán csak felmentő ítéletet kaphat, de ha a képet a kor beállításában vizsgáljuk, akkor nem lehet az akkori ellenzék bírálatának jogosultságát sem kétségbe vonni.

A kép, melyet a korszakról kapunk, azt mutatja, hogy a kormánypártban a legszigorúbb pártfegyelem a véleménynyilvánítás szabadságát is korlátozza. Semmiféle oly kezdeményező eszmének és irányzatnak nincs jogosultsága, mely nem fedi a vezér meggyőződését és a pártérdeket, mely ellen véteni nem lehet. Aki a határon túllépett s aki a pártfegyelemmel ellentétbe került, azt a párt kizárta kebeléből. Kétségtelen, hogy ez a kötött irányzat bizonyos tekintetben lenyűgöző volt s a cselekvés szűk tere megbénította az erőket, melyek csak az eszmék szabadabb mozgásában használhatják ki tevékenységük szárnyait. Az akkori ellenzéknek ez a helyzet kivételes taktikai előnyöket nyújtott, melyeket annál könnyebben lehetett kiaknázni, mert harcaiban a szellemi erők és tekintélyek kiváló súlyával rendelkezett. A 67-es ellenzék e korban oly értelmi és erkölcsi erőket egyesített, melyek a komoly parlamentarizmusnak legmagasabb mértékét is megütötték.

Az akkori ellenzék harcaiban fegyelmezettséget, a vitákban komolyságot, a bírálatban alaposságot tanúsított. Azt az ellenzékét, mely későbbi elfajulásaiban a parlamenti romlást magával hozta, nem lehet igazságosan Tisza Kálmán ellenzékekével vonatkozásba hozni. Ha történtek is szenvedélyességben kilengések, a parlament rendje és tekintélye egy hosszú korszakon át érintetlen maradt s az ellenzék bírálatából nem hiányzott az előkelőség és a közérdek szolgálatának nemes idealizmusa. Egyáltalában az akkori ellenzék értékes súlyáról

oly képet kapunk, mely erkölcsi példaadásban is mindenkor irányadó marad. Az ellenzéki hivatás betöltése ebben a korban nem volt a titkon rejtve tartogatott, megalkuvásra kész becsvágynak, az önző hatalmi törekvéseknek kétszínű takarója; akit meggyőződése az ellenzék táborába vitt, az kénytelen volt számolni a közélet szigorú erkölcsi törvényeivel, melyek kérlelhetetlenül száműzték minden elvi üzérkedést és egyéni haszonlesést a közélet harcaiból. Nem egy megtévedésnek vagyunk tanúi a korban, mely maga után vonta a közvélemény sujtó ítéletét, száműzetésbe küldve azt, aki a parlamenti küzdelmek elvi harcaiban megbélyegzettnek bizonyult. Korszerű összehasonlításban éles megkülönböztetést kapunk arra nézve, hogy minő kisebb bűnökért kellett e korban vezekelni a megtévedőknek, szemben a később bekövetkezett elfajulásokkal, melyek jóval nagyobb erkölcsi vétségeket megtorlatlanul hagytak. Ezek a törvények a többségi pártra is kötelezőek voltak, a súlyosabb erkölcsi elfajulások ott sem maradhattak következmények nélkül, már csak azért sem, mert a közvélemény számonkérő bírálata sokkal élesebb volt, hogysen az elleplezési irányzatok egykönnyen érvényesülhettek volna.

Kétségtelen, hogy Tisza Kálmánnak ezzel az ellenzékkel szemben nem volt könnyű a helyzete, de hivatottságát igazolja, hogy harcratermettségben és szellemi mérkőzésben minden tekintetben egyenértékű félnek bizonyult. Nem tekintve azt, hogy puritán erkölcsi tisztasága minden kétségen felül állott, mint parlamenti harcos is ritka erőképeségekkel rendelkezett. A küzdelem minden terhét és kockázatát magára vette, állandóan harci készütségben volt, a felelősséget senkivel sem kívánta megosztani. Ő volt pártjának első bajnívója, aki soha meg nem hátrálva szembe szállott ellenfeleivel. Mindenkor szilárdan állott helyén, óvatos, fortélyos taktikájával, mely vitatkozási rendszerében nagy szerepet játszott. A legizzóbb szenvedélyek tüzeiben egy pillanatra sem veszítette el sohasem nyugalmanak azt a felsőségét, mely egyéniségének jellegzetes vonása volt. Szónoklatai nélkülözték a hatást, a póz külsőségeit, legfőbb fegyvere éles vitatkozóképesége volt, mellyel gyakran a

legszebb szónoki sikereket is megghiúsította, lerontotta. A harcban is éles szeme volt s nagy ügyességgel tudta az ellenfél gyöngeségeit a maga javára kihasználni. Tisza Kálmánnak ez a rendszere valóságos iskolát teremtett a parlamenti küzdők számára. Gróf Apponyi Albert, Tisza Kálmán egykori ellenfele, emlékirataiban bevallja, hogy szónoki fejlődése sokat köszönhet annak a parlamenti harcnak, melyet Tisza Kálmánnal éveken át folytatott.

Mindezekon kívül Tisza Kálmánban megvolt az emberekkel való jó bánásmód tehetsége. Nemcsak a pártfegyelem köteléke volt az, mely a pártot összetartotta, hanem a vezér egyénisége is, mely méltányosságot és előzékeny bánásmódot sugárzott ki magából. Tisza Kálmán a legjobb szívvel karolta fel minden hívének ügyét, aki bajával hozzáfordult, a legkisebb emberhez is volt egy-két jó szava s a hűséget épp úgy megbecsülte, mint a tehetséget, melynek semmiesetre sem adott több előnyt, mint amennyit a pártérdek megengedhetett.

Tisza Kálmán pártrendszere azt az erős baráti szövetséget is visszatükrözte, melynek a közéletben jogosultsága lehet, ha az érvényesülést magasabb célok szolgálatában keresi. Tisza Kálmán ezt a célt a régi történelmi középosztály sorsának felkarolásában látta, számotvetve a multtal, mely ennek az osztálynak a hivatottságáról tett bizonyosságot. Ezeknek az erőknak átmentése az új időkbe jogos célkitűzés lehetett, s ha az átmeneti nehézségek s más egyéb társadalmi hibák és előítéletek folytán a törekvés csak félsikernek bizonyult, ez nem eshetik a jószándék rovására. Bizonyos, hogy az átmentés munkája nem hozta meg a kívánatcs eredményt, de a törekvés mégsem volt hiábavaló, mert a közélet harcosainak és építőmunkásainak javarésze a kiegyezés korában is abból az osztályból való volt, mely a multban a nemzeti létfenntartás nagy küzdelmeit megvívta. Kétségtelen azonban, hogy Tisza Kálmánnak ez a politikája sokszor adott alkalmat az élesebb bírálatra, főleg annak a vádnak a hangoztatására, hogy rendszerének személyes jutalomosztogató előnyei azok, melyek hatalmának biztosítására szolgáltak. Mindez azonban a történelmi szemlélet

távlatában ma már sokkal csekélyebb jelentőségű megállapítás, mint sem hogy a végső mérlegre nézve kedvezőtlenül döntő volna.

Az uralkodó rendszerhez tartozott az is, hogy Tisza Kálmán közvetlen munkatársait nagy óvatossággal választotta meg s ritkán vett maga mellé oly egyéniségeket, akik számításait megzavarhatták volna. Éleslátása abban is kifejezésre jutott, hogy korán felismerte a fejlődő tehetségeket, akik a rendszer szolgálatára felhasználhatók voltak. Az akkori korszak két kiváló alkotó tehetségének, Baross Gábornak és Wekerle Sándornak, ő volt a pályaegyengetője, hivatottságukat ő vonta bele abba a munkakörbe, amelyben nagy szolgálatokat tettek az ország anyagi erejének gyarapítására.

Tisza Kálmán uralmának az első megrendítő lökést a hirhedt Janszky-ügy adta meg, mely újból felfakasztotta, még pedig ezúttal sokkal érzékenyebben, a régi katonai sérelmek sebeit. A veszedelmes kő útjára indult, megkezdődött a válságok sorozata az áldatlan katonai kérdésben, mely később is megkívánta a maga áldozatait. Tisza Kálmán ezúttal még el tudta kerülni óvatos taktikájával helyzetének veszedelmes fordulatát, de a három év múlva bekövetkezett nagy véderő-vita megroppantotta tekintélyét, megtörte uralmát, melynek bonyodalmas nehézségeit tizennégy éven át el tudta hárítani magától.

Okkal feltehető, hogy ha Tisza Kálmán elég erősnek ítélte volna a nemzetet arra, hogy az ellentéteket a végsőig feszítve a küzdelmet sikerrel megvívhatja, akkor bizonyára nem rettent volna vissza az akadályoktól. Magára nézve bizonyára ez lett volna a könnyebb, a háládatosabb szerep. Ma, az elmúlt idők és események távlatában mérlegelve azokat a nehézségeket, melyek a véderő kérdésében leküzdhetetlennek bizonyultak, nem zárkozhatunk el az önfeláldozás ténye elől, melyet Tisza Kálmán az akkori helyzetben tanúsított. Kétséget sem szenvedhet, hogy egy túlfeszített küzdelem az akkori viszonyok között egyszerre válságos fordulatot teremtett volna. A megnyílt konfliktusok sorozata kockára tehetette volna mindazt, ami egy évtized munkájának

értékes eredménye volt. Tisza Kálmán munkájának gyümölcsei ebben az időben már mutatkozni kezdtek, az ország belső megerősödése, pénzügyi és gazdasági megizmosodása nem lehetett titok azok előtt, akik az eddigi eredményeket tárgyilagosan, elfogulatlan szemmel bírálták. Ha Tisza Kálmán ez időben felidézi a harcot, alig képzelhető, hogy utána a békés munka, az alkotás folytonossága biztosítható lett volna. Az egész irányzat oda tereltetett volna rögtön a meddő sérelmi politika holtpontjai felé, s csak korábban következett volna be a romlás, mely később a véderő-harc kapcsán oly sok bajnak és bonyodalomnak volt okozója. Tisza Kálmán felelős hatalmi állásában felismerte ezeket a veszedelmeket, épp úgy, mint a kiegyezés bölcs alkotói, Deák és Andrassy, akik jól látták azt, hogy a katonai kérdés zátonyán hajótörést szenvedhet a béke műve, mely a nemzetre sorsdöntő volt. Tisza Kálmán óvatos, önfeláldozó politikája megakadályozta azt, hogy a küzdelemben túlfeszítés történjék, holott mi sem lett volna könnyebb, mint a helyzet népszerűségi előnyeit öncéljaira kizsákmányolni. Tisza Kálmán inkább választotta a felelősség terhét az ország nyugalmaért és az építőmunka biztonságáért, mint a népszerűség hiú babérait a helyzet kockázatának árán, s ez az igazságszolgáltatás a cáfolata mindannak, amiért e korban a hatalmi önzés vádjával illették őt.

Tisza Kálmán kormányzati rendszerének tanulságai között sok van olyan, mely időszerű vonatkozásban is okot adhat a megfontolásra. Ő nemcsak hirdette, hanem érvényesítette is azt az irányzatot, mely a felforgató törekvések állandó fékentartását az igazi nemzeti politika életfeltételének tartotta. Tisza Kálmán felhasználta a jobb erőket az építőmunka céljaira, de vaskézzel tartotta féken azokat a szélsőségeket, melyeknek felszabadulása állandó veszély a társadalmi rend és az államélet biztonságára. Mint éleslátó államférfiú jól tudta azt, hogy a közszabadság intézményének a fogalma jótékonyan csak addig érvényesülhet, míg az céljaiban a közérdeket szolgálja, nem pedig a szerteszét húzó sívár és kicsinyes pártérdekek önzését. Lehetnek balfordulatok, midőn a közszabadság meghatározása egyértelmű

azon érdekek fogalmával, melyekben minden felelőtlen párt-szövetség érvényre akarja juttatni szabad cselekvését, esetleg az összérdek rovására. Az a kormányzati rendszer, mely a közszabadság fogalmát hiú gyengeségből, vagy népszerűségi hajlamokból ily alapon magyarázza, biztos lehet arról, hogy a felszabadult szenvedélyek első gáttörő áradata magát a rendszert fogja elsöpörni.

Tisza Kálmán alakja fordított arányban nő a korszerű áramlatokkal, melyeknek nyomása alatt dolgozott. Egyéniségének nemes tartalma mind tisztultabb leszűrődésben jelentkezik előttünk, s egy válságos korszak katasztrófa-szerű tanulságai is azon irányzatok mellett bizonyítanak, melyeket rendszere és politikája képviselt. Ő az országépítő munkások sorába tartozik, akinek időszerű küldetését a jelen időkre kiható sikeres eredmény igazolja. Azok az erőtartalékok, melyeket ő gyűjtött, ma sem apadtak el, a magyar jövőért folyó küzdelmes harcunkban ma is meríthetünk abból, amit az ő munkássága megalapozott. Tisza Kálmán ennek a politikának életbevágó szükségét időszerűen felismerte, gondviselészerű hivatottságát ily irányban érvényesítette, s ebben rejlik korának, valamint államférfiúi érdemeinek maradandó történelmi értéke.

HORÁNSZKY LAJOS.

KÖLCSEY FERENC VILÁGNÉZETE.

— Második közlemény.¹ —

7.

Ilyen kérdések során jut el Kölcsey a *történet metafizikájához*: vajjon mi értelme, mi célja van az emberi történetnek? miért él és nyüzsög, dolgozik és szenved, alkot és pusztul az emberiség nemzedékről nemzedékre e földön?

Kölcsey, a filozófus, először az emberiséget körülölelő nagy természetre függeszti szemét. Abban, amit égen és földön lát, a rendnek és törvényszerű összefüggésnek csalhatatlanul szembetűnő jeleit szemléli. A természet örök rendjével rögtön szembeszegezi az embert, aki a történet folyamán «örök rendetlenségben látszik élni és mozogni.» De ha mégis jobban szemügyre veszi mind az egyes embereket, mind pedig főkép a nemzeteket a történeti folyamat egészében, arra az eredményre jut, «hogy az emberek különösen, és az emberi nemzetek közönségesen, minden elhajlások és különzéseik mellett is, mindég és mindenütt ugyanazon mozgások közt forognak.» A filozófusnak a tényeket összehasonlító s ezeken keresztülható gondolkodása «százféle nemzetek sokaságában s ezerféle történetek vegyületében fáradatlan tekintettel követi az emberi lélek mozgásait.» Nem a nemzetek külső küzdelme, hanem az emberiség belső, szellemi alakulása érdekli. Fölébe emelkedik a nemzeti különbségeknek s azt látja, amiben a nemzetek, mint az emberiség familiájának tagjai megegyeznek. Ez pedig az egyetemes emberi szellem, amely a külső és belső feltételek szerint más és más színezetet

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 725. számában.

nyer, úgy ahogyan ugyanazok a növények másképp fejlődnek, a szerint, vajjon éri-e őket napsugár, vagy pedig hideg árnyékban senyvednek. Az emberi szellemet a különféle ráható erők különféleképp formálják. Azonban ezeknek a tényezőknek megvan a maguk törvényszerű oksági rendje, amelyet a történet filozófiai vizsgálójának ki kell kutatnia. De ha ki is kutatta, további kérdőjel mered rá : mi a végső értelme ennek a rendnek? Vajjon «mind ezen erő, rend és munkálkodás nem valamely bizonyos célra siet-e?» Ezzel a kérdőjellel bölcselőnk lezárja a «Történetnyomozás»-t felelet nélkül. A történet külső színváltásai mögött rejlő belső rendnek imént hangsúlyozott gondolata azt sugallhatná, hogy Kölcsey a romantika történetfilozófiájának álláspontján van a cél szempontjából is : a történetnek egész lefolyása egy isteni világterv szerint megy végbe, amelynek végső célja a szabadság teljes kibontakozása. Azonban e helyett másutt az emberi társadalom és történet célját lapos eudaimonizmussal a «boldogságban» pillantja meg. De ennek megvalósulását sem látja a történet valóságos menetében, amikor ezt ilyen szkeptikus hangon ítéli meg : «A babyloniai birodalom eldőltétől fogva Nagy Sándoron, Rómán, a nemzetek költözéseiken, Nagy Károly császáron s Lutheren keresztül a francia vérontásokig ezredekről ezredekre híjában nyomozzuk az emberiségnek céljához való közelítését vagy távozását attól.» Kölcsey, a történetfilozófus, szinte a maga esztétikai világnézetét leheli rá a történet «szívet emelő» egyetemes látványára, amikor itt is rendet és végső összhangot érez és keres : az emberi történet nagy drámáját a *főnséges* esztétikai kategóriájának körébe emeli. A történet végső céljának és értelmének kérdésében azonban megtorpan : az esztétikai értékelésű történetfilozófia itt csődöt mond és óvatos szkepszisbe omlik. Parainesisében már elhagyja az eudaimonizmusnak lapályait : a boldogság-elméletnek finom bírálata után az élet igazi értékét a kötelességtudatban pillantja meg.

A kultúra egyes ágainak történeti fejlődése közül különös történetfilozófiai figyelmet fordít a *vallásra* (*Töredékek*, V. 50—104. lk.). A problémát a XVIII. század felvilágosodásának szellemében veti fel : mi az oka a vallási türelmet-

lenségnek és üldözésnek? mi az oka annak, — kérdi Bayle-lel. a francia felvilágosodás előfutárával — hogy Mahomet erőszakot és üldözést parancsolt minden idegen vallással szemben híveinek s ezek mégis viszonylag türelmesek maradtak; Jézus pedig szelidségre és felebaráti szeretetre tanította követőit s ezek mégis üldöző dühöket az óceánon túlra is átvitték? miért kellett Konstantintól Nagy Károlyig s az Amerikát térítgető spanyolokig a vallás hirdetőinek igen sok esetben a halál angyalainak is lenniök? «Dicsekszünk tudománnyal, dicsekszünk felvilágosodással, szentséggel, virtusokkal, s íme még nem tanultuk meg egymást tűrni, egymást szeretni, egymással egyesülni, egymásnak engedni. Magok a reformatiónak oszlopai, kik magokat az igazság mellett mondták felállottaknak lenni, s kik ezen igazságért Európát vérözönbe mártották, meghasonlának egymás között, s követők századok után is csak félénken közelítenek egymáshoz.»

De amint a XVIII. század *észbeli* felvilágosodásának egyik legfőbb eszméje, a vallási tolerancia, Kölcseynek kiindulópontja, akkép a XIX. század romantikájának a lelki életben az *érzelem* primátusát hirdető gondolata nála a vallási türelem kérdésének megoldási alapja és indítéka. Nem elég a vallási türelem megszületésére az észnek a babonáktól és balítéletektől való megszabadítása, hanem szükséges a szívnek megvilágosodása, az érzelmek megtisztítása is, mert «a religió tulajdonképpen nem az értelemnek tárgya.» A vallás érzelme éppúgy, mint a szépnek érzelme az emberekben különböző mértékű: egyikben kifejlődik, a másokban fejletlen marad. A vallásos és a szépézés párhuzamát megint Kölcsey világnézetének esztétikai alapjelleme sugallja. A vallástalan embert úgy viszonyítja a vallásoshoz, mint a költői szellem nélkül született száraz grammatikust Homeroshoz vagy Vergiliushoz. A vallástalannak pusztá felvilágosodása lelki csonkaság. A vallástalan ember épp úgy nem tudja érezni, mi a vallás, mint ahogy az, akiből a szépség iránt való érzébeli fogékonyság hiányzik, nem tudja pusztán észbeli okoskodás útján felfogni, vajjon mi a szép Ariosto mesterművében, vagy Rafael festményén. Kölcsey már egészen világo-

san látja az értékfelfogás gyökerének irracionális, érzelm-szerű jellegét. Amint a színvaknak semmiféle logikai, ész-szerű módon nem magyarázhatjuk meg, vajjon milyen a piros vagy a zöld szín, a siketnek, vajjon milyen a *c*-hang, éppúgy fogalmi bizonyítás útján sohasem tudjuk megértetni a botfülüvel, mi a szép Beethoven egyik szimfóniájában, vagy mi az erkölcsös a hálában akkor, ha valakiből merőben hiány-zik a fogékonyság a melódiák szépsége iránt, vagy ha valaki életében soha sem érzett háládatosságot. Az értékek egyik lélekből a másikba való átsugárzásának eszköze nem az ész, hanem az érzelm: szuggesztívó, beleéltetés, példa. Kölcsey a felvilágosodás racionalizmusával szemben, amely a vallást is észben akarta feloldani, arra sarkal, hogy «ismerjük meg értelmünk gyengeségeit s engedjük magunkat a szívnél és a religiónak megtisztult érzelmeinél fogva vezetettetni.» A val-lásos érzelm egyben az ész ágaskodásával szemben a meg-nyugvás és béke termőföldje. «Ezen érzelm, mely nem nyug-talanít, mint az értelmi vizsgálatok, midőn megnyugtat ben-nünket, önkényt vezet a közönséges ember-szeretetre és türe-lemre. Mert aki magában megnyugodott, az nem fog más-ban veszekedésnek tárgyait keresni.»

Ezen az elvi alapon a katolicizmus világtörténeti hiva-tásának tüzetes történetfilozófiai igazolását és apológiáját kísérli meg a kálvinista Kölcsey a középkorért lelkesedő romantika szellemében.

Abból indul ki, hogy a vallás mint első sorban érzelm, a szívhez szól s ezért a valláson épült igazgatás (mindaddig, míg a vallásban hiszünk) erősebb minden egyéb igazgatás-nál. Innen van a keresztény hierarchiának, melynek alapját az apostolok és az első püspökök vetették meg, lelkeket kor-mányzó óriási hatalma. Ezt mindig megőrizte a világi hata-lommal szemben, mert Nagy Konstantinnal az állam ment be az egyházba, nem pedig az egyház az államba. A római birodalom megdőlése után senki sem tudott oly nagy, széles és sokáig tartó hatalmat gyakorolni, oly közel állani az uni-verzális monarchiához, mint a római pápa. Miért? Mert az *eszme* erejére s nem a személyi hatalomra támaszkodott. Ez az *eszme* pedig a legszentebb s leginkább magával ragadó :

a vallási eszme, Isten gondolata. A vallásos érzés volt a pápaság tiszteletének és hatalmának alapja, a hit szülte az engedelmességet. S ennek a központi lelki hatalomnak megléte nagy történeti szerencséje volt Európának. E nélkül nem forrhattak volna ki a sokféle bárdolatlan, de erővel teljes népek, amelyek a római birodalmat előzönlötték. A római hierarchák «ezerféle impulsiókat adtak Európának s ennek jövőendő sorsára, kifejlésére, emberesedésére csalhatatlanul előre dolgoztak.» Nekik volt köszönhető, hogy Európa barbár népei megszelídültek, nagy szellemi közösségbe és testvériségbe jutottak, valamennyien a római pontifikális monarchia fiainak érezték magukat. Így a kereszténység, mint univerzális humanizmus, a középkorban kifejthette a szellemében rejlő, az általános emberi alapján egyesítő erőket. «Ki fogja tagadni, — kérdezi Kölcsey — hogy az *egyféle* istentisztelet századokig óvta meg Európát azon borzasztó belső háborúktól, melyeket a világosodásnak napjai a *többféle* istentisztelet által feltűntettek. Ki fogja tagadni, hogy az *egyféle* istentisztelet a honszeretetnek erős köteléke volt, a *többféle* istentisztelet pedig milliomokat kapott ki a patriotizmusnak határaiból? Ugyanazon földnek két különböző oltárnál áldozó lakosa gyűlölte egymást (t. i. a reformáció kora óta), s túl hegyen, folyón és tengeren az idegen föld rokonhitű lakójához érzett rokon vonzódást ; s a hazafinak lángérményeit vagy a fanatikusnak vad dühe, vagy a kozmopolitának hidegsége fojtotta el.» Meglepő, hogy amikor a katholicizmust, mint egyetemes világvallást, a hazafisággal ellentétben álló univerzalizmusról szokták a protestánsok vádolni, Kölcsey éppen ebben az egész világot átölelő egyetemességben pillantja meg a hazafiságnak egyik szellemi biztosítékát : a többféle vallás mereven szétválasztja a nemzet fiait s lélekben közelebb hozza őket idegen országokban élő hitsorsosaikhoz, mint saját honfitársaikhoz.

De Kölcsey a *demokrácia* jogcímén is síkraszáll az egyházért. A vallás a középkorban a hierarchák kezében nem volt rablánc, hanem legfellebb vezetőfonál, amelyet a nép készséggel követett. A Hildebrandok a Henrikekkel, de nem a népekkel magukkal állottak viszályban : «Ha volt, aki a

hierarchiát, *mint hatalmat* retteghette, az legalább *nem a nép vala*», hanem a fejedelmek, akikkel szemben a papság a nép jogait oltalmazta. «Római hierarchia és európai népszabadság nem voltak egymással küzdelemben . . . A római szék hatalma nem a szabadságnak sírja, hanem inkább az az ellensúly vala, mely a fejedelmi és nemességi despotizmusnak ellene dolgozott, s a népnek alsó rendét felemelte.» A művész és kézműves az elnyomásnak e századaiban csak a klastromokban lelt menedéket, nehogy az uralkodó nemes jobbágyi szolgálatra kényszeríthesse. A művészeteket, a földművelést, a kereskedelmet a vallási gócpontok virágoztatták fel; a klasszikus írókat a kolostorok őrizték meg; a római nyelv és tudomány itt talált egyedül ápolásra. Nincs igaz a Herdernek, hangsúlyozza Kölcsey, abban, hogy mindez a római pápaság nélkül is megtörtént volna: ilyen központi hierarchikus erő nélkül Európa tervszerűen nem civilizálódhatott volna. De akkor is téved Herder, amikor szemére veti Rómának, hogy a latin nyelv kultuszával elnyomta a nemzeti nyelveket és jellemet. Vajjon nem veszett volna-e el az antik tudomány a latin nyelv ápolása híjján? s vajjon nem dolgozott-e ez a latin tudomány a jövő fejlődésnek és haladásnak elébe? Herder az orosz nép nemzeti emlékeinek fennmaradását annak tulajdonítja, hogy Vladimir nem fogadta el a római pápa követeit. De ki tudja bizonyítani, hogy ez a körülmény az orosz népet Európa többi népei fölé magasabb műveltségi polcra segítette? Sőt éppen azért maradt Oroszország az európai nagy művelődési körön kívül, mert Róma közeledését elutasította.

A középkor nagy szellemi közösségét a reformáció megbontotta: ezt a protestáns Kölcsey mélyen fájlalja. Nem akarja, úgymond, Bellarminnak vagy Pázmánynak szerepét játszani, nem akarja ugyan a középkor «sötét» századait védelmezni s bagolyként sikoltani a nap ellen. De nem tud belenyugodni a francia Villers következtetéseibe, amelyekből szép fény árad a reformációra, viszont a katolicizmus a sötétségbe süllyed. A reformáció a magyar kálvinista történelmi elmélkedőnek szemében pusztító forradalom volt, amely öldöklő angyalként csaknem egész Európát fel-

dúlta, holott a nyugalomban hagyott katolicizmus a természetes történeti fejlődés békéje nyomán sokkal több jót nyújthatott volna az emberiségnek. Villers szerint a katolicizmus és a protestantizmus viszonya a sötétségnek és a világosságnak ellentéte, mert az előbbi azt mondja: vesd alá magadat vizsgálódás nélkül a tekintélynek!, az utóbbi pedig ezt kívánja: vizsgálódjál és ne engedj semminek a ten meggyőződéseden kívül!; az emberiség felvilágosodása, tudományos haladása, modern kultúrája sohasem fejlődött volna ki, ha nincs reformáció, mert a világosodás a katolicizmus szellemével ellenkezik. Ámde, kérdi Kölcsey, vajjon hol indult útjára a renaissance, az újkor derengése, ha nem Itáliában, ott, ahol a katolicizmus trónusa állott? Vajjon az olasz művészek nem a pápánál találtak-e legmelegebb pártfogásra? s nem az olasz költők, Dante és Petrarca, Ariosto és Tasso írtak-e először a néptől is érthető nemzeti nyelven. jóval előbb, mint a német reformátorok? Olaszország volt a renaissance-szal sokáig egész Európának tudományos, művészeti és irodalmi iskolája. A reformációt az újonnan született világosodás leányának nevezik. Honnan tehát a világosodás? A katolicizmus kebeléből. Honnan a reformáció? A katolicizmus felvilágosodásából. «S midőn már azon százakban oly világos fejek származhattak, mint Savonarola és Luther, mint Erasmus és Melanchton, mint Ximenes és Sarpi, ha ekkor szüksége volt-e az emberiségnek azon pusztító revolúcióra, mely Európának kultúráját egy századdal bizonyosan késleltette. Hadi és theologiai versengések foglalták el az előre törekedő kultúrának helyét... Ki bizonyíthatja meg, hogy sok ember, ki homályos controversiák közt haszon nélkül ment el a világból, nem lehetett volna új és szép ismereteknek szerzőjük?»

A középkor tudatlanságának külső okai vannak s nem a katolicizmus. A sötétség nincsen a katolicizmussal természetesen és szükségképen egybekötve. A genie bármely valláshoz tartozik is, mindenütt tökéletesedést, haladást mozdít elő. «Petrarca és Ariosto szintúgy nem voltak sötétségnek fiai, mint Bacon. Amely sectából továbbá Gassendi. Des Cartes és Malebranche származhatott, miért nem származ-

hatott volna Bayle, Locke és Kant?» Szemére vetik a katolicizmusnak, hogy Galileit üldözte. «Melyik philosoph az, Anaxagorastól fogva Cartesiusig és Rousseauig és Kantig, ki üldözőket, contradisputatorokat nem talált? Azonban Galileinek értelme mégis elterjedt a catholicizmusban is. Így folynak az emberi dolgok; s látni való, hogy ezen esetben a római hitet az ottomán hithez, despotismushoz, vad-sághoz hasonlítani nagyon messze vitt ellenkezés.»

A katolicizmustól követelt engedelmességgel szemben a protestantizmus szabad vizsgálódási elvét sem szabad Kölcsey szerint kihegyeznünk. Mind a katolikus, mind a protestáns hiszen: az előbbi azt, amit az egyház tanít, az utóbbi azt, amit a szentírás, az augsburgi vagy a helvétiai konfesszió mond. «Mi tehát a fundamentum? Amott az írás és ecclesia. Itt az írás és confessiók. Ki hagyta el a másikat? Ki hiszen többé vagy kevésbé s többet vagy kevesebbet a szent háromságról, teremtésről, eredendő bűnről, megváltásról, életutáni jutalomról vagy büntetésről? A szentek maradtak el talán s a purgatórium? Ó a nagy lépés a világosodás felé, ha ezeken túl estünk!»

Mi a szabad vizsgálódásnak a hithez való viszonya? A vallás célja a hit s ezen keresztül az erkölcs. A szabad vizsgálódásnak, a filozófiának a hit tárgyaira nézve nincsenek bizonyos eredményei, mert a tapasztalásnak határa felette szűk s a hit tárgyai ezen határokon túlra esnek. Az ész az istenségre nézve magában nem tud tiszta eszmékre jutni. Ezért nincs a Gondviselésnek nagyobb jótéteménye Kölcsey szerint, mint a vallás, amely ott fog kézen, ahol a vizsgálódó ész elhagy bennünket. «Amit magunk soha sem fogtunk volna megtudhatni, azt a vallás, a revelatio tudatja velünk s meg hagy nyugodni... Valljuk meg, hogy a vizsgálódás is csak oda vezet, honnan kiindultunk: a *hitre*.» A hitbeli árnyalatokért szakadást előidézni, rettentő küzdelmekbe kergetni az emberiséget: nem igazolható. Az emberiségért lángoló szív mélyen fájlalhatja a reformáció okozta sebet. Kölcsey az egész reformációt, következéseivel együtt, főképp politikai okoknak tulajdonítja: a német fejedelmek az egyház vagyonára vágytak s az egyháztól való

függetlenségre. «S a köznép, mely a társasági élet kezdete óta csak eszköz volt a nagyobbak és okosbak kezében, megvakúlva, midőn azt hinné, hogy azon képért, a mit neki *igazságnak, valónak* neveztek, önti véré, fejedelmeiknek hasznokért pazérlotta azt. Az áldozatok temérdekek valának; a cultura, mely a reformatiónak következéseihez számláltatik, hátravettettet; tartományok pusztultak el; s a köznép nem nyert egyebet a hierarchiának más alakra lett változásánál. Ó népeknek nagyjai, miként fogtok ti számolni arról, hogy a vallás leple alatt Gusztáv Adolfnak tartományokat vívni segítettetek? S ti szerencsétlen népek, mit nyertetek a római pálczának széjjelpattanásával, kénytelenek lévén nyakaitokat határtalan fejedelmek jármaiba nyújtani!»

A reformatiónak, mint a Rómával való pörnek, győztes kimenetele nem a vallási gondolatnak, hanem a politikai erőnek diadala volt. A reformátorok a szentírásra hivatkoztak: tartassék meg az, ami az Írásban benne van s töröltessék el minden, ami nincs benne. De ki az, kérdezi Kölcsey. aki meghatározza, mi van az Írásban s mi nincs benne? «Mert a transsubstantiatiót állítók és tagadók, valamint a háromságot, praedestinatiót, sacramentumokat stb. állítók és tagadók nem mindnyájan az írásokon építik-e véleményeiket?»

Mi következik ebből? A pusztá ész tgyük-e meg bíróná a vallás kérdéseiben? Kölcsey szigorú kritikája nagyon óv ettől a lépéstől s hivatkozik azokra a rombolásokra, amelyeket az ész végbevitt, valahányszor a filozófia a religióval küszködött, vagyis az egyik hit a másik hittel. Különös hangsúllyal int vigyázatra a XVIII. századvég racionalista szellemi forradalmával, «a francia lélek szilajkodásával» szemben. Ez olyan eszméket terjesztett el széles néprétegekben, amelyek különben csak kevés ember lelkében éltek volna. úgy mint hajdan a reformatió is. A racionalizmus forradalmi pusztító hatásától féltő Kölcsey így sóhajt fel: «S mit nyert mind ezzel az emberiség? Mirajtuk keresztül ment az orkán. szenvedtünk és jajgattunk; s lesz idő, mikor a nép, melyben a reformátorok születtek, mikor a nép, melyben a király-ölők születtek, úgy enyészik el, mint Babylon és Athéne;

s egy új generatio ismét ezer évekig fog küzdeni, hogy a mostaninak minden tökéletességeit és tökéletlenségeit, virtusit és hibáit, tudományát és tudatlanságát új meg új színek alatt magának megszerezze s a maga során ezen planétáról eltűnjön.»

Az ész szabad okoskodása, a filozófia, sohasem pótolhatja a hitet. Mert ha a vizsgálódó ész tudna is a filozófiában a végső kérdésekre megnyugtató feleletet adni (pedig valóban nem tud), akkor is ez az emberiség kis művelt töredékére vonatkoznék, akik elbírnák az ész felvilágosodását. «Semmi sincs könnyebb, — ezek Kölcsey érett bölcsességének szavai — mint valakitől a hitet elvenni; de semmi sincs nehezebb, mint egy kételkedő valakit megnyugtatóni. Mert a hit, mely a szívet vezérlette, nem kívánt vizsgálódást; a kételkedés pedig csak bizonyosság által enyészik el.» Kölcsey is elismeri, hogy szabad vizsgálódás nélkül nincs tudomány s tudomány nélkül nincs kultúra. Igazi tudománya azonban ezer ember közül ha egynek van; ellenben «a milliomoknak semmire sincs olyan múlhatatlan szükségök, mint vallásra, még pedig oly vallásra, mely őket a szívnél fogva szelidségre és moralításra vezesse. S ez által boldogságra.» Vallásbölcselelőnk tüzetesen fejtegeti a filozófia és a hit viszonyát s nem minden pragmatisztikus színezet nélkül a vallás legfőbb értékének a tömegeket megnyugtató erőt s ebből fakadó boldogságot tartja. A vallás legyen befátyolozott kép, amelyet az észnek durván felfedni nem szabad: a filozófia, amely mégis erre vállalkozik, csak megkábulást és megcsalást okoz. Aki a lélek természetét alaposan ismeri, könnyen átláthatja, «hogy a legtisztább vallást is a philosophiának együgyűségére reducálni képtelenség.»

Kölcseyt a hideg ésszel szemben a vallás és főképen annak katolikus formája védelmére általános esztétikai értékhatárú világnézete is sugallja. Ezért emeli ki oly erős hangsúllyal a vallásos művészetnek és cerimoniának nagy jelentőségét. A szertartásokban azt a formát pillantja meg, «mely nélkül a vallások philosophi sectákká lennének és hidegségbe sülyednének.» A szertartás Kölcseytől a művészetben és költészetben oly nagyrabecsült «setét-tisztába» (*Halbdunkel*)

mártja a vallási tárgyakat : amit az ész föl nem foghat, a cerimonia a szívvel megérezteteti s a fantáziával megsejdteteti.

Kölcey a vallás igazi gyökereit a lélek mélyebb rétegeiben, az észnél sokkal konzervatívabb érzelmekben keresi : az ész a maga új társadalmi eszményeivel előre rohanhat s az emberiséget a vallást letipró forradalmakba kergetheti, de aztán a vallás történeti folytonossága a nagy zűrzavar után, amely a világosság nevében indult meg, megint helyreáll : a vallásos érzelem újra diadalmaskodik a pusztá ész felett. A francia forradalomra bekövetkezett romantikus visszahatás történetfilozófiájának hangja szól Kölceyből : «Hiában gyűjtja meg fáklyáját az emberi nyugtalan elme ; hiában tűn elő a kételkedés minden gáncsaival : rendületlenül áll az épület (t. i. az egyházé), mert célját betöltötte ; a revolúciók mennek és jönnek, de végtére is törvényadó, philosoph és nép kénytelenek lesznek oda vissza-indulni, hol lélek és szív, társasági alkotmány és társasági boldogság *egyedül* található biztos álláspontot magoknak.» A vallásosságnak a világháború és bolsevizmus földrengéseit követő fokozódása, az ész radikalizmusával szemben a konzervatív keresztény vallásos világnézet megerősödése, a középkori rendi állameszménynek modern formájú térhódítása Kölcey mély gondolatainak újabb fényes tanúsága.

A vallást elsősorban érzelemben feloldó elmélete kétségkívül a korában uralkodó német filozófiai szellemből táplálkozik. Herder szerint, aki más téren is nagy hatással van rá, a vallás a kedély terméke (ein Produkt des Gemütes). Schleiermacher is a vallást merőben érzelemre vezeti vissza (das schlechthinnige Abhängigkeitsgefühl. Reden über die Religion. 1799.). Fichtétől sem áll távol Kölcey, amikor a vallásnak az erkölccsel való szoros összeszövődését hirdeti. Már Szontagh Gusztáv a Kölcey történetfilozófiájáról írt szigorú kritikájában (*Muzárium*. IV. köt. 1829. 95—137. lk.) észreveszi, hogy Kölcey a katolicizmusnak művészi oldalához annyira vonzódó német romantikusok hatása alatt áll : «Aki a német literatúra újabb folyamát vizsgálatos szemekkel tekintette, ismeri a művek (művészi alkotások) paradicsoma és bölcsője, úgymint Róma s a római anya-

szentegyház eránt való azon vágyat és odahajlást, mely a legnagyobb újabb művészeknél mutatkozik s melynek verőfényét Cselkövinek (Kölcseynek) ezen értekezésében is láthatni.» Szemére hányja Szontagh, hogy a kiváló magyar műkritikus, aki bírálatait az ész fáklyája mellett írja, most az ész ellenében a vak érzelem szószólója, sőt híve a német miszticizmusnak, amely a filozófiában ugyanaz, mint az ál-szentalizmus a költészetben. Kölcsey a vallást egyoldalúan művészi-esztétikai szempontból nézi, pedig a vallás méltóságosabb és fenköltebb, mintsem a művészet szolgájának lenne tekinthető, mert «a művészség a szép által gyönyörködtetni akar; a vallás a virtus útján örökre boldogítani. Amannak tárgyai véges érzéki dolgok; ezéi érzékfelettiek és végetlenek. S éppen mivel a vallásnak tárgyai érzékfelettiek s végtelenek, nem is képzelhetők, hanem csak Ész által gondolhatók.» Szontagh megrózza Kölcseyt, hogy Bayle hatása alatt szkeptikus, amikor a vallásból kirekeszti az okoskodást s merőben irracionális érzelmre és képzeletre építi fel. De hogyan jutott maga Kölcsey erre az eredményre? Az ész okoskodása útján: az ész szerepét az ész segítségével tagadja meg. Így a világot szkepszisének «festett üvegű vendégszemével» nézi, benne ugyanannyi rendetlenséget, mint rendet talál. Ezért nincs is szemében az emberi történetnek világos célja. Saját szavai szerint az emberi nemzet ismeretlen centrum körül kering, «de ezen keringések megszűnnek és újra kezdődnek a nélkül, hogy a centrumtól való távolság észrevehetőkép kisebbednék.» Kétségtelen, hogy Kölcsey az emberiség életének végső célját óvatosan homályban hagyja s idevágó történetfilozófiai gondolköre G. B. Vicónak elméletéhez hasonló, aki szerint a történet a *corsi et recorsi*, az emelkedés és visszasüllyedés hullámvonalában halad: nincs haladás, csak örökös körforgás a történetben.

Szontagh a reformációt is megvédi, amelyet Kölcsey az európai kultúrának szörnyű pusztulásával vádol. Kölcsey békét kíván. De hogyan jöhet létre béke előzetes harc nélkül? — kérdezi Szontagh. Ha tökéletes nyugalmat óhajtunk, akkor temetkezzünk el, mert a békét csak a sír-

halomban találjuk meg. A harc nemcsak hátráltatja, hanem elő is mozdítja a kultúrát: aki győz, a kultúrát gyarapítja és emeli. Ahol harc nincs, ott nincs élet, fejlődés és haladás. A protestantizmus és a katolicizmus küzdelme is jótékony hatással volt az emberiség fejlődésére: az utóbbi a művészet bölesője volt, az előbbi pedig a «szabad gondolkozásbeli principiumánál fogva» az ész formáit fejlesztette ki s ezzel a tudomány és filozófia haladását mozdította elő. Mind-egyiknek megvan a maga pótolhatatlan szerepe az emberi kultúra fejlődésében.

A bencés Guzmics Izidor veszi védelmébe barátjának, a csekei kálvinista történetfilozófusnak gondolatait. Megvédeni iparkodik a szkepticizmus és miszticizmus vádja ellen. Figyelmezteti Szontaghot, hogy a vallás területén ne kívánjon mindenütt *tudást*, engedjen valamit a *hitnek* is. A vallás az egész lélek ügye: az észé is, meg az érzelmé is: «A csupa ész-religio nem egyéb feszes philosophismusnál, hideg spekulatiónál; a csupa érzelmi ellenben meleg buzgalomnál, mely könnyen superstícióvá, balgatagsággá válik.» (Muzarion. IV. köt. 1829. 129. l.).

Guzmics különösen tudta értékelni a református Kölcheynek a katolicizmus iránt érzett rokonszenvét, mert ebben azon törekvésének egyik gyümölcsét látta, amely a nemzet lelki egysége érdekében a katolicizmus és protestantizmus kiegyeztetésére irányult. Három munkát is írt «a keresztények vallásbeli egyesüléséről» (1822—26). Magas színvonalú vitát keltett, amelyben Szikszai Benjamin és Pap István ref. lelkészek is részt vettek. Kazinczyval is levelezett e tárgyban, akinek lelkes liberalizmusa egyenest azt óhajtott, bár Guzmics ülne Szent Péter utódainak székében. Guzmics munkái azonban legfeljebb csak külső lökést adhattak Kölcheynek arra, hogy tanulmányát a vallási kérdésről a katolicizmus iránt való különös rokonszenvvel megírja. Ez a belső vonzalom visszanyúlik tanuló korába: sokat panaszkodik debreceni tanárainak zord ortodoxiája ellen, másrészt a német romantikusok olvasása nyomán megkapja őt a katolikus egyház művészi-esztétikai varázsa. Már 1813-ban így ír Kazinczynak: «Ha választanom kellene

a secták között, bizonyosan én is annak adnék pálmát, mely magát Rómáról nevezi, s ha kérdenék miért? nem felelnék semmit is, hanem Schillernek tragoediáját nyitnám fel a kérdező előtt.» Már fiatal korában vallási felfogását az esztetikai szempont túlsúlya sugallja. Kálvint és Petrarcat összehasonlítva, 1814-ben Kazinczytól ezt kérdi: «Melyiket lehet inkább és szebb értelemben reformátornak nevezni, azt-e, aki ízlést adott a tudományban, vagy aki vallásbeli tudomány helyett más vallásbeli tudományt?» Mind oly gondolatcsírák, amelyek csak több mint egy évtized múlva nyernek rendszeres formát történetfilozófiai tanulmányában. Maga is érzi gondolatainak bátorságát és kényességét, ezért így ír Szemere Pálnak: «Nevemet aláírtam, de a te bölcseségre bízom megítélni, ha nem jobban leszen-e elhallgatni? Protestánsok közül némelyek tudom lesznek haraggal, de csak katolikusok ne legyenek: úgy nincs semmi veszély. Ezekről az utolsókról tapogatózhatnál Pesten (sub rosa). A cenzorral vigyázva bánj!» (1823. ápr.). Óvatosságának jele, hogy tanulmánya alá a *Cselkövi* nevet írja.

Kölcsey a katolicizmushoz való minden esztetikai vonzalma ellenére gyakorlatilag jó kálvinista maradt. Az országgyűlésen 1833-ban hevesen küzdött a reverzálisok ügyében a kormánytól 1792-ben kiadott, a protestánsokra nézve sérelmes rendelet ellen. Nagy sugalló szerepe van tekintélyének és érvelésének azokban a nyilatkozatokban, «miket ez ügyre nézve az alsó tábla kerületi és országos ülésein e képviselő test katolikus tagjai haza- és emberszeretet s magasabb műveltség által vezetve, egymással vetekezőt tettek.» (1833. május 21-i beszéde). A felső tábla a sérelem orvoslását célzó indítványt elvetette. «Nem fogja hinni a maradék, — panaszkodik emelt hangon Kölcsey — hogy e két tábla tagjai ugyanazon idő, ugyanazon világosságot terjesztő század emberei valának.» Azt indítványozza, hogy a javaslatot újra terjesszék a főrendek elé, mert «magunkat egész Európa szeméi előtt sötétségi elvek gyanújába nem ejthetjük... A Nemesis számon fog kérni minden csepp vért, mely a bécsi és linczi békességekért magyar keblekből kiömlött.»

8.

Kölcseyt nemcsak a történet filozófiája, hanem a *filozófia története* is mélyen érdekli, klasszikus műveltségének megfelelően elsősorban a görög filozófia multja, a minden későbbi filozófiai gondolkodás eredeti alapvetése. Szinte mentegeti magát 1823-ban, hogy a görög gondolkodás történetét kutatja, amikor a nemzeti szempont azt kívánná, hogy ilyen irányú magyar tárgyat válasszon. De volt-e addig magyar filozófia? «Valljuk meg, — írja — hogy ahol philosophiáról van szó, ott még nagyon kevés reflexióval lehetünk magunkra nézve.» De még azt is igazolásra szorulónak tartja, hogy költő létére a görög filozófia történetébe mer fogni. Jogcímet erre a magyar kultúrának fejletlen fokában talál : nálunk a munkakörök még nem különültek szét s ugyanaz az ember sokféleképp foglalkozva, iparkodik a kultúra hiányait kitölteni. «Mikor az emberiség még valahol a cultura legalsó, vagy legalább még a közbülsőtől is messze lépcsőn áll, akkor fegyverkészítő és csizmadia, süveggyártó és hajós mind egy házból telik ki. Kell-e tehát csudálni, ha mi is verset és philosophiai állapotokat egy füst alatt készítünk? Való, hogy Pláton és Arisztoteles is tették mindegyiket ; s íme, mi is mindent véghez viszünk, hogy hozzájuk hasonlíthassunk. Plátoni és arisztotelesi lelkünk ugyan nincs ; de hiszen minálunk az akarat tett gyanánt vétetik» (1827. febr. 17., levél Bártfay Lászlóhoz).

Azonban még egy aggodalmat kellett leküzdenie. Világneveti kérdésekben elfoglalt álláspontjukat a gondolkodók Metternich korszakában nem fejthették ki szabadon. Kölcseynek 1823-ban sok nehézsége támadt a cenzorral történetfilozófiai *Törzsdékei* miatt, amelyeket a könyvvizsgáló merőben félreértett. Amikor tehát Szemere Pál Kölcseytől cikket kér folyóirata számára, ez nem mer mást felajánlani, mint a görög filozófia fejlődésére vonatkozó történeti tanulmányát. Ha már nem lehet a történet filozófiájáról írni, talán szabad a filozófia történetéről. A történelmi vizsgálat mindig ártatlanabbnak látszik, mint a rendszeres problémakutatás. Érti ezt Kölcsey is : «A görög philosophiáról szólló jegyzeteimet.

ha szorosán historiai körben maradnak, talán nem tiltanák el. De dogmákat szárazan előadni, unalmas dolog. Merjem-e vizsgálódásaimat a historia folyamatjába szóni? Vagy azt véled-e, hogy minden filosofi vizsgálat a lélek s a lélek tehetségeinek s ismeretinek határai felől, éppen úgy félre fog értetni, mint a Töredékek? Vagy csupán csak verset és grammatikát írjunk-e? Mert botanikát, chemiát és anatómiát nem tanultam oly szorgalommal, hogy valaha rólok s belőlök irkálhassak. Te jobban láthatod a környelményeket s tudósíthatsz, mit kelljen csinálnom a görög philosophiával? Mert mintsem pusztá katalógust írok, inkább semmit sem írok» (IX., 299. l.).

Nem is írt száraz katalógust. Tanulmánya (*Görög philosophia*, V., 5—49. lk.) a filozófia mibenlétéről s ennek a görög gondolkodás kezdetére való alkalmazásáról magas színvonalú és mélyenjáró elmélkedés, amelynek kristálytisza fejtegetéseiből meglepő élességgel domborodik elénk Kölcseynek a filozófia egész rendszeres problémakörében, módszereiben és történetében való teljes otthonossága. A magyar gondolkodás, amely mindazidáig a filozófia történetéből csak néhány tankönyvszerű összefoglaló munkát termelt, valóban büszke lehet Kölcseynek tanulmányára, amely a görög filozófia megindulását alapos elmélyedéssel elemzi.

A filozófia kérdéskörét nyilván szűken szabja meg, amikor feladatául vagy az emberi ismeret, vagy az emberi cselekedet vizsgálatát tűzi ki: mi az, amit az ember megismerhet, és mi az, amit az embernek cselekednie kell? Itt nyilvánvaló a kanti criticizmusnak Kölcseyre gyakorolt hatása: a criticizmus metafizikaellenes iránya avatta a filozófia főcéljává az emberi megismerés határainak gondos kikarózását. Világos azonban Kölcsey előtt, hogy a történeti tárgyalás nem zárhatja ki azoknak a kérdéseknek vizsgálatát sem, amelyeknek észbeli megoldását a criticizmus lehetetlennek tartja. Világ, Isten, Lélek a filozófia oly őskérdései, amelyek az emberi elmének mindig központi problémái voltak és maradnak. Kölcsey éppen abban látja a görög filozófiai gondolkodásnak minden időkre szóló klasszikus jelentőségét, hogy az alapvető kérdések megoldási módjainak lehető útjait a

görög gondolkodók már bejárták: minden későbbi európai filozofálás az ő nyomdokaikon halad. Filozofálni valóban annyit jelent, mint görög módra gondolkodni: «Mindazok a principiumok, melyeken Des Cartes, Spinoza, Locke, Leibniz, Kant s mások nagyhírű alkotványokat építettek, a görög maradványok közül vonultak új életre; s nem illő-e, hogy ez ily fontos maradványokat közelebbről szemléljük?»

Kölcsey főképp a miletosi iskolát, Anaxagorast és Pythagorast veszi tüzetesebben szemügyre. Forrásai Diogenes Laertius, Plutarchos, Sextus Empiricus, Lucretius, Augustinus, Stobaios, Origenes, Cicero. Az utóbbit alapos bírálóban is részesíti, mert az anaximenesi levegő-istent származottnak állítja. Lucretiusszal szemben Anaxagoras tanainak helyes értelmét iparkodik megállapítani. De maga is érzi azt a módszertani nehézséget, mely abból támad, hogy össze nem illő gyér töredékekből kell egy-egy filozófus tanainak egészét megállapítani. A lucretiusi magyarázattal szemben, mely belsőleg is képtelen, a görög írók elszórt helyeit szegezi szembe.

Finom észrevétele, hogy a görög nép istenségei sem mint világalkotók, sem mint feltétlen hatalmú világigazgatók nem jelennek meg a hagyományban. Homerosnál még Zeus, a leg-hatalmasabb isten felett is a sors, a végzet uralkodik. Mit jelent ez az isteni erőket is szolgaságban tartó hatalom, hanem ha a természet törvényszerű örök rendjét? A politeizmusban Kölcsey a panteizmust pillantja meg, «mert az egész természetet általános erő, a maga különböző munkálódásaihoz képest, nyert különböző isten nevezetet.» Hosszabb időnek kellett eltelnie, míg Anaxagoras a természetben munkálkodó célszerű erők számára vezérlő értelmet szerkesztett, amelyet az anyagtól elválasztott.

Kölcseynek másik találó gondolata, hogy a fizikai és erkölcsi jónak és rossznak ellentétét, amely a legtöbb nép mythosában föllelhető, a görög hagyományok közt világos nyomokban nem találjuk meg. Ennek okát abban keresi, hogy «a mysteriumokban imádott világalkotó nem vala más, mint a munkássággal teljes természet, mely mellé, ha már egyszer saját erejében fennálló principiumnak vétetett, valamely másodikat állítani képtelenség nélkül nem lehetett. Ez egyetlen-

egy forrásból kell vala jónak és rossznak szükségesen kifolynia ; s az ember, mint ezen szükséges kifolyás egyik következése, vak engedelemmel tartozott a változni nem tudó örök rendnek magát alája vetnie. S íme, ismét a végzet ideájára jövünk, mely a hagyománytól elkezdve oly sok philosophi systemákon szövi magát keresztül.»

Meglepő Kölcseynek a filozófia történetében részletekbe menő alapos jártassága. Ez legjobban Szabó Andrásnak az Erdélyi Múzeumban megjelent filozófiai értekezésére írt bírálatából tűnik ki (V. 204. sk. lk.). A fiatal Kölcsey Kazinczyhoz írt levelében (1824. dec. 4.) joggal kíván «több historiai tudományt és rendet.» Jól ismeri a korabeli filozófia-történeteket, amelyek «megválasztják a cosmologiai, psychologiai, theologiai stb. tárgyakat egymástól.» Ennek nyomát nem látja Szabó értekezésében. A metafizikai elveket minduntalan összezavarja egymással. Bírálatából szembeszökő, milyen tüzetesen ismeri a görög atomisták, Platon, Descartes, Gassendi, Spinoza, Leibniz, Locke, Hume, Berkeley, Kant és Schelling tanait.

9.

Világnézetének elvi és gyakorlati értékfelfogását a halála előtti évben a Parainesisben foglalta össze : ez kiérett életbölcsességének klasszikus, ma, egy évszázad múltán is, érvényes summája. Az eszmék és értékelések mostani anarchiája közepett is a legbiztosabb életkalauz.

Életbölcsességének nagy ára volt : keresztülment az élet kemény iskoláján, a szenvedések pedagógiáján. Keserű tapasztalásai nyomán, a sokszor sötéten ráboruló pesszimizmus tisztító tüzén keresztül tanulta meg «az emberiség becsét érteni, való nagyságot hiú ragyogványtól megválasztani, balszerencse tekintetét nyugodtan tűrni s mindenekfelett érezni : miképpen szenvedés, kebelszagató áldozat tulajdon örömet hoz lelkeinknek és sorsunkon felülemelkedni megtanít.» Érzékeny lelkének az élettal szemben fel-felsötétlő pesszimizmusa mély idealizmusából fakadt : a valóság annyira szembe tört eszményeivel, hogy a kettő sikító díszharmó-

niája lelkét a világnak és az életnek sokszor merőben lebecsülő értékelésére hangolta. Ez a pesszimizmus azonban őt, az idealistát, élete folyamán fokozatosan reális világnézetre nevelte. Megtanította arra, hogy a nagy világban «a legszentebb nevek vagy megtapodtatnak, vagy álorcza gyanánt használtatnak gonosz célokat eltakarni.» De az életnek ez a fájdalmas látványa sem tudta gyűlöletre gerjeszteni az emberi nemmel szemben, sem abba a kísértésbe ejteni, hogy az erkölcsi eszményeket merőben hiú képzeménynek tartsa. A *Vanitatum vanitas* világmegvető és minden értéket viszonylagossá törpítő hangulata élte fogytán fölényes bölcsességgé finomodik. Az erkölcsi személyiség legfőbb értékévé és normájává emeli az *elvek* szerint való cselekvést: «tisztá ismerettel választott s állandóul megtartandó elv birtokára kell törekedni.» Mert akinek elvei vannak, azt nem a pillanatnyi indulatok, az önszeretet mindenkori sugalmi indítják a cselekvésre. Ha valaki, Kölcsey joggal köti ezt lelkünkre: annak ellenére, hogy elméje minden benyomás iránt rendkívül finoman visszaható, túlérzékeny szenzórium volt, az *elvi* meggyőződések hőségé emelkedett. Ilyen elvek az Isten, a szülők, az emberiség s a nemzet kötelező szeretete az egyéni önzéssel szemben. Kölcsey nemcsak ragyogóan fejtette ki ezek erkölcsi tartalmát, de példájának sugalló erejével a nemzet lelkében hatékonyan fokozta is.

Az ember egyik főjegye Kölcsey szemében, hogy «tökéletesülhető teremtmény». S mi ennek értelmi útja? Az ismeretekre való állandó és elmélyülő törekvés, a műveltség örökös szomjazása. Korának jó oldalai közé számítja a tudás terjedését, a szellemi láthatár szélesedését, a nagy néptömegek fokozottabb művelődési akaratát, az ismeretek demokratisálódását. De azt is látja, hogy ez sokszor kapkodássá és felületességgé torzul, mert hosszú és fáradalmas munka nem előzi meg. Kölcsey mélyen lát bele a maga élményei alapján az igazi művelődés étoszába: «Alapos s egyszersmind sokoldalú tudományt szerezni felette nehéz. Sok olvasás, még több gondolkozás, sok egybehasonlítás, még több gyakorlás s fogyhatatlan béketűrés és állandóság az, ami itt megkívánatik.»

A tette feszülő magyar reformkorszaknak embere különösen érezte a tudomány és a nemzeti élet szoros kapcsolatát : a tudomány egyik legjelentősebb hivatása, hogy az életre való alkalmazása útján a nemzet szellemi és anyagi erejét növelje. A multba visszaszomorkodó romantikus költő és történetbűvár most már Széchenyi szellemében aktív tudást, cselekvő ismeretet, a közéletben technikailag fölhasználható tudományt követel. A valamikor magányában elméleti tudós-
nak indult Kölcseynek életeszménye a tudással ugyan jól felszerelt, de a közélet porondján küzdő gyakorlati ember. «Tiszteletet érdemel a tudós is, ki négy fal közt halványulva, a múltvilág emlékeivel kizárólag társalkodik : de a jelenkorra hatni kívánó polgárnak más pályán kell indulnia.» Amikor a Parainesist írja, már megélte mind a tudós gondolkodás csendes belső boldogságát, mind a közéleti pálya küzdelmét és dicsőségét, a közösség számára való hasznát és jelentőségét is : a *bios theoretikos*-t egybekapcsolta a *bios praktikos*-szal, «a tudományt a munkás étellel», de az utóbbi eszményének túlsúlyával. Régebbi hisztorizmusával szemben a tudásnak a jelent és jövőt formáló erejére, a multnak ábrándozó szemlélete helyett a forró jelen plasztikus alakítására veti a súlyt : «Minden ismeretet a kor szükségéire s kívánataira, a jelenlét nemesítésére s a jövő előkészítésére fordítani s a lehetőségig az életbe hozni: ezt kívánom én mindazoktól, kik a közdolgokban forgandók.» S honnan meríti Kölcsey példáit e modern pragmatiztikus életformának, a baconi programnak igazolására? A klasszikus világ régi rajongója tör elő belőle, amikor Sokratesre hivatkozik, aki ilyen szempontokból nevelte az ifjakat s amikor Perikles és Demosthenes, Cato és Cicero példáit állítja utánzandó embertípusként elének, akik a való élet könyveit forgatták s minden gondolatukat a haza eszméjével életrevaló módon egybekapcsolták. Rajtok és körülök gazdagon virult az élet, amelytől az iskola tudásai mindig oly távol maradnak.

Miért világítja meg Kölcsey a tudomány és élet kapcsolatát merőben a hellén és a római nagy szónokok mintájával? Mert előtte a magyar élet retorikai művelődési eszménye lebeg, az a magyar, aki hatalmában van a *stylus forensis seu*

curialis-nak. A rétorikai művelődés eszménye az egész akkori magyar nemzeti életnek és alkotmányvédelemnek természetes következménye. A közéleti retorizmust az országgyűlésnél még hatékonyabban mozdítja elő a megyei rendszer. A megye nyilvános ülései, melyeken az igazságszolgáltatás, újoncozás, adóbehajtás, alkotmány sérelem stb. kérdéseiben minden nemes teljes szólásszabadsággal lehet jelen, a közszabadság és alkotmány legfőbb őrei. A megyegyűléseken az örökös gravaminális politika, Béccsel szemben az alkotmány körülsáncolására (*obvallare constitutionem*) irányuló törekvés különösen alkalmas lelki talaj arra, hogy a hazafias retorika értékét növelje s a nemesség körében becsvágy tárgyává avassa. A megye vezető nemes családjaiban apáról fiúra száll a közéleti szereplés retorikai eszménye. Ezt köti Kölcsey is unokaöccse lelkére, amikor a magyar embernek igazi művelődési útját rajzolja meg. Ebben a korban az ékesszólás szinte a magyar nemzeti élet világnézeti eleme: a környező világba való belenövekedésnek és tájékozódásnak egyik értékcentruma. Miért? Mert a szabadságnak, a legfőbb nemzeti értéknek, egyik oltalmazója. Mit ér az élet szabadság nélkül? A szabadságot pedig a nemzet tömegét sugalló és vezérlő szónok védelmezi meg: «A szónokság szabad nép körében támadt s szabad nép életéhez tartozik. Szó szavat húz maga után; élő tanácskozásban fejlődik ki s tartatik fenn a szabadság szelleme; s jaj a nemzetnek, mely írott parancsokat némán olvas, s vakon engedelmeskedik.» De bármily jelentőséget tulajdonít is Kölcsey, a nagy megyei és országgyűlési szónok, az ékesszólásnak, a szónál fontosabbnak tartja a cselekvést: «az élet főczélja — tett; s tenni magában vagy másokkal együtt senkinek sem lehetetlen. Tehát tégy! s tégy minden jót, a mi tőled telik, s mindenütt, hol alkalom nyílik.»

S mi a helyes tettek igazi kútfeje? Nem a pusztá észbeli okoskodás: a merő racionalizmus veszedelembe sodor, «mert észleges vizsgálatokat ragyogó színbe öltöztetni könnyű: életre alkalmaztatni pedig nehéz s nem ritkán veszedelmes.» A társadalom formálását célzó gyakorlati politikai tevékenységben «minden ismeret kútfeje a tapasztalás.» Ennek az empirizmusnak igazolását Kölcsey úgy ejti meg, mintha csak

a mi korunkat akarta volna kitanítani arról, hogy idegen államéleti és társadalmi formák és reformok nem ültethetők át egyszeriben egyik országból a másikba, mert mindegyiknek megvan a maga sajátos történeti fejlődése s hagyományos társadalmi szelleme. Mintha csak a mai s nem a száz esztendővel ezelőtti magyarnak írta volna ezeket a most különösen időszerű, egyébként mindig érvényes szavait: «Nem elég tudni Athenében s Rómában, Angliában vagy Amerikában mi és miképpen volt vagy van? Ugyanazon idea különböző fejekben, különböző helyben, korban és környezetben különböző foganattal munkálhat. Tapasztaláson épülő vizsgálat fog megtanítani: hol a hiány? hol a tennivaló? s mi a különféle eszközök közt választásra érdemes? Fordíts a népek kifejlése történeteire mély figyelmet. Egész nép, mint egyes ember, születetett s nevedhetett oly meghatározó körülmények közt, melyek neki bizonyos véralkatot, karaktert, hajlandóságokat, szeszélyt és szenvedelmet természetébe öntöttek. Ez adatok szerint kell őt a kifejlés lépcsőin nyomról nyomra kísérni; s ha e nyomról nyomra kísérést elhibáztad, s az állást, melyre előre ment adatainál fogva jutnia kellett, tisztán ki nem láthattad: botlásokat teszesz, miket a világ minden theóriái jóvá nem változtatnak. *Egyetemes formák sem egyes emberre, sem egész nemzetre állandóul nem alkalmazhatatlanok.* Az ember s az emberiség korához és helyzetéhez képest időről időre más-más testi és szellemi alakot vált. Ezen alakváltások észrevétlen jönnek; s csak akkor rohannak zajongva, ha véletlen akadály vettetik ellenükbe.»

De arra is figyelmeztet a lélekbúvár Kölcsey, hogy az igazi nagy ember, aki maga autonóm módon formálja lelkét, akaratát szembeszegezheti a kor eszmeáramlatának s maga lehet új társadalmi oksorok kiindulópontja: «Ily férfi felül-emelheti magát a századon, s annak alakváltozásaira hatalmas befolyással munkálhat.» A történetnek ezzel az individualista, sőt heroikus felfogásával nincsen összhangban az a determinizmus, mely szerint «az emberiség történetei, valamint az egész természet, szakadatlan lánczon függenek egymásba.» Természet és történet az okság során így Kölcsey szemében földik egymást. Innen van, hogy a forradalmakat is

úgy tekinti, mint az égiháborúkat vagy vulkánkitöréseket, melyek az erkölcsi világban szükségképpen jönnek létre úgy, ahogy «a sors örök haladású törvényeiben íratlak meg.» De még a történeti determinizmus álláspontján is — nem minden ellenmondás nélkül — Kölcsey az egyén felelősségét hangoztatja az eseményekbe való szándékos belenyúlás szempontjából. «Vigyázz, — figyelmeztet bennünket — nehogy valaha szentségtelen kezekkel a történetek forgó kerekéhez nyúlj! Nagy Sándor és Etele, Mahomet és Nagy Károly császár, Julius Caesar és Napoleon csak eszköz valának a sors kezében, kik más időben s más körülmények közt nagy tetteket előhozni nem tudtak, vagy előhozni akarván, mindjárt kezdetben elsüllyedtek volna.»

Az életbölcseesség sok arany szabálya után csak záradékul veti fel Kölcsey az élet végső céljának kérdését: vajjon a boldogság-e? Bölcselőnk erre a kérdésre úgy felel, mint a modern értékteoretikus: abból a tényből, hogy az emberek boldogságra törekzenek, egyáltalában nem következik a «boldogság» értéke is, amelyre kellene törekedni: a puszta tény még nem biztosítéka az értéknek: «Természethez, emberiséghez hű kebelnek kísérője lehet a boldogság, mint magas erénynek a dicsőség: de kitűzött cél gyanánt tekinteni azt, csalatkozás.» Egyébként a boldogság lelki tényét elemezve is arra jut, hogy lehetetlen ezt a merőben változó és bizonytalan lelki állapotot céllá kitűzni. A lapos eudaimonizmussal szemben az erkölcsi idealizmus híve, aki a kötelességtudatban, nem pedig a jó cselekvésért díjult járó «boldogságban» keresi az ember erkölcsi értékét: «E szó: boldogság, egyike a legbizonytalanabb értelmű kifejezéseknek; s ki boldogságot vadász, árnyékot vadász. Teljesített kötelesség s nemes törekvések önérzése küzdés s bánat közt is nyugalmat tenyész; s ha e nyugalommal, boldogság cím alatt, megelégszel: annak megnyerése szép, jó s erős léleknek keresés nélkül, csupán tettei következeiseiben, bizonyos.»

Világnézetének sarkpontja az örök értékek kultusza. Az értékek rendszeréből először az esztétikai alapérték emelkedik ki túlnyomó hangsúllyal: a neohumanista költő és

műkritikus szemében először a világ azért van, hogy a szépség megtestesüljön benne. Világnézetének ez az esztétikai alaptermészete élte fogytán háttérbe szorul s az erkölcsi alapértéknek engedi át a helyét: a Parainesis világnézeti akusztikája már abban hangzik ki, hogy az ember a végre van a földön, hogy első sorban az erkölcsi értékeket és elveket valósítsa meg.

KORNIS GYULA.

SZENT ISTVÁN KIRÁLY INTELMEINEK ELSŐ PEDAGÓGIAI FELDOLGOZÁSA.

Első szent királyunk ünnepi esztendejéhez érkeztünk. Emlékét nemcsak a 900 éves magyar állam és királyság, mint politikai alakulat, őrzi nemzetünknek és az egész világnak történetében, hanem nagyszerű kezdeményei és alkotásai a szellem világában is: a magyar keresztény egyház megalapítása, oktatásügyünk és művészeti törekvéseink elindítása, erkölceinknek európaivá szelídítése, a magyarság behangolása a nyugati műveltség nagy hangversenyébe. Őrzi azonban mindezzel kapcsolatban emlékét a nevelés történetében, mint elméleti és gyakorlati nemzetnevelőét, egy irodalmi alkotás is, mely — ha szószerint nem ő írta is — az ő keresztény királyi pedagógiáját örökíti át reánk és lehetővé teszi, hogy a hazai nevelésügyi irodalom története is kilencszázéves múlttra tekintsen vissza.

Szent István *Intelmeinek* sorozata, az *Institutio Morum*, melyben a királyi apa szigorú keresztény világfelfogással megírt kalauzt akart adni fia és leendő utódja, trónjának a kormányzás gondjai előtt álló örököse, Imre herceg részére. politikai és erkölcsi útmutatásaival *első sorban* nemzetnevelő gondolatokat magában foglaló komoly pedagógiai műalkotás volt. A külföldi uralkodók azidőtájtban gyakran irattak fiaiknak atyai tanácsokat és politikai végrendeleteket. Ezt a szokást követte Szent István is. Intelmeinek írásbefoglalása tehát megszokott pedagógiai műforma volt, s mint ilyen, éppen pedagógiai szempontból, mégsem részesült kellő figyelemben a legújabb időkig. Jelentőségét, mint a törvényalkotás határán álló szabványokét, már a magyar Corpus Juris első szerkesztője, Zsámboki János fölismerte, mikor a magyar jövőendő örökérvényű törvényeinek is tekintvén őket, a magyar törvénygyűjtemény élére helyezte a leendő kirá-

lyok okulására, a király legfőbb uralkodói kötelességei gyanánt kiszabván a katolikus valláshoz való rendíthetetlen ragaszkodást, az egyház védelmét, a papság megbecsülését, a nemesekkel való türelmes bánásmódot, az irgalmas bíráskodást, a jövevények szíves befogadását, a tanácsadók megbecsülését, a hagyomány tiszteletét, a példaadó ájtatosságot és a legfőbb emberi erények művelését. Irodalmi jelentőségét pedig, mint a magyarországi nemzeti tárgyú latin nyelvű irodalom első emlékéét, Beöthy Zsolt ismerte föl és vitte be a köztudatba a múlt század nyolcvanas éveiben, rendkívül elterjedt irodalomtörténeti kézikönyvében. Politikai és történeti jelentőségével általában szintén eléggé sokat foglalkoztak a szakemberek, miről tanúságot tesznek egyrészt a Békefi Remig nagy tanulmányában¹ található adatok és utalások, másrészt Pintér Jenő irodalmi ismertetése és a hozzá fűzött repertórium.² Újabb szempontból való értékelését jelenti Balogh József fejtegetései, ki az Intelmek problematikájával foglalkozva, egyrészt «az első Magyarországon keletkezett irodalom-publicisztikai mű»-nek tartja s más változatban használt kifejezéssel «első magyar politikai irat»-nak nevezi, másrészt igazolni törekszik azt, hogy Szent István *Institutio Moruma* «egy államelméleti irodalmi műfajnak, a koraközépkori speculum-irodalomnak, az ú. n. *fejedelmi tükörök* irodalmának utolsó, felettébb érdekes és sajátos terméke».³ Az is élénken foglalkoztatja régibb tudósainkat, különösen a XIX. század elején Kelemen Imre jogtudóst, hogy ha pusztán mint törvényalkotást tekintjük az *Intelmeket*, vajjon minő jogi természetűek. Fejtegetéseiben néhány társával és követőjével (Kovachich Márton, Bocsor István) együtt közjogi természetűeknek találja őket, mert úgy véli, hogy «mikor Szent István két törvénykönyvben is szabályozta az alatt-

¹ Békefi Remig: *Szent István király Intelmei*. Századok. 1901. 922—990. lap.

² Pintér Jenő *Magyar Irodalomtörténete*. Tudományos rendszerezés I. köt. Budapest, 1930. 146—151. lap.

³ Balogh József: «Nemzet» és «nemzetköziség» *Szent István Intelmeiben*. Irodalomtört. Közlemények. 1927. 1—2. lap. — U. a. : *Szent István király, a «békefejedelem»*. Magyar Nyelv. 1927. 454. lap.

valók életét, nem maradhatott adós oly rendelettel sem, mely a királyi utód kötelességeit szabja meg». «Szent István tehát Intelmeiben nemcsak egyszerűen tanácsot adott fiának, hanem mint király közjogi erejű rendeletet is a trónörökös, a királyi utód részére».¹ Ebben a véleményben osztozik az Árpád-kor jeles történetírója, Pauler Gyula is, mikor az *Intelmek*-ben még nem is Szent Istvánnak sajátyszerű, individuális irodalmi művét látja, hanem csak «valami kormányrendeletet», mely régi példák nyomán a király eszméit, itt-ott talán szavait is tartalmazza.²

Íme a probléma fölvetése, hogy jogi, vagy pedagógiai művel van-e dolgunk az *Intelmek*-ben, és a probléma eldöntése is a jogi jelleg javára. Joggal mondhatjuk tehát, hogy míg az *Intelmek*-nek törvényi s közjogi természetét és irodalmi jelentőségét korán fölismerte és bőségesen fejtegette a magyar tudomány, pedagógiai jellegüket és értéküket sokáig elhanyagolta. Méltatlan elhanyagolását először 1927-ben panaszolta föl az *Intelmek*-nek említett tudós vizsgálója, Balogh József, bár kétséges, hogy első sorban a pedagógiai szempontból való vizsgálgódás hiányát fájlalja-e. Alig számottevők e tekintetben azok a töredékes, pedagógiai színezetű megjegyzések, melyeket újabb történetíróink, Karácsonyi János, Balics Lajos és Márki Sándor itt-ott megkockáztatnak.³ Legfájdalmasabb a dologban s szinte megmagyarázhatatlan, hogy a nevelésügynek szorgalmas és végtelenül lelkiismeretes magyar kutatója és történetírója, Fináczy Ernő sem foglalkozik evvel a magyarországi pedagógiai irodalomnak is élén álló művel s egyetlen sort sem szentel az *Institutio Morum*-nak *A középkori nevelés története* című könyvében és — volt hallgatóságától nyert értesülés szerint — egyetlen mondattal sem emlékezett meg róla egyetemi előadásában.

¹ Kelemen Imre: *Historia Juris Hungarici*. Buda. 1818. 58. lap. — Békefi Remig id. dolgozata. Századok 1901. 980. lap.

² Pauler Gyula: *A Hartvik-legendáról*. Századok. 1892. 290. lap.

³ Karácsonyi János: *Szent István király élete*. Budapest. 1904. 92—96. lap. — Balics Lajos: *A rom. kath. egyház története Magyarországon*. I. köt. Budapest. 1885. 163—167. lap. — Márki Sándor: *Szent Imre herceg*. Religio. 1907.

A közönynek ez a fagya csak az 1931. évi kilencszázéves Szent Imre-émlékünnep hangulatában kezdett fölengedni. A tanítók és tanárok pedagógiai kiképzését gondozó intézmények ez időtől kezdve foglalkoznak az *Intelmek* eszméinek ismertetésével, jelentőségük méltatásával és maguknak ez admonitióknak olvastatásával. Különösen aktuálissá lett Szent Imre herceg intenzív módon felújuló emléke révén, éppen a közerkölcsök erős süllyedésének éveiben, a világháború befejezésének decenniumában. Összeesett ez Szent Imre tiszteletének újjáébredésével Magyarországon, avval az időszakkal, mikor Szent Imre oly eszményképe lett a magyar ifjúságnak, aminő a katolikus egyház hite szerint Szent Alajos volt általában az egész ifjúságra nézve.

Együtt járt ez a pedagógiai fölismerés és értékelés avval a megállapítással is, hogy Szent István szellemének e terméke párja azoknak a protreptikosoknak, a bizánci császárok trónörökös fiai számára készült útmutatásoknak, az Agapetus diakontól Justinianus számára, Makedoniai Bazílios császártól fia, Bölcs Leó számára, Theophylactus érsektől Konstantinus Porphyrogenitus számára készített buzdító iratoknak, melyeknek egyike vagy másika, vagy esetleg mind a három, némelyek felfogása szerint ismeretes volt az *Intelmek* szerzője előtt, sőt a XVIII. századi Inchofernek elavult és tarthatatlannak bizonyult véleménye szerint forrásul is szolgált hozzá. Együtt járt megállapításával annak, hogy Szent István *Intelmeinek* sorozata párja azoknak a középkori admonitióknak is, melyek a frank birodalomban szokásosak voltak, miut mikor pl. Nagy Károly 789-ben, Jámbor Lajos 825-ben alattvalóikhoz, II. Károly 877-ben pedig fiához szólít ilyenfajta intelmekben. S együtt járt annak megállapításával is, hogy az *Intelmek* méltóan állanak élén azoknak a párainesiseknek, melyekből a magyar irodalom eléggé gazdag sorozatot tud felmutatni. A műfaji rokonság valóban fönnáll e 900 éves *Intelmek* és Kölcsey Ferencnek unokaöccséhez s egyben gyámfiához, Kálmánhoz intézett parainesise, a gróf Széchenyi Istvánnak fiához, Bélához írt emlékiratszerű levelében foglalt apai tanácsok, Deák Ferencnek gyámleányához, Vörösmarty Ilonához intézett levele és Beöthy Zsoltnak

egyik középiskola ifjúságához intézett ezredévi ünnepi beszéde, vagyis e lényegileg egyaránt nevelői célokat követő írásművek között. Nem kívánjuk az *Intelmeket* e helyütt a világirodalom egyéb híres hasonló célzatú, de más műfajú pedagógiai irodalmi alkotásaival, pl. a XVIII. századi Lord Chesterfieldnek fiához és egyik keresztfiához is írt nevelői szellemű leveleivel vagy a XV. századi Aeneas Sylviusnak az akkor még kiskorú V. László magyar király számára készült s a hercegi nevelés elméletét tartalmazó *Tractatus*ával vagy esetleg Gárdonyi Gézának *Földre néző szem* címmel fiaihoz írt s töredékes axiómákba foglalt intéseivel párhuzamba állítani. Csupán a formailag is a parainesisek műfajához tartozó, fönt említett magyar példákra gondolunk, melyekből és a közéjük tartozó Szent István-féle *Intelmek*ből világosan levonható a parainesis műfajának retorikai és stilisztikai elmélete.

A *parainesis* szónak voltaképpeni értelme: buzdítás, intelem. Eredetileg a szónoki beszédnek, főképpen az egyházi beszédnek befejezését jelentette, mely a hallgatósághoz intézett erkölcsi buzdítást, intelmet tartalmazott. Majd a szónoki beszédnek mintegy külön fajává, a némely elméletírók szerint az egyházi, mások szerint az alkalmi beszédeknek egy változatát alkotó intelmi (parainetikus) és buzdító beszéddé fejlődött az irodalomban a nélkül, hogy szorosán vett, klasszikus beszédszerkezete elengedhetetlen lett volna. A tartalom volt a fő és nem a forma. Idővel inkább lélekiemelő igazságokat fejtegető, belső erkölcsi épülésre szánt, rendszeren az ifjúsághoz intézett, nevelő célzatú elmélkedés, tehát végeredményben értekező írásmű lett belőle, mely most már inkább *írott* mű, mint szoros szerkezetű *beszéd* volt. Mintájául irodalmunkban a XIX. század első felétől kezdve leginkább Kölcsey *Parainesis*ét tekintették, melynek tárgya az embernek minden irányra kiterjedő élettudománya, gyakorlati célja pedig az, hogy gyámfiát a helyes és az erkölcsös életre vonatkozólag bölcs tanácsokkal lássa el. Ily módon alakult ki végleg a parainesis műfaja, melynek lényege az intelmi jelleg, s melyben a szerző vagy egyesekhez vagy az emberiség kisebb-nagyobb részéhez intézi hazafias vagy vallásos és erkölcsi buzdításait.

Az *Institutio Morum*nak, mint pedagógiai tartalmú és

parainetikus jellegű írásműnek érvényesülése — mint mondottuk — csak újabb keletű, bár erőteljesen vallásos színezetű pedagógiai jellegéhez keletkezése pillanatától kezdve nem fért semmi kétség. Az is bizonyos, hogy Szent István összes törvényeinek, melyek közé az *Institutio* mint a dekrétumok I. könyve besorozva van, általában nemzetnevelő a szelleme, amint őt magát is egész tevékenységénél fogva a magyarság királyi nevelője és alakítója gyanánt tiszteljük. Különös gondja volt arra, hogy a híveket a keresztény vallás által előírt életre szorítsa. Életben maradt egyetlen fiának lelki alakításában is ez volt a főmotívum. Nagy gondot fordított Imre tényleges nevelésére. Szeretettel gondozta — mint Hartvik legendája mondja — «naponkint imádkozva Krisztushoz és az ő anyjához, Szűz Máriához, kegyelmébe ajánlotta, hogy valaha ez a gyermek országában örököse lehessen», s figyelemmel kísérte jámborságban való előhaladását. Országos gondjai azonban nagy mértékben lekötötték s nem engedték, hogy az akkor még csak nyolcéves gyermek nevelését egészen maga vezesse, azért megbízható tanítóról kellett gondoskodnia. Nagy volt tehát az öröme, hogy olyan nagy tudományú és szent életű egyházi férfiúra talált, mint Szent Gellért. Szeme előtt lebegett III. Ottó német császár és Róbert francia király neveltetésének példája, kik Gellértnél nem kevésbé jeles egyházi személytől s nem kisebb embertől, mint koruk legtudosabb férfiától, Gerberttől, a későbbi II. Szilveszter pápától, Szent István királyi koronájának küldőjétől nyerték oktatásukat. A gondos királyi apa, maga is buzgó keresztény szellemtől vezérelve — a források kétségtelen hitelességű adatai szerint — örömmel bízta Gellértra serdülő gyermekét, hogy oktassa a tudományokban, de egyzersmind legyen vezetője a lelki élet terén. Ma már ismerjük az *Intelmekből*, milyen szellemben óhajtotta neveltetni a gyermeket, s ismerjük Szent Imre legendájából azt a megkapó jelenetet, mely igazolja, miként kívánt a szent király, amennyire gondjai engedték, örvendő tanúja, megfigyelője s talán szigorú ellenőre is lenni fia nevelésének és helyes irányú fejlődésének. E nevelés és tanítás a kor jellemének megfelelően csakis gyakorlati lehetett. Gellért egész élete

nagy tevékenységben telt el. Tevékeny életre, a nehéz királyi hivatásra nevelte tehát Imre herceget is. Ennek során, a szónoklat tanítása alkalmával Szent Gellért, a már akkor nagynevű nevelő, bizonyára előadta jámbor tanítványának mindazt, amit a jövődöbéli királynak és államférfiúnak a keresztény hitnek szent tanain kívül a történelemből és a jogból tudnia kellett s aminek leszűrt világnézeti kánonát a Szent István szellemét sugalló *Intelmek*ből ismerjük meg. Roppant nagy államtudományban — úgy mondják az egykorú forrásokra támaszkodó följegyzések — nem igen részeshithette őt, mert ő maga valami nagyon sohasem foglalkozott a politikával. E nélkül is tudhatta azt, hogy Magyarország jövődö királyának legelső, legszükségesebb tulajdonsága: legyen igazi, tökéletes keresztény. Innen a Szent István sugallta egész írásművön végig vonuló vallásos szellem, mely már az *Intelmek* első pedagógiai földolgozójának figyelmét is megragadta.

Ez az első pedagógiai feldolgozás és hosszú ideig az egyetlen, mintegy korai előhírnöke a későbbi ezirányú értékeléseknek, a XVIII. század végéről való, tehát oly időből, mikor századok hagyományaként még csupán mint a hazai törvényalkotás első termékét értékelték az *Intelmek*et, mint irodalmi művet, és mint pedagógiai monumentumot egyáltalában nem vették tekintetbe. E feldolgozás szerzője a XVIII. század második felének egy rendkívül érdekes, német ágacskából a magyarság fájába ojtott, tüzes lelkű egyénisége, Szaicz Leo, egri szervitarendű szerzetes, ki 1746—1792-ig terjedő, tehát elég rövid tartamú életében nagyon sokat dolgozott a magyar történeti érzék fölébresztése és a régi magyar alkotmány megbecsülése érdekében, azonban mindig harcos katolikus szellemben, egyrészt a protestánsok, másrészt az «aufkläristák» elleni küzdelemben. E tekintetben ő volt Pázmány Péter harcias iskolájának utolsó tehetséges tanítványa. Kíméletlenül támadt közéleti és irodalmi ellenfeleire, mint oroszlán küzdött ellenük. Minthogy 1772-től haláláig az egri szervita rendházban élt, szerzetesi Leo nevére célozva, szerette is magát «egri oroszlánynak» nevezni. Könyvei egymást érték s azt vitatta bennük ma már páratlan elfogultsággal, hogy

csak a vallásukhoz híven ragaszkodó katolikusok az *igaz magyarok*. Ebben az értelemben s ebben a meggyőződésben volt rajongó híve Szent Istvánnak, ki hazáját Szűz Máriának, mint Magyarország patronájának, ajánlotta föl. Valóságos szerelmese volt a szent király kultuszának, melynek hőiséhez minden művében újra meg újra úgy tért vissza, mint az «igaz magyarság» örökérvényű példaképéhez. 1784-től kezdve, különösen élete utolsó éveiben, meglepő termékenységgel, a korai elmúlás sejtelmében szinte lázas sietséggel írta könyveit, egyet, a *B. Szűz Mária ünnepeinek szenteléséről*, az ősi magyar Mária-kultuszról szóló első könyvét kivéve, mindig álnéven vagy legalább is névtelenül, írói érdemre vagy dicsőségre nem, csupán eszmei győzelemre tartva számot. Legszívesebben a Máriafi István írói álnevet használta. Ez is, amennyiben *Mária fiának* és *Istvánnak* nevezi magát, kapcsolatban van avval az erős Szent István- és Szűz Mária-kultusszal, mely minden művét átlengi, valamint az is, mikor egyik latin nyelven írt művét Emericus Istvánfi (Istvánfi Imre) álnéven adja ki 1787-ben, egyesítve e névben az *Intelmek* szerzőjének és első olvasójának, a rajongva tisztelt két magyar szentnek nevét.

Főmunkája, mely nevét s szellemét leginkább őrzi, legkedvesebb gondolatától, az «igaz magyar» ideáljától veszi címét. A harcias szellemű *Igaz Magyar* című könyvsorozat az, melyből négy kötetke jelent meg 1785—1790-ig. Voltaképpen időszaki folyóirat, aminő pl. körülbelül ugyanabban az időben Kármán József *Uránia*ja volt. Az *Igaz Magyar*nak általában két célja és tárgya volt: egyrészt az, hogy a Szűz Mária iránt való tiszteletet ország-világ előtt kimutassa és az igaz magyarokat is hasonló buzgóságra ébressze és gerjessze, másrészt megmutassa, hogy a mi apostoli és máriai hazánknak boldogsága leginkább a magyaroknak az ő Nagyasszonyukhoz való ájtatosságától függ. Szokatlan új nézetekkel ugyan nem áll elő ezekben a könyvekben s nem is törekszik erre. Arra a következtetésre jut, hogy aki igaz magyarnak óhajt és akar mondatni, Máriát szeresse, vagy ha Nagyasszonyát szeretni nem akarja, magát magyarnak ne vallja. Más és más alakban mindig a „regnum Marianum”-ról beszél.

Műveinek ez a gondolat a lényege. S éppen ebben van érdeme, hogy a legtisztább katolikus felfogást akkor hangoztatja, mikor az aufkläristák a jozefinizmus szellemében a régi szentistváni szellemet legjobban üldözik.

A főcím mellett kötetenkint többé-kevésbé változó alcímeket adott művének, így a minket tárgyunk tekintetéből közelebről érdeklő III. kötetnek is. E kötet alcíme — az aufkläristákra való célzással — *Szent István a Magyaroknak Igaz Megvilágosítója*. Írá Máriafi István. Itt 1789 Esztendőben.

Ez a tíz ívre terjedő kötet az, melyben — kizárólag evvel a tárggyal foglalkozva — első ízben kísérli meg magyar író a szent király fiához intézett *Intelmeinek* pedagógiai feldolgozását és magyarázását. A tárgy jelentőségét felismerve, de talán tudós írói hajlandóságánál fogva is, nagy apparátussal dolgozik, egy pillanatig sem tévesztve azonban szem elől sem a katolikus vallásnak odaadó, egyházát féltő, s ha kell, harcos szolgálatát, sem a szentistváni magyar alkotmánynak, a szentistváni igaz magyar szellemnek védelmezését. Mindig egyházáért, de pedagógus lélekkel fog feladatához, tanító céllal és nagy készültséggel, úgyszólván ontva a történelmi, jogi, theológiai, politikai, társadalmi és pedagógiai ismereteket. Tudós modorát szinte a pedánságig menő aprólékos pontosság jellemzi, főleg idézeteiben s glosszáiban, melyeket a lap alján elhelyezett rengeteg jegyzet során halmoz föl németes, szinte szenvedélyes módszerességgel.

Az *Igaz Magyar* szóban forgó III. kötetének pedagógiai célzatát már a könyvecskének Szent Pál I. korinthusi leveléből (IV. rész, 15. vers) vett s latinul és magyarul is közölt mottójával jelöli, mely Krisztus pedagógiai jelentőségéről szól. Előszavában saját tanítói jellegét és célját emeli ki. «Midőn az egész világ teli vagy on Aufkläristákkal, (mely német szó Aufklärer, vagyis Aufklärer Magyarul annyit tesz, mint *Megvilágosító*) én is akartam ezen *Igaz Magyaroknak* III. Részében a Magyarok számára egyet előállítani, úgymint Sz. Istvánt, a Magyaroknak igaz Megvilágosítóját, ki a Magyarokat főképpen azokban az ő Atyai intéseiben, melyeket az ő Fiának, Sz. Imre Hercegnek adott, igen szépen megvilágosította». A továbbiakban is ráirányítja a figyelmet

választott feladatára s elmondja, hogy nemcsak Szent Istvánról szól, hanem egy kicsit ismét (mint már máshol is több ízben) a «mostani Sz. István-tagadókról is, vagyis azokról az elfajult Magyarokról, kik Sz. Istvánnak ezen aranyintéseivel, mint azokat méltán P. Katona» — Katona Istvánt, a XVIII. századi kiváló történetírót érti — «nevezi, csaknem mindenben szembeszöknek». Nyilvánvaló, hogy ennek a «szembeszökésnek», a szentistváni elveket s a történelmi alkotmány szentségét megtagadó áramlatoknak elhárítása, a szentistváni gondolatnak védelme milyen időszerűvé lett ma ismét a magyar életben s hogy ez mennyire aktuálissá teszi a szent király *Intelmeinek* pedagógiai értékelését is, melyet — mint a következőkben látni fogjuk — százötven évvel ezelőtt egy tüzeslelkű magyar szervita oltott be először a magyar köztudatba. Könyve «előljáró beszédében» elmondja továbbá, hogy az «igaz magyarok» ezeket a szentistváni intelmeket mindig tiszteletben tartották s oly nagyra becsülték, hogy nem merő atyai intéseknek, hanem valóságos törvényeknek tartották, de viszont szíveikbe is beírták, «ahol» — egy Szaicznál meg nem nevezett francia írótól vett idézet szerint — «mindaddig írva lesznek, míg igaz magyarok lesznek».

Hadd álljanak itt a jövődő okulására Szaiczn további megállapításai is : «Vannak, vannak már a Magyarok között is, a mostani viszketeges fülű *Új Magyarok* között, kik a Sz. Istvántul nekünk mintegy örökségül hagyott igaz tudományt már el nem szenvedik : kik Sz. István intéseit, oktatását, törvényeit merő Slendriánnak, Bigotizmusnak, vagy is éppen Fanatizmusnak tartják, s mondják, és azt gondolják, hogy az olyan mondással már mindennek végét szakasztották : kik az ő kívánságok szerint új Mestereket gyűjterek magoknak, kiknek sokkal jobban tetszenek a mostani 10,000 új Pédagógusok ¹ (kik naponként jobban s jobban elszaporod-

¹ Itt jegyzetben fűzi hozzá a lap alján többi között a következőket : «S némelyek ezek között az új Mesterek között még a Szentekkel is üstökbe mernek kapni, ha szabad úgy mondanunk, még ezeket

nak s elhatalmasodnak mi közöttünk is), mintsem a mi első Mesterünk és Atyánk, ki mindnyájunkat szült a Krisztus Jézusban az Evangyéliom által : kiknek sokkal jobban viszket fülök a mostani idegen új tudományokra, új mesékre, mintsem a régi Katholika igazságra, mellyrül hallásokat úgy elfordították, hogy már hallani sem akarnak arrul semmit is». «De vajjon, mit kell nekünk tartanunk az ollyakrul, ha mi Igaz Magyarok, igaz Hazafiak, ha Sz. Istvánnak igaz Fiai kívánunk lenni? — Nem egyebet, hanem csak azt, amit a Bölcs tart az ollyakrul : *Stultus irridet disciplinam Patris sui*. Prov. XV. 5. *A bolond megneveti az Atyja oktatását*. Példabesz. XV. 5. Tudjuk ugyan, hogy ők mást tartanak magok felől : hogy ők legokosabbaknak, legbölcsebbeknek s merő azon világosság Angyalinak tartják magokat ; de azt is tudjuk, hogy Izaiás Prófétának és Sz. Pál Apostolnak bizonyosága szerint az olyan okosság, bölcsesség és világosság merő bolondság és pokolbéli setétség az Istennél». «Ez így lévén pedig, nem méltán arra kérem-e az Igaz Magyarokat, hogy ne hagyják magokat az ilyen Bölcsektül elbolondíttatni, és hogy kivált arra a Sz. Pál intésére különös számot tartsanak : *Doctrinis variis et peregrinis nolite abduci*. Hebr. XIII. 9. *Különböző és idegen tudományoktól el ne vitessetek*. Zsid. XIII. 9. Azaz : holmi ujonnan kerekedett idegen tudománykák szelétül ne hagyjátok magatokat ide s tova ragadtatni s azoktól a régi igaz Keresztény tudományoktól, mellyeket a ti régi, jámbor szent életű és halálu Eleitektül vettetek, elragadtatni». «Ó hár ezen intését Sz. Pálnak minden Igaz Magyaroknak szívébe eltörölhetetlen aranybötökkel mennél mélyebben belé irhatnám! Mellybül egyszersmind észre lehet venni, mi légyen a fő célja és tárgya ezen Igaz Magyarom III. Részének, és talán a Negyedik s Ötödiknek is, az t. i. hogy ne hagyjuk magunkat a mostani új s a régiektől olly igen különböző idegen hamis tudománykától elragadtatni, hanem inkább kövessük Sz. Királyunknak, Apostolunknak s

---

is leckézni, korpázni, kikomédiázni nem átallják, vétéknek nem tartják s legfőképpen azokat a régi jámbor Szent Királyokat és Császárokat, s ezek között a mi első Apostoli Sz. Királyunkat is).

Atyánknak, Sz. Istvánnak szép intéseit és szent példáit ; s mi is mind hitünkre, mind erkölcsünkre nézve úgy viseljük magunkat, mint ő viselte magát, hogy mi is valaha életünknek olly boldog végét érzük, mint ő, s mi is oda jussunk, ahová ő jutott, ú. m. az örök életre, az örök boldogságra, melly egyedül igaz boldogság. — S ezt még az Nem-igaz Magyaroknak is, akárhogy agyarkodjanak is ellenem, szívemből kívánom, azt t. i. hogy ők is megtérjenek és éljenek, örökké éljenek. Ó bár erre utolsó csepp-véremmel segíthetném őket».

Látnivaló Szaicz Leónak előljáró beszédében kifejtett terveiből, hogy milyen nemzetnevelő gondolatoknak : Szent István fiához írt *Intelmei* magyarázásának óhajta szentelni *Igaz Magyarjának* III. kötetét, de látni azt is, hogy milyen nagynak, szinte kimeríthetetlennek tartja vállalt feladatát. Mert már előbeszédében — bár lehet, hogy ez, mint az előszók legtöbbször, a könyvecske kéziratának befejeztével, utólag íródott — sejteti, hogy az *Igaz Magyar*nak ebben a III. kötetében nem fogja teljesen elvégezhetni Szent István *Intelmei*nek pedagógiai fejtegetését.

Szaicz Leónak, bár komoly igyekezettel fogott hozzá feladatához, valóban nem is sikerült befejeznie e kötetben az *Intelmek* összes pontjainak feldolgozását, csak az első kettőt fejtette ki teljesen. Eljárásának módszeres menetét igazolja könyvének tartalma és szerkezete. Az «előjáró beszéd» után, I. szakaszában külön címlappal és a Példabeszédek könyvének IV. részéből vett, az alkalomhoz jól illő, pedagógiai célzatú latin jelige előrebocsátása¹ után közli «Szent István királynak Intéseit, mellyeket az ő Fiának, Sz. Imre hercegnek adott», még pedig magyar fordításban, melynek szövege nem egyéb, mint javított kiadása annak a fordításnak, mely Spangár Andrástól ered és a Pető Gergely-féle krónika folytatásában (*Magyar Krónika*, Kassa, 1738. III. Toldalék 118—128. lap) jelent meg először. Ez az I—X-ig számozott «tzik-

¹ E jelige magyar fordítása Károli Gáspár szerint : «Szerelmes fiam, az én beszédimre figyelmezzél, az én beszédimre hajtsad a te füledet ; Ne távozzanak el a te szemeidből, tartsd meg ezeket a te elmédben». Példabeszédek könyve. IV. rész, 20—21. vers.

kelyek»-be beosztott fordítás, melyben minden cikkely ismét apróbb, számozott pontokra oszlik, szolgál Szaicz Leónak arra, hogy — a könyvecske végén külön 1—28-ig lapszámozott «Toldalék»-ban közölt eredeti latin szöveggel együtt — alapja legyen az ő pedagogiko-theologiai fejtegetéseinek, melyek a könyvecske 23—110. lapjain foglalt, külön címlappal s külön jeligével ellátott II. szakaszt, vagyis «Szent István intéseinek bővebb és világosabb kifejezését és a mostani időkre való alkalmaztatását» alkotják, úgy azonban, hogy voltaképpen az Intelmeknek csak első két cikkelyét, a szorosan vett vallási tartalmúakat (1. A katolika hitnek megtartásáról, 2. Az anyaszentegyházról s az egyházi rendnek megtartásáról) dolgozza föl 11 cikkelyre, vagyis fejezetre osztva mondanivalóit s szokása szerint minden fejezetet a fejezetnél legtöbbször terjedelmesebbre szabott jegyzetekkel kísérve a lap alján. Bár az Intelmeknek a «Toldalék»-ban közölt latin szövege Szent István előbeszédével, a Praefatióval kezdődik, Szaicz Leo a magyar fordításban ezt egészen sajtószerű és meg nem magyarázható módon mellőzi, viszont könyvecskéje saját előljáró beszédében az Intelmek eredeti praefatiójának néhány, éppen pedagógiai tartalmú, bölcs Salamon királytól eredő gondolatára bőven alludál.

Az *Intelmek* első két pontja azonban annál behatóbban és részletesebben fel van dolgozva a könyvecske II. szakaszában, bőséges theologiai apparátussal, egész harcias szellemben védelmezve Szent Istvánnak a protestánsok által állítólag megtámadott nem *keresztény*, hanem igazi *katholikus* voltát (mintha bizony Szent István korában vele kapcsolatban lehetne másról, mint katolikus azaz egyetemes és általános keresztény hitről szó!) s keményen hadakozva az aufkláriszták ellen is. Szent Istvánnak a fia számára adott, mondhatnók tisztán valláspolitikai két intelme s az e révén a magyar nemzet számára is örökségül hagyott tanácsok bő alkalmat nyújtanak azonban Szaicz Leónak tüzes katolikus hitének s a katolikus hitbe vetett bizalmának, nemzetnevelő és nemzetboldogító elveinek megvallására és kifejtésére.

Az *Igaz Magyar* III. kötetének megjelenése óta eltelt majdnem 150 esztendőnek távlatából már nem állapítható

meg egészen pontosan, hogy mi volt az oka az Intelmek ilyen nagyarányú, több kötetre tervezett pedagógiai feldolgozásának, melynek kereteit a főtiekben megismertük. Bár — mint láttuk — Szaicz Leó könyve előszavában kilátásba helyezte, hogy az *Igaz Magyar*nak negyedik és ötödik része is evvel a tárggyal fog foglalkozni és bár szükséges is lett volna, hogy megkezdett, de félbemaradt magyarázatait a most már — legalább részben — inkább világi tárgyú III—X. cikkelyről is kifejtse, az *Igaz Magyar*nak egy évvel később, 1790-ben megjelent IV. része mégis már csak első fejezetében foglalkozott, ott is inkább mellesleg és igen röviden, az *Intelmek*kel, de csak azoknak III. cikkelyével (*A püspök névről és a püspöknek adandó tiszteletről*) s a belőle vonható tanulságokkal, míg a kötetke többi fejezetei, mintha szerzőjüket a hátralevő IX—X. cikkelyek vagy az Intelmek általában többé nem érdekelnék különösebb módon, vagy mintha belefáradt volna magyarázgatásukba, egészen másról szólnak, még pedig «az igaz magyaroknak második tízmeres tekkéleteségéről». E cím alatti fejtegetéseit — az *Intelmek*ről teljesen megfelelkezve — egészen a pápa csalatkozhatatlanságának szenteli. Valódi okát ez eltérésnek eredeti szándékától egyrészt abban kereshetjük, hogy ekkor már — főleg II. Józsefnek, az aufkláristák patronusának 1790. február 20-án bekövetkezett halála s a nemzeti és vallási reakció folytán — témáinak nagy tömbjében más aktualitások érdekelték a rengeteg ismerete közt csapongó s változékony érdeklődésű, polihisztor Szaicz Leót, másrészt abban, hogy ekkor 1790 elején már megírta, bár rövidebben, más helyütt és más kapcsolatban, az *Intelmek*nek mind a 10 cikkelyét hiánytalanul feldolgozó fejtegetését, melyről még majd szólunk kell.

Az *Igaz Magyar*nak egykorú olvasói tehát veszteseknek érezhették magukat a kilátásba helyezett feldolgozás hátralevő, nagyobbik részének elmaradása folytán, s velük általában a XVIII. század végének magyar közönsége. A buzgó és szorgalmas egri szervitának volt azonban még egy tudós, írói szerelme, melyet egy fenséges nemzeti tárgy, a magyar föld és jog ismerete s a magyar nemzet története iránt táplált s e tárgyat több ízben, szűkebb-bővebb keretben föl is dol-

gozta. Egyik feldolgozásának egy részét, a magyar közjogra vonatkozót, életében még ő maga kiadta,¹ másik, éppen történeti részének első fele — bár kéziratát a cenzurának még ő nyújtotta be — már csak halála után, 1793-ban, a szerző neve nélkül, még írói álnevét sem említve, jelenhetett meg evvel a címmel: *Magyar és Erdély-Országnak mind világi, mind egyházi történetei, mellyeket rövid sommába foglalt és a mostani időkhez alkalmaztatott egy szabadon gondolkozó Hazafi.* Pesten, Lindauer János könyváros költségével. 1793.

Szaicz Leónak ez a történetírói hajlandósága, sőt — bizonyos jelek szerint — szenvedélye, illetőleg az ebből az érdeklődéséből származott fönti című könyve az, mely bennünket tárgyunk szempontjából érdekel, mert ez adott alkalmat a jeles egri szervitának arra, hogy az *Igaz Magyar*-ban befejezetlenül maradt pedagógiai fejtegetéseket Szent István *Intelmeiről* most már nem a theologiai vitatkozásoknak és harcoknak, hanem a históriának fonalán befejezze s közzé tegye. Hogy ez csak posthumus munkában sikerült neki, láttuk, a dolog érdemből és érdekességéből azonban nem von le semmit.

Annál sajtáságosabb azonban, hogy az *Intelmeknek* ez a pedagógiko-históriai taglalása, éppen úgy, mint az *Igaz Magyar* III. és IV. kötetében megjelent feldolgozása, voltaképpen nagyjából rejtve maradt az utókor tudományos fórumai előtt. Legalább is nem találunk utalást rájuk éppen azokon a helyeken, hol természetszerűen először keresünk útmutatást az *Intelmek* irodalmára vonatkozólag. Sem Békefi Remígnék alapvető dolgozata,² mely bevezetésében az *Intelmeknek* előtte ismeretes kéziratait, kiadásait és fordításait mind felsorolja, nem említi és nem is használja föl fejtegetéseiben Szaicz Leó *Igaz Magyarját* és *Magyar- és Erdély-országnak mind világi, mind egyházi történeteit*, sem Pintér Jenő nem szól róla a magyar irodalomtörténet nagy feldolgozásában, sem ott, hol az *Intelmek* részletes tárgyalásának és iro-

¹ *Magyar és Erdély országnak rövid Ismerete.* Pesten. Lindauer János könyvárosnál. 1791. XVI + 304. lap.

² Békefi Remíg id. műve. Századok. 1901.

dalmának külön fejezetet szentel,¹ sem ott, hol Szaicz Leó működését tárgyalja.²

Pedig mindkettőjüket megelőzően részletesen írt már az *Igaz Magyar*ról általában, s egyes kötetei közül az I-ről és a IV-ről részletesen, Leskó József egy 1898-ban megjelent, Szaicz Leóról szóló nagyobb tanulmányában,³ azonban ő is a nélkül, hogy a III. és IV. kötetnek az *Intelmek* körüli jelentőségét kiemelné vagy csak emlitené is. Mindamellett mégis ő lehetett az, akinek útmutatásai alapján tíz évvel később Nagy Béni, egri cisztercita tanár a Szent Imre emléket akkoriban ért méltatlan támadások elhárítására, apologia gyanánt megírván az egri főgimnázium 1907/8. évi Értesítőjében Szent Imre herceg életét, beleszótta Szent István *Intelmeinek* mindenoldalú tárgyalását s fölhívta a figyelmet — igaz, hogy csak mellesleg, egy rövid mondatban — Szaicz Leó fejtegetéseire, még pedig, bár csak jegyzetben a lap alján, mind az *Igaz Magyar* III. és IV. köteteire, mind az említett történelmi műre. Annál inkább sajnálatos, hogy sem Szaicz Leó feldolgozásairól, sem Nagy Béni dolgozatáról és a benne foglalt kutatásokról Pintér Jenő nagy művének megfelelő fejezeteiben az irodalmi repertorium nem emlékezik meg.

Ideje, hogy az *Intelmek* első pedagógiai feldolgozásáról szóló kutatásaink során szóljunk Szaicz Leó idevágó fejtegetéseinek arról a részéről, mely feldolgozását az *Igaz Magyar*-nak félbemaradt magyarázatain túl teljessé tette. 1793-ban megjelent, fönt idézett című, de részletesen voltaképp csak Szent István korát tárgyaló történeti művének előadása során oly fontosnak tartja az *Intelmeket*, hogy a könyvéhez fűzött, külön címlapú «Toldalék»-ban (mely szerkezeti alkatrész épp úgy hozzátartozni látszik tudós írói technikájához, mint a sok jegyzet a lap alján) egyéb okmányok, pápai bullák és más diplomák latin szövege után XI. történeti okmány gya-

¹ Pintér Jenő *Magyar Irodalomtörténete*. Tudományos rendszerezés. I. köt. Budapest. 1930. 146—151. lap.

² U. a. IV. köt. Budapest. 1931. 186—188. I. és 195—196. lap.

³ Leskó József: *Szaicz Leó, a katolikus újságírás magyar úttörője*. Budapest. 1898.

nánt itt is közli az *Intelmek* latin szövegét *Monita S. Stephani Regis ad Filium suum S. Emericum* címmel. A könyvnek XXXI. fejezetében (a 180—201. lapokon) pedig cikkelyről cikkelyre menve feldolgozza az *Intelmek*nek mind a tíz pontját, az I—III. cikkely feldolgozásánál itt-ott célozva az *Igaz Magyar*nak III. és IV. részében már kifejtettekre s természetesen, rendes szokása szerint bőven kísérve fejtegetéseit, ezúttal nem a lap alján, hanem az elbeszélő szöveg után, a «Toldalék»-ot megelőzően elhelyezett bő «jegyzések»-kel.

Az *Intelmek*nek ebben a teljes feldolgozásában csak a IV—X. cikkelyek tárgyalása új anyag. Az írásműnek általános pedagógiai értékelése után, melyet Szaicz Leó egyébként az *Igaz Magyar* III. kötetének előljáró beszédében részletesebben kifejtett, most szóban levő könyvének I—III. intelmi cikkelyekkel foglalkozó néhány lapja röviden összefoglalja azt, amit e voltaképpen vallási tartalmú pontokról az *Igaz Magyar*nak III. és IV. részében már elmondott, a magyarázatok lényegét azonban mindegyikre nézve megtaláljuk itt is.

Fejtegetéseinek lényege a következő :

Az I. cikkely, vagyis a szent király első intése a *katholika hitnek megtartásáról* Szaicz Leó szerint azt mondja, hogy a magyar királynak mindenkor igaz, hithű katolikusként kell lennie, amit az 1723-ik évi törvény (mi utódok *pragmatica* sanctiónak nevezzük) szintén megerősített. Ezt köti lelkére fiának is Szent István, mint első életprincipiumot, a katolikus hit főbb ágazatainak felsorolásával s a Szentháromságtagadóktól való óvakodás szükségességének kifejezésével.

Az *anyaszentegyházról és az egyházi rendnek megtartásáról* szóló II. cikkely pedagógiai magyarázatához bevezetőül megjegyzi tudós szervitánk, hogy ez az intés igen megegyezik az elsővel. A szent király szívére köti benne fiának, «hogy nagy szorgalmatossággal s buzgósággal azon emberkedjék a magyar kereszténység megszilárdításában, hogy az Anyaszentegyház napról-napra inkább gyarapodjék, boldoguljon, mint csonkuljon». Szaicz Leó itt jónak látja bevonni magyarázatába Szent István egyéb törvényeinek vonatkozásait is keresztény pedagógiai célzatának megerősítésére.

A püspöki névről és a püspököknek adandó tiszteletről

szóló III. cikkely magyarázatánál is elmondja, a maga szavaival bővebben kifejtve, az intés tartalmát, majd a nemzet multjából vett történeti példákkal igazolja a benne foglalt királyi útmutatásokat. «Szent István idejétől fogva az ő igaz fiaitól az Egyházi Rend mindenkor nagy becsületben, tiszteletben tartatott s az Ország Rendei közzül elsőnek tartatott s az Ország Gyűléseiben is az első hely mindenkor neki engedtetett». Ennek további kifejtésében azután saját korának egyházpolitikai küzdelmeire is bőven céloz és — nem tagadván meg harcias szellemét ebben a voltaképpen tárgyilagosságot igénylő történeti művében sem — a katolikus egyház ellenfeleivel szemben a gúny fegyvereivel is szorgalmasan él.

Ettől a ponttól kezdve, mikor theologiai és történelmi alapon álló lelkes pedagógus magyarázónk áttér a *főrendeknek méltó tiszteletéről* szóló IV. cikkelynek fejtegetésével az *Intelmek* inkább világi tárgyú pontjainak a «jegyzések»-ben törvények és egyéb közjogi iratok hosszas idézésével bőven megtűzdelt magyarázatára, most már tőle addig írásban másutt ki nem fejtett eszmék következnek. Érdekes ezek között az a felfogása, mellyel más ellentétes, XVIII. századi aufklárista felfogásokkal szemben — erős őstörténeti érzékkel és bizonyos keresztény demokráciával — a magyar nemességet és ősi jogaiknak eredetét is Szent Istvánnál régibb időből származtatja, mert «bizonyos Magyarország Történeteiből és Törvényeiből,» — úgymond — «hogy nem annyira a Magyar Nemesség az ő eredetét s az ő régi szabadságát a királyi méltóságnak, mintsem inkább a királyi méltóság az ő eredetét a Nemességnek s a Nemesek szabad választásának köszönheti». A Szent István-rajongó Szaicz Leónak ez a történeti tárgyilagossága szerfölött tiszteletreméltó.

A békeeséges türesnek megtartásáról és az igazságnak kiszolgáltatásáról szóló V. intelem pedagógiai magyarázatánál már a nemcsak szorosabban vett királyi, hanem egyben emberi erényekről, a harag, kevélység és irigység nélküli, békeeséges, alázatos, szelíd emberi szív értékeiről s ezek jutalmáról, a közszeretetről szóló etikai tanítást látja meg Szaicz Leó s kíséri nemzeti történelmünk idevágó pozitív s negatív példáival, így Péter, Szent István közvetlen utóda sorsának el-

rettentő s Mária Terézia és az akkor már szintén néhai II. Lipót közkedveltségének vonzó tanulságaival.

Ezután rátér a már akkor, a XVIII. század végén is érdekes, de voltaképpen halálosan komoly tárgyúvá csak a XIX. és XX. században vált intellemmnek, a *jövevényeknek befogadásáról és az idegeneknek táplálásáról*, vagyis, mai szóval élve, a külföldi kultúrkapcsolatokról szóló VI. cikkelynek magyarázatára. Fölismeri ez intellemm fontosságát az uralkodói hivatásra készülő trónörökös politikai érzékének és érzületének nevelésében, — a nélkül, hogy a benne foglalt elv veszedelmeire gondolna — mikor párhuzamba állítja s egyenlő értékűnek jelzi azokkal az intellemmekkel, melyek az anyaszentegyházra vonatkoztak. «Magyarországnak idegen Nemzetek által való *impopulálásáról*, vagyis Magyarul: megnépesítéséről s bővítéséről» szólván, megállapítja Szent István királynak szerinte nagy politikai előrelátását s bölcs gondoskodását. Egyben pedig, ismét saját kora viszonyait is belevegyítve magyarázataiba, polemizál egy névszerint is megnevezett német származású jogtudóssal, Grossingerrel, ki «az egész világ előtt veszett nevéket költi a Magyaroknak azért, hogy Szent Istvánnak intése ellen oly szörnyű gyűlölésséggel s égbekiáltó hálátlansággal viseltetnek a külső nemzetekhez» s evvel a képtelenséggel szemben egy régibb, *Magyar- és Erdélyországnak rövid ismerete* (1791) c. munkájának ötödik fejezetében már előadott cáfolatra utalja őt. Szaicz Leó felfogása az *Intellemmeknek* erre a pontjára nézve mindenesetre érdekes adalék «az egynyelvű és egyerkölcsű ország gyenge és romlandó» voltáról szóló szentistváni vitás elvnek ma is aktuális kérdéséhez.

A továbbiak során a *tanácsnak nagy voltáról*, vagyis a tanácsadókról, mai szóval: az ifjabbak parlamentjéről s az idősebbek testületéről, a senatusról, a felsőházzról szóló VII. intellemm pedagógiai magyarázatára tér át a jeles egri szervita író s valóban ma is időszerű és megszívlelendő elveket talál Szent István idetartozó nevelői gondolatai között. Jól, magyarán fogalmazza át magának a VII. intellemm latin szövegét, amennyiben úgy érti a benne foglaltakat, hogy a szent király arról elmélkedik itt, «minémű tulajdonságokkal felruházott férfiakat kellessék Tanácsosoknak választani, úgy mint bölcs,

tudós és jámbor öregeket, nem pedig idétlen, *éretlen* eszű szeles ifjakat, jóllehet az ifjakat sem kell teljességgel a Tanácsbul kirekeszteni». Ez intelem lényegének megállapításánál, pedagógiai tanulságának levonásánál, éppen fontossága tudatában nem sajnálja a szót Szaicz Leó, mert a szentistváni szövegben szereplő, bölcs Salamontól és Dávidtól származó idézeteken túl még maga is ad hozzá glosszáként néhány példát a hamis és haszontalan tanácsosok káros voltáról, egyet, Roboám királyét, az ó-testamentomból, másikat, Salamon magyar királyét, nemzetünk történetéből.

Az *Intelme*k VIII. cikkelye e címet viseli: *Hogy a Fiaknak engedelmeskedniök kell az ő Szüleiknek, és az ő eleiket követniök.* Ez a pont a tradíció jelentőségét fejezi ki, amit Szaicz Leó magyarázatai még világosabbá tesznek. Egyben a legszebb és legemberibb erénynek, a szülők iránti engedelmességnek, tiszteletnek és hálának dícséretét tartalmazza. Ez már valóban nevelői feladat, ezeknek az erényeknek meggyökereztetése az ifjú lélekben, nem tekintve azt a nevezetes szerepet, mely a hagyomány tiszteletének az országok fenntartásában osztályrészül jut, komoly nevelői célt jelent. Tudós magyarázónk, a tüzes lelkű magyar szervita hazafi egyrészt fájdalmas nagy sóhajjal s ma is időszerű jámbor óhajtással, másrészt kemény visszavágással fejezi be ennek a pontnak pedagógiai taglalását: «Ó, bár Szent Istvánnak ezen intését, mely az ő Dekrétomi I. könyvének» — értsd: az *Intelme*knek — «VIII. Tzikkelyében foglaltatik, mind a Magyarok Királyai, mind magok a Magyarok mindenkor szentül megtartották volna! — De jaj mit mondjak itt azokrul a régibb és *mostani elfajult Magyarok*rul, kik Sz. István intéseitül s nyomdokitul mind az Egyházi, mind a Világi dolgokban oly messze elpatkoltak? — Szóljak-e azokrul még egyszer? — De talán az is elég már, amit a régibb, s mostani Sz. István-tagadókrul másszor mondtam, kivált minthogy némellyek csaknem azért is bétörték a fejemet, legalább szóval, *s lármával, melly nem hallik mennyországba*». Így végzi Szaicz Leó harcias módon, Pázmány késői utódához illően szúrós szóval, élesen csengő végakkorddal e pont körüli fejtegetéseit.

Az *Intelme*k IX. cikkelyét, melynek tárgya: *Hogy imád-*

kozni kell és miképpen, és a X-et, mely a kegyességről, irgalmasságról s a többi jóságokról, szóval a királyi, de egyúttal emberi fő erényekről szól, már csak rövid magyarázatokkal kíséri buzgó tudósunk, mert hiszen azok világosságukkal, gondolataiknak tételszerű fogalmazásával önmagukért szólnak s bővebb magyarázat nélkül is megérthetők. Csak annyit állapít meg róluk, hogy ezekkel a szent király fiához intézett *Intelmei* befejezéséül ismét a vallási és valláserkölcsi nevelés területére tér vissza s érvényesülésükkel Szent Imre lelki világában olyan alapérzület alakulhatott ki, melynek segítségével, királyi atyjának reménye szerint, e földön is boldogul fog országolhatni és a mennyeknek országába is eljuthat.

Éppen ezek az utolsó megjegyzései bizonyítják legjobban Szaicz Leó nagy pedagógiai érzékét és fogékonyságát az *Institutio Morum* magyarázásában, mert látnivaló belőlük, hogy jól megérezte s megértette a kettős célt, mely Imre herceg földi s mennyei jövendőjére, e kettős boldogulásra nézve az *Intelmek* szerzője, illetőleg sugalmazója, a szent király előtt lebegett s e kettős célt a legtalálóbban kifejezésre is juttatta. Ily módon fejtegetéseinek első sorban óhajtott pedagógiai jellegét is biztosította.

Egy bizonyos, az, hogy Szaicz Leó az *Intelmeknek* e gondos, sokoldalú, történeti, theologiai és etikai parafrázisával, mely a nagyjelentőségű pedagógiai emlékek napjainkig is legbővebb, egész könyvet kitevő tudós magyarázata — annak ellenére, hogy idevágó írásai mind máig voltaképpen véka alá rejtett világosság maradtak — mindenesetre kitűnő előmunkálatot végzett számunkra, az utókor részére, melynek most már módjában van jobban és több oldalról megismerni s valódi jelentősége szerint értékelni a XI. századnak e jeles irodalmi és pedagógiai alkotását és Szaicz Leó feldolgozásának segítségével megállapítani, hogy sem politikailag, sem társadalmilag időszerűbb nevelői emlékiratot ezidőszert egyet sem ismerünk.

Ez legyen maguknak az *Intelmeknek* pedagógiai szempontból való hosszas elhanyagoltatásukért és Szaicz Leónak is a meg nem érdemelt feledésért méltó elégtétel az utókor részéről.

A HÁZASSÁGI MEGEGYEZÉSEK TULAJDONKÉPENI SZÁMSZERŰ HATÁSA.

Magyarországon régtől fogva nagy volt a vallási keveredtség. Még a reformáció előtt sem volt Magyarország népessége egységes vallási tekintetben, mert a kereszténység felvételekor a kelet és nyugat határán lévő Magyarország nem tudott kitérni a keleti egyház hatása alól s határozott nyomok vannak arra, hogy a magyarság keresztény hitre térítésében nemcsak a nyugati, hanem a keleti keresztény egyház is résztvett. Történetíróink valószínűnek tartják azt, hogy a mai görög katolikus és görög keleti magyarságnak csak egy része vált magyarrá oláhokból, szerbekből és ruténekből, a többi azoktól a magyaroktól származik, akik annak idején a kereszténységet a keleti egyháztól vették fel. Már a középkorban is voltak tehát Magyarországnak magyar és idegen nyelvű nem katolikus lakói: eleinte a bolgárok és görögök, később a keleti és déli részekre beszivárgó oláhok és rácok. A betelepített besenyők és kúnok sokáig pogányságban éltek s véglegesen csak Nagy Lajos térítette meg őket. Voltak azonkívül a középkorban mohamedán vallásúak is Magyarország területén, az ú. n. izmaeliták, keletről jött, többnyire bolgár nyelvű kereskedők. Zsidók pedig minden időben találtak Magyarországon területén. A reformációig ez a helyzet annyiban változhatott, hogy a nyugati egyház megerősödött a görög keleti magyarság nagy részének beolvasztása útján; viszont a keleti egyház is folyton kapott pótlást a török nyomás elől Magyarországra menekülő oláh és rác elemek, északkeleten pedig a beköltözött rutének révén. Ezeknek a keleti vallású népeknek a túlnyomó többsége meg is maradt a maga vallásán a reformáció után is, mert a reformáció csak a nyugati egyházat szakította többfelé, még pedig, a nemzeteket tekin-

kintve, a magyarokat, németeket és tótokat osztotta meg, a horvátokat alig érintette. A reformáció óta a katolikus és a görög keleti egyházon kívül új vallásfelekezetek keletkeztek és bontották meg Magyarország lakosságának addig elég egységesnek mutatkozó képét. Volt idő, mikor a protestánsok többségben voltak, később azonban az ellenreformáció folytán a katolikusság tért nyert és elvesztett pozíciójának jó részét visszahódította. Elősegítette ezt a XVIII. században a túlnyomóan katolikus németységnek a betelepítése, azonkívül a katolikus magyarságnak a reformátusokénál már akkor mutatkozó nagyobb arányú szaporodása, végül az a körülmény is, hogy a katolikus magyarságnak több módja és alkalma volt arra, hogy ugyanolyan vallású idegen, főképp német, tót és horvát nyelvűeket is beolvasszon, ami a fajkeveredés folytán a szaporodásra is kedvező hatást gyakorolt.

A XVII. század végétől kezdve az ellenreformáció a görög keleti egyházat is megbontotta. A ruténeket teljesen, az oláhokat pedig nagyrészen (a nyelvterület északi részén) visszatérítette a katolikus egyházba azzal az engedménnyel, hogy görög szertartásukat és nemzeti egyházi nyelvüket megtarthatták. Így keletkezett a görög katolikus egyház, amelynek hívei ugyan hitelvek tekintetében nem különböznek a római katolikusoktól, de egyházi kormányzat és szertartás tekintetében, azonkívül statisztikai szempontból is, külön vallásfelekezetnek számítanak.

A XIX. század folyamán már nem tudunk tömeges átterésekről. Magyarország kevert vallási képe ebben az időben már megállapodott s azóta az egyes felekezetek állományában csak olyan változások történtek, amelyek az egyes vallásfelekezetek híveinek különböző szaporodási viszonyai, különböző mértékű kivándorlása, helyileg pedig a belső vándorlások nagysága és iránya folytán állottak elő. Az egyes vallásfelekezetek keveredése szempontjából bennünket éppen ezek a belső vándorlások érdekelnek leginkább. Ha a vallásfelekezetek országos száma az idők folyamán nem is változott nagyon lényegesen, a belső vándorlások következtében a helyi, vagyis községenkénti és városonkénti keveredés lett mindig nagyobb és nagyobb. Régebben a «cuius regio, illius

religio» elve alapján egy-egy községnek vagy vidéknek a lakossága ugyanahhoz a valláshoz tartozott s inkább csak a városokban volt többféle vallásfelekezet található. A belső vándorlások következtében ez a helyzet gyökeresen megváltozott; az egyes vallásokhoz kizárólagosan tartozó községek vegyesekké lettek, erős vallási kisebbségeket kaptak, sőt sok esetben az eredetileg kizárólagos vagy túlnyomó többségű felekezet többségét is elveszítette. Ez a folyamat azonban nem minden vallásnak járt egyforma nyereségével vagy veszteségével. Általában meg lehet figyelni, hogy ott, ahol katolikus többség volt, az rendszeren meg is tartotta a többséget, ha más felekezetek ott erősödő kisebbségekké alakultak is. Ellenben a protestáns és görög keleti többségű városok és községek sokkal nagyobb mértékben megteltek katolikus kisebbségekkel, sőt elég számos példa van arra is, hogy a katolikus vallásúak ezeken a régebben protestáns vagy görög keleti jellegű helyeken idővel többségbe jutottak. A katolikus egyház ezt annak köszönheti, hogy hívei szaporábbak, nagyobb propagatív képességűek, és így a belső vándorlásból is jobban kiveszik részüket.

Természetesen ilyen viszonyok mellett s a különböző vallásúaknak mind sűrűbbé váló együttélése folytán a vegyes házasságok száma mindig nagyobb és nagyobb lesz Magyarországon. Egészen tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy a vegyes házasságoknak a szaporodását nem a polgári házasság behozatala idézte elő. A polgári házasság előtt is lehetséges volt a házasságkötés a keresztény felekezetek között, a polgári házasság legfeljebb csak azzal szaporította a vegyes házasságok számát, hogy lehetővé tette a keresztény-zsidó házasságkötéseket is. Ez utóbbiaknak a száma azonban nem olyan nagy még ma sem, hogy ebben a tekintetben lényeges változást hozhatott volna. A vegyes házasságok számának növekvése bekövetkezett volna akkor is, ha a polgári házasságot nem hozták volna be, mert az egyes vallásfelekezetek keveredése maga is automatikusan növelte volna és növeli is a vegyes házasságok számát. Legfőbb bizonyíték erre az, hogy már a polgári házasság behozatala előtt is, amikor csak a keresztény felekezetek házasodhattak össze, szaporodtak a vegyes

házasságok. Az 1877—1880. évek átlagában ugyanis a vegyes házasságok aránya 7·5% volt, 1881—1885-ben 8·2, 1886—1890-ben 8·9, 1891—1895-ben 9·1%. A keresztény-zsidó házasságok legfeljebb 0·3—0·4-del növelték a vegyes házasságok arányszámát, a többi növekvést az addig is tapasztalt fejlődési irány hozta magával, de még így is a polgári házasság behozatala után 10 évvel is (1905-ben) csak 11·9% volt a vegyes házasságok aránya. A polgári házasság legfeljebb csak abban az esetben növelhette volna a vegyes házasságok számát, ha a lakosság teljes vallási közömbösségben élne és nem törődne azzal, hogy a polgárilag megkötött házasságot egyházilag is megáldassa. Már pedig ez az eset nem forog fenn, amint azt egy tanulmányomban beigazoltam, ahol kimutattam, hogy a polgári házasságok 90%-ában ma is megtörténik az egyházi esketés is.¹

A mi viszonyaink között tehát a vegyes házasságokkal s még inkább azoknak jövőbeli szaporodásával feltétlenül számolnunk kell. Ezzel mindenki tisztában van, mert azokat megszüntetni, sőt még korlátozni sem lehet. Ez statisztikai törvényszerűség, amely a vallásfelekezetek keveredtségéből és együtt lakásából folyik; ott, ahol ehhez a keveredtséghez még nyelvi egység is járul, még kevésbé lehet a vegyes házasságok szaporodásának útját állni.

A vegyes házasságok száma tehát állandóan növekszik, s minthogy a mai Magyarországon a vallási keveredtség még nagyobb, mint a történeti Magyarországon volt és e mellett az ország nemzetiségileg sokkal egységesebb, a vegyes házasságok aránya ezen a területen még nagyobb, mint a régin volt. Ami pedig a gyermekek vallására vonatkozó megegyezéseket illeti, ezek a megegyezések is állandóan szaporodnak, és azok az esetek, amelyekben a házasuló felek ilyen megegyezéseket kötnek, mindig nagyobb arányát teszik a vegyes házasságoknak. Az a jelenség is bizonyos mértékig állandó jellegű, hogy a megegyezések általában több esetben szólnak az anyára, mint az apára javára. Kívánatos volna, hogy a megegyezések még több esetben szóljanak az anyára javára,

¹ L. *Magyar Statisztikai Szemle* 1935. 87. lap.

aki mégis csak közelebb áll a gyermekhez és nagyobb befolyást gyakorolhat a gyermek nevelésére s fejlődési körülményeire. Az idevonatkozó több éves átlagokat az alábbi táblában foglaltuk össze :

1. A vegyes házasságok és a házassági megegyezések alakulása az 1896—1935. években.

Év	A vegyes házasságok száma	Az összes házasságkötések %-ában	Megegyezés létesült		Ebből az anya javára	
			szám szerint	%	szám szerint	%
a) Régi Magyarország.						
Átlag						
1896—1900	15,283	11·1	2,960	19·4	1,564	52·8
1901—1905	17,157	11·6	4,110	24·0	2,220	54·0
1906—1910	20,768	12·8	5,773	27·8	3,131	54·2
1911—1914	22,440	14·0	6,163	27·5	3,409	55·3
1915—1918	15,890	19·5	3,667	23·1	2,135	58·2
b) Mai Magyarország.						
1919—1920	21,423	15·7	7,178	33·5	4,607	64·2
1921—1925	16,253	19·9	6,195	38·1	3,840	62·0
1926—1930	15,837	20·3	6,628	41·8	3,979	60·0
1931—1935	16,064	21·4	7,280	45·3	4,315	59·3

A polgári házasság behozatalát követő első évötödében a vallásilag vegyes házasságok aránya 11·1% volt; ez az arányszám a világháborúig felemelkedett 14·0%-ra. Megjegyzendő, hogy itt a vegyes házasságok közé vannak számítva a római katolikusok és görög katolikusok között kötött házasságok is, holott ezek egyházi tekintetben tulajdonképpen nem is nevezhetők vegyes házasságoknak. Ezeknek a házasságoknak az esetében tudvalevőleg megegyezés sem létesülhet, mert a születendő gyermekek szabályszerűen mindig az apa szertartását követik. A megegyezések mégis az összes házasságokhoz vannak viszonyítva; ha azonban a római katolikusok és görög katolikusok közt kötött házasságokat a vegyes házasságokból leszámítanók, a megegyezések aránya természetesen nagyobb lenne az itt kimutatottnál. A százalékokat ez a kihagyás kb. 3—4-gyel emelné.

Visszatérve a vegyes házasságokra, a háború mozgalmas éveit alatti a vegyes házasságok aránya hirtelen felszökött még a régi területen is 19·5%-ra, aminek az oka részint az

volt, hogy a kevertebb lakosságú városok népességéből kevesebben voltak katonai szolgálatban, mint az inkább egységesebb lakosságú falvakból, másrészt valószínű, hogy a belső vándorlások is, akár önkéntesek voltak ezek a vándorlások, akár katonai vagy más kényszerűségből mentek végbe, sokkal nagyobb tömegeket mozgattak meg, mint békeidőkben. A háború utáni két esztendőben viszont, amikor az elmaradt házasságokat kötötték meg, főképp a falu népe házasodott; a frontokról visszakerült katonák tömegesen nősültek. Ez a körülmény nyomhatta le a vegyes házasságok arányát, amihez még hozzájárult az, hogy a kommunizmus alatt kötött házasságok egy részénél, különösen Budapesten, nem írták be az anyakönyvbe a vallást. A statisztika sok ismeretlent mutat ki, és éppen az ismeretlenek között lehetnek nagyobb számmal vegyes házasságok. A további évek adatai már normálisaknak tekinthetők, az 1921—1925. évek átlagában 19·9% volt a vegyes házasságok aránya a mai területen, a következő évtizedekben 20·3, majd 21·4%. Az arányszám tehát fokozatosan növekszik, s ma már minden ötödik házasság vallásilag vegyes.

Ami a megegyezéseket illeti, a polgári házasság adta lehetőséget eleinte csak kevéssé használták ki, az első öt évi átlag szerint 1896—1900-ban a vegyes házasságok 19·4%-ában létesült megegyezés. A következő évtizedben az arányszám felment 24·0%-ra, majd a későbbi évtizedben 27·8%-ra, ahol körülbelül megállapodott, a háborús években azonban ismét leszállt 23·1%-ra. A mai területen a megegyezések aránya jóval magasabb. A háború utáni első két évben 33·5%, ami azóta fokozatosan felment 45·3%-ra, sőt 1935-ben már majdnem elérte a 48%-ot (47·9). Ha a római és görög katolikusok között kötött házasságokat nem számítjuk, akkor a megegyezések aránya 1931—35-ben 49·5%, az utolsó tárgyalt évben, 1935-ben pedig már 52·2%. Mondhatjuk tehát, hogy ma már a vegyes házasságok több mint felében megegyezés létesül a gyermekek vallására nézve.

A régi terület adatai szerint az anya javára történő megegyezések aránya eleinte 52·8% volt, ami fokozatosan felment a világháború idejében 58·2%-ra. A mai területen

viszont, bár eleinte jóval nagyobb százalék esett az anya vallása javára, mint a régi területen, mégis az arányszám most fokozatosan kisebb lesz, pedig — amint már fentebb említettük — kívánatos volna, hogy tovább emelkedjék.

Ezekben az adatokban csak általános képet akartunk nyújtani a vegyes házasságok számának és arányának növekedéséről, a megegyezések alakulásáról. Kérdés most már, hogy ezek a házassági megegyezések milyen irányokban történnek, és milyen haszonnal vagy kárral járnak az egyes vallásfelekezetekre nézve. A szokásos számítás az, amit a *Statisztikai Évkönyvek*ben állandóan közölnek is, hogy minden kombinációban megállapítják a megegyezéses házasságkötések számát, a számot felezik, és amennyiben az egyik felekezet javára több megegyezés történik a megegyezések felénél, az az illető felekezetnek a nyeresége, ugyanannyi természetesen a másik felekezetnek a vesztesége. A feltevés t. i. az, hogy megegyezés esetén a vegyes házasság tulajdonképpen egyező vallásúak házasságává válik, mert a gyermekek éppen úgy egy vallásban neveltetnek, mint egyező vallású szülők esetében. Ha a megegyezések száma páratlan szám, akkor a felezések folytán tört áll elő, azért szerepelnek a nyereség és veszteség rovatában tört számok.

A továbbiakban csak a jelenlegi négy fő vallásfelekezetre vonatkozólag állítottuk össze az idevonatkozó adatokat, mert ezek majdnem kimerítik Csonka-Magyarország mai lakosságának számát (97%-ban). Tömegüknél fogva talán érdemes lett volna még a görög katolikusokra is kiterjeszkedni, de minthogy a görög katolikusok éppen a római katolikusokkal kötnek legsűrűbben házasságot, amely esetben pedig megegyezés amúgy sem lehetséges, ez a tanulmány pedig éppen a megegyezések hatását kívánja kutatni, a görög katolikus adatait elhagyhatónak' véltük. Annyit mindenesetre megemlíthetünk; hogy a görög katolikusoknak majdnem állandó (de nem jelentékeny) nyeresége van a többi, különösen a református felekezettel szemben.

Ami most már az ily módon kiszámított nyereséget vagy veszteséget illeti, az adatok szintén több évi átlagban a következők :

2. A házassági megegyezésekből a főbb vallásfelekezetekre eső nyereségek vagy veszteségek az 1896—1935. évben.

Év	A r. kat. vallásra eső nyereség	A ref. nyereség (+)	Az ág. h. ev. v. veszteség (—)	Az izr.
a) Régi Magyarország.				
Átlag				
1896—1900	.... +560.2	—248.4	—205.9	—38.5
1901—1905	.... +605.8	—242.5	—217.8	—36.0
1906—1910	.... +652.4	—192.3	—249.2	—53.1
1911—1914	.... +557.1	— 69.2	—241.7	—52.0
1915—1918	.... +459.6	—146.7	—135.9	—48.0
b) Mai Magyarország.				
1919—1920	.... +565.5	—156.2	—247.0	—72.5
1921—1925	.... +298.0	+ 20.4	—153.7	—60.5
1926—1930	.... +251.5	+ 19.1	—137.7	—55.0
1931—1935	.... +387.8	— 68.7	—174.3	—83.9

Látható, hogy a régi területen kizárólag csak a római katolikusoknak volt nyereségük a megegyezésekből, a többi három felekezet állandóan veszteséget szenvedett ezen az úton. A római katolikusok nyeresége 500—600 körül mozgott öt évi átlagokban s az egyes évek adatai is csak kevés-
 sel térnek el ezektől az átlagoktól. Mindenesetre meg lehet állapítani azt a folyamatot, hogy az 1906—1910. évig a római katolikusok nyeresége növekedett, onnan kezdve csökkent, különösen a háborús években. A reformátusok vesztesége eleinte nagyobb volt, mint az ágostaiaké, később az utóbbiak mutattak fel nagyobb veszteséget, bár számuk kisebb volt a reformátusokénál és ennek folytán a vegyes házasságok száma is alacsonyabb volt legalább is számszerűleg, mint amit a reformátusoknál tapasztaltunk. Az izraeliták vesztesége a megegyezések folytán nem volt nagy, 40—50 körül mozgott átlagosan annak ellenére, hogy a keresztény-zsidó házasságok esetében a megegyezések 80—90%-ban a keresztény fél javára szóltak. De minthogy számszerűen kevés volt ilyen vegyes házasság és megegyezést is ritkábban kötöttek a keresztény-zsidó házasságok esetében, az izraeliták vesztesége ezen a réven sohasem volt számottevő.

A háború után a mai területen némileg megváltozott a helyzet részint a vallásfelekezetek egymás közti arányának módosulása következtében, részint azért, mert a vegyes há-

zasságok száma és a megegyezések száma is kisebb lett, bár mindkettőnek az aránya, amint az 1. táblán látjuk, feljebb ment. Az első két év rendellenes számait nem tekintve, a római katolikusok nyeresége több évi átlagban 300 körül állapodott meg, csak az utóbbi években közeledett a 400-hoz. Érdekesek a reformátusokra vonatkozó adatok. A háború utáni első években még 156 volt a veszteségük a megegyezések folytán. Ezután a reformátusok körében is erősebb visszahatás keletkezett abban az irányban, hogy a mérleget a maguk javára fordítsák, aminek meg is volt az eredménye, mert a következő két évtizedben már nyereséget tudtak felmutatni, ha nem is jelentékenyt. Ha az egyes évek adatait nézzük, 1921-től egészen 1928-ig minden esztendőben nyereségük volt a megegyezésekből, sőt ez a nyereség 1927-ben 104·5-re ment fel, ugyanakkor a római katolikusok nyeresége 148 volt. 1929 óta a reformátusoknak a megegyezésekből újra állandó veszteségük van, amely meglehetősen egyenetlen: 19·5 és 98·0 között váltakozik. Az utolsó öt évben pedig átlag 68·7-et tett ki.

Szám szerint aránylag jóval nagyobb s a mellett meglehetősen egyenetlen veszteségük van az ágostai h. evangélikusoknak. Az utolsó három évtizedben 150 körül mozgott. Tekintve, hogy most a mai területen félannyi ágostai sincsen, mint a régi területen, ez a veszteség érzékenyebben érinti a vallásfelekezetet.

Hasonló a helyzet az izraelitáknál, akiknek száma szintén csak félannyi, mint a régi területen volt, de számszerű veszteségük a megegyezések folytán határozottan növekedett, s az utolsó évben, 1935-ben veszteségük már 124·5-et ért el, ami már közel jár a hasonló számú evangélikusoknak ugyanakkor tapasztalt veszteségéhez (160). A mai helyzet tehát az utolsó öt év átlaga szerint az, hogy csak a római katolikusoknak van nyereségük a megegyezésekből, s ezzel a nyereséggel szemben a veszteség leginkább az ágostaiak részén van, utánuk következnek az izraeliták és legkevesebbet vesztenek a reformátusok szám szerint is és különösen akkor, ha a veszteséget a másik két felekezetnél jóval nagyobb létszámukhoz viszonyítjuk.

Ezek a számok, amelyeket eddig felsoroltunk, tisztán csak elméletiek, mert azt mutatják, hogy a megegyezések folytán hány új házasság vált tulajdonképpen vallásilag egyező házassággá. Azok ugyanis, akik beleegyeztek abba, hogy gyermekük a másik fél vallásában neveltessék, akként tekintendők, mintha áttértek volna házastársuk vallására. Saját vallásfelekezetüket ők már nem szaporíthatják, mert a házasságból származó mindkét nemű gyermekek a másik házastárs vallásának javára esnek. A nyereségekre és veszteségekre vonatkozó számokat tehát ilyen értelemben kell felfogni. Ahhoz, hogy a megegyezések hatását pontosan megmérjük, nem elegendő ezeknek a számoknak az ismerete. A valódi mérleget az mutatja, hogy ezekből a megegyezéssel házasságokból tényleg hány gyermek születik és éppen a megegyezések folytán milyen mértékben változik meg ezeknek a gyermekeknek a vallása. A következő számítási móddal juthatunk ehhez az eredményhez. A népmozgalmi közlemények kimutatják az élve született gyermekeket a saját vallásuk szerint, tehát amennyiben egyező házasságból születtek, a szülők vallása szerint, a megegyezéssel házasságból születetteket pedig a szerint, hogy a megegyezés melyik házaspár vallása javára történt. Ez tehát a született gyermekek vallásának tényleges állapota. Ezzel szemben azonban kimutatják a népmozgalmi közlemények, hogy mennyi az élve születettek száma az apa és az anya vallása szerint minden kombinációban s a mellett a gyermekek neme szerint is részletezve. Már most, ha feltételezzük azt, hogy megegyezések egyáltalán nincsenek, vagy nem is lehetségesek, akkor minden kombinációban a fiúgyermekek az apa, a leánygyermekek pedig az anya vallását követnék. Ha ilyen módon kiszámítjuk azt, hogy megegyezések nem léte esetén mennyi lenne például a római katolikus vallású élveszületett, vagyis vesszük a római katolikus apák fiúgyermekeit és hozzá a római katolikus anyák leánygyermekeit, megkapjuk azt a számot, amely a római katolikus élve születettek számát mutatná abban az esetben, ha megegyezések egyáltalán nem volnának. Ha pedig most az így kijövő számmal szembeállítjuk azt a számot, amely az élve született római katolikus gyermekek valóságos

számát mutatja, vagyis azt, amely a gyermekek tényleges vallása alapján jön ki, akkor a két szám különbözete világosan mutatja a megegyezések hatását. Egy példával világítjuk meg ezt az eljárást. 1935-ben római katolikus apától élve született 58,196 fiúgyermek (tekintet nélkül arra, hogy a házasság egyező vagy vegyes volt). Ugyancsak római katolikus anyától élve született 55,235 leánygyermek, a két szám együttes összege 113,431. Ha a megegyezések nem volnának, az élve szülött törvényes gyermekek között ennyi római katolikus gyermeknek kellene lenni. Ezzel szemben ugyanabban az évben, a gyermek tényleges vallása alapján 114,280 élve született római katolikus gyermeket mutat ki a statisztika. A két szám (114,280 — 113,431) különbözete 849, ennyivel több tehát a római katolikus gyermekek száma, mint amennyi a szülők vallása alapján lehetne. A különbözet (849) tehát a római katolikusok tényleges nyeresége egy év alatt a megegyezések révén. Ugyanilyen módon kiszámítva pl. a református gyermekek számát ugyanabban az évben, a szülők vallása alapján, 37,369 református gyermeket kapunk, ezzel szemben tényleg van az élve szülöttek között 37,003 református gyermek, a két szám különbözete 366, s minthogy ebben az esetben a tényleges szám a kisebb, ez a 366 gyermek a reformátusok valóságos vesztesége.

Az ismertetett számítás 1896-tól minden egyes évről ily módon megtörtént, s ennek az eredményét mutatja több éves átlagokban a következő 3. sz. tábla :

3. A főbb vallásfelekezetek nyeresége vagy vesztesége a törvényes élveszülöttekből a házassági megegyezések folytán az 1896—1935. évben.

Év	A r. kat. vallásra eső	A ref. nyereség (+)	Az ág. h. ev. v. veszteség (—)	Az izr.
a) Régi Magyarország.				
1896—1900	..... + 553	—224	—220	—42
1901—1905	..... + 1043	—398	—430	—60
1906—1910	..... + 1340	—426	—524	—81
1911—1914	..... + 1550	—420	—572	—80
1915—1918	..... + 953	—270	—348	—56

Év	A r. kat. vallásra eső nyereség (+)	A ref.	Az ág. h. ev. v. veszteség (-)	Az izi.
b) <i>Mai Magyarország.</i>				
Átlag				
1919—1920	+ 871	—304	—389	—74
1921—1925	+ 912	—207	—418	—60
1926—1930	+ 741	—141	—382	—71
1931—1935	+ 708	—174	—364	—72

Az előbbi elméleti jellegű táblával szemben ez a táblázat mutatja a megegyezések valódi hatását és eredményét. A táblából levonható tanulságok a következők: Tény az, hogy a megegyezésekből mind Magyarország régi területén, mind a mai területen csupán a római katolikusoknak van nyereségük, míg a többi három vallásfelekezet kivétel nélkül minden időben — legalább is átlagokat tekintve — veszteséggel zárja le mérlegét.

Ami a nyereségnek és veszteségnek abszolút számait illeti, a római katolikusok nyeresége ezen a réven a polgári házasságot követő első években csak 553 volt a régi területen. Ez a szám folytonos emelkedéssel, a háború előtti négy év átlagában már 1550-re növekedett. Viszont a háborús évek alatt, amikor különben is felényire csökkent a születések száma, leszállt 953-ra. A mai területen az első időkben 900 körül volt a római katolikusok nyeresége gyermekekben a megegyezések révén, később lejjebb szállt és 700 körül álladott meg. Igaz, hogy az utolsó öt év átlaga (708) meglehetősen nagy szélsőségeket takar, ez öt év alatt ugyanis a római katolikusok nyeresége 704, 849, 537, 603, 849.

A reformátusok valódi vesztesége elinte csak 200 körül mozgott, azután felment négyszázra évenként s a világháborúig e körül állapodott meg. A háború alatt ismét leszállt 270-re. A mai területen az első években még 304 volt a veszteség évenként s ez a szám a következő második évtődben már felényire csökkent le, de újabban ismét emelkedett. Általában nagy szélsőségeket látunk itt az egyes évek számaiban, mert az egyik évben még 42 nyereség is mutatkozott, a másik évtődben (1926—1930) az egyes évek számai 25 és 330 között váltakoztak, a következő évtődben pedig 46 és 366 között. Talán része van ebben annak, hogy maguknál a

házasságkötéseknél a megegyezések iránya nem alakult olyan egységesen, mint pl. az ágostai h. evangélikusoknál. A reformátusoknál nyolc éven keresztül még nyereség is mutatkozott a házasságkötéseknél. Ez a néhány évi kisméretű nyereség azonban nem volt elégséges ahhoz, hogy a régebbi hátrányos megegyezések hatását kiküszöbölje, legfeljebb csak bizonytalanná tette a veszteségek évenkénti számadatait.

Az ágostai h. evangélikusoknál már sokkal egységesebb a helyzet és kifejezettebb az irányzat. Az bizonyos, hogy a megegyezéseknek leghatározottabb és legnagyobb vesztesei az evangélikusok. Ezt már a házasságkötéseknél láttuk, a megegyezéses házasságokból származó gyermekeknél ez még jobban mutatkozik. Az állami anyakönyvvezetés behozatalát követő időkből ugyanannyi volt az ág. h. evangélikusok vesztesége (220), mint a reformátusoké. Az ágostaiaknál azonban a veszteségnek öt évenként való növekvése jóval nagyobb és egyenletesebb volt, mint a reformátusoknál, úgy hogy a háborúig átlagosan 572-re emelkedett. Megfelel ez annak, hogy a házasságkötéseknél a megegyezések állandóan majdnem egyforma számú veszteséget jelentettek az ágostai h. evangélikusoknak, tehát minden évben több lett azoknak a vegyes házasságoknak a száma, amelyekben a megegyezés az evangélikusok hátrányára szólt, növekedett tehát a gyermekekben való veszteségük is. A reformátusok viszont jobban vigyáztak arra, hogy a megegyezéseknél ne szenvedjenek olyan nagy veszteséget, ennél fogva náluk a házassági megegyezésben való veszteség a világháborúig mindig kisebb és kisebb lett. Ez azonban nem jelentette azt, hogy nem szaporodott a rájuk nézve hátrányos megegyezésű házasságok tényleges száma, ami azután náluk is az ilyen házasságból született gyermekek szaporodására vezetett, de nem olyan mértékben, mint az evangélikusoknál. A világháború évei alatt az ágostaiak vesztesége is kisebb lett, de csak azért, mert jóval kisebb volt a gyermekek száma. A háború után a mai területen megint nagyon egyenletesen alakul az ágostaiak vesztesége, minden évben a 400 körül mozog s határozott, le- vagy felmenő irányzatot nem mutat.

Ami az izraelitáknak gyermekekben való tényleges vesz-

teségét illeti, az számszerűleg nem nagy, az évi átlag a százat sem éri el. A világháborúig itt is növekedtek a számok s 80 körül állapodtak meg, a mai területen azonban félnyi zsidóság is átlagosan 70 gyermeket veszít a megegyezések folytán.

Ha a 2. és 3. tábla adatait összehasonlítjuk, első tekintetre látjuk, hogy a gyermekekben való nyereség, illetőleg veszteség számai az első évtöd adatait nem tekintve, amikor még ezek a megegyezései házasságok nem fejthették ki teljes hatásukat, a 3. táblázat szerint az egész vonalon magasabbak, mint a 2. tábla szerint, amely utóbbi csak a házasságkötések alkalmával a megegyezések mérlegét mutatja ki. A 3. tábla adatai a három keresztény felekezetenél átlagosan kétszer magasabbak, mint a 2. tábla számai, a zsidóságnál azonban, különösen az újabb időkben, alig mutatkozik különbség a két táblában különböző módszerrel kimutatott veszteségi számok között. Ebből az összehasonlításból következtetni lehet a megegyezései házasságok gyermekáldásának nagyságára. Ott, ahol átlagosan két gyermeknél több születik, a gyermekekben való veszteségnek is nagyobbak kell lenni, mint annak a számnak, amely csak a házasságkötésekből mutatja ki a veszteséget. Mert ez az utóbbi számítás tulajdonképpen nem más, mint két született gyermekre való számítás. Feltételezése annak, hogy a megkötött házasságból két gyermek fog születni, s mind a kettő olyan vallású lesz, mint amelyik vallás javára a megegyezés kötött. A valóságban azonban a házasságokból nem két, hanem átlagosan az újabb adatok szerint is kb. négy gyermek születik, a gyermekekben való nyereségnek vagy veszteségnek tehát körülbelül kétszer olyan nagyok kell lenni, mint amennyit az előbb ismertetett számítás kihoz. Ez áll a keresztény vallásfelekezetekre, nem áll azonban a zsidóságra. A zsidóságra vonatkozólag a 3. táblán közölt adatok, különösen az újabbak, alig magasabbak, mint a 2. tábla adatai. Ez azt jelenti, hogy azok a házasságok, amelyeknél az egyik fél izraelita, meglehetősen terméketlenek, különösen a mai területen. Újabban már — úgy látszik — még két született gyermeket sem lehet számítani egy-egy ilyen házasságra.

Fentebb már láttuk, hogy a vegyes házasságok folytonosan szaporodnak nemcsak szám szerint, hanem viszonylagosan is. Megmagyaráztuk ezt azzal, hogy az egyes vallásfelekezetek között a keveredés mindig általánosabb lesz a belső vándorlások következtében. Ezen a statisztikailag igazolható fizikai indokon kívül valószínűleg lélektani mozzanatok is játszanak szerepet a vegyes házasságok számának a növekvésében. Az a körülmény ugyanis, hogy a vallásfelekezetek keveredése folytán szaporodik a vegyes házasságok száma, azt is előidézi, hogy mindig több és több lesz azoknak a száma, akik ilyen vegyes házasságokból születnek. Már pedig, akinek apja, anyja más vallású, könnyebben és sűrűbben érintkezik más vallású szülője rokonságával, barátaival, ismerőseivel s neki magának is több alkalma van más vallásúakkal ismeretséget kötni. Lélektanilag hatással vannak rá a más vallású szülők s az ilyen vegyes házasságból származott gyermek lélektani adottságánál és neveltetési körülményeinél fogva is hajlamosabb a más vallásúval való házasságkötésre vagy legalább is kevésbé húzódozik attól, mint olyan szülők gyermeke, akik eredettől fogva egy vallásúak. A vallásfelekezetek keveredése tehát két irányban is előmozdítja a vegyes házasságok szaporodását. Hogy mennyire növekszik a vegyes házasságból származók száma az egyes vallásfelekezetek körében, s hogy ma már ezek a vegyes házasságból származók milyen nagy részét teszik az egyes vallásfelekezetek híveinek, azt a következő összeállítás szemlélteti:

4. A főbb vallásfelekezetek törvényes élveszülötteinek vegyes házasságból származó része az 1896—1935. évben.

Év	Római katolikus			Református		
	Élveszülöttek száma	Ebből egyező házasságból	vegyes %	Élveszülöttek száma	Ebből egyező házasságból	vegyes %
a) Régi Magyarország.						
1896—1900	296,944	281,201	15,743	5·3	78,349	68,920 9,429 12·0
1901—1905	295,231	278,087	17,145	5·8	76,382	66,267 10,115 13·3
1906—1910	300,866	282,467	18,400	6·1	78,766	67,546 11,220 14·2
1911—1914	303,022	282,672	20,600	6·8	79,230	66,422 12,808 16·2
1915—1918	157,979	146,080	11,898	7·5	40,532	33,022 7,510 18·5

Év	Élve- szülöttek száma	Ebből egyező házasságból	vegyes %	Élve- szülöttek száma	Ebből egyező házasságból	vegyes %		
Római katolikus			Református					
b) <i>Mai Magyarország.</i>								
Átlag								
1919—1920	150,347	137,916	12,430	8.3	42,156	33,595	8,561	20.3
1921—1925	147,392	133,224	14,168	9.6	46,085	35,905	10,180	22.1
1926—1930	135,064	121,203	13,861	10.3	42,523	32,108	10,415	24.5
1931—1935	119,359	106,152	13,207	11.1	38,219	28,437	9,782	25.6
Ág. h. ev.			Izraelita.					
a) <i>Régi Magyarország.</i>								
Átlag								
1896—1900	41,478	36,440	5,040	12.1	26,197	26,133	64	0.2
1901—1905	39,800	34,796	5,004	12.6	24,780	24,666	114	0.5
1906—1910	39,030	33,993	5,037	12.9	23,228	23,058	170	0.7
1911—1914	38,457	33,164	5,292	13.8	21,255	21,003	251	1.2
1915—1918	18,646	15,636	3,010	16.1	12,630	12,425	205	1.6
b) <i>Mai Magyarország.</i>								
Átlag								
1919—1920	13,139	10,143	2,996	22.8	7,245	6,950	294	4.1
1921—1925	12,964	9,622	3,342	25.8	6,984	6,722	263	3.8
1926—1930	11,328	8,125	3,213	28.3	5,665	5,436	229	4.0
1931—1935	9,732	6,742	2,989	30.7	4,724	4,502	222	4.7

Azt, hogy mennyi a vegyes házasságból származó, első sorban természetesen az dönti el, hogy mennyire hajlamos az illető vallásfelekezet a vegyes házasságra. Látjuk, hogy a római katolikusoknál az 1896—1900. évek átlagában a született gyermekek közül még csak 5.3% született vegyes házasságból. Ez az arányszám a világháborúig fokozatosan felment 6.8%-ra, a háborús években pedig 7.5%-ra. A mai területen eredetileg is nagyobb lehetett az arányszám, ami abból is látszik, hogy a háborút közvetlenül követő években 8.3% volt a vegyes házasságból származó római katolikus élve születettek aránya s ez az utolsó évekig 11.1%-ig ment fel. Megjegyzendő, hogy a 4. táblán lévő számok úgy vannak összeállítva, hogy az első rovatban van a római katolikus élve születettek száma (természetesen a gyermek vallása szerint), ebből a számból le van vonva azoknak a gyermekeknek a száma, akiknek mindkét szülője római katolikus s az így kijövő szám adja a vegyes házasságból származó római katolikus gyermekek számát. A népmozgalmi közlemények ott,

ahol a szülők vallását kombinálva közlik, természetesen az egyező házasságból származók számát is adják.

A reformátusok körében nagyobb lévén a vegyes házasságok aránya, a vegyes házasságból származó gyermekek is nagyobb számban vannak. A református élve születettek között a régi területen időszakunk kezdetén már 12·0% volt a vegyes házasságból származó. Ez az arányszám a világháború végéig 18·5%-ra növekedett. Tehát épp úgy kb. 55%-kal ment feljebb, mint a római katolikusoknál. A mai területen az arányszám még jobban fokozódott és az utolsó öt év átlagában már 25·6%-ot ért el. Az utolsó években azonban mintha egy kicsit meglanyhult volna ez a folyamat. 1929-ben érte el az arányszám a 25·0%-ot és azóta sem haladta meg a 26-ot.

Az ágostai h. evangélikusoknál némileg másként áll a helyzet, mint a reformátusoknál. Az időszak kezdetén a vegyes házasságból származók aránya kb. ugyanaz volt, mint a reformátusok körében. A következő időszakokban az ágostaiaknál is emelkedett a vegyes házasságból születettek arányszáma, de jóval lassúbb ütemben, mint a reformátusoknál, úgy hogy a háború végén csak 16·1%-ra emelkedett a reformátusoknál mutatkozott 18·5%-kal szemben. Ennek a magyarázatát abban véljük, hogy az evangélikusok és más vallásúak között nagyobb volt a nyelvi különbség, mint a reformátusok és a más vallásúak között, ezért vegyes házasságaik sem szaporodtak olyan mértékben. Erdélyben pl. a lutheránus szászok alig házasodtak össze más vallásúakkal, mert azok vagy magyarok, vagy oláhok voltak. A Dunántúl jó részében és Bácskában német lutheránusok álltak szemben magyar katolikusokkal és reformátusokkal. A magyar-tót nyelvhatár jó részén is, pl. Hontban, Nógrádban, Gömörben a tótok többnyire ágostaiak, a magyarok katolikusok vagy reformátusok. Ezek miatt a nyelvi nehézségek miatt kevesebb volt a vegyes házasság, és így a vegyes házasságból származók száma is. A mai területen viszont az ágostaiak között is a magyarok vannak nagy többségben, tehát a nyelvi egység sokkal nagyobb mértékben van meg a más vallású magyarsággal. másrészt a mai területen az evangélikusok sokkal jobban szét vannak szóródva és elkeveredve a többi

vallásfelekezetűekkel, mint a régi területen voltak. Ennek az eredménye az, hogy jóval többen lépnek közülök vegyes házasságra s ennek folytán jóval több közöttük a vegyes házasságból származó, mint akár a római katolikusok, akár a reformátusok körében. A mai területen már a háború utáni években 22·8%-a az ágostaiaknak vegyes házasságból született. Ez a szám most már a fentebbi okok folytán még sokkal rohamosabban növekedett, mint a reformátusoknál, úgy hogy az utolsó öt év átlagában már az evangélikus törvényes gyermekeknek nem kevesebb, mint 30·7%-a nem tiszta evangélikus házasságból született. Fentebb említettük azokat a lélektani okokat, amelyek a vegyes házasságok szaporodását előmozdítják. Ezek a lélektani okok valószínűleg még jobban hatnak a megegyezések tekintetében. Kétségtelennek kell tartanunk, hogy a vegyes vallású szülőktől származó gyermekek nagy része bizonyos mértékű közömbösséggel viseltetik a saját vallása iránt, és ezt az érdektelenséget bele viszik házasságukba is, minél több tehát az ilyen indifferens lélek valamely vallásfelekezet körében, annál több esetben történik megegyezés az illető felekezet hátrányára. Már pedig az ágostaiaknál van a legtöbb vegyes házasságból származó, ennél fogva a legkevesebb, elfogultságot és vallási merevséget tanúsító ember is. Ezzel a körülménnyel lehet magyarázni, hogy miért van a legtöbb veszteségük az ágostaiaknak a megegyezések révén. Az ágostai hitvallású egyház szempontjából mindenestre sajnálatos körülmény, de világos, hogy ezt a statisztikai helyzet hozza magával.

Egészen kis arányszámokat látunk a keresztény felekezetekkel ellentétben az izraelitáknál. A polgári házasság életbe lépte utáni években az izraelita vallású törvényes élveszülötteknek mindössze 0·2%-a származott vegyes, vagyis keresztény-zsidó házasságból. Abszolút számban mindössze 64-et jelent ez ; ez a szám a régi területen a világháború idejéig 200-on felülre emelkedett, de még akkor is csak 1·6%-ot ért el.

A mai területen főképpen Budapest hatása folytán, ahol ma a zsidóságnak a fele él, jóval nagyobb a vegyes házasságból származó izraelita gyermekek aránya. Már az időszak ele-

jén 4·1%, ami azonban az idők folyamán alig változott, az utolsó évek átlagában is csak 4·7%-ra ment fel. Közben pedig erősen szaporodott a keresztény-zsidó házasságok száma, de ezt ellensúlyozta egyrészt, hogy a megegyezések mindinkább a keresztény fél javára szóltak, másrészt pedig a keresztény-zsidó házasságok termékenysége mindig kisebb lett. Mindenestre érdekes, hogy a legújabb zsidó nemzedéknek immár 4—5%-a olyan, amelyben keresztény (magyar vagy más) vér is van. Ide kívánczik most az a kérdés, hogy a keresztény-zsidó házasságokból származó gyermekek hányad része marad meg zsidó hiten s hány lesz kereszténnyé részint neme alapján, részint pedig a megegyezések folytán. Az erre vonatkozó kimutatás a következő adatokat tárja elénk:

5. A keresztény—zsidó házasságokból származó törvényes szülöttek száma az 1896-1935. években.

Év	Keresztény apa zsidó anyja	Zsidó apa keresztény anyja	Összesen	E b b ő l a zsidó vallásban maradt		k e r e s t é n y vallású lett	
				sz. sz.	%	sz. sz.	%
a) Régi Magyarország.							
Átlag							
1896—1900	108	95	203	64	31·5	139	68·5
1901—1905	191	160	351	114	32·5	237	67·5
1906—1910	276	236	512	170	33·2	342	66·8
1911—1914	354	323	677	251	37·1	426	62·9
1915—1918	266	276	542	205	37·8	337	62·2
b) Mai Magyarország.							
Átlag							
1919—1920	338	395	733	294	40·1	439	59·9
1921—1925	329	327	656	262	39·9	394	60·1
1926—1930	309	291	600	229	38·2	371	61·8
1931—1935	299	294	593	222	37·4	371	62·6

Ezen a táblán ki van mutatva a keresztény-zsidó házasságokból született gyermekek száma több évi átlagokban. Látjuk, hogy a régi területen a szerint, ahogy folyton szaporodtak a keresztény-zsidó házasságok, folytonosan nagyobb és nagyobb lett az ilyen házasságokból született gyermekek száma is. A háború előtt ez a szám 677-tel tetőződött, a háború alatt azonban, mikor általában félannyi gyermek született, 542-re ment le. Látnivaló itt is, hogy azokban a

foglalkozási és társadalmi körökben, amelyekben a keresztények és zsidók között legtöbb a házasságkötés, a gyermekek száma nem fogyott meg olyan mértékben, mint a keresztény vallásfelekezeteknél, ahol az élve születések száma felényire vagy még annál is kevesebbre szállt (lásd 4. táblát). Igaz, hogy a háború alatt a keresztény-zsidó házasságok száma is szaporodott, holott minden más kombinációban kevesbedtek a házasságkötések. Ez is bizonyíték a mellett, hogy a zsidóság mennyivel kedvezőbb helyzetben volt a világháború alatt részint a tömeges felmentések, részint az itthon maradt alkalmi kereskedelmi tevékenysége révén. A mai területen keresztény-zsidó házasságból az első két év átlagában már 733 gyermek született, tehát jóval több, mint a háború előtt Nagy-Magyarországon, amit azzal lehet magyarázni, hogy a keresztény-zsidó házasságoknak nagy többsége már a háború előtt is a mai területre esett, azonkívül éppen a háború alatt — mint említettük — megszorodtak a keresztény-zsidó házasságok.¹ Az 1920-as évektől kezdve azonban fokozatosan csökkent a keresztény-zsidó házasságokból született gyermekek száma és az 1931—35. évek átlagában már 593-ra ment le annak ellenére, hogy közben folyton sűrűbb lett a házasságkötés a keresztények és zsidók között. Ez az ellentétes irányzat arra vall, hogy a keresztény-zsidó házasságok terméketlensége, amely már a régebbi számokból is nyilvánvaló, rendkívüli mértékben fokozódott. Hiszen ma már félannyi gyermek születik keresztény-zsidó házasságból, mint ahány ily házasságot évenként kötnek, tehát kb. csak minden második házasságban van egyáltalán gyermek, holott más vallásfelekezetek egyes házasságaiból — mint később látni fogjuk — kétszer, sőt háromszor annyi évenként az élve született gyermek, mint ahány ilyen egyes házasság létrejön.

Áttérve most már arra, hogy a keresztény-zsidó házasságokból született gyermekek közül hányadrész jut az izraelita vallásnak és hány lesz kereszténnyé, az adatok azt mutatják, hogy a régi területen, ha nem is nagy mértékben, de

¹ L. ezt egyébként a 6. táblán is, ahol csak a római katolikusok és izraeliták között kötött házasságok száma van közölve

fokozatosan növekedett a zsidóságnál megmaradt gyermekek aránya (31·5%-ról 37·8%-ra) és mindig kevesbedő százalék ment át a keresztények javára. Mindenesetre a keresztény vallásoknak nyereségük volt a keresztény-zsidó házasságokból származó gyermekek tekintetében, ami természetesen legfolyik abból, hogy a megegyezések állandóan veszteséggel jártak az izraelita vallásra (1. 3. tábla). A mai területen kb. hasonló a helyzet, azzal a különbséggel, hogy most fokozatosan fogy a zsidó vallásban maradt gyermekek aránya, ezzel szemben mindig több és több lesz — legalább is aránylagosan — valamely keresztény vallásban nevelendő gyermekek száma (1931—35-ben 62·6%).

Ebből a táblából az is látható, hogy tulajdonképp egészen jelentéktelen az a szám, amit a keresztény vallások kapnak a keresztény-zsidó házasságok révén, más szóval azoknak a keresztényeknek a száma, akikben, hogy úgy mondjuk, zsidó vér van, születések útján évenként mindössze három-négy-százzal szaporodik. Mindenesetre jóval kisebb szám ez, mint amennyivel a keresztény vallások a zsidók áttérése folytán nyernek. Az utolsó öt év átlagában évenként kb. ezer izraelita tér át valamelyik keresztény vallásra. S hozzá még ezek majdnem teljes egészükben keveretlen vérű zsidók, míg a keresztény-zsidó házasságokból születettek, akik a keresztény vallásokba kerülnek, csak félvérek.

Érdeklődésre számíthat még az, hogy a vegyes házasságoknál az anya vallásának milyen befolyása van a házasság termékenységére. Az erre vonatkozó számítások a 6. és 7. számú táblán találhatók.

E két táblán azonban nem terjeszkedtünk ki az összes kombinációkra, csupán a római katolikusoknak, mint legnagyobb egyháznak, a másik három jelenleg legnépesebb vallásfelekezettel való vegyes házasságbeli kombinációit adjuk.

A 6. táblából látható, hogy a római katolikus vegyes házasságoknál minden esetben a katolikus menyasszonyok vannak többségben, akár a reformátusokkal, akár az ágostaiakkal vagy az izraelitákkal kötött vegyes házasságokat tekintjük; vagyis más szóval állandóan több esetben vesz el

6. A római katolikusoknak a három másik fő vallásfelekezettükkel kötött házasságai az 1891—1935. években.

Év	Ebből			Ebből			Ebből		
	Róm. kat. ref. házasság-kötés	r. kat. vőlegény ref. meny-asszony	%	Róm. kat. ág. ev. házasság-kötés	r. kat. vőlegény ág. ev. meny-asszony	%	Róm. kat. ág. ev. vőlegény r. kat. meny-asszony	r. kat. vőlegény r. kat. meny-asszony	%
Átlag 1891—1895	4.087	1.937	47.4	2.150	1.197	49.0	1.248	1.81	139.3
“ 1896—1900	5.125	2.413	47.1	2.712	1.365	48.1	1.470	140	48.4
“ 1901—1905	5.811	2.635	45.3	3.176	1.418	48.0	1.534	154	48.0
“ 1906—1910	7.346	3.335	45.4	4.011	1.583	47.3	1.766	207	46.9
“ 1911—1914	8.113	3.707	45.7	4.406	1.650	47.6	1.817	259	44.6
“ 1915—1918	5.991	2.862	47.8	3.129	1.123	47.5	1.241	239	38.4
a) Régi Magyarország									
Átlag 1919—1920	10.893	5.095	46.8	5.798	1.828	48.6	1.934	332	40.2
“ 1921—1925	8.446	3.994	47.3	4.452	1.357	47.9	1.474	323	45.9
“ 1926—1930	8.349	3.920	47.0	4.429	1.326	48.1	1.430	328	46.5
“ 1931—1935	8.534	4.026	47.2	4.508	1.324	48.5	1.408	352	46.0
b) Mai Magyarország									
Átlag 1919—1920	10.893	5.095	46.8	5.798	1.828	48.6	1.934	332	40.2
“ 1921—1925	8.446	3.994	47.3	4.452	1.357	47.9	1.474	323	45.9
“ 1926—1930	8.349	3.920	47.0	4.429	1.326	48.1	1.430	328	46.5
“ 1931—1935	8.534	4.026	47.2	4.508	1.324	48.5	1.408	352	46.0

¹ Csak 1895. év negyedik negyede.

7. A törvényes élve szülöttek száma a róm. katolikusoknak a három másik fő vallásfelekezettűekkel között hazasságaiból az 1896—1935. években.

Év	Róm. kat. ref.		Ebből		Róm. kat. ág. ev. házasságiból élve szülött		Ebből		Róm. kat. ág. ev. házasságiból élve szülött		Ebből	
	Róm. kat. ref.	R. kat. a. pa. ref. anya	%	ref. apa r. kat. anya	Róm. kat. ág. ev. házasságiból élve szülött	r. kat. apa ág. ev. anya	%	ag. ev. apa r. kat. anya	Róm. kat. ág. ev. házasságiból élve szülött	r. kat. apa ág. ev. anya	%	r. kat. apa ág. ev. anya
Átlag 1896—1900	13.330	6.152	46.1	7.178	7.338	3.492	47.6	3.846	145	74	51.0	71
“ 1901—1905	14.746	6.761	45.8	7.985	7.582	3.573	47.1	4.009	247	128	51.8	119
“ 1906—1910	16.593	7.506	45.2	9.087	7.599	3.612	47.5	3.987	354	182	51.4	172
“ 1911—1914	18.868	8.491	45.0	10.377	8.125	3.826	47.1	4.299	465	230	49.4	236
“ 1915—1918	11.207	5.035	44.9	6.172	4.698	2.220	47.3	2.478	373	169	45.3	204
a) Régi Magyarország												
Átlag 1919—1920	13.868	6.392	46.1	7.476	4.625	2.193	47.4	2.432	507	217	42.8	290
“ 1921—1925	16.233	7.426	45.7	8.807	5.157	2.474	48.0	2.683	464	220	47.4	244
“ 1926—1930	16.458	7.563	45.9	8.895	4.888	2.398	49.1	2.490	434	214	49.3	220
“ 1931—1935	15.680	7.274	46.4	8.406	4.517	2.216	49.1	2.301	431	209	48.5	222
b) Mai Magyarország												

más vallású vőlegény római katolikus menyasszonyt, mint fordítva.

A római katolikusok és reformátusok egymásközti házasságkötéseinél azoknak az eseteknek az aránya, mikor a vőlegény volt katolikus és a menyasszony református, a régi területen több évi átlagokat tekintve 45·3 és 47·8% között váltakozott, a mai területen pedig 46·8 és 47·3% között. A másik változatban, amikor a vőlegény református és a menyasszony katolikus, az előbbi számoknak reciprok értéke, tehát állandóan 50%-on felüli arány mutatkozott. Ugyanez a helyzet a római katolikusok és az ág. h. evangélikusok egymásközti házasságainál. Itt a katolikus vőlegény és az ágostai menyasszony-kombináció eseteinek arányszáma a régi területen 47·3-tól 49·0%-ig terjed, a mai területen pedig a szélsőségek még kisebbek (47·9—48·6). Nem mutatkozik ilyen határozott törvényszerűség a római katolikusok és izraeliták egymásközti házasságai tekintetében. Itt az arányszámok, bár a római katolikus vőlegény és az izraelita menyasszony esetében mindig kisebbek 50%-nál, jóval nagyobb szélsőségeket mutatnak, mint a másik két keresztény vallásfelekezettel való hasonló kombinációban. A polgári házasság csak 1895. október 1-én lépven életbe, a 6. táblán a római katolikus-izraelita házasságkötések száma 1891—1895. évi átlag rovatban csak erre az egynegyed évre vonatkozik, vagyis csak 1895. negyedik negyedére. Népmozgalmi közleményeink is megjegyzik és egyébként is köztudomású, hogy a polgári házasság első hónapjaiban kötött keresztény-zsidó házasságoknak nagy része már addig is fennállott házassági együttélések törvényesítése volt. Azért az első rovatban kimutatott arányszámok, amelyek szerint ebben az időszakban kötött római katolikus-izraelita vegyes házasságokból csak 39·3%-ban volt a vőlegény római katolikus és 60·7%-ban izraelita vőlegény vett el római katolikus nőt, nem tekinthetők normálisoknak. Magyarázható ez a jelenség azzal, hogy addig, míg nem volt lehetséges a keresztények és zsidók között a házasság, abban az esetben, ha a nő volt izraelita és keresztény férfival mindenképpen házasságot akart kötni, könnyebben és gyakoribb esetben tért át a keresztény vőlegény vallására,

úgy hogy a házasság egyvallású házassággá vált. Ezek az esetek tehát kiestek a vegyes házasságoknak ebből a kombinációjából. A zsidó férfiak ellenben inkább megmaradtak vallásuk mellett, tehát a polgári házasság behozatala több olyan vadházasságot talált, amelyben a férfi volt izraelita és a nő volt katolikus, mint megfordítva. A későbbi években, a világháborúig még mindig kevesebb ugyan azoknak az eseteknek a száma, amikor a menyasszony volt izraelita, de az arányszámok sokkal egyenletesebbek, csupán 44·6 és 48·4% között mozognak. Feltűnő, hogy a világháború alatt és még utána is, különösen a kommunizmus alatt, újra igen erősen mecsökkent a római katolikus nőlegények és izraelita menyasszonyok házasságainak arányszáma a másik kombinációval (izraelita nőlegény — római katolikus menyasszony) szemben. Nem lehet ezt mással magyarázni, mint egyrészt azzal, hogy a háborúban a házasuló korban lévő zsidó férfiak közül sokkal többen maradtak itthon, ami köztudomású, másrészt a háborús konjunktúra is kedvezett a kereskedelemmel foglalkozó zsidóságnak, s így statisztikailag és lélektanilag is indokolt, hogy ezekben az időkben jóval több keresztény leány szánta rá magát arra, hogy zsidóhoz menjen férjhez. A háború utáni években azután az arányszámok normálisabb keretekbe jutottak, de most is az a helyzet, hogy az izraeliták több esetben vesznek el katolikus nőt, mint fordítva, katolikus nőlegények zsidó menyasszonyt.

A 6. táblából az is kiténik, hogy a római katolikusoknak más vallásúakkal kötött vegyesházasságai hogyan szaporodtak 1891 óta. Az tény, hogy a vegyes házasságok száma minden kombinációban erősen emelkedett a világháborúig, még legkevesébbé szaporodtak a római katolikusok és ágostaiak vegyes házasságai. A háború ideje alatt természetesen erősen mecsökkentek a számok, kivéve a katolikusok és izraeliták között kötött házasságokat, amelyek még ebben a szomorú időszakban is megszorodtak. A háború utáni első két évben rendkívül magasra szöktek ismét a számok, később a házasságkötések összes száma fokozatosan csökkent, de a vegyes házasságok számai nagyjából ugyanazok maradtak. A római katolikusoknak a reformátusokkal és ágostaiakkal

kötött házasságai tekintetében visszamentünk a 6. táblán egészen 1891-ig (a római katolikus-zsidó kombinációt az első sorban nem lehet figyelembe venni, mert — amint említettük — csak $\frac{1}{4}$ évre vonatkozik). Már ezekből az átlagszámokból is látszik, hogy a vegyes házasságok száma minden időszakban állandóan emelkedik. Kétségtelen, hogy a legnagyobb emelkedés az első két időszak között mutatkozik, ami azt a vélelmet kelthetné, mintha a polgári házasság behozatala a keresztény vallásfelekezetek egymásközi vegyes házasságaira is befolyással lehetett volna. Ha azonban egyes évek adatait figyeljük meg, kitűnik, hogy a vegyes házasságok száma akkor is növekedett, amikor még polgári házasság nem volt. A római katolikusok és reformátusok között kötött házasságok száma 1891-től évenként így alakult:

Év	Római katolikus—református házasságkötés	Szaporodás szám szerint	%
a) a polgári házasság behozatala előtt			
1891 ...	3.480	—	—
1892 ...	3.954	574	16·5
1893 ...	4.194	240	6·1
1894 ...	4.365	171	4·1
1895 ...	4.430	65	1·5
b) a polgári házasság behozatala után			
1896 ...	4.708	278	6·3
1897 ...	4.819	111	2·4
1898 ...	5.008	189	3·9
1899 ...	5.519	511	10·2
1900 ...	5.574	55	1·0

Látható, hogy az első időszak éveiben épp úgy, sőt talán nagyobb mértékben növekedtek a katolikus-református vegyes házasságok, mint a második időszakban, tehát már a polgári házasság behozatala után. Ugyanezt ki lehet mutatni, sőt még inkább, a katolikusok és ágostaiak egymásközi házasságai tekintetében. A polgári házasság behozatala tehát kétségtelenül csak a keresztény-zsidó házasságokat mozdította elő azzal, hogy azokat egyáltalában lehetővé tette. De a keresztény vallásfelekezetek vegyes házasságaira, illetőleg

azok szaporodására nem lehetett befolyással. Ezt a folyamatot, amint már fentebb kifejtettük, a népességnek folytonos belső vándorlása, a városokba tódulás és ezzel a különböző vallásfelekezeteknek mindig erősödő keveredése idézi elő, de hozzájárul ehhez még az a lélektani hatás is, amelyről szintén említést tettünk.

Ugyanazokban a vallási kombinációkban, amelyeket a házasságkötésekről a 6. táblán kimutattunk, a 7. táblán összeállítottuk az ilyen vegyes házasságokból élve született gyermekek számát 1896-tól kezdve, mert ezek az adatok csak ettől kezdve vannak meg.

A két tábla adatainak összehasonlításából érdekes következtetéseket lehet levonni. Először is, ha a kötött vegyes házasságok számát összehasonlítjuk a belőlük született gyermekek számával, nagyjából megállapíthatjuk egyrészt a különböző vegyes házasságok termékenységét, másrészt azt, hogy ez a termékenység az idők folyamán hogyan változott. Természetesen ez az összehasonlítás nem lehet tökéletes, mert nem tudhatjuk, hogy egy-egy időszakban született gyermekek milyen időszakban kötött házasságokból származnak. Mindenesetre helyesebbnek látszik, ha egy-egy időszak házasságkötési számaival a következő időszak gyermekszületési számaival vetjük össze, mert bizonyos idő múlva a kötött vegyes házasságok jobban kifejthették hatásukat. A római katolikus-református vegyes házasságokra vonatkozólag ez az összehasonlítás a következő:

Év	Róm. kat.—ref. házasságkötés	Év	Róm. kat. — ref. házasság- ból élve szüle- tett gyermek	A házasság- kötéseket 100-nak véve, volt született gyermek
a) Régi Magyarország.				
Átlag		Átlag		
1891—1895	4,087	1896—1900	13.330	326
1896—1900	5,125	1901—1905	14.746	288
1901—1905	5,811	1906—1910	16.593	286
1906—1910	7,346	1911—1914	18.868	257
b) Mai Magyarország				
Átlag		Átlag		
1921—1925	8,446	1926—1930	16.458	195
1926—1930	8,349	1931—1935	15.680	188

Ismételjük, az összehasonlítás nem lehet tökéletes, de a folyamatot világosan mutatja. Az első időszakban még a régi területen az index 326-on áll, az időszak végéig, vagyis a világháborúig, leszáll 257-re, ami azt jelenti, hogy míg a múlt század végén az ilyen vegyes házasságokból kb. 3·3 gyermek született, a háború előtt már csak 2·6. A háború után a mai területen a romlás még rohamosabb; a gyermek-átlag már a huszas évek második felében csak 1·95, újabb öt év elteltével leszáll 1·88-ra. Természetesen ez nem írható csupán a vegyes házasságok rovására. Az egyező vallásúak házasságaiban is hasonló mértékben csökkent a gyermekszületek száma. A római katolikus-ágostai vegyes házasságokra vonatkozólag hasonlóképp megtehetjük a számítást:

Év	Róm. kat. — ág. ev. házasság- kötés	Év	Róm. kat. — ág. ev. házasság- ból élve szü- letett gyermek	A házasság- kötéseket 100-nak véve, volt született gyermek
a) Régi Magyarország.				
Átlag		Átlag		
1891—1895	..... 2.445	1896—1900	... 7,338	300
1896—1900	..... 2.835	1901—1905	... 7.582	267
1901—1905	..... 2.952	1906—1910	... 7.599	258
1906—1910	..... 3.349	1911—1914	... 8,125	243
b) Mai Magyarország.				
1921—1925	..... 2.931	1926—1930	... 4,888	167
1926—1930	..... 2.756	1931—1935	... 4.517	164

A római katolikus-ágostai házasságok még természetlenebbeknek látszanak, mint a katolikus-református házasságok. Már az időszak elején is csak három gyermek esett egy ilyen házasságra s a háború előtt a gyermekszületési átlag szintén csökkent, bár nem olyan nagy mértékben, mint a katolikus-református házasságok esetében. A katolikus-ágostai házasságok természetlensége a háború után mutatkozik meg inkább; az utolsó időszakban az egy házasságra eső gyermekszületés már 1·6-re csökkent.

Szinte értetlenül állunk azzal a jelenséggel szemben, amit a római katolikusok és izraeliták közötti házasságok a gyermekszületés tekintetében mutatnak. A római katolikusoknak más keresztény vallásfelekezetekkel kötött házasságaiból is

aránylag kevés gyermek származik, amint az eddigiekből látuk, és rohamosan csökken is ezeknek a házasságoknak a termékenysége. Ellenben szinte hihetetlen az a terméketlenség, ami a katolikus-izraelita házasságoknál mutatkozik. De szóljanak helyettünk az adatok :

Év	Róm. kat.— izraelita házasságkötés	Év	Róm. kat.— izraelita házasságból született gyermek	A házasság kötéseket 100-nak véve, volt született gyermek
a) Régi Magyarország.				
Átlag		Átlag		
1896—1900	289	1901—1905...	247	85
1901—1905	321	1906—1910...	354	110
1906—1910	441	1911—1914...	466	105
b) Mai Magyarország.				
Átlag		Átlag		
1921—1925	704	1926—1930...	434	62
1926—1930	705	1931—1935...	431	61

A született gyermekek száma a világháború előtt a katolikusok és zsidók egymásközti házasságaiból átlag csak egy körül mozgott, a világháború után pedig 100 ilyen házasságkötésre átlag csak 60 gyermek, tehát házasságonként csak 0-6 gyermekszületés esik. Annak ellenére, hogy a felhozott számadatok tulajdonképpen nem a házasságok termékenységét mutatják, hanem az évenkénti gyermekszületési valószínűséget, mégis a keresztény vallásfelekezetek egymásközti házasságainak és a római katolikus-izraelita házasságok adatainak egyszerű összehasonlításából is kitűnik, hogy ezek az utóbbiak mennyire terméketlenek. Minthogy itt állandóan az évenként kötött házasságok az évenként született gyermekek számával vannak szembeállítva, a számok nagyjából az egy-egy házasságból átlag született gyermekek számát is mutatják. E szerint a római katolikusok és izraeliták között kötött házasságoknál már úgy áll a helyzet, hogy ezeknek kb. minden másodikából születik csak egy gyermek. Hogy a valószínűségben így van-e, azt szinte kizártnak kell tartanunk. A számok ilyen különös alakulásának valószínűleg az az oka, hogy a keresztény-zsidó házasságoknál sok esetben a zsidó fél átér keresztény házastársának a vallására, s mire a gyermek

megszületik, a házasság tulajdonképpen már egyező vallásúak házasságává válik, és mint ilyen szerepel a statisztikában. Ha az áttértekről családi állapot szerint részletezett adatok állnának rendelkezésre, bizonyára kitűnnék, hogy az áttérteknek nagy része nős vagy férjes, aki házastársa kedvéért tért át. Ez okból is valószínű, hogy a vegyes házasságoknak a rendelkezésre állott adatokból kitűnő természetlensége — legalább is részben — csak látszat. A valóságban nem lehet ilyen nagy különbség az egyező és a vegyes házasságok születési termékenysége között.

A 6. és 7. számú tábla adatainak összehasonlításából még egy érdekes jelenséget állapíthatunk meg. Láttuk, hogy a katolikusoknak más vallásfelekezetűekkel kötött házasságainál általános szabály az, hogy mindig több esetben megy katolikus leány másvallásúhoz, mint fordítva, tehát másvallású nő katolikus férfihez. Természetesnek látszik tehát, hogy a vegyes házasságokból született gyermekek között jóval több azoknak a száma, akiknek az anyja római katolikus. A született gyermekeknél azonban ez a többlet még fokozottabb, mint a házasságkötéseknél. Ez a jelenség mind a római katolikusok és reformátusok, mind a római katolikusok és ágostaiak házasságkötéseinél is mutatkozik, ellenben a római katolikusok és izraeliták házasságainál nem. Ebből azt lehet következtetni, hogy a római katolikusok nagyobb házassági termékenysége a vegyes házasságok esetében is megmutatkozik; ha az anya római katolikus, több gyermek születik a házasságból, mint ha az anya ág. h. evangélikus vagy református; vagy azt lehet feltételezni, hogy a születések szabályozása első sorban az asszonytól függ, s ha az asszony a katolikus a vegyes házasságban, az kevésbé hajlik az egykére, általában a gyermekszületés korlátozására, mint a protestáns anyja, aki egyező házasság esetén is természetlenebb.

A római katolikus-zsidó házasságok esetében fordítottan látszik a helyzet, mert annak ellenére, hogy itt is több esetben a menyasszony római katolikus, mint nem, mégis a született gyermekeknél a római katolikus anyák vagy az abszolút számot tekintve is hátrányban vannak, vagy legalább

is kisebb arányban részesednek a születésekből, mint amennyit a házasságkötési arányszámok mutatnak. Lehet, hogy az átteréseknek is szerepe van ennek a különös jelenségnek az előidőzésében.

A vegyes házasságok kisebb termékenységet úgyis megállapíthatjuk, ha a vegyes házasságok gyermekszületési átlagát az egyező házasságok hasonló módon számított arányszámaival hasonlítjuk össze. E végből az egyező házasságok gyermekszületési átlagait csak két időszakra — egy háború előtti és egy háború utáni időszakra — számítottuk ki és a négy fő vallásfelekezetről.

Íme az adatok :

Vallásfelekezet	Év	Egyező házasságkötések	Év	Törvényes élve szülöttek egyező házasságból	100 házasságkötésre esett született gyermek
a) Régi Magyarország.					
	Átlag		Átlag		
Róm. kat.	1901—1905.	66,020	1906—1910.	282,467	428
Ref.	1901—1905.	16,849	1906—1910.	67,546	401
Ág. h. ev.	1901—1905.	8,813	1906—1910.	33,993	386
Izraelita	1901—1905.	6,586	1906—1910.	23,058	350

b) Mai Magyarország.

	Átlag		Átlag		
Róm. kat.	1921—1925.	44,946	1926—1930.	121,203	270
Ref.	1921—1925.	15,154	1926—1930.	32,108	212
Ág. h. ev.	1921—1925.	3,265	1926—1930.	8,125	249
Izraelita	1921—1925.	4,091	1926—1930.	5,436	133

Elő pillantásra kitűnik, hogy az egyező vallásúak házasságaiból mennyivel több gyermek születik, mint a vegyes házasságokból. Nem sokkal a világháború előtt a római katolikusok és reformátusok tiszta házasságaiból átlagosan több, mint négy gyermek született de elég közel járt ehhez az arányszámhoz az ágostai h. evangélikusok aránya is; az izraelitáké ugyanakkor 3·5-et tett ki. Micsoda óriási változás következett be azonban a világháború után még az egyező házasságoknál is! Száz házasságra számítva az arányszámokat, húsz év alatt a római katolikusok gyermekszületési átlaga lement 428-ról 270-re, a reformátusoké 401-ről 212-re, az evangélikusoké 386-ról 249-re és az izraelitáké meg éppen

350-ről 133-ra. Számszerint és aránylagosan is legnagyobb a csökkenés a reformátusoknál és különösen az izraelitáknál, akiknél egyenesen katasztrófálisnak mondható. Legkisebb még az arányszám esése az ágostai h. evangélikusoknál. Magyarázható ez azzal, hogy az evangélikusok közül éppen a legkevésbé szapora felvidéki tótok és erdélyi szászok szakítottak el, míg a reformátusokat tekintve a nagyobb gyermekáldással bővelkedő keleti és erdélyi reformátusoktól fosztott meg bennünket a trianoni béke. Az arányszámok természetesen nem hasonlíthatók össze teljes biztonsággal, mert hiszen nem ugyanarról a területről van szó. Az arányszám különböző mértékű esésének azonban a fentiek némi magyarázatát adják. Hasonlóképp lehet magyarázni azt, hogy miért legnagyobb a gyermekszületési átlag csökkenése a zsidó házasságok körében. Itt még inkább áll az, hogy az igen szapora keleti és északkeleti zsidóság maradt ki a mai területről és megmaradt a már régebben is nagyon szaporátlan dunántúli és fővárosi zsidóság nagy tömege.

Ha most feltételezzük azt, hogy vegyes házasság esetén mindkét házaspár normális termékenysége a vegyes házasságban is érvényesül, akkor a vegyes házasságok születési átlagának kb. egyeznie kellene a két különböző vallású házaspár termékenységének átlagával. Az adatok azonban nem ezt mutatják. Azokban az években, amelyekre a fenti adatok vonatkoznak, az összehasonlítás az egyező és vegyes házasságok termékenysége között a következő:

Vegyes házasságokban a két házaspár vallása	A két házaspár születési termé- kenysége egyező házasság esetén az első a második helyen megnevezett vallásnál		A két arányszám átlaga	Ezzel szemben utóbbi két vegyes házasság- ban a születési átlag	Az arány- szám különbö- zete sz. sz. ‰
a) Régi terület					
Róm. kat. — református	428	401	415	286	—129 —31.1
„ — ág. h. ev.	428	386	407	258	—149 —31.7
„ — izraelita	428	350	389	110	—279 —71.7
b) Mai terület					
Róm. kat. — református	270	212	241	195	— 46 —19.1
„ — ág. h. ev.	270	249	260	167	— 93 —35.8
„ — izraelita	270	133	201	62	—139 —69.2

Látható, hogy minden kombinációban jóval alacsonyabb a vegyes házasságok születési termékenysége, mint az abban résztvevő vallásfelekezeteké külön-külön, vagy a két házastárs egyező házasság esetén való termékenységének átlaga. A különbségek valóban feltűnően nagyok. A római katolikusoknak akár a reformátusokkal, akár az evangélikusokkal kötött vegyes házasságai a régi területen majdnem egy harmadrésszel terméketlenebbek voltak, mint ugyanezen vallásfelekezeteknek egyező házasságai. A mai területen a római katolikusok és evangélikusok házassága esetében hasonló a helyzet, míg a római katolikusok és reformátusok vegyes házasságainak a termékenysége most nem mutat olyan nagy különbséget az egyező házasságokkal szemben, mint régebben. Egészen különös képet kapunk a római katolikusok és izraeliták vegyes házasságainak a megfelelő egyező házasságokkal való összehasonlításából. A régi területen a római katolikusok születési arányszáma egyező házasság esetén (száz házasságkötésre számítva) 428, az izraelitáké 350 volt, e két arányszám átlaga pedig 389; ellenben összeházasodásuk esetén már akkor is csak 110 volt a születési átlag, tehát 72%-kal alacsonyabb. A mai területen az amúgy is rendkívül csökkent arányszámok mellett ugyancsak 69% a különbség az egyező és a vegyes házasságok születési termékenysége között (201, illetőleg 62).

Már fentebb kifejezést adtunk annak a véleményünknek, hogy a valóságban még sem lehetnek ilyen óriási különbségek a tiszta és a vegyes házasságok termékenysége között, hanem annak okát részben abban kell keresnünk, hogy a vegyes házasságok inkább olyan társadalmi és foglalkozási körökben köttetnek (értelmiség, városi népesség), amelyek amúgy is kevesebb gyermeket produkálnak. Azonkívül a vegyes házasságban résztvevők egyike vagy másika időközben áttér házastársa vallására, s így a később születő gyermekek a statisztikában már úgy szerepelnek, mintha egyező házasságból születtek volna. Ez utóbbi eset különösen sűrű lehet az izraelita házastárséknél, ami indokolja, hogy náluk legnagyobb a különbség az egyező és a vegyes házasságok termékenysége között. Hozzájárul ehhez az a körülmény,

hogy a keleti részeken, ahol a még mindig elég szapora, erkölcsileg és társadalmilag még kevésbé asszimilált zsidóság lakik, sokkal kevesebb a keresztény-zsidó házasság, mint különösen Budapesten, amelynek zsidó lakossága már régtől fogva rendkívül szaporátlan.

A fentiekben csak a római katolikusoknak más felekezetűekkel való vegyes házasságairól közöltünk adatokat. Valószínű, hogy az egyéb kombinációk (ref.-ágostai, ref.-izr., ágostai-izr.) is hasonló eredményre vezetnének, de ezek taglalására már nincs tér. A vizsgálatok során kiderült, hogy ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk a vegyes házasságok hatásáról, szükséges lenne statisztikánkat két irányban is kiegészíteni. Egyrészt a vegyes házasságokat részletezni kellene a házasulók foglalkozása szerint a vallással való kombinációban, másrészt az áttérteket nemcsak a régi- és új vallás szerint kellene feldolgozni, hanem foglalkozás és különösen családi állapot szerint is.

Összefoglalva a végeredményeket és a tanulságokat, amelyeket ezekből az adatokból leszűrhetünk, meg lehet állapítani a következőket. A vegyes házasságok száma fokozatosan és következetesen növekszik. Ennek az oka a különböző vallásfelekezeteknek folytonos és mindig nagyobb fokban jelentkező keveredése, az egyfelekezetű községek és városok vegyes vallásúvá válása. A vegyes házasságok szaporodására a polgári házasság behozatalának nem volt hatása. Legalább is a keresztény vallásfelekezetek egymásközi házasságaira nem, mert igazoltuk, hogy ezek a vegyes házasságok a polgári házasság behozatala előtt is éppen úgy növekedtek számban, mint azután.

A megegyezések száma is mindig több és több lesz, ami szerintünk kedvező jelenség, mert kevesbíti azoknak a vegyes házasságoknak a számát, amelyekből származó gyermekek különböző vallásban neveltetnek. Ha ezek a megegyezések egyenlő arányban köttetnének a vegyes házasságokban résztvevő mindegyik vallás javára, akkor egyik vallásfelekezetnek sem volna nyeresége vagy vesztesége a másikkal szemben, sem a házasságkötéseknél, sem a született gyermekeket tekintve.

Kétségtelen, hogy a mostani állapot szerint a római katolikusoknak állandó nyereségük van a megegyezésekből már a házasságkötéseknél és természetesen még több a született gyermekek révén. Számbelileg és aránylag is a legnagyobb veszteséget az ágostai evangélikusok szenvedik, de ez a veszteség sem nevezhető jelentékenynek, mert létszámuknak még egy ezrelékével sem ér fel, a reformátusoknál pedig lélekszámuknak még egy tízezrelékét sem teszi. A reverzálisok kérdésének e szerint nem szabad olyan nagy jelentőséget tulajdonítani, mert hiszen a veszedelem a protestáns egyházakra nézve nem olyan nagy, hogy érdemes lenne azért a magyar keresztény vallásfelekezetek békéjét megbolygatni.

KOVÁCS ALAJOS.

A MEGISMERÉS ŐSKÉRDÉSEI.

— Második közlemény.¹ —

III.

Már az érzékelésben felmerült, a szemléleti igazsággal és tévességgel szorosan összeszövődve, a megismerésnek egy módja, amely a közvetlen érzékelésen magában az érzékelésben túlhalad. Ez a szemléleti képeknek egészen általános, alig elkerülhető *értelmezése*. Korábbi szemléleteink tartalmi az érzékelést kiváltó inger megszűnésével nem tűnnek el nyomtalanul, hanem emlékezetünkben mint többé-kevésbbé híven felidézhető emlékképek megmaradnak. Ezek az érzékelési eredetű emlékképek idővel hatalmas tapasztalati, szemléleti tudatkincset jelentenek, hiszen, amint tudjuk, mind-egyikben jelentős logikai megragadás, értelmi megismerés is rejlik a szemléleti ismeretet szintén nagyon növelő minőségi és alakulati vonásaik megragadása mellett. Ezen régebben szerzett szemléleti ismeret, valamint a belső tapasztalás, a képzelőtevékenység és a mindjárt szóbakerülő gondolkodás alapján kialakult tudás nagy mértékben átszövi az új, éppen megjelenő érzéki megragadás, valamint az éppen működő belső tapasztalás tartalmait is: ezeket régibb tudásunk tartalmi közé, már elsajátított ismereteink közé beilleszteni, logikus kapcsolatban, rendben besorozni, régibb tudásunk alapján *értelmezni* iparkodunk. Azaz olyasmit is próbálunk a tapasztalati tartalmakban és tartalmakból megállapítani, amit azokban közvetlenül nem vagy csak hiányosan, bizonytalanul ragadunk meg, de régibb, hasonló vagy összefüggő tapasztalatokból szerzett ismeret alapján róluk tudunk vagy tudni vélünk: a tudás pedig nem más, mint már elsajátított,

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 725. számában.

meglévő és tudatosítható ismeret. megismerés, amely rendszerint más ismeretekkel kapcsolatos és jórésben azok segítségével igazolható, vagyis már a tudományos ismeretbe megy át, illetőleg azt el is éri. Ilyen értelmezés az, ha az égen feltűnő, kiterjesztett szárnyú testet repülőgépnak «nézem», azaz értelmezem, akkor is, amikor még bizonytalan a perspektíva és ezzel a nagyság látása stb. ; és értelmezési hiba az, amikor éppen ezt a repülőgépet, például éppen a bizonytalan perspektíva-megragadás folytán, madárnak nézem, azaz értelmezem. Ez az értelmezés a közvetlen érzéki megragadáson nyilvánvalóan túl van, azt már korábban elsajátított ismereti, tudásvonásokkal egészíti ki és hozza kapcsolatba. Az utolsó megállapítás egyúttal rámutat arra, hogy ez az értelmezés, ez a kiegészítés a tapasztalati tartalomnak más tartalmakhoz, például éppen régiebb, emlékezetileg fenntartott szemléleti tartalmakhoz való viszonyítását, vonatkoztatását, kapcsolatba hozatalát jelenti: ezzel az értelmezés a szemléleti tartalmat vagy annak valamely vonását kiemeli a közvetlen érzékelés, érzéki megragadás köréből és viszonyítás útján más, további ismereti körbe vonja. Hasonlóan jár el a belső tapasztalás tartalmaival is. Ilyen módon a közvetlen, külső vagy belső tapasztalásból egészen természetesen és szervesen kibontakozik a megismerésnek egy új, a viszonyítás által létrejövő és felbecsülhetetlenül fontos módja, a gondolkodás.

Amint éppen az érzékelésnek előbb végzett elemzése is megmutatta, az alany a bonyolult érzéki tartalmakat fel tudja bontani. Amint a szemléleti képet a jellemzett módon alaphatározmányaira bontjuk, azt vesszük észre, hogy minden oldala viszonyokkal, vonatkozásokkal van átszőve. A minőségi vonások között megtaláljuk a nagyjelentőségű minőségviszonyokat, például a hasonlóságot, az eltérést, az ellentétet stb. ; az alakulati határozmányok között feltűnnek az egész valóságot átjáró mennyiségviszonyok, az egyenlőség, kisebbség-nagyobbság stb. ; a logikai formai határozmányok pedig egész mivoltukban viszony-realitások, vonatkozások, amelyek bonyolult szövevényként fonják át mind a szemléleti tartalmakat, mind a valóságnak nem érzékelhető tartomá-

nyait. Ezeket a viszonyokat az alany a viszonyban álló tagokon vagy azok nélkül ki tudja emelni, részben vagy egészen el tudja különíteni és az egész valóságot behálózó szövevényük fonalain tovább haladhat a megismerésben olyan valóságokhoz vagy valóságghatározmányokhoz, amelyek már az érzékelésben nincsenek, esetleg nem is lehetnek adva. Hasonló módon felbonthatók a belső tapasztalás adatai; ezek szintén fontos kiindulópontokat szolgáltatnak további megismerések számára, amelyek már szintén nem közvetlen tapasztalás, hanem közvetve, viszonyítás és viszonymegragadás útján jönnek létre. Ezt a viszonymegragadás céljából folytatott viszonyító, vonatkoztató tevékenységet nevezzük gondolkodásnak. Ez egyrészt közvetlenül vagy közvetve megismerheti azokat a viszonyokat, amelyeket viszonyít, vonatkoztat, valamint közvetve megismerheti azokat a tapasztalás által el nem ért vagy el sem érhető valóságokat, amelyekbe a megragadott viszonyok mintegy meghatározóan beleszővődnek.

A gondolkodás mint viszonyító és viszonymegragadó tevékenység természetesen annyiféle, ahány alapvető viszonyfésülés van, ezek szerint különül el. Viszonyokat pedig, amint láttuk, a szemléleti tartalom mindhárom alaphatározánya körében találunk, még pedig lényegesen különféléket; a behatóbb tárgyelméleti vizsgálódás pedig egyenesen azt mutatja, hogy a szemléleti tartalomban található alaphatározmányok az egész valóságnak lényegesen különböző alaphatározmányai, amelyek szerint különülnek szét az alapvető viszonyfésülések is. Ennek megfelelően valóban beszélhetünk minőségi, mennyiségi és tiszta logikai gondolkodásról, amelyek mindegyikének különleges sajátossága van. A háromféle gondolkodás azután a minőségi, mennyiségi és logikai viszonyokat egyesítő, komplex valóságviszonyokat megragadó bonyolult «valóságsgondolkodássá» is összekapcsolódik. Lássuk sorban valamennyit.

A minőségi vagy más néven sajátos tartalmi viszonyokat megragadó gondolatot tartalmi, az ilyen gondolkodást tartalmi nevezhetjük, mindig a gondolkodás egyetemes

lényegének szem előtt tartásával. Az ilyen tartalmi gondolkodás aránylag leginkább érzéki: a sajátos tartalmi viszonyokat igazán megragadni csupán egyedi tartalmakon lehet, ezek pedig gyakran éppen érzéki minőségek. Így a tartalmi hasonlóságokra, eltérésekre, összetételekre irányuló gondolkodás többnyire érzéki minőségi vonásokat is tartalmazó tudattárgyakkal, képzetekkel kapcsolatban megy végbe. Ámde ezekben a képzetekben csupán annyi tartalmi, érzéki jelleg fontos, amennyi a kérdéses vonást éppen mutatja: az ilyen szegényes, bizonyos viszonyok — főleg tartalmi és téralak-viszonyok — figyelembevételével alkotott képzetek a közképzetek; a tartalmi gondolkodás rendszerint közképzetek segítségével megy végbe és az ezekkel kapcsolatos, belőlük kiemelt tartalmi viszonyokat viszonyítja, ragadja meg. A gondolati eredményt azután a tartalmi gondolkodás is sokszor ítéletekbe foglalja, ilyenekben rögzíti meg, az ítéleteket pedig tartalmi viszonyokra vonatkozó következtetésekre is felhasználja, valamint eredményeiket fogalmakban is összekapcsolja; mindezekkel a «gondolkodás-elemekkel» nemsokára külön foglalkozunk. A minőségi gondolkodás leginkább az érzéki tapasztalatokat feldolgozó tudományelőtti, mindennapi gondolkodásban uralkodik, de igen nagy szerepe van például az úgynevezett leíró tudományokban is.

Az alakulati vagy matematikai gondolkodás alakító, konstruktív, származtató, szerkesztő jellegével tűnik fel; hiszen a matematikai, alakulati viszonyokat csak utánaalakítással lehet megragadni. Ebben az alakításban azonban óriási előnyei vannak a matematikai gondolkodásnak: néhány alakulati alaphatározmányból kiindulva tisztán alakulati úton, matematikai konstrukcióval, az érzéki tapasztalás segítségül vétele nélkül, vég nélkül új alakulati határozmányokat, viszonyokat képes megállapítani, kibontakoztatni, levezetni, valamint ezeket az alaphatározmányokba megint vissza is tudja vezetni; az alakítási lehetőség a Kant-féle *a priori* tárgyi alapja. Ebben az alakításban a matematikai gondolkodás csupán tárgyainak belső igazságához, ellenmondásnélküliségéhez van kötve, ezt pedig a matematikai tárgyaknak szabatos, általában mennyiségi meghatározható-

sága alapján a legtöbb esetben világosan meg tudja ragadni és pontosan el tudja határolni. Még további nagy előnye a matematikai gondolkodásnak az, hogy szabatosan megállapítható tárgyait aránylag egyszerű jelekkel tudja ellátni és mivel a matematikai tárgyak egymásból le- és egymásba visszavezethetők, a jelek kombinációja által maguknak a matematikai tárgyakkal a kombinációit, következményeit, kibontakozását ragadhatja meg: ezért tud a matematikai gondolkodással felépített matematikai tudomány igen szabatosan és határtalanul fejlődni és ezért van óriási értéke valamely valóság-régió és az arra vonatkozó tudomány matematizálásának; ilyen erősen matematizált tudományok például a modern fizika és kémia. Konstruktív eljárásában. eredményeinek megrögzítésére azután a matematikai gondolkodás is létesít ítéleteket, következtet és bizonyos fajta, éppen matematikai fogalmakat is alkot, de ítéletei az azokat megelőző, következtetéseit pedig az éppen azokban lényeges konstrukció által lényegesen különböznek a sajátos logikai ítéletektől és következtetésektől, bár általános ítéleti és következtetésjellegük ugyanaz.

A formális, tisztán logikai gondolkodás a némi érzéki vonásokat mutató tartalmi és a tárgya nyomán sajátos szemléletességet mutató matematikai gondolkodással szemben egyáltalában nem érzéki, nem szemléletes, a legelvontabb, tisztán logikai viszonyokat viszonyító és megragadó elméleti tevékenység. Ennek egész tárgyköre tisztán viszonyokból, vonatkozásokból áll; feladata a logikai határozmányok sokszor rendkívül bonyolult viszonyhálózatának felbontása, elemzése és ezáltal a tárgyak logikai alkatából nyerhető, rendkívül fontos értelmi ismeretek megszerzése. Ez aránylag igen nehéz feladat éppen a logikai struktúrák gyakori szerfölötti bonyolultsága miatt, valamint azon körülmény folytán, hogy a tiszta logikai viszonyokat konstruálni nem lehet, mivel tárgyilag a logikai előzményben a logikai következmény nincs benne és abból ki sem bontakoztatható, csupán a logikai előzmény van meg, mint meghatározó része, a logikai következményben; ezért a tisztán logikai gondolkodás csupán a bonyolult logikai struktúrák

elemzése, szétfejtése és előzményeikre való visszavezetése által szerezhethet új ismereteket, az új logikai struktúrák találásában pedig a tapasztalásra van utalva, amelynek minőségileg is meghatározott tárgyaiból fejthető ki azoknak sokszor újszerű logikai alkata. Mindezt a logikai vonásoknak pontos jelekkel való megjelölhetősége sem jelent a tiszta logikai gondolkodás számára lényeges könnyebbséget: ennek a gondolkodásnak a tapasztalás útján talált tárgyak bonyolult logikai alkatait leggondosabban elemezve, a bennük rejlő alapszálaikra visszavezetve kell ez alkatok megismeréséhez eljutnia; igaz, hogy azután a logikai szálak segítségével útján elemző eljárásával a valóság végső alapjáig is elhatolhat. A tiszta viszonyításon, viszonymegragadáson kívül éppen a logikai gondolkodásban van az ítéletalkotásnak, következtetésnek és fogalomalkotásnak döntő jelentősége. Ez a fajta gondolkodás legtisztábban a logikában, igen túlnyomóan például a jog- és a nyelvtudományban található meg; a matematikai gondolkodástól való nagy eltérése jól szemléltethető például a jogtudós vagy a nyelvtudós és a matematikus vagy a modern elméleti fizikus gondolkodásának összehasonlításában.

Végül van a komplex valóságviszonyokra vonatkozó, bonyolultan összeszótt «valóság-gondolkodás» is, amely néha igen szabatosan, de sokszor elég zavarosan ragadja meg az általában igen bonyolult valóság-viszonyokat. Ebben a valóság-gondolkodásban tartalmi, formális és matematikai gondolkodás egységesen összeszőődik, de rendszerint valamelyik — gyakran változó — túlsúlyban van. Ebbe a — tárgya, nem pedig mindig egyaránt valóságos saját mivolta alapján elnevezett — «valóság-gondolkodásba» tartozik a metafizikai, valamint a megint speciális különbségeket mutató cselekvéstani, tudománytani, művészettani vagy a legkomplexebb etikai gondolkodás; nemcsak legfeltűnőbb oldalát, hanem egész természetét tekintve, idevaló mindenféle szak-valóság-tudományt kiépítő természettudományi, lélektani, kultúra-tudományi, történelmi gondolkodás, valamint a közönséges embernek többnyire komplex valóságokra irányuló, leggyakoribb gondolkodása is; a legismertebb közönséges kivétel

az említett, aránylag gyakori és túlnyomóan alakulati, «el-vontan» számoló gondolkodás.

A gondolkodás viszonyító és viszonymegragadó tevékenység. Ez a lényege; amint tudjuk, egyáltalában nem mindig folyik le közképzetekben, hanem lehet teljesen «el-vont» viszonyítás. Ugyanígy nem mindig ítélő, következtető és fogalmi a gondolkodás; lehet mindezek nélkül egyszerűen viszonyítás, viszony-belátás. Ámde a növekedő, gyarapodó, gazdagodó gondolkodásnak megrögzítésre és rendszerezésre, egységes összefüggésre van szüksége; és így fontos gondolatalkatok alakulnak ki. Mindenekelőtt magát a viszonymegragadást kell az alanynak megrögzítenie; ez megy végbe az ítélés, ítéletlétesítés gondolati tevékenységében. Az *ítélet lényege viszony-állítás* és az igaz ítéleté az ítéleti viszonynak a tárgyi viszonytal összhangzó állítása, vagyis a viszonymegragadás és ennek állítása, elismerése. Az ítélet általános alakja: A est B . Ez azt jelenti, hogy B az A -val viszonyban áll, még pedig olyan viszonyban, amelynek alapján A egyúttal B is; és ha nem volna B , akkor nem lehetne az az és olyan A , amely és amilyen. Ez tehát mindig meghatározási viszony: a B meghatározza az A -t; meghatározni pedig csak úgy tudja, hogy hozzá tartozik, azaz valamiképpen benne van az A -ban. Különben semmiképpen sem határozhatná meg B az A -t, hiszen az ítéleti állítmány nem létesíti az alanyt, egyáltalában nem létesít semmit. Valóban így is áll fenn az ítéleti viszony bármely konkrét ítéletben; az élő tölgylevél zöld, a változás kezdődött, kétszer kettő egyenlő négygel, a harkály kalapál, — mind ilyen viszonyok; a zöld az élő tölgylevélben, a kezdet a változásban, a négygel való egyenlőség a kétszer kettőben, a kalapálás a harkály teljes mivoltában benne van, különben nem volna élő tölgylevél, változás, kétszer kettő, az a bizonyos kalapáló harkály. Az olyan meghatározás, ahol a meghatározó a meghatározottban benne van, logikai vagy formális meghatározás. Nevezzük ezt feltételezésnek; az ítéleti állítmány jelentése tehát ezek szerint feltétele az ítéleti alany jelentésének. Ahol pedig az állítmány nem sajátos logikai realitás, forma és nem is sajátos formájú valóság, hanem pl. tiszta sajátos minőség vagy tar-

talom, mint a zöld, vagy tiszta sajátos alakulat, mint a négygyel való egyenlőség, ott ezek a realitások a bennük lévő nem sajátos logikai mozzanat útján feltételei az ítéleti alany jelentésének, és éppen ezt a feltételezési viszonyt állítja az ítélet. Minden igaz állító ítélet esetében tehát az állítmányi jelentés valóban benne van az alany jelentésében, mint ennek egyik meghatározó része, mozzanata.

Az állító ítélet határozmányai tehát az *alany*, amelyet az *állítmány* meghatároz, a *kettő* meghatározási, még pedig sajátos vagy nem sajátos feltételezési, *formai meghatározási viszonya*, végül *ennek a viszonynak* külön határozott ítéleti *állítottsága*, alanyi elismertsége. A tényleges, nemcsak nyelvi alakja szerint tagadó ítélet — $A \text{ non est } B$, $A \text{ nem } B$ — viszont az alany és az állítmány között az ítélet értelmében való feltételezési viszony fennállását tagadja, avagy, ami ugyanaz, e viszony fennállásának hiányát állítja. Ha az ítéletben állított viszony alany és állítmány között tárgyilag fennáll, illetőleg az ítéletben tagadott viszony tárgyilag nem áll fenn, akkor az ítélet valódi viszonymegragadás, illetőleg egy tárgyi viszonyhiánynak belátott viszonyok alapján való belátása, vagyis igaz; az ellenkező esetben nem viszonymegragadás, magvában hiányos, azaz téves. És ebből a szempontból mindenféle ítéleti tévesség alapján egyforma: akár a kétszer kettő egyenlő öttel állítás, akár az, hogy Péter ül, amikor történetesen már felállt; mindegyik esetben az ítélet éppen nem viszonymegragadás, hanem reálisan fenn nem álló viszonynak fennállóként állítása, vagy reálisan fennálló viszony tagadása. Csupán a tévedés durvaságának a foka lehet igen különböző a szerint, hogy az ítéletben állított viszony fennállása, illetőleg tagadott viszony hiánya egyáltalában lehetetlen, avagy csak esetlegesen nem úgy van.

Ami az ítélő alany ítéleti tevékenységét illeti, első sorban az elméleti tevékenységben működő, a gondolkodó akarat az ítéleti alanyt állítja ennek akár sajátos, akár csupán nem sajátos tartalma révén; ebben az ítéleti alanyban azután a gondolkodó értelem — esetleg az elméleti tevékenységben működő tartalmi vagy alakulati felfogó aktus segítségével

— megragadja, meglátja az állítmány jelentését, mint az alanyi jelentés feltételét. Ez a meglátás tipikusan értelmi aktus, amely a reálisan fennálló és a megragadás célját alkotó viszonyhoz egyértelműen hozzá van kötve, azaz a szó igazi és egyetlen igazi jelentésében logikai szükségszerűséggel jön létre ; különben, ha nem éppen azt a viszonyt és úgy ragadja meg, amely és ahogyan fennáll, nem megragadás, vagyis nem is értelmi aktus, amely éppen csakis megragadás. A szó teljes értelmében vett értelmi aktus tehát csakis annyiban jön létre, amennyiben az ítélet igaz. Ez világosan mutatja az ítéleti ismereti igazságnak éppen értelmi realitásvoltát, amely az elméleti aktivitásba és tárgyi eredményébe mint lényeges valóság-komponens beletartozik. A téves ítéletben voltaképpen egy az elméleti tevékenységben működő, sőt néha egyenesen gyakorlati akarati aktus viszonyállítása helyettesíti a viszony-belátást is azon a ponton, ahol éppen az értelmi viszony-belátás a szükséges és döntő. És ha ez azzal az igénnyel történik, hogy tényleges viszonymegragadás, belátás jött létre, akkor az ítélet máris ebben téves és igen könnyen állíthat még téves ítéleti viszonyt is az igazi, a reális viszonynak megfelelő helyébe. Ha tehát a szükségszerű értelmi megragadás a maga értelmi evidenciájával nem jöhet létre, például a megragadni való viszony nagy bonyolultsága vagy másféle alapú homályossága miatt, akkor a megfelelő ítélet csakis valószínű, feltételes viszonyállítás lehet ; mint ilyen akkor sem téves, ha nem az igazi viszonyt állította.

Végül a viszonymegragadó értelmi aktust követi és annak tárgyi belátáseredményét megrögzíti az ítéleti viszony fennállását elismerő aktus : ez megint az elméleti tevékenységben működő akarat állító aktusa. Éppen akkor, ha ez az aktus az ítéleti viszonyt a sajátnemű értelmi viszonymegragadás előtt mint fennállót — illetőleg hiányzót — megrögzíti, állítja, keletkezik a szó szoros értelmében vett és értékellenes előítélet, amely e jellegében mindig hibás és azután igen könnyen és gyakran tartalmilag, az állított viszony tekintetében is téves. Mert az ítéleti tevékenység és élmény lényegét, magvát csakis a sajátnemű értelmi viszony-

belátás alkothatja s az elméleti akarati állító aktus ezt csupán az ítéleti alany állításával előzheti meg és a belátott viszony elismerő állításával kell követnie. Ha az utóbbi is egyszerűen megelőzi az értelmi aktust, akkor az ítélet lényegét megsértő s így alakilag mindig téves előítéletet termel, és mivel nem a sajátos elméleti akarat, hanem a sajátnemű értelem a lényeges viszonymegragadó erő, gyakran tárgyilag, az állított viszony tekintetében is téved. Csupán az értelmi aktusnak bizonyos körülmények között való lehetetlensége vagy elégtelensége, mert részletes lehetetlensége esetében léphet fel nélküle is az ítéleti viszonyt is és nemcsak az ítéleti alanyt állító sajátos elméleti akarati aktus, de azzal a világos megállapítással, hogy az ilyen ítélet mint elméleti valóság és éppen mint elméleti ítélet nem teljes, hanem csupán valószínű, ennyiben feltételes viszony-megragadást fejez ki, kísérel meg: ekkor alakilag igaz és az állított viszony tárgyi tévessége esetében sem téves, mert a viszonyt nem állítja egyszerűen igaznak, azaz szükségszerű értelmi aktussal felfogottnak, *belátottnak*. Ezekből a megállapításokból kiderül, hogy Descartes igen mélyen és helyesen látott, amikor a tévedés forrását akarati hatáskör-túllépésben, az akaratnak az értelem helyére való tolakódásában jelölte meg; csak még nem tudta ezt a lényegében helyes belátást kellően finom megkülönböztetésekkel világosan kimutatni.

Az ítéletekben foglalt viszony-belátásokat megfelelő módon össze lehet kapcsolni úgy, hogy az összekapcsolás révén közvetett viszony-belátást nyerünk. Az ilyen összekapcsolás a következtetés; ennek általános alakja tehát a

$$\begin{array}{c} S \text{ est } M \\ M \text{ est } P \\ \hline S \text{ est } P \end{array}$$

következő: $\frac{S \text{ est } M}{M \text{ est } P}$ Hogyan jön ez létre? $S \text{ est } M$ íté-

let, amely S -nek M -től függő viszonyát látja be. Ámde lehet viszont az M -nek is feltétele, például P : a köztük lévő feltételezési viszonyt az $M \text{ est } P$ ítélet látja be. Eddig csak egyszerűen tovahaladó, folytatólagos és összefüggő ítéleti viszonybelátással állunk szemben, amely folytatódhatik tovább is, pl. $P \text{ est } Q$, $Q \text{ est } R$, $R \text{ est } T$ stb. ítéletekben: Sokrates athéni, az athéni görög, a görög ember, az ember élőlény stb. ilyen ítéletsor. Ez még nem következtetés, mert

nincs benne semmiféle közvetett viszony-belátás. Ámde az ilyen ítéletsor a következtetés alapja: ha ugyanis S est M és M est P után visszatérek S -hez és belátom, hogy mivel $S M$ és $M P$, tehát S is P , akkor közvetett viszony-belátásom van, az S est P viszonyt az S est M és M est P viszonyok közvetítésével láttam be s így kikövetkeztettem. Sokrates athéni, az athéni görög, tehát Sokrates görög a példája ennek a következtetésnek. Minden hosszabb ítéletsorból levont következtetés ilyen legegyszerűbb, kéttagú ítéletsorokból vont következtetésekre bontható fel; azért ezek tekinthetők a következtetés általános, alapvető alakjának.

Az ilyen következtetésben az első tétel az úgynevezett felső tétel: S est M . Ez kiindul valamely szemléletileg vagy gondolatilag állított S tárgyból és abban M feltételt látja meg; a belátást az elmélkedő alany ítéletileg megrögzíti, tehát ekkor már mindenesetre gondolkodik. Az M feltételben a gondolkodó alany egy további feltételt, P -t lát be és ezt a viszony-belátást újra ítéletileg megrögzíti a következtetés alsó tételében: M est P . És most a felső tétel alanyához visszatérve, azt újra sajátos gondolati állító aktussal állítja és benne az S est M és M est P , a következtetés praemissái alapján P -t mint feltételt ismerve meg, ezt a belátást az S est P zárótételben rögzíti meg ítéletileg; ebben ment végbe a tulajdonképpeni következtetés, vagyis a közvetett viszony-belátás, a praemissák viszony-belátásai alapján közvetítve. A következtetés három ítéletében három ítéleti alaptényező szerepel, amelyeket a következtetés fogalmainak nevezünk. Ezek közül azt, amelyik a zárótétel állítmánya, tehát a legmagasabb feltétel, P -vel (praedicatum) jelöljük, azt, amelyik a zárótétel alanya, vagyis a feltételezési rendben legalacsonyabb feltevőt, S -szel (subiectum); végül azt a fogalmat, amely a zárótételben nem szerepel, hanem éppen azáltal, hogy S -nek feltétele, a felső tételben állítmánya, viszont P -nek feltevője, az alsó tételben alanya, a feltételezési viszonyt S és P között közvetíti és annak belátásával a zárótételből kimarad, középfogalomnak nevezzük és M -mel (terminus medius) jelöljük. Az egész alapvető következtetés-alakot szillogizmusnak hívjuk.

Aki eddigi vizsgálódásainkat figyelemmel kísérte, azt gondolhatja, hogy itt valami nincs rendjén. Hiszen mi a hagyományos szillogizmus két praemissáját felcseréltük: mert a szerint M est P a felső és S est M az alsó tétel. Természetesen ezt egészen tudatosan tettük; azért, mert a tőlünk vázolt alak, amelyikben a haladás folytonosan és megszakítás nélkül jut el a legfőbb feltételhez és csak azután tér vissza a kiindulási ítéletalanyhoz, S -hez, vagyis a regresszív szillogizmus, a következtetésnek eredeti és új ismeretet adó alakja. Ezzel szemben a hagyományosan szillogizmusnak nevezett degresszív szillogizmus csupán a regresszív szillogizmus után mint annak megfordítása jöhet létre és nem ad új ismeretet, csak a meglévő ismereteket rendez.

Hogyan? A degresszív szillogizmus alakja a következő: $\frac{M \text{ est } P}{S \text{ est } P}$. Itt a felső tétel-

ben a P -től függő M feltételezési viszonyát P -vel ragadjuk meg. Ebből azonban semmiképpen sem állapítható meg az alsó tétel. Mert honnan és hogyan vegyük ennek alanyát, az S -et, amelyet itt a gondolkodó alanynak külön és határozottan állítania kell? Hiszen az S nem folytatólagos belátás útján nyerhető az M est P -ből, mint ahogy a regresszív szillogizmusban S est M -ből folytatólagos belátással az M -ben lévő, azt meghatározó P feltétel nyerhető; mert az S nincs meg sem az M -ben, sem a P -ben, legfeljebb esetleg fordítva, a P vagy éppen az M és általa a P is, van meg az S -ben. És ez tényleg úgy van, hiszen az alsó tétel az M -et mint S feltételét s ennek és a felső tételnek az alapján a zárótétel a P -t is mint S feltételét látja be. Igen ám, de hogyan vehettünk az alsó tétel alanyául éppen olyan S -et elő, amelynek M olyan feltétele, hogy általa P is feltétele? Ez csak nem véletlen? Az alsó tétel alanyának felállítása nyilván csakis úgy lehetséges, hogy már tudtuk, hogy S M , és pedig olyan M , hogy az M P alapján P is feltétele, vagyis, hogy S egyúttal P is. Azaz ismertük az egész regresszív szillogizmust, S est M , M est P , S est P alakban. A degresszív szillogizmus alsó tételének az alanyát mint alsó tételbeli alanyt tehát csakis az egész megfelelő regresszív szillogizmus ismeretében lehet állítani; így igazolást nyert, hogy mindig a regresszív szillo-

gizmus az első és új ismeretet adó, a regresszív szillogizmus-csupán a regresszívnek ismeretében létrejött megfordítása, amely már nem ad új ismeretet, hanem a meglevőket rendezi ; mert a P legfőbb feltétel alá az M est P főtétel alapján az A est M , B est M stb. tételek ismeretében A , B stb. feltevők sorolhatók, rendezhetők.

A regresszív szillogizmus sem új ; voltaképpen egyjelentésű Aristoteles epagogéjával, indukciójával, amely egy felső fogalomhoz megfelelő középfogalmat keres. Mert amikor következtetve kutatni kezdünk, általában van már egy legfelső szempontunk, osztályunk, amely alá tartozó tárgyakat keresünk. Ez a legfelső szempont, osztály éppen a P . És azután sorra vizsgálunk S -eket és keressük bennük azt a vonást, M -et, amely bennük P -hez vezet és így kimutatja, hogy az illető S -ek P alá tartoznak. Aristoteles is inkább ezt az elemző, reduktív-regresszív indukció-eljárást tekinti ismeretadónak, de a — kész regresszív következtetés birtokában felállított — szillogizmust bizonyosabbnak tartja ; bizonyosságát ez természetesen a megfelelő regresszív szillogizmus bizonyosságától nyeri.

A regresszív — és hasonlóképpen a regresszív — szillogizmus főalakja a bemutatott alak ; e mellett a praemissák fogalmait lehet úgy cserélni, hogy még háromféle alak jön létre : $\frac{P \text{ est } M, M \text{ est } P, P \text{ est } M}{S \text{ est } P, S \text{ est } P, S \text{ est } P}$. Mindegyik ilyen későbbi

alak érvényessége azonban az első alakéra megy vissza, mert a tételben lévő feltételezési viszony reálsan nem fordítható meg : ha az ember (általában) halandó, akkor a halandó (részlegesen) ember, de éppen azért és annyiban, mert és amennyiben az ember halandó. Ezeknek a további szillogizmus-alakoknak állító vagy tagadó, általános vagy részleges tételek esetében való érvényességével a hagyományos szillogisztika sokat foglalkozott ; bölcséleti szempontból ez másodrendű kérdés, mivel e szillogizmus-alakok jelentősége főleg csak a belátás bizonyos esetekben való kényelmessége vagy könnyebbsége terén van.

A szillogizmus maga, ennek főalakja, csupán úgynevezett transitív viszonyok fennállása esetében érvényes. Mert csak

akkor közvetítheti M a rajta átmenő S és P viszonyt, ha a viszony transitív, azaz átmenő. Ilyen transitív viszonyok a hasonlóság, az egyenlőség, az összefüggés, az egymásba skatulyázott species-genus-viszony, az ugyanabban a tekintetben folytatódó alárendelés, főleg láncviszony, de megfelelői vagy osztályviszony is stb. Minden következtetésben az alapviszonyokat ebből a szempontból meg kell értenünk, jelentésüket meg kell ragadnunk; mert a következtetésnek speciális sajátmű igazsága — és nem az egyes praemissák sajátmű ítéleti igazsága — éppen a reális transitív viszony következtetésbeli megragadásában áll és a következtetés sajátmű tévessége nem az egyes praemissák esetleges külön ítéleti tévességében, hanem egy nem-transitív viszonynak transitívként, avagy esetleg a transitívnek nem-transitívként, illetőleg más módon transitívként vagy nem-transitívként való sajátos elméleti odaállításából fakad.

A következtetésnek nem lehet több útja, mint a feltevőtől a feltételhez haladó regresszív, avagy a feltételtől a feltévőhöz haladó degresszív út; ez teljesen megfelel a tárgyi meghatározás kétféle irányú útjának. Ezért a logikai-metafizikai-regresszív eljárás, amely sokszor regresszív következtetéssel is jár, magvában azonos a természettudományi regresszív indukcióval; de ennek, keresett céljának, a természeti törvénynek speciális és szabadon érvényesített jellegéből kifolyólag, különleges és komplikáló előkészítő és kísérő részletei vannak. Bizonyos esetekben haladhatunk úgynevezett «degresszív tartalmi utánaállítás és utánaösszeállítás» útján is, amelyekről ezúttal nem szólhatunk bővebben (l. a szerző *Bölcséleti alapvetését*); de ha következtetünk, itt is csak a regresszív következtetés ad új ismeretet. Hasonlóképpen a matematikában is a tényleges következtetés útján szerzett új ismeret regresszív következtetés útján jön létre. Ámde az ilyen viszony-belátást a matematikában mindig megelőzi a sajátos konstruktív (utána-) alakítás, ez pedig első sorban és eredetileg progresszív. Ezért a matematikában a következtetésekkel is kiegészített vizsgálatban főleg előzménytől következményhez haladunk; ezt azonban sohasem a feltételviszonyokat belátó következtetés, hanem mindig a

sajátosan progresszíve alakító, konstruáló, alakulati következményeket származtató matematikai meghatározás — amely maga nem következtetés — eredményezi.

Az ítéletek elemei eleinte szemléleti tárgyak és ezekben felfedezett feltételvonások. Az ítéletek és a következtetések viszonybelátásai alapján azonban lassanként egy közös tárgyra vonatkozó sok viszony, egész viszonyhálózat válik ismertté. Az ilyen egy tárgyhoz fűződő több ismert viszonyt azután e viszonyoknak egymáshoz és a tárgyhoz való viszonyai ismeretében valóban a tárgyra vonatkozó egységes viszonyhálózatba rendezzük : az egy tárgyhoz fűződő ismert viszonyok rendezett egysége alkotja az illető tárgy fogalmát. A fogalom tehát elméleti tárgyi hatás, gondolati hatás, gondolkodáseredmény, mégpedig bizonyos értelemben végeredmény. A fogalom bármelyik fajta gondolkodásból származhatik. A tartalmi gondolkodásból származó tartalmi fogalom a tárgy ismert tartalmi viszonyainak a rendezett hálózatát tartalmazza és a közképzetnél is kevésbé érzéki. A formális gondolkodásból származó formális fogalom a tárgy ismert formális viszonyainak a rendezett hálózatát — teljes ismeret esetében tehát a tárgy egész megismert «formakapcsolatát» — tartalmazza és teljesen «elvont». Az alakulati, matematikai gondolkodásból származó matematikai fogalom a tárgy ismert alakulati viszonyainak rendezett hálózatát tartalmazza és a formálisnál szemléletesebb, de semmiképpen sem érzéki. Végül a valósággondolkodásból származó valóságfogalom a tárgy ismert komplex valóságviszonyainak rendezett hálózatát tartalmazza és akkor lesz teljes, ha mindezeknek tartalmi, formális és alakulati viszony-komponenseit is mind elkülönítve, mind rendezett egységben összekapcsolva magában foglalja.

A fogalomnak, mint viszonybelátások rendezett egységű eredményének, nagyon is jelentős mértékben van sajátnemű elméleti tökéletessége, ismereti igazsága, avagy sajátnemű elméleti fogyatékosága, tévessége ; igaz az a fogalom, amely reális viszonyok tényleges belátását tartalmazza e viszonyok reális rendjének belátásával, azaz a reális rendnek megfelelő fogalmi rendben ; téves a fogalom, ha vagy az egyes viszony-

szálak tévesek, a realitásnak nem megfelelők, azaz nem belátottak, vagy pedig fogalmi rendjük nem megfelelő. A legdurvább tévedés itt az, ha egy-egy viszonyszál önellentmondó; kisebb, sokszor egészen esetleges tévedés forog fenn egy esetleges viszonyszál téves meghatározásában; megint súlyosabb a tévedés, ha a fogalmi viszonyok rendje ellentmondó, főleg, ha az ellentmondás alapvető tekintetben van; ismét kisebb az a tévedés, amely a fogalmi viszonyok rendjében lévő esetleges meg-nem-felelésből fakad. Mert amint vannak szükségszerű és örök, úgy vannak szabadon létesített, sőt időbeli viszonyok és mindezek sajátos tárgyi igazságai; amazokéi egyszerűen, örökké, emezekéi esetlegesen, időbelileg szükségszerűek, és a nekik megfelelő sajátnemű ismereti igazságok is éppen örök és egyszerűen szükségszerű, avagy időbeli és — ez nem ellenmondás — esetlegesen szükségszerű igazságok megfelelői. Ezek a megkülönböztetések, amelyek a különféle valóságok formái alapján a beható bölcséleti vizsgálódások nyomán könnyen részletezhetőek és kiegészíthetőek, alkotják Leibniz sokat vitatott ész-igazság és tény-igazság megkülönböztetésének is a teljesen jogos tárgyi alapját. Tárgyilag lényegében egyszerű és független, örök szükségszerűséggel igaz Isten formája; egyszerű és függő, örök szükségszerűséggel igazak Isten tárgyi tudattartalmainak a formái, velük kapcsolatosan a nem legalapvetőbb tartalomtani, logikai, matematikai, metafizikai stb. tárgyak, kategóriák, viszonyok sajátos és nemsajátos formái; esetleges és függő, időbeli szükségszerűséggel igazak az egész teremtett valóság szabadon kiválasztott tartalmainak a formái. Mindezek az ítéleti, következtető és fogalmi megismerésben és igazságban is különbséget jelentenek.

Igazsága és tévessége mellett beszélünk a fogalom teljességéről, határozottságáról és világosságáról, illetőleg ezek ellenkezőiről is. Teljes a fogalom a szó ideális értelmében, ha a tárgy valamennyi viszonyát megfelelő rendben ismertként tartalmazza; tehát ilyen lehet például a logikában megvizsgált logikai alapelvek korrelációjának a fogalma. Eléggé teljes a fogalom, ha lényeges, alapalkatát adó viszonyvonásait megfelelő rendben tartalmazza és tárgyát minden

más különböző tárgytól elkülöníti, például az egyenlőoldalú háromszög fogalma mint három egyenlő oldallal határolt síkidomé. Elégtelen, vagyis nem teljes a fogalom, ha ezeket sem tartalmazza, illetőleg tárgyát nem különíti el eléggé: például ilyen Napoleon fogalma mint francia császáré. Határozott — akár mint elégséges, akár mint elégtelen — a fogalom, ha legalább lényeges, alapalkatát adó vonásait megfelelő rendben tartalmazza: például ilyen a madár fogalma mint szárnyas gerincesé; határozatlan, ha ezeket sem tartalmazza és így önmagában sincs eléggé meghatározva, például az ember fogalma mint kétlábú lényé. Világos — akár mint határozott, akár mint határozatlan — a fogalom, ha a benne lévő viszonzyszálak rendje meg van határozva, mint például a jellemzett regresszív vagy degresszív szillogizmus fogalmában, homályos a fogalom, ha ez a rend nincs meghatározva: ilyen például a gonoszságnak mint lelki betegségnek a fogalma, vagy a szintétikus ítéletnek a következő vizsgálódásokban szóba kerülő fogalma. Látjuk, hogy a világos fogalom még lehet határozatlan, a határozott lehet elégtelen, az elégséges még nem egészen teljes; de a teljes már elégséges, határozott és világos. Ebben a tekintetben is érdekes megállapítások találhatók Leibniznél; jelentőségük főleg tudománytechnikai.

A gondolkodásnak az előbbieken elvégzett, aránylag részletes vizsgálata igazolta azt a közismert tényt, hogy a gondolkodás is lényegében megismerésre irányul, ez az a cél, amelynek elérése a gondolkodást és gondolati tartalmát teljessé teszi. A gondolkodás ismerési célját viszonyítás és viszonybelátás útján törekszik elérni, ez alkotja lényeges természetét. Ennek megfelelően a gondolkodás ismerési értékét adó igazsága is a megragadott viszonyok igazságában rejlik: abban, hogy a gondolkodás tárgyilag fennálló viszony létét állítja és tárgyilag hiányzó viszony fennállását tagadja, úgy, amint az illető viszony fennáll, illetőleg hiányzik. Ebben a tekintetben azonban, a szemlélet igazságához hasonlóan, különféle gondolati igazságokat találtunk. Ezek jórésztben a gondolkodás által megragadott tárgyféleségekkel és azoknak a tapasztalati valóságban játszott szerepével kapcsolatosak.

A gondolkodás, amint láttuk, igen különféle természetű tárgyakat, főleg éppen tárgyi viszonyokat ragadhat meg és ezek szerint különféle speciális jelleget is ölt. Ezek a tárgyfészeségek a szemléleti valóság alaphatározmányaival megegyeznek és beható tárgyelméleti és metafizikai vizsgálat fényében az egész valóság alaphatározmányainak, mintegy alapoldalainak, és viszonyaik a valóság alapszálainak mutatkoznak. Ilyenek a minőségek és viszonyaik, a matematikai tárgyak és viszonyaik, amelyek lényegileg mennyiségek és mennyiségviszonyok, valamint a szorosán vett logikai tárgyak lényegében viszonyhatározmányai. Ezek közül a tárgyak közül mindegyiket csupán saját természetében, vagyis a valóság esetleges, hic et nunc-adottságaitól függetlenül is tekintheti, viszonyíthatja és megragadhatja a gondolkodás. Ezek az általában úgynevezett ideális tárgyak : legismertebbek közülük a matematikai, elég ismertek azonban a logikai-formális, valamint a sajátos minőséghatározmányok is. Mind ezeknek összekapcsolódásai úgynevezett ideális valóságokat is eredményezhetnek, amelyek szintén vizsgálhatók a konkrét tapasztalati adottságoktól függetlenül is. A matematikai tárgyaknak ideális, azaz tiszta matematikai viszonyítása és viszonyaik megragadása közönségesen ismert. Ámde például «fenomenológiai», részben éppen minőségi gondolkodási elemzéssel vizsgálhatók a színek egymás közötti «ideális», azaz a fizikai világban való minden konkrét, esetleges előfordulásuktól függetlenül fennálló viszonyai ; nehézség nélkül elemezhetők «ideálisan» például a tiszta logikai rendviszonyok és egymás közötti összefüggéseik. Vizsgálhatók továbbá tisztán képzeletileg szerkesztett, mindenoldalú valóságok különféle viszonyai is, például egy képzeletileg szerkesztett tipikus növényalaknak lehető vagy valószínű változásai bizonyos körülmények megváltozásakor. Még e látszólag haszontalan legutolsó fajta «ideális» vizsgálatok is teljes «ideális» értékűek, sőt nem egyszer még a tapasztalati szaktudomány szempontjából is meglepően értékes felvilágosításokat nyújtanak ; részben ilyenek Goethe értékes morfológiai vizsgálatai is. Mind ezek a lényegében gondolati úton végzett vizsgálatok kizárólag tárgyaik belső igazságát, önellentmondás-nélküliségét

igénylik az ismerési eredmény eléréséhez : ha a gondolatilag megalkotott vagy kiemezett minőségi, logikai, mennyiségi, avagy «ideális» valóságviszonyok között belső ellentmondás nincs, az eredmény értékes «ideális» megismerés.

Ezekkel az ideális tárgyakat vizsgáló gondolkodási eljárásokkal szemben áll a tényleges tapasztalati, *hic et nunc* adott, esetleges valóság megismerésére irányuló empirikus gondolkodás, amelynek ismerési igazsága szempontjából nem elegendő tárgyai belső ellentmondás-nélküliségének felismerése : itt még a szemléleti igazsághoz hasonlóan a gondolatilag megállapított viszonyoknak tényleg úgy és ott fennálló érvényessége szükséges az empirikus ismerési igazsághoz, ahogyan és ahol az illető viszonyok fennállását az empirikus célú gondolkodás állítja (illetőleg tagadja). Ezért van az, hogy az empirikus tárgyra irányuló gondolatnak, hogy teljes értékű megismerés legyen, először belsőleg igaznak, önellentmondás-nélkülinek kell lennie, ami bonyolult gondolati elemek összekapcsolásakor korántsem triviális magától-értetődőség, mint a szemléleti képnél, másodsor pedig külsőleg, az empirikus valóságra vonatkozóan igaznak, az abban esetlegesen és valóban fennálló viszonyoknak megfelelőnek. Belső igazság nélkül külső lehetetlen, de külső nélkül belső még lehetséges, ezért mindkettő vizsgálatra és igazolásra szorul ; csupán mindkettőnek belátása avagy a külső igazsággal együtt a belső belátása is biztosítja az empirikus gondolkodás igazságát, amelynek végső ellenőre a külső, *hic et nunc* igazságot végső fokon egyedül igazolni tudó tapasztalás. Csakis ez, az empirikus gondolkodás-megállapította viszonyoknak, általában tárgyaknak közvetlen, avagy kétségtelen hatásaik útján közvetett megragadása a közvetlen tapasztalásban, igazolhatja az empirikus gondolkodás eredményeinek külső, empirikus igazságát. Ezt némely modern, csak a belső ideális igazságra tekintő empirikus tudomány néha szem elől látszik téveszteni ; igaz, hogy máskor ugyanez megint a belső igazság teljes, a végső előfeltevésekig hatoló igazolására nem vet kellő súlyt.

A gondolkodás határai immár a tapasztalásénál meszebbre terjednek : ameddig egyáltalában viszonyok vannak,

tehát kétségtelenül a valóság végső gyökereiig, elhatolhat elvileg a gondolkodás; hogy azután itt is eredményezhető és meddig megismerést, az további, még külön vizsgálatra szoruló kérdés.

IV.

Az érzékelés, a belső tapasztalás és a gondolkodás megismerése után most már rétéphetünk az ismeretelméleti kérdések általános elemzésére. Láttuk, hogy a megismerésnek különféle útjai-módjai vannak: éppen az érzékelés, a belső tapasztalás és a gondolkodás. Ezek mindegyike maga is még külön többféle tárgyra irányul különféle aktusokkal és különféle módokon; valamennyiben közös azonban az a vonás, hogy valamit meg akar ragadni, fel akar fogni, akár eleméz, akár konstruál, akár egyszerűen felvesz, belát vagy megérez, még pedig olyasvalamit, ami a megragadó aktustól függetlenül áll fenn, akár magában a megragadó alanyban, akár valamiképpen azon kívül. Ebben a megragadásban, amint láttuk, az alanynak sokféle mód áll rendelkezésére, amelyekkel igen jól tud a megragadás céljául szolgáló természetéhez alkalmazkodni. Ezek alapján érthető, hogy az alany lehetőleg híven iparkodik megragadni azt a realitást, amelyre ebből a célból irányul, valamint az is érthető, hogy a megragadás a normális és fejlett ember fejlettségi fokán valóban igen sokoldalú és nagyfokú hűséget képes elérni. Ennyiben igen egészséges és jó alapja van a *naív realizmusnak* és *dogmatizmusnak*, amely azt hiszi, hogy az alanytól független tárgyat ragad meg és azt úgy ragadja meg, amint van, tehát a tárgya úgy van, amint az alany megragadja. Más tekintetben persze ez a feltevés nagyon is egyszerű, az álláspont valóban naív. Mert mindjárt az érzékelésnél kiderül, hogy az érzékelő alany valójában nem a külső tárgyat, hanem annak az alany tudatában jelentkező hatását, «képét» ragadja meg, és bár ennek a képnek a tartalma is lényegileg az alany megragadó aktusától függetlenül megvan a fiziológiai érzékelő rendszerben s az alany csupán felveszi, átveszi, azért a kép mégis csak többé-kevésbé módosul mind az érzékelő rendszer fiziológiai, mind az alany lelki berendezése szerint. Ezen az egész

természetes módosuláson kívül is valamennyi megismerési eljárásunk csalódásoknak, tévedéseknek van kitéve, tehát ellenőrzésre, igazolásra, kritikára szorul: ez azonban csak éppen egy a megismerésnek feltételeit és körülményeit mérlegelő, és ha lehet, különféle megismerési módok eredményeit egybevető, gondos *kritikai eljárást* igényel a természetes ismerési módokon nyert megismerés biztosítására, a megismerés általános lehetőségében való kételkedést azonban egyáltalában nem indokolja. Vizsgálódásunk elején láttuk, hogy az ilyen *szélsőséges kétely* teljességgel tarthatatlan álláspont.

További kérdés az, hogy a megismerés milyen határig terjedhet. Ezt előre eldönteni természetesen semmikép sem lehet; csupán éppen a megismerés előrehaladása, főleg az alany és az egész valóság általános szerkezetének megismerése során találhatunk esetleg arra választ, hogy a megismerés miért terjed csak bizonyos határokig. Valóban, minden ismeretelméleti tanítás, amely az ismerés határait iparkodott megállapítani és teljesen naív, indokolatlan előítéletre alapozott dogmatikus állásponton felülemelkedett, tárgyi és természetesen jórészt ismeretelméleti megismerések útján keresett erre a kérdésre választ. Mi már azt is láttuk, hogy minden ismeretelméleti megismerést valamilyen nem-ismeretelméleti tárgyú megismerésnek kell megelőznie, ha az ismerés ismerése ismerésének végtelen körforgásába nem akarunk jutni. Ezek alapján megkísérelhetjük a választ az ismerés határainak a kérdésre; csakhamar kiderül, hogy ezzel a kérdéssel a többi alapvető ismeretelméleti kérdés, így az ismerés forrására, igazságára, tárgyának természetére és az alanyhoz való viszonyára vonatkozók, szervesen kapcsolatos.

Az ismerés határait a telivér *pozitívizmus* a közvetlenül tapasztalható, «kézzel fogható» tények tényleges tapasztalati határaiban jelöli meg. Hogy miért éppen a tényleges tapasztalás határait tartja a pozitívizmus az ismerés általános határainak, arra valóban kidolgozott tudományos válasz nem ad. De nem is adhat, hiszen ez a válasz, amely minden *lehető* emberi megismerés határaitra vonatkoznék, a *tényleges* tapasztalás határait máris túllépné. Ilyen módon a teljes

pozitívizmus elvileg tudományos képtelenség, hiszen saját tudományos igazolása önmagának mond ellent. Nem is tudományos alapokon, hanem mindenféle «spekuláció» iránt érzett elvi bizalmatlanságon alapul, vagyis igazi indokolatlan érzelmi alapú, dogmatikus előítélet. Természetes, hogy tudományosan semmikép sem vihető következetesen keresztül: hiszen nemcsak az egész matematikát kellene elvetnie, hanem a pusztá leíráson vagy felsoroláson túlmenő megállapítást, törvényfogalmazást, jóslást, a multa való következtetést sem adhatna. Így még a mindennapi élet közönséges, tudományelőtti elméleti tevékenysége, valamint a tudományelőtti és a tudományos alapú gyakorlati célú megismerés számára sem kielégítő. Inkább csak nagyhangú elvi program, amelyet azonban a dolog természete szerint egyetlen hirdetője sem tudott keresztülvinni, így minden részletesebb vizsgálat nélkül is főelve alapján el kell ejtenünk és csak annyi értékes figyelmeztetést tarthatunk meg belőle, hogy a tényleges tapasztalást a megismerés haladásában és ellenőrzésében lehetőleg gyakran és gondosan figyelembe kell vennünk.

A pozitívizmusnak abban a dogmatikus tanításában, hogy a megismerés határai a tényleges tapasztalás határainal esnek egybe, mégis felfedezhető egy rejtett indokolási törekvés: ez nyilván arra vonatkozik, hogy minden megismerés forrása és alapja a tapasztalás, tehát a megismerés ettől a gyökértől semmiképpen el nem szakadhat. Ilyen módon máris felmerül a megismerés forrására és alapjára irányuló kérdés. Csakhamar belátjuk, hogy ez valójában két kérdés, mert a megismerés forrása és alapja különbözőnek bizonyul. Lássuk az idevágó elméleteket.

Az ismerés eredetére vonatkozó, legáltalánosabban elterjedt felfogásnak az *empírizmusé* jelölhető meg, amely azt tartja, hogy ismereteink végső forrása a tapasztalás. Az empirizmus egyik fajtája a *szenzualizmus*, amely az érzéki tapasztalást jelöli meg minden ismerés végső forrásául; ilyen például Condillac tanítása. Leggyakoribb a szenzualizmusnak az a fajtája, amely a tapasztalásban csak érzéki elemeket és az ismerésben általában is csak az érzéki elemek leszármazóit akarja látni. Az empirizmus legtöbb fajtáját az is

jellemzi, hogy a tapasztalás előtt a lelket «üres lap»-nak tartja, amelybe a tapasztaláskor a tárgy *vési be* — a lélek kisebb-nagyobb passzivitása mellett — vonásait; ez körülbelül Locke álláspontja. Mit szólhatunk mind ezekhez az elméletekhez előbbi belátásaink alapján?

Ha tapasztalásnak azt a lelki folyamatot hívjuk, amelyben az alany megragadása számára valamely realitás egyszerűen és közvetlenül, intuitíve adódik, akkor kétségtelennek kell tartanunk, hogy minden megismerés valamiféle ilyen közvetlen adatásból indul ki; honnan is szövődhetnék különben tovább, például a gondolkodásban? Egészen más lesz a helyzet, ha valaki minden ismerés eredetét az érzékelésben keresi. Mert kétségtelen, hogy saját tudatvilágunknak úgynevezett belső tapasztalása is — amelyet Locke is felvesz — szolgáltat közvetlen ismerési adatokat, amelyeket semmiképpen sem lehet az érzékelés adataira visszavezetni; és a belső tapasztalást valamely «belső érzék» működéséből származtatni nem más, mint helytelen játék a szavakkal, amely megtévesztő közös névvel illet különféle tárgyakat és folyamatokat. Az a feltevés továbbá, hogy a tapasztalás és az ismerés minden vonása érzéki elemek származéka, még az érzékelésadta ismeretekre, magára a szemléleti tartalomra sem áll: mert a szemléleti kép alakulati és logikai vonásai ugyan a minőségi-érezéki vonásokon és vonásokkal, de nem mint azok egyszerű származékai, hanem mint azokkal egyrangú és egyenlő fontosságú tényezői a szemléleti tartalomnak állnak fenn és adódnak az érzékelő alanynak. Egyáltalában nem igaz, hogy az alany a tapasztalás adottságainak megragadásában passzív: lényegileg mindig aktív, az érzékelésben is az, és éppen aktív megragadó funkciója nélkülözhetetlen az érzékelés vagy a belső tapasztalás létrejöveteléhez. Így azután nem is mondható, hogy a tapasztalás adatai egyszerűen benyomódnak az alanyba, hanem annak ezeket az adatokat saját tevékenységével fel kell vennie. Ezt pedig — az igen sokféle írás befogadására alkalmas «üres lapnál sokkal inkább — csak abban az esetben képes megtenni, ha megragadó aktusai a megragadás tárgyaival valamiképpen megegyeznek, és így azokat egyáltalában meg- és felfoghat-

ják. Ezáltal pedig az *alany* és felfogó berendezése emelkedik ki a megismeréssel, már az egyszerű tapasztalással is kapcsolatban. Így egyszeriben előtérbe lép az ismerés eredetét az alanyban is vagy inkább, esetleg teljesen az alanyban kereső *racionalizmus* elmélete.

A racionalizmus alapmagatartása az érzékek adataival szemben való bizalmatlanság. Klasszikus módon kifejezi ezt a racionalizmus nagy őse, Platon, amikor azt tanítja, hogy az érzéki valóság maga sem teljes valóság, mert változó és mulandó, és ezért az érzéki ismeret, amely az érzéki valóságról nem egyszer csalóka módon vesz tudomást, csupán a bizonytalan vélemény fokáig emelkedhetik, amely tudományos szempontból elégtelen. Igazi tudást csak a gondolkodás útján szerzett idea-ismeret ad, ezen érzékfeletti, örök-változatlan, igazi valóságok megragadása, amely csupán régi, születésünk előtt tiszta szellemi látás útján szerzett és így lelkünkben már megvolt ismeretük felidézése, felújítása. Erre a felidézésre csak kiváltó alkalmul szolgál az ideákat utánzó érzéki tárgyak megragadása, de maga az ideák megismerése az ész gondolkodó tevékenysége által történik, amely lelkünk rejtett birtokát kibontja. Az idea-ismeret előfoka és előkészítője a már igen szabatos és értékes, de még nem tartalmilag teljes matematikai megismerés.

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA.

SZENT KIRÁLY SZÓLONGATÁSA.

Eljöttünk, eljöttünk
Szent István szolgálói,
Kézen hozván szívünket.
Udvarlunk országúl
Szent István szolgálói,
Istápunknak, szentünknek.

Dicsőséged miközöttünk
Kilenc százados,
Mégis néped körülötted
Sírván darvadoz.
Lerongyollott örökséged,
Héja, holló beletépett,
Sajog, hervadoz.
Régi javunk idézgetjük,
Régi urunk keltegetjük,
Jőjj el, vigasztalj!
Emberíts meg élő karddal,
Élőbb malaszttal.

«Népemnek sírását
Hallom én, hívását,
Fejérvári rög alúl.
Idő kemény kezét,
Napjai nehezét
Síromban is, régi pásztor,
Érzem ostorúl.
Fiaim, halljátok
Virrasztó királytok,
Régi szava szívetekben
Légyen örök-új.

Gázoltatok sokszor sajtó sírom hantján,
Idegen istennek térdeteket hajtván,
Napnyugatnak, keletnek.
Hítefogyott népem, ellenemre járván
Hányszor fölemelted a ledöntött bálványt,
Mint a pogány, eretnek.
Bűnbánatos mellet háromszor verjenek
Mind, akik magyarok, mind, akik engemet
Hívnak, szeretnek.

Nem szólok én szókkal,
Széllé szállandókkal,
Magyarjaim, tinéktek.
Kardemelő karom,
Keresztelő karom
Temetetlen hagyom rátok :
Megtiszteljétek!
Őrizzétek épen,
Testamentomképen.
Törvénytevő akaratom
Abból értsétek».

Édesapánk, elfeledtünk magagyilkos ésszel :
Meg is verjük a mellünket pironkodva hétszer.
Mind a hazát mossa végig vezekelő bánat.
Úgy kiáltunk, újhodottan teutánad.

Édesapánk, országunkat tenyeredre tesszük,
Országosan Isten előtt esküszük az esküt :
Aki nekünk törvényt tettél ezer esztendőre :
Meggfogadjuk, meg is álljuk ezer esztendőre.

SÍK SÁNDOR.

IRODALOM.

Buda Halála angolul.

Elbeszélő és kivált színdarab-irodalmunk az utóbbi években annyira tért hódított külföldön, hogy néhol meg is sokalták ezt a «magyar inváziót», vagy legalább azt kívánták, hogy mi is annyit fordítsunk az illető nemzetek íróiból, amennyit ők fordítanak a mieinkből. Megfelelnek arról, hogy az ily furcsa «csereforgalom» a szellemiek terén csak állami intervenció útján volna elképzelhető: mert magánkiadót vagy magánszínházat nem lehetne arra kötelezni, hogy oly munka fordítását bocsássa közzé vagy adassa elő, mely neki előreláthatólag veszteséget okozna. A könyvkiadásnak ez üzleti jellege okozza, hogy ellentétben regény- és dráma-kivitelünkkel csak nagyon ritkán találkozunk külföldön a magyar líra és epika kitűnő termékeivel; hiszen az ily művek kelendősége, csekély kivétellel, annyira jelentéktelen, hogy közzébocsátásuktól még akkor is fázik a kiadó, ha a kézirathoz ingyen jut hozzá, s így a fordító legfőlebb erkölcsi sikert remélhet nagy fáradsággal járó és sajátos képességeket kívánó munkája után. Annál nagyobb elismeréssel kell azok felé fordulnunk, akik lelkeségükben nem bánják e kilátások sivárságát, hanem a magyar lírai és epikai költészet remekeit is meg akarják ismertetni nemzetükkel.

Irodalmunk e jeles barátai közt az első helyek egyikét vívta ki magának a Kanada Winnipeg nevű városában lakó Watson Kirkconnell, aki már néhány évvel ezelőtt is közzétett egy kisebb lírai versekből álló fordítás-gyűjteményt, most pedig — sokkal nagyobb sikerrel — eposz-irodalmunk egyik legragyogóbb gyöngyét, *Buda halálát* öntötte angol versekbe. Nagyobb sikerrel, mert ezúttal megtette azt, amit amabban a gyűjteményben elmulasztott: hogy t. i. fordítását angolul is jól tudó magyar írók revíziójának vetette alá, akik a mű nehezebb és talán magyar olvasók számára is jegyzetekre szoruló részleteire nézve bőséges felvilágosításokkal szolgálhattak. E revizorok az előszó szerint Szentkirályi József, a budapesti egyetemen az angol nyelv tanára, Vajthó László, a debreceni egyetem magán-

tanára, és Császár Elemér professzor, a kitűnő irodalomtörténész és kritikus. De magában Winnipeg városában is volt Kirkconnellnek munkatársa: egy ott élő jeles magyar művész, kit a címlap Lulu Putnik Payerle néven említ és akinek nem jelentéktelen szerepe lehetett e műfordítás megalkotásában, minthogy ott *munkatársként* van megnevezve: «in collaboration with» stb. Rendkívül emeli a könyv becsét az is, hogy bőséges, 34 sűrűen szedett lapra terjedő jegyzetekkel van ellátva, melyeket dr. Berczik Árpád, egyetemi tanársegéd írt, igénybe véve Voinovich Gézának segítségét is, aki egyébiránt előszót is írt a kötet elé. Ilyenformán ez az angol fordítás a mű *első* jegyzetes kiadása, és nagyon kívánatos, hogy a jegyzetek — természetesen a *magyar* olvasó számára feleslegesek elhagyásával — nyelvünkön is megjelenjenek.

Mint látható, Kirkconnell igen alapos és lelkiismeretes munkát igyekezett adni. Lelkiismeretes — nemcsak mint a bevezető tanulmány szerzője, hanem mint műfordító is, aki a feladat nagy nehézségeivel igazán derekas módon tudott megbirkózni. Hiszen itt nemcsak arról volt szó, hogy egy merőben eltérő alkatú nyelvnek verssorait kell ugyanannyi verssorral visszaadni, hanem nehézséget okozott maga az eredetinek *népies* színezete is, melynek érzékeltetésére az angol epikában nincs jó mintakép. Magát az alkalmas versformát is a fordítónak kellett megtalálnia: a párrímes magyar alexandrínus helyett a keresztrímes 10 és 10 $\frac{1}{2}$ -es jambust választotta, és e valamivel rövidebb sorokban is kiváló tartalmi bőséget bírt elérni.

De természetesen igazságtalan volna, aki ilyen, kötött formájú, rímes műfordítástól azt követelné, hogy ott az eredetinek egyetlen árnyalata se sikkadjon el. Hiszen ezt sokszor már a magyar nyelv idiotismusai, és még gyakrabban Arany sajátos szófűzése is lehetlenné teszik. Nem bírom pl. elképzelni, hogy idegen nyelven szakasztott mását lehetne adni ennek a remek sornak: «*Lettet azonban már ki tehet létlenné?*» Aztán meg tudvalévő, hogy a műfordító jóformán mindig birkózni kénytelen az eredetivel; valamit itt vagy ott el kell ejtenie, és bizony megesik, hogy amit a mérték és a rím kényszere folytán elmellőz, nem éppen lényegtelen. Ilyesmi persze megesik e könyvben is. Például e két sor:

Írja Ildikónak, Aladár anyjának.

Valamennyi között első asszonyának

az angolban így szól:

He writes to Ildikó, the peerless bride.

Who bore him Aladár, a son yet small

ahol tehát elmarad annak a feltüntetése, hogy Attilának *több felesége közt* Ildikó volt a *legelső*. A «peerless bride» (páratlan neje) nem fejezi ki azt, amit Arany mond. Ugyane harmadik ének vége felé Detre fogadkozik, hogy ő mindig hű volt a húnokhoz, és ezt mondja:

Hogy Bendegúz és Rof élő tanú benne,
Azaz élve mindjárt bizonytságot tenne

ahol tehát Detre nyomban kijavítja azt a botlását, hogy halottakra hivatkozott. A fordítás ezt a kijavítást mellőzi, csak ennyit mondva:

Let Bendegúz and Rof. those mighty ones
Bear witness yet, all anger to disarm.

(Tanúskodjanak Bendegúz és Rof, e hatalmasok, minden haragot lefegyverezni.) Ismétlem, efféléket ki lehet böngészni a legtöbb oly átültetésből, ahol a tolmács formai tekintetben is annyira meg van kötve, mint ahogy megkötötte magát a mi jeles angol barátunk. Ezek az ily munkában szinte elmaradhatatlan szeplők tehát mitsem vonnak le az ő nagy érdemeiből.

Kirkconnell műve annyival öröndetesebb, mert első kötete egy *The Hungarian Library* (Magyar Könyvtár) című vállalatnak, melyet egy clevelandi irodalmi társaság indít meg: a *The Benjamin Franklin Bibliophile Society*. Ez a, nem üzleti spekulációból, hanem könyvbarátok «passziójából» sarjadt egyesület azt a célt tűzte maga elé, hogy az angol nyelven kevésbé ismert irodalmak legkiválóbb termékeit tegye hozzáférhetőkké jeles fordításokban. Ezirányú kiadványai sorát pedig éppen a most ismertetett munkával kezdi meg, melyet igen díszes kiállításban, finom papíron nyomva, díszes kötésben bocsát közzé, aránylag olcsó áron. Az egyesület már hirdeti is az ezután következő magyar kiadványait: Jókai *A szerelem bolondjai* c. regényét, egy kétkötetes anthológiát a magyar lírai költészetből, mely valószínűleg szintén Kirkconnell műve lesz, egy Liszt Ferencről szóló monografiát, és végül Szeckfű Gyula magyar történetét. Örömmel vesszünk tudomást e szép tervről és nagy sikert kívánunk a dicséretes vállalkozásnak.

Radó Antal.

A kassai dóm teljes monografiája.

Dr. Wick Béla: *A kassai szent Erzsébet dóm* «Szent Erzsébet» nyomda részvénytársaság, Košice. 1937. 438 lap.

A kassai szent Erzsébet-dóm talán a legnagyobb elvesztett művészi ékességünk: odatehető elragadott tündéri természeti szépségeink mellé. Minden magyarán érző szívnek drága, érzelmvilágunktól elszakíthatlan kincs ez a műretek, melyre a legnépszerűbb magyar

női szentünk hullatja rózsaesőjét, sírboltjában pedig az önzetlen magyar hazafiságnak tán legnagyobbja, a vezérlőfejedelem alussza, már második hontalanságban, síri álmát. Művészettörténeti irodalmunk foglalkozott is vele eleget, sőt éppen hozzákapcsolódik tudvalevőleg a magyar művészettörténet megalapítása is, a dóm homlokzatával szemközti házban született Henszlmann Imrének Kassa ó-német (gótikus) stílus templomairól írt tanulmányával (1846). A későbbi évtizedekben róla megjelent dolgozatok közt Mihalik Józsefé és Divald Kornélié a legnevezetesebbek. Most végre napvilágot látott a régi magyar föld e legszebb templomának nagyszabású, első teljes monografiája. Szerzője, dr. Wick Béla, kassai kanonok és teológiai tanár, már előzőleg is írt mintegy 20 darab kassai vonatkozású, kisebb-nagyobb történeti és művészettörténeti dolgozatot, melyek közül többet az itthoni bíráló is előnyösen méltatott, ebben a folyóiratban is. Neki köszönhető Fischer Colbrie Ágoston, az utolsó kassai magyar püspök, beszédeinek, dolgozatainak gondos kiadása is. Jelen kötetével a koronát tette rá működésére. Műve 27 íven, szép kiállításban, 10 képmelléklettel, 132 a szövegbe iktatott illusztrációval, szép archaizáló kötésben, mindenképp tárgyhöz méltóan jelent meg. De méltó hozzá a szerzőnek fáradhatatlan, szinte csodálatos pontosságáról tanuskodó szöveg is.

A kötet első, kisebb felében a dóm építése történetét, többi részében a dóm leírását adja. Ami csak az elsőre nézve tényszerűleg megállapítható, esetleg okmányilag is igazolható, épp úgy együtt van az első részben, mint a másodikban az összes részletek pontos leírása, ugyancsak a rájuk vonatkozó hiteles történeti adatok kíséretében. A latin nyelvű adalékokat eredetiben s mellettük mindjárt magyar fordításban is közli. Mindvégig megtartja azt az elvi álláspontját, hogy tartózkodik a feltevésektől, csak tényszerűt nyújt, de ezeket aztán lehetőleg teljes gazdagságban. Ilyképp az alapos megismerés, de a további kutatás számára is értékes, nélkülözhetetlen alapot ad, mely a jövőre felment temérdek vizsgálódás alól, mert együtt adja mindazt, ami a föltevésekkel dolgozó munkálatokból többé-kevésbé hiányozni szokott. Wick műve gazdagságának illusztrálására is, de a dóm történeti levegőjének éreztetésére is érdemes belenyűlnünk kissé e könyv kincseskamrájába.

Azt a hangzatos régi feltevést, hogy a dóm helyén eredetileg épült egyhajós, csúcsíves, a XIV. század második felében leégett templom helyébe a ma is, természetesen már átépítetten fennálló dómot Villard de Honnecourt tervezte volna, szerzőnk sem tartja realisnak. IX. Bonifác pápa 1402-ben kiadott bullájában oly búcsúkat engedélyez, a lelki feltételeken kívül, az újrāépülő templom

költségeihez hozzájárulóknak, minőkkel a velencei San Marco és az assisi Santa Maria degli Angeli (Porziuncula) rendelkeznek. Mátyás király építteti a főhomlokzat csonka déli tornyán kívül a déli rész előcsarnokát, benn a domban az oratoriuumot és a királylépcsőt. Az ő idejében készül el tíz év alatt a szentély remek szentségháza, valószínűleg a bártfai szent Egidius-templomban levővel azonos mestertől. Ágyúlövések a dómot először a XV. század végén érték, a II. Ulászló és öccse, János Albert lengyel herceg közt folyt trónvillongás idején. A következő század elején Szatmáry György, a kassai születésű pécsi püspök, utóbb hercegprímás és főkancellár látja el gazdag donációkkal. 1556 tavaszán leégett, mikor is százegynéhány silányabb ház kivételével rommá lett az egész város, többi templomával együtt. Tanúja volt a Kassán majd egy évszázadig tartott hol nyílt, hol lapangó küzdelmeknek, a luteránusok és kölvínisták közt. Az ellanyhult katolicizmus felébresztésére 1601-ben jelennek meg Kassán az első jezsuiták, köztük Pázmány is, aki egy évi ott tartózkodás után vonul el Forgách Ferenc nyitrai püspök nyaralójába, Radosnicára, hogy ott megírja *Feleletét* Magyarai Istvánnak. Megéri 1619-ben a három kassai vértanú kivégzését Bethlen Gábor felkelői által, 1657-ben pedig azt az örvendetes eseményt, hogy Kisdy Benedek püspök (a mai szemináriumi templomban porlad) megalapítja 40,000 tallérral a kassai Akadémiát. A dómot protestáns kézről 1671-ben adatja vissza I. Lipót a katolikusoknak. Mikor Thököly 1682-ben elfoglalta Kassát, a dómot mindjárt átadatta az evangélikusoknak s felkerült rá az aranyozott rézkakas. 1685-ben Caprara császári hadvezér előtt hódol meg a város s azóta a dóm háborítatlanul a katolikusoké. II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején (1706) Rabutin császári generális ágyúinak lövései érték. Mikor aztán Rákóczi az évi októberben bevonul Kassára, a dombon tartja a Te Deumot. Két évben is (1770, 1773) járt a domban II. József császár s a század végén József főherceg nádor is. Már az eperjesi Korabinszky János említi akkoriban földrajz-történeti Lexikonában, hogy oltárai közül az ajtónál levő kettőt egy koldusasszony emeltette összekoldult filléreiből. 1864-ben egy Erdélytől Galiciáig vonuló földrengés rongálta meg falait és mennyezetét, 1845 tavaszán pedig az esőzéstől kiaradt Hernád vize hatolt belé, úgyhogy a padló kövezete a sírboltok felett több helyen beszakadt. Az 1846-i tűzvészben, mikor a kassai domonkosok temploma is elhamvadt, átsapott a tűz a dóm tetőzetére is. Ugyanezen évben ismerteti Henszlmann Imre a magyar fermészetvizsgálók és orvosok kassai vándorgyűlésén a dómot, mely előadása aztán Pesten megjelentvén, mint már említettük, indító dátuma lett a magyar művészet-történetnek.

Ferenc József 1852 és 1857-ben látogatta meg a dómot Erzsébettel s adakozott is megújítására. A múlt században ment végbe a dóm két restaurációja. Az első 1857-től 1863-ig, a kassai születésű Gerster Károly építész vezetésével, Henszlmann közreműködésével, Fábry Ignác püspöksége alatt, akit emléktáblája a dóm második alapítójának nevez. 1875-ben azonban háromszor is dühöngő szélvihar rongálta meg érzékenyen, az előző helyreállítás hibái is előtűntek, úgyhogy újabb, gyökeres megújítás vált szükségessé. Ez 1877-ben indult meg, Schmidt Frigyes bécsi műépítész tervei szerint, Steindl Imre vezetésével. Ennek a restaurációnak során lett a dóm három hajósból öthajóssá. A milleniumra készült el, Schusztter Konstantin, majd Bubits Zsigmond püspöksége idején, egymillió százezer aranyforintnyi, jórészt állami költségen. Így a dóm már nem az a «komor csuklyás barát», akinek Petőfi leírja Utileveleiben. Mikor színpompás palatetőjére rásüt a nyáresti verőfény, mintha az övező park virágjainak ragyogó folytatása, egy mesebeli függőkert volna. A jelen század elején ajándékozták a jubiláló kassai dohánygyár munkásnői a dóm csillárját. 1906. őszén helyezték el nemzeti zarándoklattal a Szent István-kápolna alatti sírboltban II. Rákóczi Ferenc és társai hamvait. Az északi kapu feletti falkép, mely Dudits Andortól a fejedelem egész életpályáját nagyszerűen összefoglalja, már a világháború első éveiben készült el. Ettől fogva nem sok a feljegyezni való. Van már oltárunk 1923 óta a kassai vértanúknak is. 1927-ben a csehek megújították a főoltárt (a löcsei után a régi Magyarország legnagyobb-szabású, háromsorozatos szárnyasoltára), néhány más oltárképpel együtt.

Íme, hány ponton megcsillog ez a drágakő a múlt sugaraiban! Ahogy amnyi megpróbáltatás, csapás után is szépségében áll előttünk, mintha a magyar életerő törhetetlenségének volna a jelképe, kifejezése, nemcsak a múltra, hanem a jövőre vonatkozólag is! De a részleteket illető adatok egyikénél-másikánál is megdobban a magyar szív : az Úrvacsora-oltár feletti ablakon a Patrona Hungariae, alatta a budai vár. Az Úr testét vevők tehát ég felé irányított tekintetükkel ma is magyar multjuk emlékét, ígérését látják maguk előtt. Arról is csak ez a mű értesít bennünket, hogy II. Rákóczi Ferenc csontjai borsi és nagysárosi földdel töltött vánkoston pihennek. Sok megindító van a Rákóczi-kriptának és lejáratainak felirataiban is. A Thaly Kálmán fogalmazta felírásban a fejedelem és családja kőkoporsóján ez a hely : «Kiket nemzetök balsorsa számkivetésre juttatott», a hamvak sorsának megismétlődését jelentő akaratlan jóslatnak is bizonyult, sajnos, az idők folyamán! Zrínyi Ilonát eredeti sírtáblája «férjénél is híresebb»-nek (coniuge clarior) nevezi, a fejedelem-

ről pedig régi sírköve megrendítően hirdeti, hogy «itt nyugvó anyjának a halál által visszaadva, a nyugalmat, melyet életében nem ismert, itt megtalálta». Bercsényi Miklós régi síremléke szerint «a földi változandóság tulajdonsága, hogy semmi sem állandó, semmi sem örök a számkivetésben». Második feleségével, Csáky Krisztinával nyugszik, nem a harmadikkal, Kőszeghy Zsuzsival, akit Mikes Kelemen úgy elsóhajtott tőle. Mikes hamvait, tudjuk, nem találták meg, de az ő alakja is rajt' van a Dudits-freskón, amint az öreg, megtört fejedelem mögött fáradhatatlanul írja emlékiratait. Gróf Esterházy Antal régi síremléke arra tanít, hogy «katonáskodás az ember élete a földön». Legújabb nevezetes sírja a dómnak a déli oldal püspöki sírboltjában nyugvó Fischer-Colbrie Ágostoné: a hívők bánatos kegyelete állandóan virágokkal övezi, akár Prohászkaéét Székesfehérvárott.

Ismerteti a mű a dóm kincstárát, harangjait, szomszédságából pedig a Szent Orbán-harangját magában foglaló kampanilét (pár éve szent Vencel szobra került elébe «közadakozásból»), s természetesen Kassa legrégebb műemlékét, a XIV. századnak még első feléből való, ugyancsak még a magyar időkben szépen megújított Szent Mihály-kápolnát is, aminthogy érinti, vonatkozásokban gazdagon, Kassa egyéb egyházi műemlékeit is.

Valóban hálásak lehetünk Wick Bélának az adalékok lehető teljességig csokorba kötéseért. Hogy túloz itt-ott értékeléseiben, sűrűn alkalmazza például egyes részletekre is a «műrenek» szót, érthető és megbocsátható lelkesülés. Azt sem szabad felpanaszolnunk, hogy a Rákóczi-falkép reprodukciója a részleteket ki nem vehetően összezugorított. Hiszen egy *ottan* nemcsak a szerző és kiadó önzetlen áldozatkészségéből, hanem a mai összetételű városi vezetőség adományából is megjelent műről van szó. Amit nem akart adni, a dóm esztétikai, művészettörténeti méltatását, azt ne keressük benne. Így is sok szép hangulattal tölti meg az olvasó lelkét. A mindenképpen érdemes, nagyhasznú munka szlovákul is megjelent.

Várdai Béla.

Bratianu Demeter.

Cretzianu A.: *Din arhiva lui Dumitru Bratianu, 1840—1870*. 2 kötet. Bukarest. 1933. Imprimeriile Independenta. 367. és 318. l.

Megboldogult Jancsó Benedek, a román kérdés és a magyar-román történelmi kapcsolatok legjobb ismerője, nagyon megörült annak a pár adatnak, melyet 1928-ban *Magyar diplomácia* című könyvben Bratianu Demeter 1848-i budapesti küldetésére vonatkozólag közöltem. Azt mondotta, már azt hitte, meg kell elégednünk

azzal, amit Bratianuról az 1848-i bukaresti kormány vezetője, Heliade Radulescu mondott, hogy Bratianu «egy ideig Magyarországon maradt. A magyar kormányhoz intézett demarsairól semmit sem tudunk. Nem ismerjük pontosan a magyarok és románok között támadt félreértés okát sem. Vajjon a magyaroknak vagy a román komité küldöttjének volt-e köszönhető? Ezen a ponton Bratianu úrnak kell nyilatkoznia: a magyar kormány tagjainak kell megerősíteniök vagy megcáfolniök, mit erre vonatkozólag Bratianu úr publikálni fog. Szükséges, hogy az igazság e két nemzet érdekében egy napon felderítessék. Mindkét pártot nyilatkozatra kérjük, mert e félreértés következményei a románokra és a magyarokra nézve katasztrófálisak voltak».

A magyarokkal való szövetkezés gondolata akkor merült fel, amikor Kotzebue orosz konzul 1848. június 14-én elhagyta Bukarestet. Akkor kapta Bratianu azt a megbízólevelet, amely az osztrák külügyminiszterhez volt intézve, de Budapestre is szólt: a továbbiakról mindössze annyit tudtam felderíteni, hogy Bratianu Szebenben Laureanuval találkozott és úgy nyilatkozott előtte, hogy «a magyarokkal semmit sem lehet tenni».

Nem kis érdeklődéssel vettem azért kézbe Bratianu Demeternek a közelmúltban kiadott levelezését, mert azt reméltem, kellő felvilágosítást fogok benne találni arról, hogy miért hiúsult meg a román-magyar szövetség gondolata, melynek megalkotására Bratianu megbízatást kapott.

Már az előszóból kitűnik, hogy 1848. májusban a bukaresti kormánynak két követe indult útnak; Ghika János Konstantinápoly, Bratianu Demeter pedig Pest és Bécs felé, hogy az orosz beavatkozás ellen segítséget kérjenek és fegyveres támogatást szorgalmazzanak. Budapesten Bratianut — az előszó szerint — az a «meglepetés» várta, hogy a magyar kormány Ausztriával megegyezett, mert Béctől összes követeléseinek teljesítését megkapta. A másik meglepetés az volt, hogy a magyarok — gróf Batthyány Lajos, Kossuth Lajos vagy mások, mert a szerző nem mondja meg kik, — viszont a szerbek és horvátok ellen kértek segítséget. Gulescu-Vartic emlékirataira (1848. *Zile revolutionare*. Bukarest, 1988) hivatkozva mondja Cretzianu azt, hogy a magyarok «szenvedélyesen románellenesek» voltak. Bratianu tehát ezért nem tudott eleget tenni megbízatásának. «A magyarokkal semmire sem lehetett jutni», mondotta Szebenben Laureanunak és visszautazott Bukarestbe.

Nem is kell felvetnünk a kérdést, hogy miért nem folytatta útját Bécs felé, a hová megbízólevele szólt, és miért utazott inkább haza, ha nem azért, mert ugyanazon az alapon, amelyen a magyar

kormánynak tett javaslatokat, Bécsben is alighanem elutasítástól kellett tartania.

Jancsó Benedeknek azt a felfogását erősítik meg az elmondottak, hogy Bratianu az összes románok egyesítésére törekedett. Hogy segítséget kért ugyan Oroszország ellen, de az egész románságnak egy frontban való egyesítését várta Batthyánytól, nem ajánlván fel neki viszonzásul a Bécestől megnyert horvátok és szerbek ellen kért fegyveres támogatást. Meglepő csodálkozása azon, hogy Magyarország nem szakadt el Ausztriától, tehát nem áll annyira egyedül, hogy Havasalföld drágán adhatta volna el szövetségét. Ez a kilátástalanság bírta rá, hogy visszatérjen, legalább is az a körülmény, hogy ezt a kilátástalanságot Laureanuval közölte, aki a dákóromán eszmének bevallott híve volt, azt mutatta, hogy ehhez nem tudta megnyerni a magyar kormány hozzájárulását. 1872-ben Mazziniról írt cikkében mondotta el, hogy olasz közvetítéssel ahhoz járult hozzá, hogy a magyarok és románok együtt harcoljanak — Ausztria ellen; Mazzini népének, az olaszágnak, tegyék lehetővé az osztrák uralom alól való felszabadulást; a diadal után pedig Erdély népszavazással döntsön a fölött, hogy akarja-e a már 1848-ban elfogadott uniót Magyarországgal, helyesebben az anyaországhoz való visszacsatolást. Ha valóban ez volt az, amit Bratianu 1848-ban Batthyánynak és Kossuthnak javasolt, akkor alig lehet csodálkoznunk azon, hogy nem talált kellő meghallgatásra. A javaslat ugyanis nem kívánt volna kevesebbet mint az áprilisban szentesített törvények egyikének a török birodalom egyik tartományának javaslata szerint való feladását és a magyarság ellenére való megváltoztatását.

Nem abból kell Bratianu küldetésének meghiúsulását elbírálnunk, hogy a magyar kormány Erdély népének akaratnyilvánításától visszaretent, amint ezt román részről állítják, hanem abból, hogy Magyarország önmagát áldozza fel azért, hogy a balkáni románságnak a török uralom és az orosz beavatkozás veszedelme alól való megmentését kiharcolva, saját területének jelentékeny részét adja át a megsegített dunai fejedelemségeknek.

Legalább is erre kell következtetnünk abból, hogy Bratianu tervét az erdélyi származású Maiorescu vette át, aki Magyarország helyett Ausztriához, Pest helyett Bécshez fordult, annak ajánlván fel a balkáni románságot azért, hogy az erdélyi románsággal egyesülhessen: és hogy az egyesülés létrejötte után angol és francia segítséggel a török és orosz után az osztrák uralmat is — ezt már sokkal könnyebben — lerázhassa. Maiorescu bécsi útja idején ugyanis Bratianu Párizsba, onnan pedig Londonba utazott.

Új előttünk az, hogy Szalay László, a magyar kormány kül-

dötte, még Londonba sem ért akkor, amikor Bratianu már 1848. december 6-án Palmerston lord külügyi államtitkárhoz fordult (XXI. sz. irat). Azon a címen kérte fogadtatását, hogy az Angliától is elismert havasalföldi fejedelemség helytartósága küldötte és hogy Bukarestben angol konzul is székel. Gondosan elkerülte annak megemléztetését, hogy Havasalföld Törökországhoz tartozik és így állott elő az az eltérés, hogy amíg Palmerston Bratianut már másnap (7-én) magához kérte, a 11-én jelentkező Szalayt 13-án elutasította, mert Magyarország Ausztriához tartozik, ennek pedig Londonban követsége van.

A magyar ügy ezen az árnyalati eltérésen szenvedett hajótörést.

A december 8-i találkozás után Bratianu az aldunai fejedelemségek panaszait terjedelmes emlékiratban adta elő, mely a kiadványban 36 oldalt foglal el, míg Szalaynak december 11-én benyújtott felvilágosító iratára 13-án elutasító válasz érkezett.

Londoni tartózkodása és elismertetése tette lehetővé azt, hogy megszerezze magának Lord Dudley Stuart barátságát, aki az 1849. márciusban érkezett Pulszkyval is kapcsolatban volt és a kinek a kiadvány kilenc levelét tartalmazza. Ebből kitűnik hogy a magyar és román kérdések Londonban párhuzamosan futottak, bár nem keresztezték egymást. Grant bukaresti konzuli titkár március 18-i levelében (XLIV. sz. irat) elmondotta Bratianunak erdélyi élményeit és Bemmel való találkozását. Találunk egy levelet, amelyet Lord Dudley Stuart írt Bennek (London, 1849. május 16. LII. sz. irat) és amelyet feltehetőleg Bratianu továbbított volna, ha nem maradt volna iratai között. Talán az birta ennek visszatartására, hogy Boghos Mariasse bukaresti román ember Bem hadseregébe kívánt belépni és hogy a név alatt rejtőző nem volt más, mint Bratianu Demeter fivére, János, a későbbi Románia egyik megalkotója. Grant augusztus 7-én (LVIII. sz. irat) már a magyarok végső küzdelmeiről írt.

Az emigráció ideje alatt Michelet francia történetírót igyekezett megnyerni a románok ügyének, a kiknek élén egykor Hunyadi János, Horia és Jancu haladtak (!) és akiknek a földje a Tiszától a Fekete-tengerig terjed (1850). «Szeretnék hajóra ülni önnel a Tiszán, hol a román föld kezdődik, azután lehajózni a Dunán a Fekete-tengerig, ahol Románia keleti határa van . . . Meglátogatnánk Balázsfalván a szabadság mezejét, ahol 1848-ban 60 ezer erdélyi román, az evangélium előtt és Románia védője, Trajan zászlói alatt, hívta segítségül atyáinak isteneit és térítette meg az akkor még pogány magyarokat . . .» Bratianu a száműzetés ideje alatt Párizsban (1849—51), majd (1851 óta) ismét Londonban élt és tevékeny részt vett a krími

háború előkészítésében. Bratianunak nagy része volt abban is, hogy az orosz cárral háborúba lépett Anglia haragját az orosz hatalom után Ausztria ellen fordította és így az oroszok után az osztrák csapatokat is távozásra tudta kényszeríteni.

Nem olvashatjuk érdeklődés nélkül, hogyan biztosították Bratianu Demeter és János 1856-ban angolországi tartózkodásuk idején a brit kormányt és közvéleményt arról, hogy Románia Oroszország ellen alakul meg abból a célból, hogy elválassa egymástól a szlávokat, hogy mint védelmezte meg a középkorban a nyugati civilizációt, melynek akkor is erős vára volt, mikor Sztambultól Bécsig a törökök uralkodtak. Nyilatkozataik nem is maradtak hatás nélkül, mert az 1856-i párizsi békeszerződésben Ausztria szerezte meg nekik az aldunai tartományok önkormányzatát.

Ezért ajánlották az angolok a békeszerződés után a románoknak azt, hogy fogadalmuk értelmében a török megerősítésére siessenek. Hogy mennyiben tették azt meg, arról Bratianu levelei nem beszélnek. Az orosz hatalmi törekvésekkel szemben sem látunk valami nagy kedvet, mert az új Románia 1868-ban már a magyarokkal állott szemben. Bratianu Demeter maga figyelmeztette Napoleon herceget, amint azt Károly román fejedelemhez intézett bizalmas előterjesztésében olvassuk (CCLII. sz. irat), hogy Magyarországon forradalom lesz, mert 5 millió magyarral 10 millió nemmagyar áll szemben. Ha ez a forradalom kitör, akkor a románok Oroszország lefegyverzése után Ausztria felbomlásával számolhattak.

Ki vonná kétségbe, hogy az orosz hatalom összeomlása után elpusztult 1918-ban a monarchia és hogy a két hatalom romjaiból nem Románia szerezte meg a legtöbbet?

Ezért nem sietett 1848-ban a magyar-román szövetség megalkotásával Bratianu Demeter.

Horváth Jenő.

SZENT ISTVÁN, A LEGNAGYOBB MAGYAR KIRÁLY.

(Elnöki megnyitó beszéd a M. T. Akadémia ünnepélyes közülésén,
1938. május 8-án.)

Nemzeti létünk legnagyobb alakját, a keresztény Magyarország megalapítóját, Szent István királyt ünnepli az ország és az egész keresztény világ. Az első magyar királyt, aki alkotmányunk erős várának első alapjait lerakta, ezzel az ország és nemzet fennállásának előfeltételeit egy évezredre, és ha Isten úgy akarja, azon túl is sok évszázadra biztosította. Ő kérte a Szentkoronát, mely az idők folyamán a nemzet és a király fölé emelkedve, a megföllebbezhetetlen, legfőbb jog és hatalom forrásává, a magyar nemzeti élet alapjává lett.

A Magyar Tudományos Akadémiának, mely a tudományok fellegvára, magyarságunk hűséges őre és szilárd támasza, kedves és lelkesen vállalt erkölcsi kötelessége ezévi ünnepi közülését nagy királyunknak, a magyar történelemben végigvonuló erőforrások megteremtőjének, a katolikus egyház fölmagasztalt szentjének, minden magyar legtiszteltebb alakjának szentelni és őt a földteke összes magyarjával együtt ünnepelni, az ő hatalmas egyéniségében mindnyájunkat összefűző eltéphetetlen kapcsolatot keresve megtalálni.

István születésénél a nagy legenda egy jövendőlésre hivatkozik, mely így szól:

«A pogányok népe, mely sötétben jár vala, nagy világosságot látá. A láthatatlan világosság világa a Krisztus, kit a népek akkor érdemeltek meglátni, midőn a sötétből kihatólva őt igaz világnak, valódi Istennek és embernek hitték.»

Vajkot ötéves korában megkeresztelték, mikor is István vértanúnak nevét nyerte. Stephanus görög szó és annyit jelent, mint «megkoronázott.»

István nagyképességű és tehetségű, nemes hajlamú ifjú volt, akinek fogékony lelkét Szent Adalbert tanítása egész életére eltöltötte. Adalbert volt az, aki Istvánnak figyelmét Gizella bajor hercegnőre felhívta, majd ő járt közben e házasság érdekében a bajor hercegnél és Ottó császárnál. Így lett az apácának készülő fiatal hercegnő István hitvesévé és szent hivatásában társává.

Géza fejedelem e házasságban Krisztus anyaszentegyházával kötött frigy megpecsételését látta. Ő a béke híve volt és erősebb szomszédokkal törekedett barátságra lépni. Ezek között a legnagyobb súlyt a magyar-bajor baráti viszonyra helyezte, ezért is Gizella házassága Istvánnal igen nagy sikernek számított politikájában. Géza nemzetének sorsát eldöntötte azzal, hogy nem keletre, hanem nyugatra fordult tekintete és magyarjait a nyugatiszellembé kapcsolta.

A krónikás szerint : «Géza Istvánt jelölte utódjául. Összehívta Magyarország előkelőit és a következő rendeket, a közös tanácskozás határozatából maga után uralkodóvá emelte s ennek erősségül mindnyájuktól hűségesküt vett.»

Koppány, vérbeli rokonuk, az ősi pogány felfogás alapján a keresztény hit és jogrend ellen fellázadt. Szent István seregével a lázadó ellenség ellen indult. Akkor öveztek föl először karddal és két előkelő vitézt, Hontot és Pázmányt tették testőreivé. Az ütközetben a felek sokáig erősen harcoltak. Isten segítségével István fejedelem dicsőséges győzelmet aratott. Koppány elesett.

Nagy győzelme után Székesfehérvárott aranyban és kincsekben gazdag templomot épített a «Boldogságos Szűz» nevére.

A Képes Krónika szerint : «Miután Szent István király fölség koronáját elnyerte, híres és nyertes háborút viselt Gyula nevű anyai nagybátyja ellen, aki abban az időben az egész erdélyi részeket kormányozta. Az Úr 1002-ik esztendejében ugyanis Szent István királytól megintve sem tért Krisztus hitére, sem a magyarok háborgatásával föl nem hagyott ; igen széles országát, melyet magyar nyelven Erdélynek neveznek, Szent István egészen a magyar királysághoz csatolta.»

Ezután a magyar hadak bolgár földre vonulva Keán szláv fejedelmet győzték le.

István fejedelem még e háborúk előtt Asztrik apátot Rómába küldte, hogy II. Szilveszter pápától királyi címe, méltósága elismerését és a magyar katolikus egyház megszervezésére fölhatalmazást szerezzen és királyi koronát kérjen.

Ezáltal Magyarország semmiféle birodalomnak vagy császárságnak, vagy politikai alakulatnak részévé vagy függvényévé nem lett, hanem öncélú, teljesen független királysággá vált, mert a koronát nem egy földi állam uralkodójától, nem egy országcsoporthoz császárájától, hanem Krisztus földi helytartójától, ugyanattól a pápától kérte és kapta, akitől a császárok maguk is kapták, és így semmiféle állami vagy államjogi közösségbe nem olvadt. — A cseh-német hűbéri államrend sem tudta később bekebelezni, bár ismételten megpróbálta. Így Magyarország a nyugati államrendnek egyenjogú tagja lett.

Ezredik év karácsonyán, mint a krónikás mondja: «Elhozatván az apostoli áldás, korona és kereszt, a papság és a magyar nép örömrivalgások közt egy szívvel, egy lélekkel királlyá kiáltotta ki, szent kenettel fölkenve, a királyi méltóság jelvényével szerencsésen megkoronázta Istvánt, az Isten választottját. És így az első magyar király, szent fogadalmat téve, az apostoli kereszttel jobbjában, megkezdé a krisztusi hit terjesztését, Magyarország fölvirágoztatását, egyháza megalapítását és népe boldogítását.»

Szent István apostoli munkájának magasztos eredménye a magyar nemzet megtérése lőn. Nagy tudással, eréllyel, szilárd akarattal, erős hittel, meggyőződéses elszántsággal vitte népét a krisztusi igazság útjára. Bár körös-körül véres harcok dúltak, vérengzések dívtak, a szent király a maga útján — Krisztus útján — haladt, magát és országát a Boldogságos Szűz Máriának felajánlva, népét átvezeti a keresztény világ fenséges létébe, a Regnum Marianum-ot megteremtve. Személyes befolyása, erős parancsszava legyőzött minden akadályt. Így kapcsolta bele népét egy évezred történetébe, ennek alapjait a krisztusi hit sziklájára rakva le. Tudta ő,

hogy e nép csak a kereszténység útjain boldogulhat, csak ezen az alapon remélhet virágzó jövőt a krisztusi hitben meg erősödött népek közösségében.

A pápa, midőn az apostoli keresztet küldte: «*crucem insuper anteferendam regi, velut insignium apostolatus misit*», kijelentette: «*Ego iniquus, sum apostolicus, ille vero merito Christi apostolus, per quem tantum sibi populum Christus conventus convertit!*»

Szent István kormányzásában és uralkodásában sejté a mennyei boldogsághoz vezető utat, eszközt; a magyarnak szerető apja, de szent célja elérésére kemény, erőskezű uralkodója volt. Még saját rokonai: Koppány, Gyula, Vászoly, majd pedig nemesei: Ajtony és Tanuszaba s mások, akik krisztusi birodalmának megszervezését akadályozni akarták és ellene cselekedtek, akik, mint ő mondta: «*megbontották a Szentháromság alkotmányát*», büntető kezének súlya alatt összetörték.

Szent István király szoros kapcsolatot tartott fenn a Szent Benedek-rend Cluny-i apátjával, akivel levelezésben állott és akinek nagy befolyása volt a királyra. «*A clunyi szellemű bencéseket — mondja Hóman Bálint (Magyar Történet I. kötet, 195. lap) — a legteljesebb benső vallásosság és erkölcsösség, az önmegtágadásig menő emberszeretet, a nélkülözés és testi szenvedés iránt való érzéketlenség, a hitért való vértanúság vágya, más részről azonban a rendszeres és folytonos alkotó, gazdasági, kulturális és politikai munka, az emberiség földi jólétének és hitbeli gyarapodásának elősegítése jellemzi.*»

E szellem vonult be István munkatársaival — akik közül a Bencés-rendnek oly igen sokat köszönhet az ország és a nemzet — Magyarországra, az ifjú király nemes lelkét is eltöltve.

Legjellemzőbb vonásai a jószívűség, igazságszeretet, kegyesség és mélységes hithű vallásosság voltak. A nagy legenda szerint Szent István komoly természetű volt élete végéig és ajkait nevetésre majdnem soha sem mozdította. Mindig úgy viselvén magát, mintha Krisztus ítélőszéke előtt állana, lelki szemeivel annak jelenlétét ihletett ábrázattal

szemlélve kimutatá, hogy Krisztust hordja szívében. Minden tekintetben igazi keresztény, Isten kegyelméből való király volt ő. Szigorú erkölcsű, igazságos, hazáját és népét melegen szerető, de a mellett megingathatatlan akaraterejű, ha szükséges, kérlelhetetlenül kemény, szigorú, megfontolt, előrelátó; hatalmas alkotó és szervező erő. Korabeli külföldi történetíró jegyzi fel róla: «A legyőzöttekkel kegyesebben, a jámborokkal szelídebben senki sem bánt nála.» — Másutt ezt írja: «Híre, neve világszerte elterjedt és ajkának ítéletei nagy dicsérettel lettek ismeretesekké.» Az üldözötteket befogadta és vendégekként kezelte magánál. Koronázása után templomokat épít, püspökségeket alapít, monostorokat létesít. Esztergomot, hol Magyarország Nagyszűzanya és Szent Adalbert tiszteletére templomot emel, a magyar egyház metropolisának tűzi ki. Domonkos-szerzetest nevez ki Magyarország első érsekének. 1002-ben alapítja a veszprémi Szent Mihály-székesegyházat.

Első műve a pannonhalmi Szent Benedek-rend kolostora, melyet sok kivételes joggal ruházott föl. A Szent Benedek-rend pannonhalmi lelkes szerzeteseinek és a közülök kikerült püspököknek nagyszerű, buzgó munkája folytán a Dunántúl, a Duna-Tisza közén, északnyugaton és északkeleten Szent István uralkodásának első felében befejeződött a hit-térítés magasztos műve. A bencések működését az idő rövidsége miatt csak egy mondattal jellemzem: Ezek a keresztény, hazafiasan magyar nemzet megalapozásának legkiválóbb előmozdítói és majdan a nagy szent király alkotásának ezer esztendőn át hűséges, lelkes fenntartói, fejlesztői, szorgalmas kertészei voltak mindig; tökéletes és emberfölötti munkát végeztek és így a nemzet múlhatatlan hálája, megbecsülése és tisztelete illeti meg őket.

Az ország keleti részét nehéz volt megtéríteni, mert Erdély, Békés, Bihar kemény pogány magyarjainak nyakaságát nem volt oly egyszerű megtörni. Oda külön térítő érsekséget telepített és szervezett meg Szent István király, melynek székhelye Kalocsa lőn. A király 12 egyházmegyének létesítését tervezte, de csak tízig jutott el. Húsz kolostort alapított. Határait még nem vonta meg, midőn halálát köze-

ledni érezve összehívta a püspököket és ezt mondta nekik: «Én Magyarországot már régen Szűz Mária asszonyunknak ajánlottam és őt választottam a magyarok pátronájának és az ő nevére verettem a magyarok pénzét. Ez okáért állhatatos szívvel szolgáljatok mindnyájan asszonyunknak. És ha valami veszedelem akarna jönni reátok, ő az ő palástjával befedezi és megoltalmazza az Magyarországot, mert ő patrona Hungariae!» (Heltai Gáspár 1574-ben Kolozsvárott kiadott magyar Bonfini-je.)

Szent István államszervező munkálataiban először a királyi hatalom gazdasági alapjait vetette meg. Azután az alattvalók birtokjogainak és tulajdonjogainak megszerzése és örökösödési jogainak rendezése következett, mely az allodium és beneficium alakjában létesült, mivel szemben bizonyos kötelezettségek hárultak a birtokosokra, illetőleg a haszonélvezőkre. Az öröklési jogot is pontosan megszabta. A pénzverdét megindította a fölségjog alapján Esztergomban. Megszervezte a kereskedelem szabályait, a gazdasági szabályokat, a katonai és közigazgatási szabályokat létrehozta. A nádorispáni és számos más hivatali állást ő létesítette. Előrelátó gondoskodásai a jövőnek alapjait csodálatos tudatossággal és alapossággal vetették meg.

Szent István a keresztény királyság megalapozásán dolgozva, csakis a központi hatalmat veszélyeztető régi politikai szervek maradványait törölte el, és nem nyúlt a magyar nemzetségek ősi társadalmi és gazdasági szervezeteihez, a meggyökeresedett jogszokásokat nem bántotta. Fiához, Szent Imréhez írja ennek megkapóan világos indokát: «Kormányozhat-e görög ember latinokat görög szokások, vagy pedig latin ember görögöket latin szokások szerint? — Semmiképen sem!» — Bölcs mondás! — Önkénytelenül fölfakad a kérdés lelkünkben, hogy milyen boldog lehetett volna Magyarország, és mennyi szerencsétlenséget el lehetett volna kerülni, ha későbbi századokban megtartották volna Szent István ezen olyan világosan egyszerű elveit. — Ő sok új szabályt, rendszert hozott be a nélkül, hogy a bevált, régi, egészséges magyar történeti intézményeket lerombolta volna és az ősi szokásokat kiirtotta volna.

Szent Imre herceghez intézett intelmeiben Szent István az előbb idézett bölcs tanácson kívül a tanácskozásokra vonatkozólag még a következőket mondja :

«Mikor van a tanácskozásnak valóban haszna? — mert úgy tetszik nekem, hogy bolondok, fennhéjázók vagy csekélyeszű férfiakból összeállítani a tanácsot nem jó ; hanem a nagyobbaknak és jobbaknak, a magasabbaknak és legbecsületesebb öregeknek kell nyilatkozniok és ékesen szólaniok. — Azért, fiam, az ifjakkal és kevésbbé bölcsekkel ne tanácskozzál, vagy tanácsot tőlük ne kérj, hanem az öregebbektől, akiket ez a föladat koruk és bölcseségük miatt illessen meg, mert a királyi tanácsoknak a bölcsök szívében kell bevégeztetniök és nem a fölületések szelességéből sarjadniok! — Minden kor abban gyakorolja magát, ami hozzá való : az ifjak fegyverben, az öregek tanácsban. — De azért a fiatalokat sem kell egészen kizárni a tanácsból. Valahányszor azonban velük tanácskozol, még ha helyes is a tanácsuk, közöld mégis az öregekkel, hogy minden cselekedetedet a bölcseség mértéke szabja meg.»

Szent István csakis a régi jogrend fölé építette fel a keresztény királyságot és belékapcsolta a katolikus egyház szervezetét. Ő Magyarország függetlenségének és állami szuverenitásának alapítója, melyekről a nemzet soha le nem mondott a mai napig, és melyek ezeréves létének alapvető tényezői voltak és maradnak a jövőben is mindenkoron. A nemesi társadalom belső kifejlődésének gyökerei és a Szentkorona elmélete Szent Istvánig nyúlnak vissza, és az utóbbi ettől kezdve fejlődött a mai magasztos tanáig, mely szerint a Szentkorona személyfölöttivé vált. A Szentkorona a legfelsőbb hatalmat jelenti és annak jelképe. — «Auctoritate iurisdictionis sacrae coronae regni» történnék az ítélezések. — Jellemző Szent Istvánnal való legszorosabb kapcsolatára az, hogy midőn el volt rabolva a Szentkorona, a nemzet Szent István ereklyetartójának koronájára ruházta át hatékonyságát, jelentését és misztériumát. Ezzel koronázták meg és adták át a hatalmat Ulászló királynak. A szuverenitás teljessége egyesegyedül a Szentkoronával való megkoronázás által illeti meg az uralkodót.

Egyszóval a Szentkorona a fejedelmi hatalomnak tényleges megszemélyesítője lett, mely a király személyétől függetlenül kisugározza erejét és fényét a királyság minden alattvalójára. Őket a benne élő jogok részeseivé teszi, és «*Sacra corona radix omnium possessionum est.*» (1351). A Szentkorona minden tulajdonnak gyökere is. A korona a nemzeté, és így nem annyira a király személyi hatalmát, hanem a nemzet szuverénitását és függetlenségét jelképezi és fejezi ki. A királynak csakis az adja meg a jogszerűségét, ha a nemzet a Szentkoronát a fejére teszi. Minden hatalom a Szentkoronáé, minden jog a Szentkoronából fakad. Ezt soha senki kétségbe nem vonta. A korona fogalmában rejlik Szent István királyságának megdönthetetlen, ezeréves ereje és vitathatatlan hatalma.

Szent István a békét kereste, békében akarta nagy építő és — mondhatnám — teremő munkáját végezni. II. Henrik császár idejében — akivel a legjobb viszonyban volt — érte el a németiség a Lajta-folyót, és azt a vonalat mind a két fél elfogadta határként.

Szent István, mint már mondtam, hadat a lázadók ellen viselt és azok ellen, akik Magyarországot megtámadták. 1027-től 1030-ig a magyar csapatok a horvátokkal együtt harcoltak a görögök ellen. — Nagy és súlyos háborút viselt 1030-ban, midőn II. Konrád német császár nagy sereggel betört Magyarországra. Oldalán volt a cseh Bretislav herceg, hadaival. Ez, miután a lengyelektől elfoglalta volt Morvaországot, a Vág völgyén tört Magyarországra. Ellenállásra nem találva, a Duna balpartján Komárom táját és az Esztergommal szemben levő vidéket fosztogatta. Konrád főserégével Heinburg felől a Duna jobbpartján nyomult előre. Szent István nem vette fel a nyílt csatát, hanem az ősi magyar harcmodor szerint visszavonulva a Rába-menti gyeplővonal mögé, a természetes akadályokat mesterségesekkel egészítette ki és mindent felégetett, elpusztított az előnyomuló ellenség előtt. A Fertő, Rába és Rábca mocsarainak alig járható, ezer veszedelmet rejtő vidékére csalta a nehéz fegyverzetű német sereget, melynek igen nagy része az erdőkből, mocsarakban pusztult el, más része pedig a mindentől megfosztott vidé-

ken éhenhalt. Mialatt a császár szégyenletes kudarc után visszavonulását megkezdte, Szent István hadai Kapuvárnál a mocsarakból kibontakoztak s a németek hátába kerültek és Bécsset elfoglalták, s a császár egész vállalkozását meg hiúsították.

Más minden bizonnyal bosszúhadjáratra használta volna fel akkoriban a nagy eredményt ; Szent István békejobbját nyújtotta a vesztes fél felé. A császár fiát küldte 1031 tavaszán Esztergomba, mint ő mondta : «az igazságtalanul megbántott» magyar királyhoz és a Morvamezőt neki átengedve, békét kötött. — Szent István fiatal királysága nagyszerűen kiállotta a rettenetes próbát és a hatalmas császár megindított nagy háborújából területben és tekintélyben meggyarapodva került ki. A császár ezután minden vállalkozásában messze elkerülte a magyar határt. A csehekre támaszkodva hódolatra kényszerítette Lengyelországot és a Kárpátoktól északra kárpótolta magát magyarországi hadjárataiban szenvedett nagy veszteségeiért.

Szent Istvánt családi életében a súlyos csapások hosszú sorozata érte. Több gyermeke közül fiai is kiskorukban elhaláloztak.

Imrét, egyedüli életben maradt fiát szeretettel oktatta és nevelte jövőendő magyar királlyá. Hozzáintézett intelmei a «Corpus Juris Hungarici» hivatalos törvénytárába kerültek.

Az Intelmekből már előbb idézettekhez még csak egyet kívánok felemlíteni :

«Ha kívánod a királyság tisztességét, légy béketűrő. Ítéld béketűrővel, szánakozással és nyugalommal, mert a jó-cselekedetek törvénye fő ékesség a királyok koronáján. Illik a királynak kegyesnek, irgalmasnak és több egyéb jóságokkal teljesnek és ékesnek lenni, mert a kegyetlenséggel és gonosz-sággal fertőzött király haszontalan keres királyi nevet, mivel zsarnoknak mondatik. — Uralkodjál mindenki fölött harag, kevélység, gyűlölködés nélkül, békességesen, szelíden, ember-ségesen, megemlékezvén szüntelen, hogy minden ember azon egy állapotban vagyon és semmi föl nem emel, csak az alá-zatosság, semmi meg nem aláz, csak a kevélység és gyűlölség.»

Imre volt minden reménysége, de az Isten a szentéletű

ifjút 1031-ben elszólitotta az élők sorából. Állítólag egy vadászaton vadkan támadta meg, halálosan megsebezte, és mint a krónikás mondja : «E mulandó életet az örök élettel cserélte föl, a mennyei lakosok társaságába iktattatott!»

«Siratá őt Szent István király és az egész Magyarország vigasztalanul, nagy zokogással.» Az elhagyatott apa, akin először teljesedett be nagy királyainknak azóta annyi-szor megismétlődött tragédiája, utódok nélkül maradván, lelkében keservesen gyászolt. «Nagy szomorúság és keserűség gyötörte, — folytatja a krónikás — mert atyafiai közül egy sem látszék alkalmasnak, hogy halála után országát a kereszténységben megtartsa.»

Jellemző a király igazságosságára Vászoly esete, aki a királyt meg akarta gyilkoltatni, de a fölbérelt gyilkos a király ágya előtt törét véletlenül elejtette, mire a király fölébredve kérdé : «Mi dolog?» Ekkor a bérenc térdre borulva bocsánatot kért, amit a király meg is adott ; de a főbűnösöket megbüntette, szemük világát vétetvén, mert megkoronázott, fölkent király személyére merték gyilkos szándékkal kezüket emelni. — Ez az Európában általános büntetési mód, melyet Szent István alkalmazott, nem lepott meg senkit. Ő azonban kortársai példáját nem követte, akik az ártatlan gyermekeket is megcsontították ilyen esetben, hanem törvénye szerint : «aki a király életére tör, vagy országárulást követ el, vagy idegen földre szökik, a királyra szálljanak javai, őt magát pedig ítélik meg, de ártatlan fiainak semmi bántódásuk ne legyen.» — Vászoly három fiának nem lett bántódása, csak számúzták őket.

Szent István királynak személyes élete, uralkodása és állami berendezése mindenképpen keresztény eszmény volt ; élete, tettei és tervei között űr sohasem volt. Szent Ágoston-i «Rex iustus, pius et pacificus» volt életének célkitűzése, ahogy ezt a följegyzések megállapítják. Ezen eszményi keresztény magyar király tükröződik minden cselekedetéből és egész kormányzásából. Szavait mindig tettek követték és minden berendezésében minden magyarról gondoskodott.

Hogy Szent István halálát jellemezzem, idézem a történetíró :
 :
 :

«Amidőn tehát István nem kételkedett többé, hogy elköltözésének napja közelgett, hívatta a püspököket és udvarának Krisztus nevével dicsekvő előkelőit. Először tanácsot tartta a maga helyébe állítandó király, tudniillik húga Velencében született fia, Péter felől, kit már régen hadai fővezérévé tett. Azután inté őköt, hogy igaz ittel tartsák meg, szeressék az igazságot . . . és különösen őrködjének a kereszténység új ültetvénye fölött. Majd utódjának kijelölése után 1038. augusztus havának 15. napján, Nagyasszony ünnepén, életének hetvenedik, uralkodásának 42. évében meghalt. A magyarok első és legnagyobb királyát a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt családi egyházban temették el.»

«Egész Magyarország kobza siralomra fordult s az ország egész népe, nemesek és nemhez nem tartozók, gazdagok és szegények együtt és egyaránt sűrű könnyhullatással és jajgatással siránkoznak a szent király, az árvák legkegyesebb atyja halálán s vala nagy és vígasztalan szomorúság, míglen Pannónia minden részéből Fejérvárra sereglett a nép.»

Szent István népének valódi, istenáldotta apostola volt, nemzeti önállóságunknak letéteményese, nagyszerű szimboluma, a keresztény Magyarország alapjának megvetője, mely alapról letérni egyenlő volna a történelem viharzó tengerének örvénylő hullámain hazánk eddig győztesen küzdő hajóját szirtzátonyra vezetni, ahol összetörve, a hullámok martaléka lenne. — Álljunk tovább is szilárdan a Szent István alapította független keresztény Magyarország alapján, a Szent István-i királyság ezer év viszontagságai által meg nem rendített szikláján és akkor föl fog támadni Szent István Magyarországá, mert a szentistváni eszme az, mely a hazánkat fenyegető veszélyek ellenére is egyesíteni fog minden igaz magyart a Szentkorona ezeréves szimboluma alatt.

Ezen törhetetlen meggyőződéstől áthatva, nyitom meg Akadémiánk szentistváni ünnepi közülését.

JÓZSEF KIR. HERCEG.

SZENT ISTVÁN TÖRVÉNYEI A RÓMAI JOGGAL ÉS AZ EGYKORÚ KÁNONJOGGAL ÖSSZEHASONLÍTVA.

Szent István keresztény királyságot alapított, hogy a Kárpátok medencéjében évezredekre biztosítsa nemzetének fennmaradását az európai keresztény népek között. Ezért is, de mint meggyőződéses katolikus magyar ember is, országát a régi magyar hagyományok: a magyar szokásjog tiszteletben tartásával keresztény alapon szervezte meg.

Ehhez képest magyar és keresztény szellemben szerkesztette meg törvényeit, Dekrétumait is, melyeknek I. könyve 10 fejezetben fiához, Imre herceghez, intézett atyai Intelmeit, II. könyve pedig 55 fejezetben tulajdonképeni törvényeit tartalmazza, de amelyek a dolog természeténél fogva nem terjedtek ki a jog egész területére, hanem csupán azokra az ügyekre szorítkoztak, amelyekre vonatkozóan új törvényes rendelkezés vált szükségessé, mert a régi magyar szokásjog reájuk nem volt alkalmazható. Ilyenek az egyházzal és a királysággal kapcsolatos ügyek, amelyekre vonatkozóan a szent király Dekrétumai II. könyvéhez írt előszavában¹ maga mondja: «És mivelhogy minden nemzet az ő tulajdon törvényei szerint kormányoztatik, azért Mi is országunkat Isten akaratából kormányozván, mind a régi, mind a mostani császárok példájára szabtuk módot a mi népünknek, hogyan éljen tisztességes, háborúság nélkül való életet, hogy — valamint isteni törvényekkel gazdagított — azonképen világi törvényeknek is alávetessék.»

A mondottak szem előtt tartásával Szent István azon törvényeinek, melyek nem teljesen az ő egyéni alkotásai, közvetlen vagy közvetett forrásaiként a következők volnának megjelölhetők:

¹ 2. §.

1. *Az ősi magyar hagyományok vagy jogszokások*, amennyiben ezek a keresztény életfelfogással és a keresztény királysággal összeegyeztethetők voltak. Azért a nagy király fájának igazi szeretetére valló és szinte megható szavakkal buzdítja trónjának várományosát és rajta keresztül minden bizomnyal királyi utódait is: «Tudd meg, hogy a legnagyobb dísze a királynak az előbbeni királyok nyomában járni és követni a tisztos atyákat. Mert aki megveti eleinek végzéseit és Isten törvényére gondja nincsen, elpusztul.»¹ Majd nyomatékosan hangsúlyozza a Dekrétumok II. könyvéhez írt előszóban² lefektetett alapelvet, hogy minden nemzetet a saját törvényei szerint kell kormányozni, mikor azt kérdezi: «Kicsoda az a görögök közül, aki görög törvénnyel igazgatná a rómaiakat? avagy kicsoda a rómaiak közül, aki római törvénnyel igazgatná a görögöket? Senki.»³

2. Az egyházi törvényeken keresztül, de azoktól függetlenül is, *a régi keresztény római császárok törvényei*.

3. A szent király korában hatályban levő *írott és íratlan egyházi törvények*, vagyis jogszokások, amelyekből az egyházra, a papságra, a vallásra és az erkölcsökre vonatkozó rendelkezéseket vette át.

4. *Az egykori keresztény államok világi törvényei*, kivált ipa, II. Henrik bajor herceg útján a frank-bajor törvények (*Lex Baiuvariorum*), amelyekből — dekrétumain kívül is — az országnak, a vármegyéknek, a királyi magánbirtokok kezelésének és a hadseregnek szervezetére, valamint a királyi udvar hivatalaira vonatkozó műkifejezések⁴ származnak.

A továbbiakban, mellőzve az ősi magyar hagyományokat, vagy jogszokásokat és az egykorú keresztény államok törvényeit, tanulmányunk célkitűzésének megfelelően, csupán a régi keresztény római császárok törvényeit, valamint a szent király idejében hatályban levő egyházi törvényeket

¹ Dekr., I. könyv. VIII. fej., 1. §.

² 2. §.

³ Dekr., I. könyv. VIII. fej., 4. §.

⁴ Pl. nádor, vármegye, várispán, donatiós birtok, kancellária, regale-jog stb.

kívánjuk az ő Dekrétumaival összevetni és — ahol lehet — amazoknak ráhatását megállapítani.

Igaz ugyan, hogy Szent István korában nagyobb könyvtárak híján és a különböző nemzetek kölcsönös érintkezésének nagy nehézségei miatt általában kevesen ismerhették a római törvényeket és az egész kánonjogot, amely utóbbi az egyetemes és partikuláris írott törvényeken kívül igen sok — kivált partikuláris — íratlan törvényt, jogszokást is tartalmazott: mégis úgy gondolom, hogy Szent Istvánnak és törvényhozásában buzgólkodó munkatársainak, legalább jó-részből, rendelkezésére állhattak a már említett római és egyházi törvények. Lehetővé tették ezt egyfelől a szent király rokoni kapcsolatai, másfelől meg az a körülmény, hogy munkatársai között voltak kiváló bencés szerzetesek is, akiknek monostorai Szent Benedek Regulája szerint már csak azért is kötelesek voltak a szerzetesek számarányának megfelelő könyvtárról gondoskodni, hogy belőle magánelmélkedés céljára minden nagybőjt elején valamennyi szerzetesnek valami aszketikus könyvet adhassanak.¹ Ezekben a könyvtárakban azonban a liturgikus és aszketikus könyveken kívül szépirodalmi és tudományos kéziratok is akadtak, hiszen pl. a régi klasszikusok ilyen irányú műveit is éppen a szerzetesek másoló keze mentette át az utókor számára. A legnagyobb monostorok könyvtáraiban joggal feltételezhető Theodosius és Justinianus császár kódexe, mert ebben a korban a római jog sokszor kiegészítő jogképpen szerepelt az egyházban, nevezetesen olyan esetekben, mikor a kánonjog valamely tisztán emberi egyházi törvénnyel (*lex mere humana ecclesiastica*) rendezhető kérdésben nem intézkedett. De egyes különálló egyházi törvényeken kívül lehetett a nagyobb monostorokban egy-egy zsinati vagy pápai törvénygyűjtemény is, amilyenek az itáliai, hispániai, franciaországi, németországi magánjellegű gyűjtemények, köztük Dionysius Exiguus, Isidorus Mercator (*Pseudoisidorus*), Regino Prumensis, Burchardus Wormatiensis és mások törvénygyűjteményei, melyekből Szent István után másfél századdal Gratianus

¹ C. XLVIII.

mester is merített, mikor híres Dekrétumát összeállította. A szent király korában érvényben levő egyházi törvényeket Gratianus Dekrétumából idézem, mert abban könnyen hozzáférhetők.

Valóban, aki Szent István törvényeit a régi keresztény római császárok törvényeivel és a XI. század elején hatályban levő egyházi törvényekkel összeveti, könnyen megállapíthatja, hogy a szent király Dekrétumai az utóbbiakat sok esetben, legalább értelelem szerint, visszatükrözik; a római jog szigorúságát pedig a szeretet vallásának hatása alatt szintén mérséklék.

*

Szent István Dekrétumainak I. könyve (az Intelmek), amely nem tartalmaz szoros értelemben vett törvényt, de amely több helyen burkoltan, vagy kifejezetten igen értékes jogi elveket juttat kifejezésre, sem a római, sem a kánonjog hatása alól nem tudta magát kivonni, hanem mindkettőből elég sokat merített. Ezt a kettős hatást a következőképpen foglalhatjuk össze:

A könyv *In nomine Sanctae Trinitatis et individuae Unitatis* kezdődik. A nagy király a Szentháromság egy Isten megvallásával törvénykönyvében keresztül is igazi keresztény uralkodónak mutatkozik be, akárcsak Jusztinián császár, aki a *Codex repetitae lectionis* I. könyvének I. cikkelyét szintén a Szentháromsággal kezdi: *De summa Trinitate etc.*

Az I. fejezetben Szent István vallásos meggyőződésből és a nemzet érdekében hangsúlyozza, hogy a király katolikus legyen. Ugyanazon indító okok alapján az állam életében is a szent vallásnak adja az első helyet. Trónjának várományosát pedig buzdítja, hogy kövesse ezt a szent vallást, hogy majdan jó példát adhasson alattvalóinak,¹ mert akinek hite hamis, vagy aki hitét jócselekedetekkel nem vallja meg, az nem országot tisztességgel.² Mintha csak a régi keresztény római császárok szavait hallanók, amelyekkel alattvalóikat Szent Péter hitére buzdítják, illetőleg azt tőlük egyenesen

¹ 1. §.

² 2. §.

meg is követelik: «Cunctos populos, quos clementiae nostrae regit temperamentum, in tali volumus religione versari, quam divinum Petrum Apostolum tradidisse Romanis religio usque ad nunc ab ipso insinuata declarat . . .»!¹

Ugyanennek a cikkelynek 4. §-ában a szent király a katolikus tanítás lényegét rövid hitvallásban foglalja össze, a tévtanítókat pedig kárhóztatja olyanformán, mint Theodosius² és Justinianus³ teszik törvénykönyvükben; mégis azzal az eltéréssel, hogy ez utóbbiak hitvallásukat inkább részletenként, a tévtanítókkal (Nestorius stb.) polemizálva adják elő, majd pedig külön szólnak azokról, akik a szent hitet támadják, valamint a különböző tévtanítókról,⁴ akikkel szemben az igazi hitet védelmükbe veszik. Szent István hitvallásának szövege nagyrésztben a 325. és 381. évekre visszamenő, ú. n. nicea-constantinápolyi hitvallás kitételeit használja, majd a Szent Athanáz-féle hitvallásból hozzáteszi, hogy aki ezeket az igazságokat hívségesen és erősen nem hiszi, az nem üdvözülhet. Szent István hitvallása nem teljes; másszóval: nem tartalmazza az összes hitigazságokat, aminthogy azok a hitvallási formulák sem teljesek, amelyek az egyházban különböző korokban keletkeztek, mert a hitvallásokat a főbb igazságoknak a hívek részére szükséges összefoglalásán kívül legtöbbször a hitigazságok védelmének szükségesége hozta létre. Az egyes hitvallási formulák tehát rendszerint akkor keletkeztek, mikor bizonyos hitigazságokat támadtak, tagadtak, vagy kétségbevontak. Ilyen esetben a hitvallási formulák hangsúlyozták a megtámadott hitigazságokat, amelyek különben az egyház tanításában kezdetlenül fogva bennfoglaltattak.

A II. fejezetben szent királyunk az egyház fenntartására és gyarapítására különösen buzdítja Imre herceget. Ebből a buzdításból nemcsak katolikus lelkülete bontakozik ki, hanem kicsendül az a gondolat is, hogy az igazságnak le-

¹ Cod. Theodos., lib. XVI. tit. I. lex 2; tit. XI. lex 2, 3; Cod. Justin., lib. I. tit. I. lex 1.

² Cod. Theodos., lib. XVI. tit. I. lex 2, 3.

³ Cod. Justin., lib. I. tit. I. lex 2, sq.

⁴ Cod. Theodos., lib. XVI. tit. IV. V; Cod. Justin., lib. I. tit. V.

téteményesét és az életszentségnek Istentől rendelt munkálóját mindenkinek tehetségéhez képest támogatnia kell, mert mindenkinek szól a krisztusi parancs: *Docete omnes gentes* és: *Sancti estote!*

A III. fejezet az Istentől kiválasztott püspökökről beszél, akiket a Szentírás szerint *Spiritus Sanctus posuit episcopos regere ecclesiam Dei*.¹ Azért nem szabad őket megbántani, vagy hamis vádakkal illetni. Ha mégis feddést érdemelnének, ez négyszem között történjék; ha nem használ, akkor az egyháznak kell megmondani. Itt a püspökök fórum-kiváltságáról van szó, melyet a Dekrétumok II. könyvének III. fejezete a papság hasonló kiváltságával együtt még jobban kidomborít és kifejt. Majd ezen utóbbi fejezettel kapcsolatban fogunk Theodosius és Justinianus törvénykönyvének, valamit a kánonjognak párhuzamos helyeire rámutatni.

A IV. és V. fejezetben a főemberek és országnagyok tisztességéről, továbbá a türelem gyakorlásáról és az igazságszolgáltatásról szentírási helyekre² hivatkozva igazi keresztény szellemben beszél a szent király.

Igen érdekesek a külföldiek befogadásáról és a vendégtartásról szóló és sokat vitatott VI. fejezetnek római jogi vonatkozásai. A külföldiek befogadása tekintetében Szent István a mindenkire kiterjedő keresztény felebaráti szereteten kívül széles látkörre valló bölcseséggel a haza érdekében átveszi a római birodalom gyakorlatát, amely sok előkelő és bölcs idegent vitt fővárosába s amely a provinciákat azzal is iparkodott szorosabban magához kapcsolni, hogy azok lakóinak vallását és nyelvét respektálta, továbbá, hogy közülük többeknek római polgárjogot is adott. Született római polgár volt pl. Szent Pál apostol is, aki éppen ennek a címén tiltakozik a megvesszőztetés ellen és fellebbez a császárhoz, mire Portius Festus helytartó így válaszol neki: *Caesarem appellasti? Ad Caesarem ibis*.³ Ezen a nagyvonalú ala-

¹ Acta Ap., XX, 28.

² Matth., XXIII, 12; Ps. LXXI, 1; XCVIII, 4; I. Thess., V, 14; Luc., XXI, 19.

³ Acta Ap., XXII, 25—29, XXV, 10—12.

pon, amely fegyelmezve összefog és összefogva felemel, sikerült a multban hazánk területén a nemzet egységében megtartani a különböző nyelvű polgárságot, mert itt a tót, a horvát, a német stb. éppen olyan magyar polgár volt, mint a született magyar ember. Erre az alapra kell építenünk a jövőben is. A szűk látkör mindent elrontana és lehetetlenné tenné. Ez a nagyvonalúság magyarázza meg a hatalmas brit világbirodalom gyarmatpolitikájának bámulatos sikereit is.

A VII. fejezetben a szent király óvja fiát a fiatalok elhamarkodott tanácsának követésétől. A fiatalok helyett a tapasztalt és bölcs öregekhez utasítja őt. Itt Szent István, mint az I. könyvhöz írt előszavából¹ is kitűnik, nyilvánvalóan a szerencsétlen Roboamra gondolhatott, aki megvetve a tapasztalt öregek bölcs tanácsát, a tüzesvérű fiatalok kiforratlan tanácsára hallgatott s ezzel nemcsak saját sorsát pecsételte meg, hanem Salamon országának sírját is megásta.² A szent király azonban a fiatalokat sem zárja ki teljesen a tanácsból. Én ebben a rendelkezésben Szent Benedek Regulájának befolyását látom, amely arra utasítja az apátot, hogy minden testvért vonjon be a tanácsba, még a fiatalokat is, *quia saepe iuniori Dominus revelat, quod melius est; de hozzáteszi: et audiens consilium fratrum, tractet apud se, et quod utilius iudicaverit, faciat.*³

A VIII. fejezet szerint követni kell az ősokeket; a gyermekek pedig engedelmeskedjenek szülőiknek. Ez a fejezet mutatja, hogy Szent István keresztény és nyugati szellemű nagy reformja ellenére is igazi magyar maradt, mert ott, ahol a katolikus hittet és az új államformával nem ellenkeztek, megtartotta az ősök hagyományait. A szokásjognak ily értelmű megbecsülése mindig megvolt az egyházban is. Egyik törvénye, melyet Szent Ágoston szavaival fejez ki, tiszteletben tartja a jogszokást, de hangsúlyozza, hogy az a kinyilatkoztatott igazsággal szemben már nem állhat fenn. *Nam Dominus in Evangelio: Ego sum, inquit, veritas: non dicit: Ego sum consuetudo.*⁴ Szent Jeromostól vett egyik kánonja

¹ 5. §.

³ C. III.

² III. Reg. XII.

⁴ C. 6, D. VIII.

pedig azt tanítja, hogy . . . *traditiones ecclesiasticas, praesertim, quae fidei non offitiant, ita observandas esse, ut a maioribus traditae sunt.*¹ Ugyanilyen értelemben ír I. Szent Miklós pápa Mihály császárnak 862-ben.² Hogy a gyermekek engedelmeskedjenek szüleiknek, Isten IV. parancsolatán és számtalan pozitív egyházi törvényen alapszik.

Az imádságról és annak módjáról, továbbá a kegyeségről, irgalmasságról és egyéb erényekről szóló IX. és X. fejezetekben különböző szentírási szövegek alapján³ ad utasítást a szent király és különösen megkívánja, hogy a király legyen erényes, mert különben csak tyrannus nevet érdemel.

A Dekrétumok II. könyve szoros értelemben vett törvényeket tartalmaz, amelyek nagyjából öt csoportba oszthatók :

1. Egészben vagy részben az egyházat és a vallást érintik az I—V., VII—XII., XVIII., XXXIV., LI., LII. fejezetek.

2. A királyra és a hazára vonatkoznak a VI., XXXV., LI., LIII., LIV. fejezetek.

3. A vendégeket, az özvegyeket és árvákat, valamint a férjüktől jogtalanul elhagyott asszonyokat veszi védelmébe a XXII., XXIV. és XXVIII. fejezet.

4. A szolgálakra vonatkozó intézkedéseket tartalmazznak a XVII., XIX—XXI., XXIII. és XXXVIII. fejezetek.

5. Különböző deliktumokat sorolnak fel és büntetnek a XIII—XVI., XXV., XXVI., XXVIII—XXXIII., XXXVI—XLIX. és LV. fejezetek.

A Dekrétumok II. könyvén a római, főképpen pedig a kánonjog hatása igen erősen érezhető.

Az I. csoportba tartozó, vagyis az egyházat és a vallást érintő fejezetek közül a II. fejezet kimondja, hogy az egyházi ügyek igazgatása és kormányzása a püspökre tartozik a szent kánonok szerint. Ebben a világiak is engedelmeskedjenek neki. Szinte szószerint ugyanezt mondja a IX. század

¹ C. 4, D. XII.

³ Sap., IX. 10; Eceli. XXIII. 4—6;

² C. 3, D. XII.

Matth. IX. 13; Prov., VII. 27.

végén VIII. János pápa «Si imperator catholicus est (quod salva pace ipsius dixerimus), filius est, non praesul ecclesiae; quod ad religionem competit, discere ei convenit, non docere; habet privilegia potestatis suae, quae in administrandis legibus publicis divinitus consecutus est, et eius beneficiis non ingratus contra dispositionem coelestis ordinis nil usurpet. Ad sacerdotes enim Deus voluit, quae ecclesiae sunt, disponenda pertinere, non ad saeculi potestates, quas si fideles sunt, ecclesiae suae sacerdotibus voluit esse subiectas.»¹ Hasonló értelműek egyéb kánonok is.²

A III. fejezetben különösen kiemelendőnek tartom a püspökök és a papság fórumkiváltságát, amely szerint a papokat az egyház előtt kell vallasni,³ nem pedig világi bíró előtt. A fórumkiváltságot a keresztény római császárok szintén elismerték és törvényeikben megerősítették,⁴ az egyház pedig szüntelen magáénak vindikálta. Így pl. I. sz. Miklós pápa 865-ben Mihály császárhoz intézett levelében világosan megmondja: *Denique hi, quibus tantum humanis rebus, et non divinis praesse permissum est, quomodo de his, per quos divina ministrantur, iudicare praesumant, penitus ignoramus*⁵. Ugyanilyen értelműek Sz. Gelazius (495) és VIII. János pápák,⁶ valamint több más régi kánon⁷ rendelkezései is.

Az I. fejezetben a szent király szentírási helyekre támaszkodva védelmébe veszi az egyházi javakat olyanokkal szemben, akik azokat megkívánják és elrabolják.⁸ Ebben, valamint az V. fejezetben bizonyosan a római jog hatása alatt is⁹ elismeri az egyház jogi személyiségét, mert vallja annak

¹ C. 11. D. XCVI.

² C. 2. C. IX, q. 3; c. 4. 5. C. X, q. 1; c. 48, 49, C. XVI, q. 1, c. 5, C. XXI, q. 1.

³ Matth., XVIII, 16, 17.

⁴ Cod. Theodos., lib. XVI, tit. II, lex 12, 47; Cod. Justin., lib. I, tit. III, lex 22, 25, 33, tit. IV, lex 13, 29.

⁵ C. 5. D. XCVI.

⁶ C. 11, 12. D. XCVI.

⁷ C. 1—3, 5, 6, 8, 10, 12—17, 38—40, 42—47, C. XI, q. 1.

⁸ Matth., XVIII, 8, 9; Marc., IX, 42, 44, 46.

⁹ Cod. Justin., lib. I, tit. II, lex 1, 13, 15, 19, 26, tit. III, lex 46.

birtoklási jogát, mikor kimondja, hogy a király engedelmével bárki az egyháznak adhatja, ami az ő tulajdona, és hogy ezt az adományozást az illetőnek halála után is tiszteletben kell tartani. Ez a rendelkezés általános érvényű, tehát a királyra is vonatkozik. Azért jelenti ki a XXXV. fejezet, hogy amit a király ad a püspökségnek, az annak tulajdona marad, nem a királyé. Az egyházjogban az 506-ban tartott agathoi zsinat nemcsak az egyház tulajdonjogát hangsúlyozza, hanem azt is kimondja, hogy amit a püspöknek nem személyére, hanem egyházára való tekintettel adományoznak, az az egyház tulajdona.¹

A VII. és VIII. fejezetben Szent István teljesen a kánonjog rendelkezései szerint jár el, mikor úgy intézkedik, hogy a vasárnapot a szolgálai munkától való tartózkodással és az istentiszteleten való részvétel által kell megszentelni, amint ezt már az apostoli kánonok² az 506. évi agathoi³ és az 511. évi orleansi zsinat⁴ határozatai, továbbá más egyházi törvények⁵ elrendelték volt. Mikor pedig a szent király a XVIII. fejezetben megfelelő büntetést szab ki azokra, akik az istentiszteletet beszélgetéssel vagy más módon megzavarják, önkénytelenül is a római jog hasonló rendelkezésére kell gondolnunk.⁶

Az istentisztelethez szükséges templomokról és papságról maga a szent király is gondoskodik; azonkívül a XXXIV. fejezetben egészen saját elgondolása szerint minden tíz falut egy közös templom építésére és annak, valamint az abban lelkipásztorkodó papnak dotálására kötelezi; majd az LII. fejezetben a papságnak járó tized megadását szorgalmazza, amint ezt a Szentírás alapján a kánonjog is sürgeti.⁷ Így a király nemcsak maga ismeri el, hanem a közületekkel is elismerteti, hogy Istentől függünk és ezért őt imádni tartozunk.

Mikor Szent István a kántornapokon és pénteken bün-

¹ C. 3. C. XII. q. 3.

² C. 62. D. 1. *de cons.*

³ C. 64. D. 1. *de cons.*

⁴ C. 65. D. 1. *de cons.*

⁵ C. 1. 16. D. III. *de cons.*

⁶ Cod. Justin., lib. I. tit. XII.

lex 5. 8.

⁷ C. 66. 67. C. XVI. q. 1; c. 2,

C. XVI. q. 2; c. 4, 5. C. XVI. q. 7.

tetés terhe alatt tiltja a hús élvezetét (IX., X. fejezet), teljesen az akkor is hatályban levő egyházi törvények alapján áll.¹ Ugyancsak az egyházi törvényeket követi a XI. fejezetben, ahol kimondja azt, hogy azt, aki halála előtt visszautasítja a gyónást, mint megátalkodott bűnöst, nem szabad egyházi szolgálattal eltemetni.² Ha ellenben hozzátartozói hibájából nem gyónt vagy hirtelen halál miatt nem gyónhatott, akkor egyházi temetésben kell részesíteni.

Szent István az LI. fejezetben elrendeli, hogy aki a király vagy az ország ellen pártot üt, annak oltalmat ne adjon a templom. Ezzel a szent király más esetekben elismeri a templom és a szent helyek menedékjogát (ius asyli), melynélfogva az odamenekült bűnöst a törvényben megjelölt esetek kivételével az egyházi hatóság engedelmé nélkül nem volt szabad onnan elvezetni, amint ezt már a római jog is számos törvényben kimondotta,³ az egyházjog pedig szinte állandóan hangoztatta.⁴

A 2. csoportba tartozó, vagyis a királyra és a hazára vonatkozó fejezetek közül külön meg kell említeni a XXXV. fejezetet, amely teljesen keresztény szellemben úgy intézkedik, hogy aki a király életére tör, hazaárulást követ el, vagy külföldre szökik, annak vagyona a királyra száll, de ártatlan fiainak bántódása nem lehet. Mintha a Szentírás szavait hallanánk: «Filius non portabit iniquitatem patris».⁵ Az erkölcsileg beszámítható cselekedetekért az egyéni felelősség nagy elvét alkalmazza itt a szent király. Az LI. fejezet a király elleni pártütésre és a hazaárulásra a legsúlyosabb büntetést méri, amiben bizonyosan a Szentírásra és az akkor is hatályban levő hasonló értelmű egyházi jogszokásra is támaszkodik. Az LIII. és LIV. fejezet kemény büntetést mér a király rágalmozóira. Ez is tökéletesen megfelel a kánonjognak, amely a rágalmozásra s egyéb deliktumokra *pro gra-*

¹ C. 1—3, 6, D. LXXVI.

² C. 37. C. XI, q. 3.

³ Cod. Justin., lib. I. tit. XII, lex 2, 3, 6, 7.

⁴ C. 6, D. LXXXVII; c. 8—10, 19, 20, 35, 36. C. XVII, q. 4.

⁵ Ezech., XVIII, 20.

vitae culpae, pro dignitate personae delinquentis vel delicto offensae, kisebb vagy nagyobb büntetést mér.¹

A 3. csoportba sorolt, vagyis a vendégekre, özvegyekre, árvákra és jogtalanul elhagyott feleségre vonatkozó fejezetek közül a XXII. fejezetre, amely a vendégek befogadását, ellátását és maradását szorgalmazza, úgy sejttem, nagy hatással lehetett Szt. Benedek regulájának LIII. fejezete, amely természetfeletti szemszögből magát Krisztust látja a vendégben s ezért testvéri szeretettel kiszolgálja, s ezen az alapon a középkorban — legalább részben — a szállodakérdést is megoldja. Az özvegyek és árvák, valamint a jogtalanul elhagyott feleség szabadságát és jogait igazi keresztény finomsággal és magyar nagylelkűséggel szintén keresztény hatás alatt biztosítja a nagy király a XXIV. és XXVIII. fejezetekben.

A 4. csoportban említett fejezetek, amelyek a szolgák jogi és társadalmi helyzetét szabályozzák, szintén igen erős keresztény hatást mutatnak. A szolga már nem pusztán mancipium, hanem ember, mert, úgy látszik, tulajdona is lehetett, hiszen a XXXIX. fejezet szerint az a szolga, aki először követ el lopást, a büntetésképpen reá kiszabott csonkítást öt tinóval megválthatja, ha tudja, és mert a király vagy az ispán udvarában elüljárónak is kinevezhető, mint az L. fejezet kimondja. Ha pedig a szolgát egyszer felszabadították, a felszabadítás mindig érvényben marad, amint a római jogban szintén érvényben maradt még akkor is, ha a felszabadított szolga helyett adott vicarius később megszökött is az urától.²

Az 5. csoportba osztott fejezeteken, amelyek megfelelő büntető szankciókkal különböző deliktumokat sorolnak fel, szinte következetesen észlelhető a kánonjog hatása. A gyilkost (XIII., XIV., XVI., XXXIII., XXXVI., XXXVII., XLVI. fejezet) a kiszabott büntetésen felül a szent kánonoktól elrendelt — 40 napig, esetleg 3 évig tartó — kenyéren és vizen

¹ C. 1, C. V, q. 1; c. 1—3, 8, 9, C. V, q. 6; c. 18, 24, C. XI, q. 1.

² Cod. Justin., lib. VII, tit. IX, lex 1.

való bűjtölésre utasítja a király ;¹ de a római és a kánonjog rendelkezéseinek megfelelően nem bünteti azt, aki *cum moderate inculpatae tutelae* jogos önvédelemből öli meg azt, aki őt jogtalanul megtámadja (XXXIII. fejezet). Valóban a római jog egész általánosságban kimondja : *Jure hoc evenit, ut quod quisque ob tutelam corporis sui fecerit, iure fecisse existimetur*,² sőt az emberölést a mondott megszorításokkal még a jogos tulajdon védelmében is megengedi : *Recte possidenti, ad defendendam possessionem, quam sine vitio tenebat, inculpatae tutelae moderatione, illatum vim propulsare licet*.³ A kánonjog szintén egész általánosságban mondja : *Jus naturale est commune omnium nationum . . . violentiae per vim repulsio*.⁴

Azt, aki hamisan esküszik, Szent István a XV. fejezetben nemcsak súlyos büntetéssel sújtja, hanem a szent kánonok szerint való bűjtre is utasítja. Ez a kenyéren és vizen való bűjt legalább 40 napig tartott.⁵

A XXV. fejezet kemény büntetést szab ki a házasság céljából történt leányrablásra, amely a kánonjog szerint azonfelül, hogy az elrablott nő szabadságának visszaadásáig semmisítő házassági akadály,⁶ szintén *pro gravitate culpa*e büntetendő.⁷

Végül a szent király a kánonjog szellemében bünteti a XXVI. fejezetben a szolgálókkal való paráználkodást,⁸ a XXIX., XXXIX—XLII., XLIV., LV. fejezetekben a lopást,⁹ a XXX. fejezetben a gyujtogatást,¹⁰ a XXXIII. fejezetben pedig a betörést.¹¹

¹ C. 40, 41, D. L.; c. 8, 15, C. XXXIII. q. 2.

² Dig., lib. I. tit. I. lex 3.

³ Cod. Justin., lib. VIII, tit. IV, lex 1.

⁴ C. 7, D. L. — Lásd még: c. 32, C. XIII. q. 2.

⁵ C. 18, C. VI, q. 1; c. 1—4, C. XXII, q. 5.

⁶ C. 4, 10, 11, C. XXXVI, q. 2.

⁷ C. 17, C. VI, q. 1; c. 33, 34, 47, C. XXVII, q. 2; c. 1, 2, 4—6, 10, C. XXXVI, q. 2.

⁸ C. 1, D. V. *de poenit.*

⁹ C. 25, C. XXIV, q. 3.

¹⁰ C. 14, 16, 17, C. XVII, q. 4; c. 31, C. XXIII, q. 8; c. 22, C. XXIV, q. 3.

¹¹ C. 17, C. XVII, q. 4.

Mint rövid tanulmányunk során láttuk, igazi keresztény és magyar szellem irányította Szent István törvényhozását. Ez a szellem járta át minden cselekedetét és egész életét. Ez helyezte biztos alapokra és tartotta fenn közel ezer esztendőn keresztül sokat hányatott országát. Viszontagságos történelmünk a bizonyosság reá, hogy csak ez tarthatja fenn mártír nemzetünket és hazánkat a jövő századok viharai között is, mert csak ez ad erőt, hogy a szent király Intelmei szerint a balszerencse le ne sujtson bennünket,¹ hanem hogy saját nemzeti hagyományaink és a kereszténység szellemében végzett munkánkba és Istenbe vetett bizalommal küzdjünk a jobb jövőért.

SERÉDI JUSZTINIÁN.

¹ X. fejj. 6. §.

SZENT ISTVÁN KIRÁLY.

Az első magyar király halálának kilencszázadik évfordulója alkalmából sok szó esett már s a jubileumi év végéig még több fog elhangzani Szent István emberi nagyságáról és államférfiúi bölcseségéről, a magyarság életformáit meghatározó lélekalakító és országépítő munkásságáról s a nemzetfenntartó szentistváni gondolatról.

Költők és szónokok, tudósok és publicisták, jogászok és szociológusok, közgazdák és államférfiak, papok és történé-
írók versengenek, hogy más-más szempontból mennél ékesebb szavakkal méltassák a nagy király érdemeit. Törvényhozás és kormány, hatóságok és testületek, vármegyék és városok, egyházak és szerzetesrendek, társadalmi egyesületek és tudós társaságok vetélkednek, hogy mennél ünnepélyesebben fejezzék ki a nemzet háláját és tiszteletét a szent király iránt. A megemlékezéseknek e hosszú sorozatában nekem jutott a megtisztelő feladat, hogy a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi kiadványában és mai ünnepi közülésén összefoglaló jellemzéssel hódoljak Szent István emlékének.

Az Akadémia és az érdeklődő közönség nyilván azt várja tőlem, hogy Szent István személyére és korára vonatkozó negyedszázados kutatásaim eredményeit összefoglalva, új képet adjak az első magyar király egyéniségéről és munkásságáról. Történeti igazságok megállapítása lévén a kötelességem, itt-ott mégis önmagam ismétlésébe kell bocsátkoznom. De úgy vélem, a tudományos módszerrel feltárt igazságok megismétlése nem lesz felesleges és hiábavaló, mert a jubiláris megemlékezések során felmerült sok figyelemreméltó új megállapítás és komoly megfontolás mellett újra felbukkantak a

a nagy király történeti egyéniségét és szerepének igazi történeti jelentőségét elhomályosító téves ítéletek.

Szent István színdús egyéniségéből és változatos működéséből a különböző világnézeti, politikai, tudományos irányzatok szószólói a maguk ízlésének és felfogásának megfelelő vonásokat ragadják ki s minden tárgyilagosság megcsúfolásával a legnagyobb szubjektivitással értelmezik a szentistváni gondolatot, az egyetemes magyarság kilencszáz esztendő s szellemi örökségét. A középkorban egyik félen a hitvalló szentet és térítő apostolt, másik félen az uralkodóház családalapító őst és a nemzet mythikus törvényhozóját, minden jog és jogosítvány, kiváltság és tulajdon forrását tisztelték Szent Istvánban. Korunk célzatos méltatásainak tükrében pedig hol a konzervatív hagyománytisztelet, az alkotmányos elv, a legitimitás, hol meg a forradalmi újítás, a korlátlan tekintélyuralom, a választott királyság megszemélyesítőjeként lép elénk. Egyszer a Kelet és Nyugat közt tétován vívódó tragikus magyar, másszor a magyar hagyományt üldöző idegen szellemű fejedelem képében tűnik fel.

A maga korából kiragadott nagy király történeti egyéniségét a mi korunk nemzetpolitikai problémáinak nézőpontjából értékelő ezen szubjektív méltatásokkal szemben nem lehet elégszer és eléggé nyomatékosan kiemelni, hogy Szent István nem *egy* eszmény vagy irányzat, *egy* eszme vagy törekvés, *egy* erény vagy cselekvés megtestesítőjeként, hanem az egyetemes magyar gondolatnak és a korszerű haladás eszméjének legnagyobb megszemélyesítőjeként került a magyar nemzet évszázados tiszteletének központjába. Nem szabad feledni, hogy kilencszáz esztendő távlatában sem halványuló hatalmas egyénisége — a történet emlékeinek és saját alkotásainak tanúsága szerint — a Kelet és Nyugat határán mindegyre nehéz próbát álló *örök magyar* szimbóluma. Nem szabad feledni, hogy a szentistváni gondolat a magyarság nemzetpolitikai célkitűzésének és világtörténeti hivatásának első teljes és mindmáig legszabatosabb megfogalmazása.

Ki volt Szent István? Mi volt a tartalma politikájának?

Milyen történeti hivatásra nevelte nemzetét? Ezekre a kérdésekre igyekszem feleletet adni mai előadásomban.

Az ősi hagyományok és európai eszmeáramlatok között vívódó Géza fejedelemmel, keresztény hitre tért, de pogány erkölcsű apjával szemben Szent István szíve-vére-érzése szerint igaz magyar, de már egész lelkével keresztény férfiú. Lelki életét magyar öntudata és katolikus hite, keresztény erkölcsisége és nyugati műveltsége határozták meg. A krisztusi igazságba és a magyar jövőbe vetett rendületlen hit és bizalom, a keresztény erkölcsi eszmények és szellemi értékek meggyőződéses tisztelete hatották át. A nemzetpolitikai problémák világos felismerésére és helyes mérlegelésére tiszta kortudatán és helyes valóságérzékén alapuló biztos ítélete és merész intuíciója, szellemének rugalmassága és átfogó érdeklődése képesítették. A problémák megoldásában szigorú önkritikával párosult szilárd önbizalma és komoly hivatástudata, ebben gyökerező sugalmazó ereje és szuggesztív hatása, a könnyed tájékozódás és világos áttekintés képessége segítették. Kormányzó tevékenységét határozott akarat és bátor cselekvőkészség, kivételes alkotótehetség és páratlan szervezőképesség jellemzik. Lelkének ez az összetétele, egyéniségének ez a sokoldalúsága tette lehetővé számára a válaszütra került magyarság korszerű problémáinak, a nemzeti élet sorsdöntő kérdéseinek megoldását. A történelem legnagyobb uralkodó-egyéniségeivel közös nagyszerű emberi és fejedelmi jellemvonásai tették alkalmassá a magyar élet új európai formáinak megalapozására és a magyar nemzetpolitika évszázadokig járt útjának kijelölésére. Ezek a képességek avatták nemcsak saját kora, hanem minden idők legnagyobb magyar államférfiává.

Trónraléptekor a magyar élet főkérdése a keleti és nyugati művelődések érintkező területén, ellentétes politikai erők ütközőpontján megtelepedett magyar nemzet biztonságos elhelyezkedésének sorsdöntő problémája volt. Miként a római birodalom, majd az utódállamok szomszédságába sodródott többi fiatal népnek, a magyarságnak is választani kellett az elszigeteltség vagy a szomszédos kulturális és politikai körzetek valamelyikébe való beilleszkedés politikája között.

Választania kellett Nyugat és Kelet, kereszténység és pogányság, szuverén függetlenség és hűbéres hódolat között. És választania kellett a politikai tagoltság és partikuláris önkormányzat, másfelől a nemzeti egység és az erős monarchia rendszere között. Ezeknek a kérdéseknek helyes megoldásától függött a tizedik század végén — épp úgy, mint később még annyszor — a nemzet pusztulása vagy fennmaradása s a nemzeti élet teljessége és zavartalansága.

Ezt a helyzetet már Géza felismerte. Tisztázását is megkísérelte. De teljes eredményt nem érhetett el, mert őt nem meggyőződés, csak politikai megfontolás vezette. Az egyre félelmesebb méreteket öltő két császári hatalom közvetlen szomszédsága készítette a központi hatalom megerősítésére. Az állandó elszigeteltségben rejlő veszedelem felismerése indította megtérésre s a nyugati tájékozódású aktiv külpolitika két évtizede elejtett fonálának felvételére. Megértette, hogy nemzetének szükségszerűen be kell lépnie a keresztény közösségbe, be kell fogadnia a nyugati művelődést, ki kell építenie az európai államot. Azt is megértette, hogy nyugati politikát csak világnézeti alapon lehet folytatni. A végső következtetéseket mégsem vonta le, mert érzéseivel a régi világban gyökerezett s attól teljesen elszakadni kellő rugalmasság híján már nem tudott. A nagy problémák végleges megoldásának feladatát ezért zseni gyermekkorától katolikus hitben nevelt s — az ősi jogszokás értelmében uralkodásra jogosult idősebb családtagok mellőzésével — utódjává kijelölt István fiára hagyta.

Szent István apja politikai célzatú kezdeményezését világnézeti alapon folytatta. Az ő kereszténysége már nem külső máz, — mélyen átélt lelki élmény; európai gondolkodása nem forma, — benső lelki szükséglet; nyugati tájékozódása nem politikai célszerűség, — nemzetpolitikai hitvallás. A hit és meggyőződés erejével fogott történeti feladatának, a nemzeti élet sorsdöntő kérdéseinek korszerű megoldásához.

Politikájának alapgondolata a biztonságos elhelyezkedés és zavartalan belső élet biztosításának eszméje s ezt a gondolatot a Kárpát-medence kulturális és politikai egységének

megteremtésével kívánta realizálni. A kulturális egységet a nyugati keresztény közösségbe való teljes bekapcsolódás útján, a politikai egységet a magyar államélet új formáinak megállapításával, mindkettő állandóságát és a nemzeti élet zavartalanságát pedig a keresztény magyarság teljes szellemi és politikai függetlenségének biztosítása által igyekezett megalapozni.

E politika gyakorlati megvalósításában, a módszerek és eszközök megválogatásában épp oly nagyvonalú volt, mint a célkitűzésben. Volt bátorsága a távoli multban gyökerező, de már elavult, korszerűtlen, értelmetlenné vált eszmék, rendszerek, intézmények, szokások elejtésére, módosítására és megsemmisítésére, helyesnek ismert új eszmék, korszerű rendszerek, idegen intézmények és szokások befogadására, átültetésére és meghonosítására. És volt ereje a maga elé tűzött nagy célok megvalósulását akadályozó belső ellenállás erélyes leküzdésére, a hagyomány tiszteletének és a régi rend védelmének örve alatt ellene támadó alattvalóinak megfékezésére, ha szükség volt rá: kiméletlen megsemmisítésére.

Az elszigetelődés oktalan politikájának tápot adó ősi pogány hit gyakorlását megtiltotta, papjainak befolyását megsemmisítette, a keresztény erkölccsel ellentétes pogány szokásokat kiirtotta. A vérségi jogon alapuló régi trónöröklési rendet megtagadva, a pogány legitimitás elvét az «alkalmatosság», az ideonitás egyházi elvével helyettesítette s a trónöröklés rendszere helyett az utódjelölés rendszerét léptette életbe. A nemzeti egység kialakulását gátló s a közhatalom működését korlátozó ősi törzsszövetségi alkotmányt eltörölte, a törzsek önkormányzatát megszüntette s a törzshadnagyok hatalmát megtörte. A krisztusi hittel együtt kaput tárt a korszerű nyugati eszmeáramlatok előtt. Szívesen látta udvarában a keresztény gondolkodást, nyugati életformákat, európai műveltséget, az Intelmek szavai szerint: «különb-különb-féle szót, szokást, fegyvert, tudományt» hozó jövevény vitézeket s a latin szerzetes-kulturát meghonosító benedekrendi szerzeteseket, hogy magyarjai tőlük tanuljanak. A magyar katolikus egyház és a keresztény királyság szervezetének kiépítése során nyugati intézményeket és jogszo-

kásokat ültetett át a magyar talajba. Országépítő munkásságát a római Szentszék lelki hatósága alatt álló latin egyházi szervezet és a frank-bajor mintára kiépített közhatalmi és gazdasági rendszer intézményeinek átvétele, «a régi és mostani uralkodók példájának követése» jellemzik. De korántsem gondolt a Nyugat szolgáló utánzására.

Szent István új hitet, új alkotmányt, új műveltséget, új életformákat adott nemzetének. De nem rombolta le a régi magyar intézményeket, nem irtotta ki az ősi szokásokat, nem szorította háttérbe a nemzetformáló és államalkotó magyar fajt. A régiből csak azt pusztította el, ami korhadt volt és összeomlással fenyegetett : a pogány hitet és a politikai szervezetet. A magyar nemzetségek ősi társadalmi és gazdasági szervezetét s a magyar életszemléletben gyökerező jogszokásait bölcsen megkímélte. Az új intézményekbe is magyar szellemet vitt, hogy teljes meghonosodásuk és magyarrá válásuk útját egyengesse. A haza földjén talált és külföldről befogadott hún-török, germán, szláv, latin népelemek befogadásával és beolvasztásával is ezek teljes meghonosodását és elmagyarosodását, az ősi faji sajátosságait e keveredés után is híven megőrző magyar faj megerősödését és gyarapodását kívánta előmozdítani. Az ősi és kölcsönzött elemeknek harmónikus egybeolvasztására irányuló szentistváni politika acélozta meg azt az európai magyar fajt és nemzetet, mely a Keletről jött többi rokon-népek sorsát elkerülve, ezer esztendő minden veszedelmével és viszontagságával megküzdött s magát és államát fenn tudta tartani. Ez a politika vetette meg alapját a szentistváni törvénytől és királyi tanácsból fejlődött alkotmányos rendszernek, a szent király magán-gazdaságaiból a nemzeti önkormányzat várává lett vármegyének, a keresztény királysággal testet öltött független magyar nemzetállamnak. Ez a politika teremtette meg a Kárpát-medencének Szent László és Kálmán korában szilárd területi egységgé kovácsolt kulturális és politikai egységét.

A magyar nép megtérítésével és a katolikus egyház megszervezésével, a nemzet politikai egyesítésével és a keresztény királyság megalapításával, a hagyományos bajor és lombard szövetséget új alakban felelevenítő birodalmi szövet-

ség kimélyítésével és a császári imperializmus első támadásának erélyes visszautasításával Szent István végleg megoldotta a magyar nemzetpolitika nagy kérdéseit Nyugat és a kereszténység, a politikai egység és a monarchia, a nemzeti önállóság és függetlenség irányában s evvel megoldotta népe biztonságos európai elhelyezkedésének és zavartalan belső életének alapvető problémáját is.

A Kárpát-medence természettől egységes s mind gazdasági, mind pedig katonai szempontból önálló és zárt egészet alkotó területe ősidők óta vándorló népek és hódító nemzetek harcának volt a színtere. A föld méhéből előkerült régészeti leletek és írott történeti emlékek tanúsága szerint Ázsia és Európa sok-sok vándorló népe és hódító hatalma, Kelet és Nyugat, Észak és Dél kultúrái itt adtak egymásnak találkozót. Itt vívták meg népeket pusztító és nemzeteket felemelő élet-halál harcukat. A kulturális és politikai egységet s ennek tartós fennmaradását azonban a magyar honfoglalásig egy nemzetnek sem sikerült biztosítani. Az avar katonai hatalom az egység látszatát erőhatalommal két századon át biztosítani tudta, de a belső kulturális és politikai összefogás megvalósítására nem volt meg a képessége és ereje. A kétfelől ellene irányuló első komoly támadás alatt összeomlott, mert a hatalmi viszonyokat félreismerve, elszigetelte magát a szomszédos kulturáktól és ellenségként állt nála hatalmasabb nyugati és délkeleti erők útjába. Ugyanerre az útra tért a magyarság is, mikor a lech-mezei vereség után magát szomszédaitól elszigetelte s a hatalom csúcspontjára érkezett német imperializmus és az új emelkedésnek indult bizánci hatalom terjeszkedését tétlenül tűrte. Géza és Szent István kiemelték nemzetüket az elszigeteltségnek ebből az állapotából és újra biztosították a Kárpát-medence egész területére kiterjedő uralmukat. Ennek az uralomnak alapját a honfoglalók vetették meg; teljes kifejtése Szent László és Kálmán műve; biztosítása és állandósítása Szent István történeti érdeme.

Szent István az egység megteremtésével, az európai életre felvértezett magyar nemzetállam megalapításával és a magyar nemzetpolitika századokra érvényes célkitűzésének megállapításával a Kárpát-medence magyar népének tör-

téneti hivatását is meghatározta. A magyar nemzetnek ez az immár közel ezerezstendős világtörténeti hivatása : a magyar határon találkozó keleti és nyugati, északi és déli erők folytonos egyensúlyozása, kapcsolatban a keresztény kultúra és a nyugati civilizáció állandó védelmével és terjesztésével, más szóval : az európai béke és egyensúly harcos és munkás szolgálata. A Kárpát-medence területének és népének a duna menti központból irányított és megszervezett egysége s az egység eszméjét hordozó magyar nemzet biztonsága évszázadokon át biztosítéka volt és mindenkor biztosítéka lesz a környező népek békés együttélésének s a nyugati kultúra zavartalan fejlődésének. Az egység megbontása s a magyar nemzet biztonságának és függetlenségének korlátozása — bármely világtáj felől induljon is ki — végeszakadatlan súrlódások, harcok, küzdelmek forrása volt a múltban és lesz a jövőben is Kelet és Nyugat kultúrája és hatalmi erői közt.

A szentistváni politikát ez a világtörténeti vonatkozása teszi örökké időszerűvé nemcsak a mi számunkra, nyugati szomszédaink és Európa minden nemzete számára is. Nekünk magyaroknak a nemzet ezen világtörténeti hivatásának tudata, Szent István király reánk szállt szellemi öröksége ad erőt az időleges nemzeti megpróbáltatások elviselésére s a jobb jövőt munkáló erők teljes kifejtésére.

HÓMAN BÁLINT.

KÖLCSEY FERENC VILÁGNÉZETE.

— Harmadik közlemény.¹ —

II.

Kölcsey, a politikus.

1. Kölcsey politikai hivatástudata és értékrendszere. — 2. Szabadság és alkotmány. — 3. Szólásszabadság, sajtószabadság és vallásszabadság. — 4. Hisztorizmus és politikai relativizmus. — 5. Gondolatszabadság. — 6. Liberalizmus. — 7. Korszellem és reformszellem. — 8. Demokratizmus. — 9. Kölcsey az első rendszeres falukutató. — 10. Nacionalizmus és nemzeti nyelv. — 11. A politikai lélek ismerete. — 12. Politikai pesszimizmus.

I.

Az érzelő-ábrándozó költő s a magányban elmélkedő filozófus a közélet porondján szónokló és küzdő politikusnak hivatását vállalta. Ez a szellemi alakváltozás Kölcseynél természetes lelki folyamat. Annak lelkéből ugyanis, aki a világnézetében rejlő értékeket öntudatosan formálja ki s éli meg, önkénytelenül feltör a vágy, hogy a környező társadalmat ezen értékek értelmében átalakítsa és szervezze, értékeszméinek meghódítsa. Ennek útja pedig első sorban a politika. Kölcsey, akinek szilárd értékmeggyőződése s ezek szellemében jól átgondolt reformeszméi voltak, természetesen érzett küldetést és parancsoló kötelességtudatot arra, hogy elveinek a valóságba való átültetése céljából a politika porondjára lépjen.

A költő a harcos politikus hivatásának nehézségeit mélyen érzi s komoly lelkiismeretességgel mérlegeli, vajjon

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 725., 726. számában.

megvannak-e benne az ehhez szükséges lelki tulajdonok. Alig érkezik meg a pozsonyi országgyűlésre, már másnap (1832. dec. 12.) ezt kérdi naplójában önmagától: «Ha lehetséges-e a költőnek, ki élete minden napjaiban részvétért, barátságért és szeretetért epedett; ki lángolva és olvadozva fűzte magát azon kevesekhez, kik őt értették; kinek minden pillanatban ápoló kézre és meleg kebelre vala szüksége, hogy a mindennap keménysége és hideg volta ellen őriztessék; kit lélekború lepett meg, valahányszor idegen szem közelített ahhoz, a mit ő szentnek, illethetetlennek hitt s a miről a sokaság álmodni sem tudott; ha lehetséges-e költőnek ily messze a nékie kedvesektől szorongás nélkül élnie?» Szobájába zárkózva elgondolkozik új hivatásáról, a politikáról s ennek tárgyáról, a hazáról, «melynek nevében jött munkálni és minden bizomnyal — *küzdeni.*» Hisz a haza szent képét szötte lángvonásokkal gyermekéje álmaiba, ifjú és férfikora érzelmeibe; a haza dicsőségeért meghalni lelkének mindig oly régi és szép gondolata volt; a haza háromszáz éves sebeit szíve alatt ezerszer érezte megújulni. S most hivatása felelősségének tudatában kérdi: «S te mit fogsz érette tenni? Mit fogsz *tenni* most, midőn álmok helyet *való* pálya nyílik előttd? *Lesz-e erőd létre hozni az ideákat, mik húsz év óta boronganak kebledben?* Lesz-e bátorságod szembeszállani minden akadállyal, mik az új, ismeretlen pályázó útját ezer felől elzárják? Fogsz-e túrni jéghidegséget, kit forró kebel ápol mindeddig? Fogsz-e túrni hálátlanságot és félreértést? De fogsz-e ostromot is állani a kísértések közt? Fogsz-e híven maradni, ha tántorodásra bér tétetik? Fogsz-e szél és hab ellen küzdeni, ha minden elhagy, ha minden való és jó, minden szép és nagy legyőzve süllyedez?»

Kölcseynek ez a töprengése új hivatásának szellemi követelményeiről és ösztönszerű aggodalma a politikai pályával szemben jól érthető, mert eleve tudta, hogy az országgyűlésen sok csalódás és fájdalom fogja érni: eszményeit a nemzet érdekében egymaga nehezen fogja megközelíteni. Ifjabb korában költő és író volt: akkor a nemzet ügyét még ezen a téren lehetett viszonylag leghatékonyabban szolgálni, mert az irodalom volt a nemzet öntudatra ébresztésének

legjobb eszköze. Az 1825-ik évi országgyűlésig a közélet, a politika kénytelen volt elnémulni. A nemzeti irodalom készítette elő a nemzeti újjászületés korszakát, a politikai reformszellem felébredését. Kölcsey, a Hymnus költője, a nemzeti irodalom egyik irányító vezére most teljes joggal játszik szerepet az irodalomtól öntudatra rázott politikai életben. Literátor érdemei mindjárt az országgyűlés megnyitása után nagy tekintélyt kölcsönöznek neki. Igaz ugyan, hogy az országgyűlés tagjai minden odaadó tevékenysége ellenére sohasem nézik őt vérbeli gyakorlati politikusnak, hanem inkább az elvek tudós emberének s költői lendületű fényes szónoknak. «Kölcsey szónoklatokat írt ez országgyűlésen — így látja később Kemény Zsigmond éles szeme — versek helyett az irodalom számára.» De viszont a kivételesen nagyműveltségű, magas szellemi fölényű Kölcsey, minden gög nélkül, mélyen lenézte a csak külsőleg fényelgő, kevéssé művelt, üres lelkű, folyton csak gáncsgyűrő és egymással szenvedélyesen összehorgoló, az elvek és eszmények magaslatára emelkedni soha nem tudó «gyakorlati» politikusokat. Felülről nézte az embereket s ezek alulról tekintettek reá: önkénytelenül tiszteletet éreztek iránta. Az országgyűlés sok cifrázkodó külsősége és belső szellemi üressége mindjárt kezdetben megriasztja idealizmusában egyszerű és tartalmas lelkét: «Nem, én ceremóniák embere nem vagyok. Hosszú mentét ölteni és aranyos övet és sárga kardot kötni fel, sarkantyús csizmában lépegetni, kimérve tenni meghajtást, tiszteletről beszélni s az ég tudja miről gondolkozni: mind oly dolgok, amiket oly talált fel, kinek szív és fej soha dolgot nem adtak; ki előtt ismeretlen a lélek-szükség, mely érzést és gondolatot magányban érlelni és papirosra önteni ellenállhatatlan erővel kényszerít.» A magány és az írás után való nosztalgiájának köszönhetjük Országgyűlési Naplóit: ezeket a finom politikai önvallomásokat. Az országgyűlésen végesvégig inkább befelé néző, introvertált típusú bölcselő marad, semmint kifelé tekintő, a feltételekhez gyorsan alkalmazkodó politikus, akinek, minthogy kifelé akar hatni, belső alkatánál fogva az extrovertált típushoz való tartozás a természetes szellemi kelléke. Minél tovább tart az

országgyűlés, annál jobban erőt vesz rajta eredeti életformája: a magány és nyugalom után való vágy. Már egy fél-esztendő múlva így sóhajt fel naplójában: «Lappangva élj! tanít Epikur; s bizony, ki e tanítás szellemében élni elég bölcs, vagy ha úgy tetszik, elég rest, az sok kedvetlen napot eltávoztat magától. Ragyogni ugyan nem fog, de nyugodni igen is, és az élet nyugalma bizony a koporsó nyugalmánál jóval többet ér.» Eleinte még a politikai becsvágy felcsillan benne: «Bár tehetnék valami nagyot, valami jót! — így kiált fel nemes patosszal — bár becsületet tehetnék megyémnek, hazámnak és saját nevemnek! Ez lenne egyetlen jutalmam!» (Kende Zs.-hoz írt levele 1833. márc. 7.) De már nem is egy esztendő múlva a teljes kiábrándulás pesszimizmusa borul lelkére: «Az én reményem: alapját vetni jövőendőben lehető nemzeti egyesülésnek, naponként jobban-jobban enyészik; s vallást teszek, hogy sokszor megbántam idjöttömet s az eltékozlott időt, melyet otthon könyveim közt mégis valami jóra fordíthattam volna.» Sívárnak és terméketlennek tartja azt a munkát, mely kimerül «a kovácsolt, pőrölyözött, forrasztott és foltozott» üzeneteknek és felírásoknak a főrendekhez való átküldésében s újra és újra való átdolgozásában, a nélkül, hogy üdvös, a nemzetnek valóban hasznára való reformokban előrehaladhatnának.

Mik azok a politikai értekek és eszmények, amelyeknek megvalósításáért Kölcsey küzd s amelyeknek a törvényhozástól való megközelítését oly csigalassúnak találja? Melyek politikai világnézetének sarkalatos elvei? Az alkotmánytól biztosított szabadság (ennek formái: szólásszabadság, sajtószabadság és vallásszabadság), a nyugati liberalizmus és demokrácia, a nemzeti nyelvnek a közéletben és iskolákban való uralma. Mindezek az eszmények általános világnézetéből folynak, amely az emberiség legnagyobb értékét a benne szunnyadó erők szabad és autonóm kibontakozásában látja. Ez az ő szemében az emberiség és a nemzet megjavulásának és haladásának legfőbb biztosítéka.

2.

Fiatal korában a *Szabadság* nemtőjéhez ódát zeng : könnyek forrnak égő szemeiben a haza szabadságáért s átkozza a gyávát, aki megszokott rabság kezein csörgeti láncát. Lelke bensőleg egybe akar forrni a szabadsággal :

Csókodat várom szerelemben égve,
Csókodat szomjún epedő ajakkal,
Jer, ne tagadd meg. (A szabadsághoz.)

Ugyanezen időtájt a szabadságért börtönt viselt Kazinczyhoz a szabadság és függetlenség ilyen prózai himnuszát írja : «Városon vagy falun, gazdagul vagy szegényül, mindegy, csak függetlenek legyünk ; a szabadság legszentebb, legkívánatosabb dolog, de bármely szabad legyen a test, ha lelkünk nem az, úgy semmit sem nyerhetünk» (IX. 121.) Országgyűlési beszédeiben nagy lendülettel többször dicsőíti «a szabadságnak halhatatlan és hódíthatatlan szellemét», mely majd lánggal lobog, majd a zsarnokság hamva alatt emésztődve ég. De végleg nem zabolázza meg félelem, nem győzi le hatalom : legfeljebb megszelídíthető oly közös érdekekkel, amely a társadalom tagjait egyformán kösse a hazához (Az örökös megváltás ügyében mondott beszéd).

Szabadságot követel, mint természeti jogot, nemcsak a maga nemzete, hanem valamennyi nép számára. A «meggyilkolt szabadság és az eltaposott emberi jogok» nevében száll síkra két beszédben a lengyelek ügyéért. Nem lehetett célja a valóságos katonai megsegítés, bár egyesek az elnyomott népjogok védelmét ezen az úton is követelték az ország- és megyegyűléseken. Kölcsey indítéka elsősorban mélyen erkölcsi : szabad népnek illik és kell királyát a nemzeti szabadság védelmére felkérni ; és szabad nép királyának illik és kell a nemzeti szabadságért magát közbevetni. Ez Isten s ember előtt oly kötelesség, amelyet a természet maga vésett szívünkbe. Különösen meg kell oltalmazni oly nemzet szabadságát, mely velünk együtt a kereszténységnek századokon át védőfalja volt és «mely nélkül Bécsnek tornyai most romban feküdnének s palotáit épen úgy hiában keresné a

vándor, mint Buda várában Mátyás termeit.» Kölcsey mélyen érzi a lengyel nemzettel való történeti szolidaritást a szabadságban. Mintha prófétai lelke száz évvel ezelőtt megérezte volna a magyarságnak Lengyelország mintájára való szét-daraboltságát és keresztrefeszítését. A multnak mélységéből, de számunkra a jelennek szívszorító fájdalmával kiált fel a szabadság filozófusának síri szava: «Ember ember mellett és után szokott meghalni; de a nemzetnek ezredekg tartó életet óhajtunk is, reméllünk is: s ez óhajtság és remény szívünk mélyében rázatik fel, ha látjuk: miképen szomszéd nemzetnek lehetett nem meghalni, de meggyilkoltatni, de vad erőszak által öszvezúzatni.» (VI. 137.)

A magyar nemzet a mohácsi vész óta szabadságáért küzd. S mi a nemzeti szabadság biztosítója? Az alkotmány. S mi az alkotmány? «Körülírása a fejedelem és a nemzet jogainak; hogy mind a fejedelem tudja: mi szabad a nemzetnek; mind a nemzet lássa: mit lehet s kell a fejedelemnek tennie? Hogy így mindenfelől az önkény számkivettség s minden tettnek zsinórmértéke egyedül a törvény legyen.» (VI. 132.) Örök hálára köteleztek bennünket őseink nemcsak azzal, hogy vérük hullásával hazát szereztek nekünk, hanem a történet annyi vihara közepett olyan alkotmányt is származtattak ránk, amelynek melegítő sugaraitól a nemzet szabadsága századokon keresztül virulhatott. A mi alapvető törvényeink egy évezred óta rendületlen érvénnyel szabályozzák a nemzet szabad életét: ugyanekkor más országok alkotmányait régen elnyelte az idő árja.

Alkotmányunknak ma sincs időszerűbb védője, mint Kölcsey. Mintha csak azok számára írta volna ezeket a klaszikus szavakat, akik manapság az egyéni és társadalmi szabadságot oltalmazó alkotmányt a diktatúra rendszerével szeretnék erőszakkal fölcserélni: «Nem egyszer hallottam a gondolatlan állítást, hogy törvényeink és egész polgári alkotmányunk a régen múlt századok körülményei között támadván, az újabb kor megváltozott helyzetéhez többé nem illenek s azokat másokkal kellene felcserélnünk. De valjon lehet-e idő, mikor az emberiségnek kevesebb szüksége legyen a szabadságra s az abból folyó jótéteményekre, mint egykor

volt? Miért a mi szabadságunkat őrző szent alkotmányt semmivé tenni? Hogy emberi jussainkat elveszessük? Annyira elalacsonyult talán senki sem leszen, hogy e természet ellen való óhajítás benne támadhasson. Vagy talán az újonnan kívánt polgári alkotmányban újabb szabadságot keresnénk? Boldog az, ki a jelenvaló jókkal megelégedve él s levegői képek után nem kapdoz. Boldog az, ki eléggé bölcös általlátni, hogy az emberiség belső helyzete, indulatai, szükségei minden egymástól bármily messzefekvő időkben ugyanazok s ugyanazon módokon orvosolhatók!» Kölcsey, a reformkor-szak egyik vezéralakja, természetesen távol áll attól, hogy az újításokat helytelenítse, sőt egy sereg társadalmi, gazdasági és közjogi kérdésben jómaga gyökeresen újító szellemet képvisel. De szeme van arra, hogy az alkotmányban megkülönböztesse a maradandó értéket s az idővel reformra szorulókat: «A külsőt a belsőtől, a változót az örökre változhatatlantól, éles szemeknek könnyű megismerni, s az ily szemekkel bíró férfiú ha lát is némely mellelégvalókban változtatni valót, jól tudja azt, minek kell örök megmaradást kívánni, miért kell a hazafiúság minden buzgóságával küzdeni, hogy veszélyes kezek alá ne jusson.» (VI. 39.)

Alkotmányos szabadság híjján a hatalomnak csak hódolatot kívánó, de bírálatot nem tűrő parancsuralma alatt nyögünk: «jaj a nemzetnek, mely írott parancsokat némán olvas s vakon engedelmeskedik!» (V. 166.) Önérzetes magyar magas hivatalt sem viselhet az abszolutizmusnak (ma mondanók: diktatúrának) zsarnoksága alatt: «Szolganépet kormányozni szerencsétlen rabelsőség; szabadok közt érní fő helyre, legszebb jutalma a személyes érdemnek» — hangoztatja Kölcsey Br. Vécsey Miklós helytartó beiktatása alkalmával (VI. 44.) Büszkék lehetünk arra, hogy szabad ősök maradékai vagyunk. Alkotmányunk van: szakadatlanul részt vehetünk a kormányzásban; a nemzet maga alkothat törvényt, melynél fogva kormányoztassék (VI. 127.) Éppen ezért «jaj az országnak, ha tagjai magányba vonulnak s néhány kevés kezekre bízzák hazájukat!» Az ebből folyó kötelességben található annak legmélyebb lelki indítéka, hogy a természeténél fogva éppen a magánybavonu-

lásra hajlamos Kölcsey megyei tisztséget s országgyűlési követséget vállal (VI. 87.).

Kölcsey tiszteli az alkotmányt abban a szellemben, hogy nemcsak kötelelességeket ró a nemzetre, hanem jogokat is ad neki: a korona és a nemzet jogai egymást összhangban mérseklik. A nemzet — hangsúlyozza a rendek előtt — azért nevezi szentnek a koronát, mert ennek eszméjével a nemzeti társadalom legsarkalatosabb, legszentebb alapjait kötötte össze. «Ezért a koronának a nemzet érdekeitől külön szakasztott jogai nem lehetnek. Egyedül a polgári alkotmány feltételei alatt nyugszik a korona, e koronának mi mindnyájan, kik itt tanácsot ülünk, együtt azokkal, kiknek képét viselni büszkék vagyunk, tagjaivá születünk.» (VI. 115.) A nemzetnek tehát joga van nemcsak a kormánytól előterjesztett javaslatokat, hanem azokat a sérelmi indítványokat is tárgyalni, amelyeket a rendek a saját kezdeményezésükből terjesztenek elő.

3.

Az alkotmány egyik alapvető biztosítékának tartja a *szólásszabadságot*: ezt minden magyar nemes őseitől kapta örökségül. Síkra is száll érte számtalan esetben. Szigorúan megleckézteti az alsó tábla elnökét, amikor az egyik követet elüti a felszólalás jogától úgy, hogy berekeszti az ülést (a Tagen János eset. VI. 107.). Bátran szembezáll a királyi irattal, mely a barsi követet egyik felszólalásáért *severissime damnamus* kifejezéssel megdorgálja. « Mi leszen a képviselői szólás szabadságából, — kérdi felháborodva Kölcsey a rendeket — ha mondásainknak a kormány így utánok nézhet? A szólásszabadság egyike a tiszteletre legméltóbb jogoknak oly nemzetnél, mely századok óta megyénként és országosan gyülekezik s a maga sérelmei és kívánságai felett élő szóval szokott értekezni.» A kormány a fejedelmi tekintélyhez fordult, amikor a barsi követet a királlyal megfenyítettette, a helyett, hogy a törvény útján járt volna el. Ezzel a terrorral akarja a követeket összerendezteni s a képviselői szólástól rövid úton elszoktatni.» (VI. 143. sk. lk. A szólásszabadság ügyében.)

A másik sarkalatos szabadság a *sajtó szabadsága*. A cenzúra eltörlése az 1791-ik évi országgyűléstől kezdve a magyar politikai élet állandó követelménye. Kölcsey ifjú korától kezdve panaszkodik leveleiben gondolatainak cenzúra-béklyói ellen. Egy időben már nem is mer filozófiai tárgyról írni, mert attól tart, hogy a könyvvizsgáló nem eresztli keresztül munkáját. Politikai téren a sajtónyilvánosság hiánya még nyomasztóbb. Kölcsey és követétsársai sokszor kikelnek ellene. Sok vajudás után születhetnek meg Kossuth Országgyűlési Tudósításai. A kormány azonban ezek megjelenését is megtiltja. Politikai sajtó híjján az ország közvéleménye nehezen kristályosodhatik ki. Azonban az országgyűlési követek, bármennyire hitortlásnak bélyegezték is a cenzúrát s követelték a sajtószabadságot, rögtön a sajtó ellen támadtak, ha beszédek közlésébe hiba csúszott. Így tettek a beregi követek, akik a nádorhoz szaladtak panaszra a pesti hírlapok ellen. A nádor kapott az alkalmon s elrendelte, hogy a pesti újságok a pozsonyi országgyűlésről semmi egyebet nem írhatnak, mint amit a pozsonyi latin és német lapok s a bécsi újságok. Kölcseyt, a sajtószabadság lelkes hívét, ez az eset erősen felháborítja. Naplójában dorgálja a rendeket, hogy csak az ajkukon hordják a sajtószabadságot, de igazában sem nem értik, sem nem érzik, különben a pesti lapok hibáskáin nem hevülnének fel annyira: «Nem uraim, még mi sajtószabadságra meg nem értünk; és az éretlenül szakasztott gyömölcs vajmi fanyar s vajmi romlandó!» (VII. 80.)

Kölcsey elszánt híve a *vallásszabadságnak*, a katolikusok és protestánsok jogegyenlőségének. A német romantikának a középkorhoz és a katolicizmushoz való vonzódása s a katolicizmusnak meleg érzelmi, művészi-esztétikai vonásai a kálvinizmus puritánságával és hidegségével szemben Kölcsey előtt a római egyházat különösen rokonszenvenessé avatta. Kazinczyhoz írt egyik levelében egyenest kijelenti, hogy ha vallást választhatna, a római vallásnak adná a pálmát. *Töredékeiben*, mint láttuk, a katolicizmusnak éleselméjű történeti apológiáját írja meg a reformációval szemben: a hitújítást követő százados küzdelmek pusztítása hosszú időre visszavetette Európa művelődését és fejlődését;

a nyugton hagyott katolicizmus a reformáció nélkül is magasabb kultúrát fejlesztett volna ki. A hitújítás ugyanazon nemzet fiait, kik felekezetekre szakadtak, egymás ellenségeivé tette, de ugyanakkor az egymásra nézve idegen nemzetek fiait a hitelvi meggyőződés azonossága alapján barátokká kapcsolta össze: így megbontotta a nemzetek egységét, megcsökkentette a nemzethez való tartozás érzését s örökös viszályok forrása lett. Ilyen irányú bátran kifejtett nézeteivel Kölcsey hitsorsosainak sok fájdalmat okozott.

A romantikus történetfilozófiát azonban legyőzte benne a liberalizmus érzése és eszmetana: ha már megtörtént a hitújítás, mindenki számára biztosítani kell a lelkiismeret szabadságát; nincsen joga az állami hatalomnak arra, hogy bárkit is szabad vallásválasztásában korlátozzon. Ezt az elvet Kölcsey az őskereszténység jogi hagyománytökéjébe illeszti: az őskeresztények inkább a vérpadra léptek, mintsem a lelkiismeret szabadságát feláldozták volna s belső meggyőződésük ellenére a hatalomtól megszabott vallásra tértek volna. Amikor több keresztény felekezet támadt, sok háború és vérontás kellett ahhoz, hogy újra diadalra jusson az elv: a hit felől az egyén lelkiismerete, nem pedig az állami hatalom intézkedjék. Nálunk a protestánsoknak ilyen vallás-szabadságát az 1608: I. t.-cikk biztosította. Kölcsey nagy hévvel tör lándzsát a lelkiismereti szabadság elve mellett, amelyet a katolikusok vallásváltoztatásának kormányrendelettel való korlátozása mélyen sért (I. beszédét a vallásról vallásra szabad általmenetel tárgyában 1833. júl. 4.).

A vallási liberalizmus a harmincas években annyira beszívódik a lelkekbe, hogy a protestánsokra nézve sérelmes reverzális-rendelet ügyében az országgyűlésen már nem a protestáns rendek viaskodnak a katolikusokkal, hanem az utóbbiak az egyházi rend képviselőivel, a káptalani követekkel. Ez Kölcsey liberális lelkét nagy örömmel hangolja: «Mint a kerületben, úgy itt is minden protestáns hallgatva ült; az egyháziak saját (katolikus) hitsorsosaikkal vívának. És mondhatom nektek, szép vitatkozások történtek, mik Európa legvirágzóbb népének is díszul fogtak volna szolgálni» (V. 123.).

4.

Kölcsey a hisztorizmus híve; mint ilyen a mult eseményeinek, az egyes nemzedékek szellemének és viselkedésmódjainak sokrétű változatosságát *relative* tudja látni: minden kornak más és más színezetű az értékfelfogása, világnézete, amely csakis a kor belső feltételeiből érthető és értelmezhető. Ha csak a jelenben élünk, ezt *abszolút* módon vagyunk hajlandók felfogni s egyoldalúan értékelni: könnyen azt hisszük, hogy egyedül csak az lehetséges, ami most van s csakis úgy, ahogyan van. Az azonban, akinek mélyebb történeti műveltsége van, *relatív* módon is tud látni: felsorakozik előtte az emberi életformáknak s felfogásoknak határtalan sokfélesége, a történeti életnek lehető helyzetekben gazdag változatossága. Tudja, hogy minden folytonos fejlődés eredménye, tehát az abszolútnak hitt jelen is csak ennek a változássornak egyik láncszeme. Így nem ítélkezik sem a jelen, sem a mult felett dogmatikusan, hanem azoknak a történeti feltételeknek alapján, amelyekből a jelen vagy a mult valamely szakasza összeszővődött. Történeti műveltsége nem engedi meglepődni az egyént a jelennek oly viselkedésével vagy felfogásával szemben, amelyhez hasonló már más koroknak is sajátjai voltak. Ezért türelmesebbé is válik másoknak megítélésében. A történelmi tudat biztosítja a léleknek szempontokban való gazdagságát, sokoldalúságát, tárgyyszerű értékebecslését és toleranciáját.

Ez a «történeti érzék» lényege. Némi veszedelme azonban abban rejlik, hogy a relativizmust túlhajtva, a hisztorizmus a szilárd, elvi vélemény kialakulását megbénítja s a «minden-mindegy» szkepszisének forrását nyitja meg a lélekben. Ha eleve úgy indulnak el alapvető meggyőződéseink és elveink, hogy a következő nemzedék korában már úgyis elavulnak és nem érvényesek s a történelem úgyis napi-rendre tér fölöttük: akkor a meggyőzések ütőereje már a cselekvés küszöbén kiapad, az elv csak sápadt véleménnyé szürkül, a meggyőződésnek tette készítő érzelmi koefficiense hamarosan, az első akadálynál elpárolog. A túlzó történeti relativizmus benső dialektikájánál fogva a szkepti-

cizmusba torkollik s így a komoly és szívós cselekvésekhez szilárd elveket követelő politikai-közéleti téren egyenest veszedelmes.

S most érdekes szellemtörténeti látvány: a hisztorizmusért általában rajongó Kölcseyből, amikor az országgyűlésen a katolikus rendeknek saját papjaikkal a protestantizmus jogaiért való harcát szemléli, egyszer csak kitör a történeti relativizmus logikus következményével: a szkepticizmussal együtt. Kölcsey, az elvek s mély meggyőzések rendíthetetlen híve, egyszerre csak arról bölcselkedik, hogy minden elv a történet tovarobogó árában szétmállik, meggyőződéseinknek igazán sohasem lehet biztos és örök alapja: minden gondolat szubjektív és relatív, vagy Protagoras bölcsességét a hisztorizmus nyelvére fordítva: minden dolog mértéke a történetileg változó ember. «Mily változás! — kiált fel Kölcsey — mikor a linczi békét s a bécsi szerződést még vérrel kellett kiküzdeni, ki merte volna jövendőlni, hogy 1833-ban a magyarországi gyűlésen a Luther és Calvin fiai hallgatva nézik, míg a Pázmán hitének sorsosi érettek egymással vetekedve szólanak? Uraim, mondom nektek: bohóság véleményért fáradni, véleményt örök alapra állítani akarni! Egy idő, egy körülmény, egy fordulat s vége mindennek. Mert a vélemény, mint a szél, támad és enyész; a vélemény, mint a ruha, divatban van és kimegy; a vélemény, mint az ásítás, ránk jön és elmúl; a vélemény, mint az ember, születik és elhal. Azért akármit véltek valónak, nagynak, szentnek, öröknek, mindig gondoljátok meg, hogy véleményteket a dologtól megválaszszátok, azaz se a véleményt dologgá, se a dolgot véleménnyé ne csináljátok. Valljátok meg, hogy a legerősebb alapokhoz ragadt vélemény sem egyéb kemény aranyozásnál, mely soká tart s végre lekopik. De hiszen ti hatalmasak vagytok s újra rendelitek az aranyozást. Uraim! a számolás gyarló. A régi aranyozat a maga idejében híres volt a divat miatt. De az új aranyozat egészen más keze által, más modorban, más ízlet és kívánság szerint fogna tétetni; s a következés minden lehetne, csak az nem, amit ti óhajtanátok.» (V. 122.) Kölcsey történeti szkepticizmusát erősen enyhíti, hogy valószínűleg görög filozófiatör-

téneti tanulmányai nyomán a «vélemény» (*doxa*) szót használja, amely joggal szembeszegezhető a «tudással» (*epistémé*) vagy elvvel. A szubjektív értékelésekből fakadó «vélemények» valóban felhőszerűen változnak az emberiség égboltján. De tagadhatatlanul vannak ezen változatlan állócsillagok is: az örök igazságok érvényességi fényereje állandó s nemzedékektől független marad.

A vallásváltoztatásra vonatkozó rendelkezés egyik szakasza azt kívánta, hogy a hívő, mielőtt eddigi vallását elhagyhatná, hat hétig köteles régi vallása papjához hittani tanításra járni. Kölcsey szerint a jövő történésze, ha ezt majd olvassa, kacagni fog rajta. «Mert nem méltó-e kacagásra, tizenhét évű piros és domború leánykát, ki hogy kálvinista szomszédának legény fiát férjül nyerhesse, maga is Calvin leányai közé fellépni kézzel-lábbal, vagy inkább szívvel-lélekkel siet, plébánushoz küldeni s hat hétig a római hittudományban oktatni? Azt vélitek-e, hogy a szív kóto-gási mellett a katechismus szavai meghallatszanak?... Az említett hat héti leckeadás esetében a lángszemű szomszéd legény külön misszionárius lenne, mint a propaganda minden férfiai, bár Xavér Ferencznel szentebbek legyenek.» (V. 128.)

Egyébként amikor Kölcsey a vallásügyet vizsgálja, magát nem «Calvin fiának», hanem az ország polgárának érzi. Vallomása szerint az a főtörekvése, hogy a vallások közt emelkedő közfalat leverje, az ingerlések eszközeit megszüntesse s ezzel a hatás és visszahatás következményeit eleve kiiktassa. «Mert mi lehet rettenetesb, mint mikor tiszt- és követválasztáskor azt kérjük: mi vallású az ember? nem pedig mi hazafiságú és érdemű? s így egyebekben is.» (X. 112.) Kölcsey a vallási liberalizmustól a nemzeti lélek egységének helyreállítását várja. Innen érthető, hogy országgyűlési tevékenységének egyik súlypontja a vallás ügyére esik. Ez szabadelvű világnézetének természetes következménye.

Ez a szabadelvűség azonban sohasem fokozódott radikalizmussá lelkében. Megbotránkozik például azon, hogy amikor az irgalmasrendiek pozsonyi házában elszállásolt egyik követnél baráti eszmeeserét folytatnak, br. Meskó a

katolikus papság megreformálását javasolja s a szerzetesi élet árnyékoldalait elevenen megrajzolva, azt követeli, hogy az ifjúságot a szerzetesrendek ne nevelhessék; továbbá, hogy a papi jövedelmek reguláztassanak, a katolikus papok házasságra köteleztessenek stb. «Nem új gondolatok, — kiált fel Kölcsey naplójában — az igaz, de az ég minden szentéért! mit mondanának a jámborok, kik e roppant monostort ájtatos lélekkel építették, ha ezeket s éppen e falakon belül olvastatni, s javalló kedvvel fogadtatni hallanák? Ég és föld tudja, hogy én eretnekségben születtem, s azért részrehajlónak láttatni nem akarván: ítéletemet e tárgyban visszatartóztatom.» Fínom lelke nem tudja megállni, hogy a radikális indítványozót gúnyával meg ne csípje. Milyen liberális, milyen felvilágosodott ez a báró, az abaúji követ; de mekkora fanyarságot mutat, ha az urbáriumra kerül a szó: itt már minden változástól *önérdekből* retteg: «Uraim, tudjátok, miképen a báró nem pap, de földesúr!» (VII. 71.)

5.

Kölcsey világnézetének individualista-liberális természetéből folyik az *irodalom és a tudomány szabadságának* követelménye. Ennek az elvnek megvalósulását félti a Magyar Tudományos Akadémiától; ezért legtöbbször ellenszenvesen emlegeti, noha maga is tagja, sőt később főtitkára szeretne lenni. Ezt az ellenérzést az akadémiai eszmével szemben kedvelt francia filozófusának, Bayle-nek munkáiból szívtva magába, aki Richelieu akadémiaját folyton támadta, mint az írók egyéni gondolat- és ízlésszabadságát megsemmisítő legfőbb irodalmi ítélőszéket. Kölcsey meg van győződve arról, hogy a magyar akadémia is a francia mintájára irodalmi-tudományos céh lesz, amely el fogja nyomni a vele ellenkező meggyőződésű írókat és tudósokat. Attól tart, hogy az Akadémiától megindított *Tudománytár* bírálatokat közölve, eleve megfélemlíti az írókat s az Akadémia tekintélyével egyforma ízlést, esztétikai és tudományos felfogást parancsol rájuk. A szabadelvű politikus Kölcsey félti az írókat az Akadémia egyoldalú irodalom- és tudománypolitikájától, sőt

általában a politikai élet minden életformájától: «Hazám-fiai! a literátori világ egyedül a józan ész, ízlés és tudomány igazgatása alatt van; hatalomegyesületek pedig, törvényszékek és törvényhatóságok itt nincsenek s veszedelem nélkül nem lehetnek. Minden író egy független státus: szabad magát mással öszvekapcsolni, vagy mástól elszigetelni; szabad jó vagy rossz úton vándorolni; szabad író társairól jól vagy rosszul szólni; szabad nyugalmát és dicsőségét elpazérlani vagy megalapítani; s *e végtelen szabadságban, azaz függetlenségben*, egyedül a hatás és visszahatás ereje tartja az egyarányt, nehogy végtelen zavar következék. Nem volt ez így mindenütt. Franciaországban a despotai principiumokkal bírt Richelieu gondolkozása módját a politikai világból az íróiba általtette; s a francia akadémiát a literatúra fő dicasteriumává alkotta. S mi történt? Hogy az akadémia a nyelvet legelőszér is birtokába vette s számtalan szavaitól megfosztván s békóba vetvén elszegényítette: minden tudja. S tudhatja azt is, miképen az akadémiai tagok mind azokat, kik saját fejeikből mertek gondolatokat formálni, üldözték, s ez által az ideák kifejlését s a tudományos mélységre és nagyságra törekedés útját bezárták. Voltaire, D'Alembert, Diderot s mások a geniális Rousseau ellen összeesküdtenek, mivel nem tőlök, hanem saját szívéből kért tanácsot. Rome de l'Isle, ki a természetnek új törvényeit fedezte fel, nem nyerhetett az akadémiában helyet s írásait egy akadémikusnak sem volt szabad említenie — mert Buffonban hibát mutatott ki. S a lélekölő despotismus szelleme úgy áradt el egész Franciaországban, hogy literátori hírt szerezni többé senkinek sem lőn lehetséges, hanemha magát valamely tudományi törvényszék tagjává tette. A tudomány minden ágaiban megjelenő folyóírások árendába adattak; s így annak előmente csak az árendási szabad kényvtől függesztetett fel. S ez okból még 1790-ben is Parisban nem Linné, hanem Tournefort szerint taníták a fűvészséget; s L'Heritière és Cavanilles az akadémiából kizárattak, mert Jussieu, a fűvészség árendása, Linnének egy tanítványát sem szenvedheté. Ekkép veték meg a francziák Newton derék találmányait is; míg azok egész Európán keresztül bevé-

tettek, nálok a Des Cartes hypothesisai régi helyeiket még mindig megtartották. Így maradt közöttök változatlan erejében a Corneille által felállított drámai három egység tudománya még akkor is, midőn Shakespeare hazája fiainak és a németeknek mustraként világitott» (III. 123—5.).

Alig van egy hete Kölcsey Pozsonyban, az országgyűlés megnyitó ünnepségei közepett alkalmat keres arra, hogy az akadémiaalapító Széchenyi előtt föltárja aggodalmait az Akadémiának, mint hivatalos bírálótestületnek működéséről. Szarvas hibának tartja, hogy az Akadémia olyan kiváló tagokat, mint Vörösmarty és Kisfaludy, holmi lelketlen kéziratok idővesztő bírálatával szakmányban dolgoztat. «Mi gondolat vala — kérdezi Széchenyitől — ez alkotmány (intézmény) alá némely részben geniális írókat gyűjteni, hogy kik saját szeszélyeik szerint szökdelleni szoktak, most jármot húzván, mászszanak? Mi gondolat vala ez írókat parókás consiliariusokként tribunálba ültetni, hogy a kritikai vaspálczát a magyar Parnassus felett hordozzák, s ez által vagy literatúrai despotákká, vagy gyűlölt gánecgyűrókká legyenek? A mi aristokratiai pedántságunkat itt sem tagadhattuk meg; s azt hittük, hogy a geniének is kimért formák szerint parancsolat után kell mozognia, hogy a literatúra, mint valami mulató sátor, pénzért egy intésre összealkotatik.» Széchenyi megvigasztalja: a napszámos bíráló munka az Akadémián meg fog szűnni. Kölcsey a Széchenyivel való beható és termékeny beszélgetésből azt a reményt is meríti, hogy «talán az előlülésre és tanácskozásokra nézve is több demokratiai szabadságot hoznak be.» És a tudományos gondolkodás szabadságáért lelkesülve, büszkén hozzáteszi: «*Mert bizony a tudományok országában akár a monarchia, akár az oligarchia helyén kívül van s helyén kívül leszen mindörökké.*» (VII. 18—19.)

Úgy látszik azonban, hogy egyelőre még helyén maradt a Magyar Tudományos Akadémiában. Kölcsey ugyanis, még két esztendő sem telik bele, ezt írja Szemere Pálnak: «Akármit is mondjunk, az mindig igaz marad, a tudom. társaság oligarchiai elven épült s következőleg már elveiben gondolkozásom egész módjával ellenkezik.» (IX. 438.)

Bármennyire tiszteletreméltó is Kölcseynek a gondolat szabadságáért harcoló tudománypolitikája, kétségtelen, hogy az Akadémiával szemben túlszigorú kritikus volt. Jóslata nem vált be: a tekintélyi elv zsarnoki uralma a magyar tudós társaságban mégsem következett be. Az Akadémia a magyar tudományos irodalom fejlesztésében halhatatlan érdemeket szerzett s hibái és hiányai ellenére is sok évtizeden keresztül a magyar tudományosságnak úgyszólván egyedüli támogató és fejlesztő tényezőjévé emelkedett. Jelentősége természetesen csökkent, épp úgy, mint más nemzetek akadémiajáié is, amikor egyéb tudományos intézmények is kifejlődtek, a nemzeti irodalom és tudományosság már magasabb színvonalra emelkedett s szélesebb körökre is kiterjedt. Amíg azonban a magyar tudományos élet nem érte el a nagykorúság fokát, addig az Akadémia volt egyedül igazi hatékony ápolója és éltetője.

6.

Kölcsey az összes szabadságjogokért való, imént vázolt politikai küzdelmében minden ízében a *liberalizmus* híve: az egyének természetes joga, hogy kibontakoztassa a benne rejlő erőket. S ha rosszul, a társadalomra nézve veszélyes erőket fejleszt ki? Akkor önként ellenerők lépnek fel, amelyek amazokkal megküzdenek s így az erők szabad játéka magától megteremti a társadalom összhangját. Ez az évtizedek mulva főképp Herbert Spencertől kifejtett tan már szóról szóra megtalálható Kölcseynél, aki hangoztatja, hogy «a végetlen szabadságban, azaz függetlenségben, egyedül a hatás és visszahatás ereje tartja az egyarányt, nehogy végetlen zavar keletkezzék.» Ebben a szinte Leibniz *praestabilita harmonia*-jára emlékeztető optimizmusában Kölcseynek társas érzése bizonyára csalódott volna, ha már hosszabb történeti távlatban láthatta volna a liberalizmusnak egyoldalú későbbi alakulását. Az egyén korlátlan gazdasági szabadsága, bármily nagyot alkotott is kezdeményező és szervező erejével, kellő szociális fék és állami beavatkozás híján a tömegeknek a kapitalizmus nagy ragadozóitól való kizsákmányolására, mintegy új jobbágyrendszerre vezetett. A politikai liberalizmus pedig,

amelyért való nemes eszmei hevületében Kölcsey a jobbágság felszabadítását és nemzeti erejének kibontakoztatását tartotta szem előtt, fejlődése folyamán sokszor elferdült s a benne rejlő szélső individualizmus az anarchiához közeledett, ami számos nemzet körében természetes visszahatásként egy ember parancsuralmi rendszerét váltotta ki. Kölcseynek azért feküdt szívében a liberalizmusnak akkor uralkodó európai eszmeköre, mert tőle nemzetének nagy fejlődési lendületét várta. A liberalizmus szónak más volt akkor az érzelmi akusztikája, mint ma, egy század múltán.

A liberalizmus dogmatikájának már nagy tekintélye és vonzereje van az 1832—6-ik évi országgyűlés alsótábláján: liberálisnak lenni annyi, mint a haladás, a felvilágosodás, a Nyugaton uralkodó eszmeáramlatok presztizsével és szellemi súlyával rendelkezni. Kölcsey azonban arról panaszkodik, hogy a liberalizmus gondolköre még sem elég mélyen és igazán hatja át a követeket: «Midőn valami szabad szellemű indítvány tétetik, — írja naplójában (VII. 201.) — igen sokszor nagy többség látszik azt jóváhagyni. Mert kevés ember van, ki liberálisnak látszani nem szeretne.» A követek, noha megyéjükről ellenkező utasításuk van, úgy tesznek, mintha örülnének azon, ha egy-egy szabadelvű indítvány kérdésében fanyar utasításaikon a liberális többség győzedelmeskednék. Amikor azonban valósággal szavazásra kerül a sor, kénytelenek megyei utasításaikat követni: az előbbi látszólagos liberális többség egyszerre kisebbséggé törpül. Liberalizmusuk akkor is egyhamar szertefoszlik, hogyha a közérdekkel szemben magánérdekeik, családi körülményeik jönnek összeütközésbe. Ekkor nincsenek a társadalom *egészére* tekintettel s «mindeniket az illiberalizmus szelleme lehelni keresztül.» Az úrbéri kérdésben először «a liberalizmus, a haladni akarás volt főmozgatónk; de most egyszerre megfordultunk; s nem csak nem haladunk, de hátrafelé megyünk. *Bizony, édes barátom, mi a törvényhozás nagy munkájára megérve nem vagyunk*» (X., 171.). Kölcsey liberális lelke az országgyűlésből keserűen kiábrándul: ennek munkája nem felel meg a szabadelvű világnézet azon szabadságeszményeinek, amelyeket a szatmári követ lelke mélyén ápol.

7.

Kölcsey szíve mélyéig át van hatva a *korszelleme*nek politikai, művelődési és gazdasági követelményeitől: a nemzet minden téren elmaradt, hiányait gyökeres reformokkal gyors ütemben kell pótolni. Néha-néha van erre egy-egy reménysugara: az időt eszményei szövetségésének érzi. «Bizony, hidd el, — írja haza — haladunk: az idő akaratumk ellen ragad magával... Az idő tol, édes barátom! Azon vesszük észre, hogy minden érdemünk nélkül is talán lesz belőlünk valami. Valami, mondom; mert sokat várni igazságtalanság» (X., 108.). Bízik a korszelleme ellenállhatatlan hatalmában: «a nemzet addig fogja ott fenn sürgetni, míg egyszer csak meg kell lenni annak, ami elkerülhetetlen. Akármit csinálunk mi most, kevés idő múlva mégis ismét új reformokra lesz szükség. Az idő elénk sietett; s mi azt vagy nem vesszük észre, vagy nem akarjuk» (X., 111.). De bizony a korszelleme nek mindent magától kikövetelő hatalma, az időnek kisürgető ereje az országgyűlésen csakhamar csődöt mond. Az alsó tábla ellenzéke a reformok kikényszerítésének jegyében jön össze, de már három hónap múlva Kölcsey keservesen panaszkozik: «Bizonyosan nem fognátok rajta megismerni azt a *korszellemet*, a mi ez országgyűlés első heteiben oly sok ajakról *con amore* zeng vala» (VII., 169.). Szemében a *korszelleme* szó homályossá és zavarossá szürkül, üres szkémává, amelybe mindenki olyan tartalmat vetít, amilyent csak akar. A politikusoknak a *korszelleme* szóval való játékát, sőt csalását epés szatírával leplezi le: «*Korszelleme*, ez egy valóságos parvenu. A *szeleme* szó épen huszonnégy esztendő, *kor*-ral összetéve alig hús; és íme, országgyűlési rangot nyert annyi sokaknak felette, mik már a tizenhetedik században születtek. Mind ez a demokratiai veszedelmes csapongástól ered, mely sem régiséget, sem születést, sem jogokat nem tisztel. Azonban mégis csak valljuk meg: a szó mágiás erővel bír s gyakran mindent kipótol, a mit csak az ékesenszólás megkíván. Miért való, a mit állítok? mert a korszelleme javallja. — Miért kell tenni, a mit kívánok? mert a korszelleme parancsolja. — Mivel értesítsem a hinni nem akarót? korszelleme. — Mi

által indíthatom szánakozásra a kemény szívűt? Korszellelem által. — Túlságokat mondok? Korszellelem. — Időre, helyre, körülményekre nem vigyázok? Korszellelem. — Óhajtom, hogy minden legyen, de munkám és költségem nélkül? Korszellelem. — Tanítok, de tanulni nem akarok? Szólok, csakhogy a napkönyvben (Országgyűlési naplóban) álljon? Tisztádon tiszta korszellelem» (VII., 90.). A korszellelemnek ez a hamis verbuváló ereje és tekintélyi álsúlya mindmáig úgy uralkodik, ahogyan Kölcsey szellemes gúnyja a maga korában mint valami felettünk lebegő titokzatos hatalmat jellemzi: a szó indokolatlan tekintélye minden korban formailag ugyanaz, csak divattartalma változik.

Kölcsey az igazi korszellemen, amely méltó az országgyűléshez, *reformszellemet* ért: eltörölni a világból kiavult intézményeket és törvényeket, helyükbe a történeti folytonosság elvét megőrizve újakat s jobbakat állítani. Valahányszor azonban ilyen haladó szelleműek újító indítványokat tesznek, a régi kátyuk kultuszát híven űző konzervatívok a törvénykönyvre mutatnak s ebből mint a mágusok lélekidéző könyvéből avult cikkelyeket a haladók fejére olvasnak s ezek varázsával iparkodnak őket megsemmisíteni. Nem veszik észre, hogy mind az alkotmány szelleme, mind a tételes törvény (1791 : XII. tc.) biztosítja az országgyűlésnek azt a jogot, hogy meglévő törvényeket eltöröljön s újakat hozzon. Őseink törvényeket hoztak, amelyek a maguk idején üdvösek és szükségesek voltak, de ezek idők folytán, a történeti feltételek változtával, szükségtelenné, sőt károsá lettek. Mit kíván magának a törvényhozásnak fogalma? «Igyekezünk gondolkodni ne csak arról, mi van most? hanem arról is, ha az, ami van, jól van-e? S a nemzet és kor szükségéi változtatást s eltörlést és újítást nem kívánnak-e?» (VI., 156.)

A haladó szellemű szatmári követ szomorúan tapasztalja, hogy sok olyan társa van, akikben nemhogy a reformok tüzes vágya sisteregne, hanem egyenest ellenségei minden újításnak. Még olyan fiatal követeket is kénytelen látni, akik Ulászló király idejébe, «mikor a Dózsa parasztjait maradékoskul együtt örök szolgaságra kárhoztatták, igen illő alakok lettenek volna» (VII., 42.). Úgy érzi magát a maradi poli-

tikusokkal szemben, mint a nyelvújítás szavainak gyűlölöivel szemben. «Ezeket az újszó gyűlölöit olyformán képzeltem, mint azt, kinek történelmi tudománya a tatárfutásig hat; s míg a hírlapok a reformról kürtölgetnek, ő a borsai oláhok csatájáról regél.»

Az országgyűlés kezdetén még hisz a reformszellem fokozatos térhódításában. De már ekkor észreveszi, hogy ha baráti összejöveteleken liberális gondolatokat fejtegetnek s reformokról eszmét cserélnek, számos követ mindezt idegenséggel fogadja. Még Széchenyi eszméi is egyelőre süket fülekre találnak: «Széchenyi sok szépet mondott a proprietás jó következeiseiről; az alkotmányi jogoknak az egész népre kiterjesztéséről; majd a Pest és Buda közt épüendő hídról szólt s a dunai hajózásra újólag készülő két gőzhajóról. Az emberek nem nagyon látszottak őt érteni. Semmi! Ember, mint gyermek, előbb szavakat hall, azután ideákat tanul, s a maga periódjában keresztülmenvén, végre tette is emelkedik. Így volt ez másutt; s így leszen nálunk is» (VII., 19.).

Mélyen fájlalja, hogy a nemzet nincsen teljes hátra-maradottságának tudatában. Sőt arra, aki a tespedtséget hánytorgatja s a nemzetet a haladás tudatára akarja rázni, egyenest átkot szórnak, mint aki a nemzeti büszkeséget sérti. Pedig csakis akkor lehetne reményünk a haladásra s válhatnék belőlünk valami, ha először is belátnók elmaradottságunkat. De mit tesz a magyar? Átkozza Csokonai bírálóját, mert ítélete szerint a költészet terén kicsiny plánták vagyunk; s megkövezi a Hitel íróját, mert ítélete szerint a státustudomány és gazdálkodás mezején még kisebb plánták vagyunk. Így nem csoda, ha az, akinek keblét a reformok szelleme feszíti, megszorodott szívvel elhallgat: «A kövel összehajigált propheta utoljára elnémul, s kiáltó szó a pusztában sem leszen. Ezért nem szabad kikiáltani, hogy hátra vagyunk; s oly igen hátra, hogy a jót a felette rossztól megválasztani nem tudjuk» (VII., 54.). Annyi az országgyűlésen «a régi gondolkodású ember», hogy alig lehet belőlük csak némi jóindulatot is a reformtörekvések irányában kisajtolni. «*Rettenetes dolog* — így kesereg Zrínyi énekének pesszimista költője Kende Zsigmondhoz írt levelében — kétszáz ember-

nek törvényt csinálni együtt. És milyen kétszáz ember! Egyik a másiktól századokkal különbözik principiumra és kultúrájára nézve . . . Ideje volna, hogy e nemzet ne csak szalmalánccal égjen egyszer, de tartós melegséggel hevüljön szegény, igen szegény hazája iránt» (X., 135.). A sötétben látó költő-politikus nem érezte meg, hogy pár esztendő múlva mily gyors ütemben követik a nemzet megújhodását célzó törvények egymást, hogy aztán másfél évtized múltán, 1848-ban, egészen elemi erővel s történeti robajjal törjön ki a reformok láza. Ez már az eszmék «égiháborúja és vulkánkirohanása»: forradalma volt.

8.

A liberalizmus elvével egy századdal ezelőtt karöltve járt a *demokratikus* törekvés. Ha a liberális eszmeáramlat mindenkinek, mint embernek, biztosítani akarta azt a jogát, hogy kifejthesse a benne szunnyadó erőket, akkor természetes, hogy arra is törekedett, hogy lebontsa a régi rendi társadalomnak az egyes néprétegeket egymástól elválasztó falait, a jobbágyrendszert megszüntesse, a jogegyenlőség elvét népbarát-politikával diadalra juttassa. Kölcsey lelkében is a liberalizmus és a demokrácia eszménye egy töről fakad. Az országgyűlésen egyik fő programmpontja az urbárium kérdése, a jobbágyság fokozatos megszüntetése, az egyenlő és közös teherviselés. Alig tölt tíz napot Pozsonyban, már az urbáriumra nézve meggyéjétől új, demokratikus szellemű pótló utasítást kér: «Hétszázezer nemes, és — 10 millió nemtelen! Mi jobb? a *hétszázezernek* a milliomokkal ellenkeznie? vagy a maga jussait nem csonkító concessiók által azokat is a constitutio barátaivá tennie? Az Istenért, édes Zsigám, még ideje van! még adhatunk, várván köszönetet; de megtörténhetik, hogy adni fogunk kénytelen, köszönet nélkül» (X., 80.). Népbarát lelkének erkölcsi és jogi érzéke a legfájóbban érzi a jobbágyrendszer igazságtalanságát és forradalmi ingerét: a nemességnek boldogságra való joga a jobbágyság boldogtalanságára való igény. Naplójában és leveleiben, megyei és országgyűlési beszédeiben nem győzi a nemesség és a jobbágyság jogi és gazdasági ellentétét, ennek a nemzet

fejlődését meggátló veszedelmes feszültségét szem elé tárni s a nemesség vak önzését ostorozni. «Úgy intézni az urbáriumi tárgyat, — így elmélkedik már az országgyűlés elején naplójában (VII., 63.) — hogy az adózó nép nagy tömege egyszer már a polgári alkotmányba lépjen s ez által az alkotmány hétszázézer puhaság és szegénység által elaljasodott lélek helyett tíz millió felemelkedhetőt nyerjen : oly gondolat, mi csak egy hazát forrón szerető emberben támadhatott.» Mélyen sérti nemes lelkét, hogy sok fiatalabb követ is a bizalmas beszélgetések közepett olyan hangon szól a szegény adózó népről, amelyet csak egy Nábobtól lehetne várnunk : s ezek még tapsot is aratnak. Azt hiszik, hogy akkor lángol bennük a nemzeti érzés, ha csökönyösen védik nemesi előjogaikat az adófizető jobbágyokkal szemben. «Ez tehát — kérdezi — a hazafiság? Örökre külön korlátoljuk-e magunkat? kaszthoz ragadt lélekkel magasból alá nézünk-e mindig? Soha sem fog-e lelkünkben felviradni a gondolat, hogy a választó falakat végre döntsük el, s különválás helyett egyesületben keressünk erőt?» Kölcsey a nemzeti lélek sóvárgva-sóvárgott egységének megvalósulását első sorban a jobbágyságot felszabadító népi politikától várja.

Az országgyűlés tagjai ajkukon hordják ugyan a *népérdeket*, de ezen a szón három különböző tartalmat értenek, amelyeket egymással kiegyeztetni s egybeolvasztani nem lehet. Más a «népérdek» a nemesség, a városi polgárság s a parasztság szemében. A *nemesség* jórésze a bécsi udvarral szemben az alkotmányért harcol szabadságainak védelmében, a polgárságot lehetőleg nyomja, a parasztság fölött pedig «pártfogói felséget» gyakorol s maga alá gyűri. A *polgárság* fölött városi oligarchia, a tanács uralkodik s így igazi érdekei nem jutnak szóhoz ; ez az oligarchia pedig az udvar előtt fejet hajt s a nemességgel viszálykodik. A városi lakosság száma különben is viszonylag igen csekély : kevesebb, mint egytizede a lakosságnak, ugyanakkor, amikor Angliában a lakosságnak majdnem fele, Franciaországban egyharmada városi polgár. A *parasztság* nem jutván az alkotmány sáncaiba, érdekeit nem képviselheti. Mindaddig, míg a nemesség lenéző pártfogás helyett küzdő testvérnek nem nézi, az udvar

abban a színben tetszeleghet, mintha a parasztságot a nemesség túlkapásaival szemben ő védené. Így a nemességnek emberbarát tagjai is, akik a parasztság elnyomottságát érzik, az udvar felé hajlanak, mert ezen keresztül hiszik legjobban védeni az elnyomottak érdekeit. Innen érthető, hogy a népbarát Széchenyi nem tart együtt az alsó tábla demokratikus ellenzékével s Wesselényiétől merőben különböző úton jár.

Mi az oka annak, hogy míg Európaszerte a városok a liberális ellenzék gócpontjai, addig nálunk az udvar felé hajlanak? Pázmándy követ az okot az értelmi fejlettség hiányában keresi, mások abban, hogy a városok a kamarától függenek s így nem mernek ellenzékieskedni. Kölcsey mélyebben látja e jelenség okait. Felfogása szerint Európa nyugati országaiban a trón és a nemesség régen együtt tart, mert érdekük közös. Így a népi érdek, a demokratikus ellenzéki szellem a nagyszámú polgárságban ébredt fel. Nálunk azonban az ellenzék mindig a nemességből került ki s így az ellenzéki padokat a polgárság már elfoglalva találta. De miért nem fogott kezét a nemességgel? Mert ez privilégiumos osztály, amely a tiszta népi érdeket természeténél fogva nem képviselhette s «annál fogva közötté s a polgárság közt összhangzás lehetséges nem vala.» Ha a polgárság Magyarországon a nemességet a felsőházban találta volna, mint másutt Európában, mind vele, mind a trónnal szemben ellenzéki lett volna. Nálunk azonban a nemességet, mint természetes ellenfelét az alsó táblán pillantván meg, féltéken húzódott hátra s szorultságában a trón felé kezdett pislogni. Pedig a nemzeti fennmaradás és a közös szabadság érdekének nemességet és polgárságot egységbe kellene kovácsolnia.

A nemesség azonban nemcsak a polgársággal, hanem első sorban a parasztsággal szemben sem képviseli a nemzet közös érdekét. Kiváltságos társadalmi helyzetének elvesztésétől való félelme nem engedi, hogy a köznépet magához emelje. De meg gazdasági okai is vannak: abban a hitben él, hogy a nemzetnek nála tizenötszörte nagyobb része születésénél fogva csak arra való, hogy neki dolgozzék s őt szolgálja. «Nekünk a nemesi szabadság azért kedves, — gúnyolódik a nemesség történeti presztízseről Kölcsey — mert privilé-

gium; következésképp bennünket a sokaság felett megkülönböztet. S e megkülönböztetést a sokaság közé vegyüléssel elveszteni! szégyen, uraim! Mit mondanának az üstökös ősök, ha azt, amit ők vérrel nyertek, mi ingyen mással közlenénk? Mert hogy az adózó katonáskodik is; terhet is visel; erőt is adhatna, a mi nekünk nincs: az hiába való beszéd. Nem meg van-e mondva: a nemes azért adá jószága egy részét jobbágynak, hogy érte vért, pénzt s termékét a státusnak adja? Lehetne ugyan mondani: nem! Azért adta, hogy érte robotoljon, fuvarozzék, kilenczedeljen, s magát léptenyomon mind a huszonnégy körméről lehúzatni engedje.» Égbekiáltó igazságtalanság az, hogy az állam minden terhét a jobbágyság viseli s a nemesség pedig, mint kiváltságos kaszt, felette uralkodik. A nemzet egységét csak a közös teherviselés fogja megteremteni. «Csak akkor közelít egyik néposztály a másikhoz, ha közösen fogja a terheket viselni» (X., 127.). Erre egy kis lépést lát az alsó táblának abban a határozatában, hogy az országgyűlési költségeket egészen a nemesség fizesse: «még ily reális lépést az adózó nép könnyítésére a diaeta nem tett» (X., 120.). De azt is látja, hogy a nemességnek ez a külön terhe megint csak választófalat jelent, «mert az a képviselői jognak egyedül a nemességre szorításán alapul.» Ez még nagyon messze esik a közös teherviselés demokratikus eszményétől.

A jobbágyszabadítás kérdése nagyon lassan haladt előre: megtört a jogait féltő nemesség ellenállásán. Ez azt hánytorgatta, hogy a jobbágnak úgyis *szabad* költözési joga van, megszűnt már az *örökös* jobbágyság. A *szabad* szó azonban megcsal bennünket, mert a jobbágy szabadon költözhet, de költözése által szabad nem lesz. Az adózó jobbágy elhagyhatja urát. Ez igaz. De hová mehet? Más úrhoz ugyanazon feltétel alatt. A különbség csak ez: eddig folyvást egy urat szolgált, most már egymás után többet szolgálhat. De szolgálnia *örökösen* kell, tehát mégis *örökös* jobbágy marad. A szolgaságból a szabadságba csak egy úton emelkedhetik fel saját erejéből: ha megadjuk neki a tulajdonszerzés jogát örökös megváltásnál fogva. A jobbágyságból való szabadulásnak eddig három útja volt nyitva. Az első a kezdettől szokásos

manumissio, amely által nemcsak egyesek, hanem egész községek szabaddá lettek, sőt a szabad városok is így keletkeztek. Most a királyi válasz ezt is eltörölni szándékszik. A második út : a jobbágy polgári birtokot vásárol. De hol az a paraszt, akinek pénze van a városokban polgári birtokot venni? Vásároljon hát nemesi földet! De az *incapacitas* őt, mint nemtelent, eltiltja attól, hogy nemesi birtokot vegyen ; az *aviticitas* meg a nemesnek tiltja meg, hogy a saját javait másnak eladja. E kettős tilalom miatt nincs a parasztnak más útja, mint jószágot a kormánytól venni : így azonban a jószág-eladhatási jogot a kormány monopolizálja, ami a földárakat kétségkívül felrúgtatja. Mindebből következik, — fejti ki klasszikus világossággal Kölcsey az örökös megváltás ügyében az országgyűlésen mondott nagy beszédében (VI., 186.) — hogy a széles néptömegnek szabad birtokra szert tenni lehetetlen.

Hogyan tudjon ilyen birtokpolitika mellett a földéhes nép vagyonosodni? Ez a birtokpolitika merőben ellenkezik a monarchikus elv érdekével is. Milyen nép körében a legkönnyebb a belső rend fenntartása, leghatékonyabb a külső ellenség elleni védelem, legbiztosabb az állami szükségletek fedezése? Csakis a vagyonos nép körében. A vagyonos néptől tehát a monarchiának nem kell félnie. «Kettő van, amitől retteghet : vagyontalan nép és oligarchia. Amaz csendrontásra hajlandó, mert állapota kínosan nyugtalanító, veszteni valója pedig nincs. Emez hatalmas és büszke ; s igazgatni akarván, a monarchia jogait örömeit magára ruházná által. XVI. Lajos királyi székét Paris vagyontalan népe dönté fel : Napoleon császári hatalmát a st. germaini paloták birtokosai ásták alá.»

A magyar jobbágy felszabadítása igazában nem ellenkezik az arisztokrácia elvével sem : mert az arisztokrácia, vagyis nemesség nálunk nem kevés, gazdag és hatalmas családból, hanem a sokezer háznépet magábanfoglaló nemességből áll. Ezek hasonlíthatatlanul nagyobb része pedig szegénysége és műveletlensége miatt a néphez igen közel áll s vele össze is vegyül. Ilyen «arisztokrácia» a nép tulajdonjogának ellenzője nem lehet. «Népboldogságnak csak az Istentől s emberektől elátkozott oligarchia lehet irigye ; s szerencse,

hogy polgári alkotmányunk oligarchiát nem ismer. Ott igen is, hol oligarchia virágozik, hatalmasan szokott a nép vagyonsága ellen dolgozni.» De hát mégis van nálunk a valóságban oligarchia? Bizony, sok nemes követ most sem akarja a jobbágy szabadságát és vagyonosodását. Sőt ezt egyenest a parasztra nézve ártalmasnak minősíti. Önző bölcsességük álláspontján a jobbágyság eltörléséből éppen magára a parasztra háramlik kár. Ezek, ha József császár el nem törli a jobbágyság örökös jellegét, ezt ma is követelnék: «Mit? hát nincs nekünk jogunk az uralkodáshoz, mit őseink a paraszton vérontással nyertek? Mert hogy Zsigmond király óta a paraszt adót fizet és katonának vitetik; hogy 1715 óta állandó terhet visel és vérét állandóul ontja: tesz az valamit? Mit ér a paraszt vére? Az a vér, mit eleink Zápolya János boldog emlékü vezérlése alatt elhullattak, háromszáz év alatt vissza volna fizetve? A világért sem, uraim! Aztán, mi olyanok vagyunk, mint a Zebaoth isten, ki meglátogatja az atyák bűneit a fiakban harmad- és negyedíziglen» (VII., 115.). Kölcseynek ez a gúnyos pátosza felháborodásának mértéke: úgy érzi, mintha a nemesség még mindig boszút érezne a Dózsalázadás miatt a pór nép iránt, amelyet három század múltán utódaiban is büntet. Kölcsey oly erősen át van hatva a jobbágyfelszabadítás jelentőségétől és sürgető voltától, hogy nem tartózkodik egy újabb parasztlázadás rémét felidézni: intő példálul emlegeti az országgyűlésen a régi Róma Spartacus-rabszolgáit, a németországi paraszthatat, a szentdomingói néger fölkelés gyilkos jeleneteit, a József császár alatti erdélyi pórlázadást. Mi oltalmaz meg bennünket hasonlókkal szemben? Talán hóhérpallos és kötél? Ezek a nyomorult eszközök megsemmisíthetik egyes bűnösök életét, de nem ölhetik meg a *szabadság* és a *tulajdon* halhatatlan és hódíthatatlan szellemét, amely mindig előtör, ahol ember él, mert lelki természetében a legmélyebben gyökerezik.

9.

Kölcsey nemcsak nagy lendületű beszédekkel mond a népi politika nevében a jobbágyságért, hanem ennek hely-

zetét és bajait a legalaposabban, sok fáradsággal adatszerűen tanulmányozza is. Ha «A szatmári adózó nép állapotáról» (1830.) szóló beszédét olvassuk, az *első magyar falukutató* áll előttünk. Mint maga is falusi birtokos, a szatmármegyei néptársadalmi s gazdasági állapotát a gyakorlatból jól ismeri. De mint a vármegyének főjegyzője, kötelességének tartja a megyei jobbagység történeti, statisztikai és gazdasági adatait egybegyűjteni, hogy a társadalmi kórmeghatározás után megállapíthassa, mi módon lehet a nép számára a közterhek viselésében egyhülést szerezni. A falukutatóknak figyelmét külön felhívom Kölcseynek erre a megyei szociografiai munkájára (VI. köt., 54—74. lk.), mert legkiválóbb őüket tisztelhetik benne: adatainak lelkiismeretes és módszeres gyűjtésével s szempontjainak gazdagságával valóban minta gyanánt ragyog előttünk.

A nép jövedelmét számonvéve, kimutatja, hogy egy-egy háznépre az átlagos termésből a megyében 12 mérő búza és rozs jut, ami pedig csak egyetlenegy ember esztendei tartására elégséges. Így az adózó nép, mely magának elég kenyeret nem termesztethet, szerencsés, ha mindennapi élelmét és ruházatát egyéb keserű munkával szerezheti meg. Ha a földművelés a parasztot nem táplálja: mit kezdjen? Marhatartást? De a jármos ökrök és hámos lovak ezen a vidéken komoly jövedelmet nem hoznak; szekerezés nincsen. Hasonlóképp sok nehézségbe ütközik a tehéntartás és a sertés-tenyésztés, a méhtartás és a pálinkafőzés. Ilyen szegény nép kevés mesterembert tud eltartani. Még kevesebb a kereskedők és kupeczek száma.

Megható módon részletezi Kölcsey a parasztság eladósodását. Adóssága miatt kénytelen eladogatni termését s maga élelem nélkül marad és rettenetes nyomorba süllyed. Kölcsönei a nagyvárosi zálogra kölcsönözők legterhesebb uzsoráinál is súlyosabbak. «Láttam, hogy a paraszt ötven forintnak kamatjában oly szilvást adott a másiknak, mely egyetlenegy őszön a tőkénél nagyobb summát hozott be; láttam, hogy tíz vagy tizenkét forint kamatjában közel húsz esztendeig esztendőnként egy-egy szekér tengeri fizettetett.»

A nép gazdasági viszonyainak jellemzésében a különben

liberális, jogegyenlőségért küzdő Kőlcsey súlyos veszedelmet lát a zsidók gazdasági tevékenységében s a vármegye területén való gyors szaporodásában. Pálinkafőzés, marhakereskedés, mézárósság, korcsmárosság, borkereskedés és pénzkölcsönzés túlnyomóan kezükben van. «A pálinkafőzést úgy kell tekintenünk, mint egyedül a zsidók élelme módját, akik a mennyit a közteherből magokon viselnek, két annyit terhelnek vissza a föld lakóira . . . A marhával-kereskedés tulajdonképen a mézárszékeket árendáló zsidók kezében van ; s ezeknek kezén forognak a mi többnyire igen nyomorult korcsmaink is, melyeknek kezében határoztatik egész borral és pálinkával való belső kereskedésünk . . . *Az adózó nép szegénységének veszedelmesebb forrása nem lehet, mint a zsidók szemlátomást való szaporodása.* Az 1804-i populáris öszveírás 2290 zsidó férfit számlál, az 1826-ikban pedig 2872 találtatott ezen nemes megye kebelében ; következőleg a zsidó népesség 582 férfival, s ha az asszonyokat is ide számláljuk, legalább is 1164 lélekkel szaporodott, még pedig azon időben, mely alatt a keresztyén adózó nép száma több mint 16,000-rel kevesedett meg. Senki sincs a Tek. Vármegye itt ülő tagjai közül, a kinek a zsidók ezen szaporodására a szomszéd Galiciának sorsa eszébe ne jusson. Távol vagyok attól, hogy azon rémítésekre menjek vissza, melyeket Eisenmengernek s a hasonlóknak tudósításai terjesztettek el. De bátran említem azt az iszonyító rajzolatot, melyet Pr. Schulze Galiciának az Izrael fiai által történt lesúlyedéséről, az egész ausztriai birodalom láttára, előállított. Méltán mondja ő, hogy a mely országban a zsidók megszapornak, az vagyoni végromlás szélén áll. S maga az a nevezetlen ugyan, de köztiszteletben álló politikus, aki a zsidókat Franciaországba visszahivatni tanácslá, világosan megintette a hozzánk hasonlókat, mondván : nem kicsiny és szegény statusba való a zsidó, hanem nagyba és gazdagba. Itt segíti az industriát, ott megöli» (VI., 69.).

Kőlcsey a jobbágykérdést már nem pusztán az emberieség, a liberalizmus és demokrácia eszmeáramlatai szempontjából vizsgálja, hanem gazdasági tekintetben is : nemcsak mint jogi, hanem mint közgazdasági kérdést is. Berzeviczy

Gergely és gróf Széchenyi István szellemében már látja, hogy a jobbágyrendszer szöges ellentétben áll a gazdasági életnek, a nemzetek vagyonosodásának törvényeivel is.

De ugyancsak a nemzet gazdasági emelkedésének lehetőségével merőben ellentétesnek tartja a majorátust is. (Az elsőszülöttségi jószágok tárgyában mondott beszéde. VI., 147. sk. lk.) Mintha csak a mai képviselőház érveit hallanók a nagy családi hitbizományok ellen, amikor Kölcsey ma is frissen hangzó szavait olvassuk : «Nem holt birtokra, de a birtokot gyümölcsöztető kezekre van a hazának szüksége. Ugyanazon jószág több birtokos által művelve, hasonlíthatatlanul több jövedelmet ad ; következőleg több szorgalmat fejt ki, a nemzeti gazdálkodást, a népességet s a közvirágzást emeli : az alatt, míg nagy tömegekre halmozott javak a hazának nagyobb részben elveszve vannak . . . Lehet-e elszenvednünk, hogy lehessen polgár, ki roppant javakat bírjon, adósságokat halmozhasson, s azoknak kifizetésére javait még se tartozzék engedni? Az első szülöttek adósságokba sülyeszték magokat : nevünket és hitelünket egész Európa előtt megbecstelenítették.» Igazságos, hogy a nagy nevek, amelyeket az utódok méltatlanul viselnek, eltűnjenek. «Jaj lenne a hazának, melynek fenntartása csak bizonyos nevekhez volna köttetve! Ez vagy amaz nevű nemzetséget örökre fenntartani akarni, chimaerai, haszontalan, veszélyes előítélet. Jó hazafi, hasznos, közjóra dolgozó polgár parányi nevek között is találkozik ; *s a közjó csak jó polgárokat kíván, de mennél többet, kik között a birtok eloszoljon. Ki kezében legyen a birtok?* az mindegy ; de nem mindegy : *hány kezében legyen?* Mert birtok tartja fenn a polgárt, és sok olyan polgár, ki birtokkal bír, tartja fenn a hazát.» Ez a demokratikus birtokpolitika hangja, amely az időben még igen merész s a pusztában kiáltó szó volt.

Kölcsey többször is mély szomorúsággal hangoztatja, hogy a nemzet törvényhozó testülete még nem érett meg a népi irányú, demokratikus reformokra. Ennek a melankolikus gondolatnak logikai erejét tükrözi az ő követi sorsa is. A szegény bocskoros nemesség is adómentes volt. A liberális követek a nemesség adófizetését követelték : ettől azonban a bocs-

koros nemesek is félték. A kormány tehát őket felingerelve, a megyegyűléseken antiliberális utasításokat adatott velük a liberális követeknek főkép az úrbéri terhek és az örökváltság kérdésében. Ezek kénytelenek voltak, mint Kölcsey is, követi tisztükről inkább lemondani, semmint addig követett elveiket megtagadni. Amikor Kölcsey az országgyűléstől búcsúzik, újra a haladás elvéhez való hűségéről tesz tanúságot : «Jelszavaink valának : *haza és haladás*. Azok, akik a haladás helyett maradást akarnak, gondolják meg : miképen a maradás szónak több jelentése van. Korszerinti haladás *épen maradást* hoz magával ; veszteg maradás következése pedig senyvedés» (VI., 207.).

Kölcsey alakjának nagysága akkor nő igazi arányaira szemünkben, ha a halála utáni magyar politikai életnek történeti távlatában szemléljük. Nem a «gyakorlati» politika rugalmasságával, hanem a szilárd világnézeti eszmények és elvek háttéréből hirdette eszméit. Az ő nyomdokain haladnak az elvek fiatalabb hősei : br. Eötvös József s a «doktrinereknek» nevezett centralisták. Nem csupán nemesi demokráciát akarnak, amint főkép politikai taktikából sokáig Kossuth is, hanem általános demokráciát : a nemesség adómentességét és egyéb kiváltságait nem védeni való jognak, hanem mielőbb megszüntetni való visszaélésnek bélyegzik. Milyen csigalassúsággal értek valósággá a jobbágyság kérdésében a népi politikának Kölcseytől sürgetett eszméi ! Jellemző, hogy 1840-ben még Kossuth is csak az úrbéri szolgáltatásokat, de nem a jobbágytól művelt nemesi földet akarja megváltatni. Még 1848. februáriusában is a rendek csak «tökéletes kárpótlás» ellenében hajlandók a föld örökváltságáról tárgyalni. S amikor végre a forradalmi hangulat hatása alatt kénytelenek az úrbért eltörölni, az «állami kártalanítást» iktatják törvénybe.

KORNIS GYULA.

A MEGISMERÉS ÖSKÉRDÉSEI.

— Harmadik közlemény.¹ —

A racionalizmus ősatyjának ebben a tanításában már megvannak a racionalizmus lényeges vonásai: az alany észerejében rejlő tudáskincsnek lényegileg gondolkodás útján való kibontása eredményezi a legértékesebb megismerést. E mellett kisebb jelentőségű ismereteket más, érzéki forrásból fakadólag is felvesz a legtöbb racionalista; sőt, amint látjuk, az érzéki megismerés mintegy kiváltóul is szolgálhat a gondolkodás-szerzette ismeretek számára. A nagy újkori racionalisták, Descartes, Spinoza, Leibniz azután főleg a matematikai megismerésnek az érzéki tapasztalástól független s igen biztos és szabatos haladásában látják az észből gondolkodás útján fakadó megismerés legjelentősebb példáját.

Ha már most a racionalizmus tanítását elemezve, összevetjük az előző vizsgálódásokban szerzett belátásokkal, akkor azt kell mondanunk, hogy az észben rejlő ismereteknek, az úgynevezett velünk született eszméknek a jelentése nem lehet más, mint ahogy már Leibniz meghatározta: hogy t. i. értelmiségünkben eleve megvan a képesség bizonyos ismeretek megszerzésére. Ezeknek a kiindulása azonban — tegyük hozzá — mindig valamely közvetlen tapasztalás, akár érzéki, akár belső: a matematikai megismerés bizonyos elemeit, az egységet, többséget, számszerűséget, téreiséget és téralakokat, időtartamot is a tapasztalás szolgáltatja először. E mellett azonban azt is figyelembe kell venni, hogy egyrészt még az érzéki tapasztalás minden oldala és vonása sem érzéki, a belső tapasztalás adatai pedig egyáltalában nem azok; és hogy másrészt minden tapasztalás-adta bonyolult ismerési

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1938. évi 725., 726. számában.

tartalomban vannak olyan — általában nem érzéki — határozmányok, főleg viszonyok, amelyek igen szabatos, pontos meghatározásokat tesznek lehetővé. Ezek között egyesek, még pedig lényegileg éppen a matematikai határozmányok, olyan természetűek, hogy elkülönítve, további tapasztalatok szerzése nélkül, folytatólagos viszonyító és viszonymegragadó, azaz gondolkodó tevékenység segítségével kialakíthatók és megismerhetők, s elménk ezeknek az ismereteknek a megszerzésére általában alkalmas és megszerzésükben határtalanul továbbhaladhat. Ezt látja az egészében empirisztikus jellegű *aristotelesi ismeretelmélet* is, amely az érzéki adatokról nem-érzéki vonások elválaszthatóságát, elvonhatóságát és külön megismerhetőségét tanítja. Ebben a tekintetben igen értékes belátásokat tartalmaz ez a tanítás, fogyatékosága azonban maguknak az érzéki vonásoknak még a platonai racionalizmusból örökölt, aránylagos kevésre becsülése, amely abban az állításban nyilatkozik, hogy a tisztán egyedi érzéki minőségekről, amelyek a materia és nem a — nem érzéki — forma körébe tartoznak, általában pedig az egyediről nem szerezhető teljes értékű tudományos ismeret. A racionalizmusnak még fokozottabb mértékben általános hibája, egyoldalúsága az érzéki tapasztalásnak kevésbe vevése, ha nem is teljes elvetése. Mert az érzéki és a belső tapasztalás kétségtelenül első forrása ismereteink létrejövetelének, bár azután tagadhatatlanul megvan az a képességünk, hogy további, folytatólagos tapasztalati megismerés nélkül is tisztán elménk gondolkodó, viszonyító és viszonymegragadó tevékenysége útján további, fontos és pontos, teljes tárgyi értékű és jelentőségű megismeréseket szerezzünk. Ez a tény arra vall, amit a racionalizmus homályosan meglát, csak nem tud világosan kifejezni: ismerésünknek ugyan nem a forrásai, hanem bizonyos értelemben az alapjai a tárgyi valóság tevékeny és mégis tárgyilagos felfogására alkalmas ismerőképesseinkben rejlenek. Erre mutat rá az empirizmus és a racionalizmus összeegyeztetésére is vállalkozó *kanti kritიცista ismeretelméleti-metafizikai tanítás*.

Kant programjában határozottan benne van az előtte annyi ismeretelméleti vitára okot adó, meglehetősen ellen-

tétesen jelentkező empirista és racionalista álláspontok összeegyeztetése. Lássuk először, vajjon az ő tanítása valóban magasabb egysége-e az empirizmusnak és a racionalizmusnak. Innen azután egész ismeretelméleti álláspontjára fény derül.

Az újkori racionalizmus atyja Descartes. Az ő racionalizmusa főleg két tanításában jelentkezik. Az egyik az, hogy a tudomány ideális módszerének a teljesen szabatos, világosan és határozottan belátott lépéseken keresztül folytatólagosan haladó dedukciót tekinti, a matematika ezen fő módszerét, — bár könnyen igazolható, hogy például az *Elmélkedések az első filozófiáról* című munkájában bölcséleti eredményeit túlnyomóan ellenkező, a tárgyi következménytől a tárgyi előzmény felé haladó, reduktív-regresszív eljárással szerzi. Ez azonban a mi szempontunkból mindegy: kétségtelen, hogy a következtetésnek mint spekulatív, gondolkodási műveletnek igen nagy tudományos értéket tulajdonít, míg az érzékeléssel szemben meglehetősen bizalmatlan. A másik, történetileg még fontosabbá vált racionalista tanítása a velünk született eszmékre vonatkozik. Ezek olyan eszmék, amelyeket a Teremtő a lélek megteremtésekor oltott a lélekbe és amelyek legalább is az érzéki tapasztalás közreműködése nélkül is, nagyértékű és biztos ismereteket szolgáltatnak. Ez kétségtelenül racionalizmus; de ez Descartes-nál nem terjed addig, hogy minden ismeretet az észből származtatna; hiszen az idea innatákon kívül felvesz a lélek képzelő tevékenységétől létesített idea facticiákat és az érzéki tapasztalás útján szerzett idea adventiciákat, amelyek szintén szolgáltatnak ismereteket, bár ezek általában kevésbé bizonyosak. Descartes tehát azt vallja, hogy vannak tiszta észismeretek is, de nem azt, hogy minden ismeret az észből ered. Vele szemben Locke, aki főleg a velünk született eszmék tana ellen hadakozik, azokat meglehetősen primitivitással mint készen velünk születetteket fogva fel, a lelket eredetileg fehér lapnak tartja, amelybe kezdetben minden ismeretet a tapasztalás, még pedig elsősorban a külső, érzéki tapasztalás, de azután a belső tapasztalás is, vés be; szerinte tehát minden ismeret a tapasztalásból ered. A másik nagy újkori racionalista böl-

cselő, aki tanítását ismeretelméletileg is megtámogatja, Leibniz, Descartes-ot Locke ellen védve azt hangoztatja, hogy a velünk született eszmék csupán potenciálisan, mint a léleknek a tapasztalás nélkül is érvényes ismeretekre jutni tudó ismerőképesége, vannak meg eredetileg a lélekben : a lélek nem fehér laphoz, hanem inkább erezett márványtömbhöz hasonlít, amelynek erei előre meghatározzák, hogy mi faragható belőle ; és a lélek a maga ismerőképeségével azután tisztán gondolkodás útján képes biztos ismeretekhez eljutni, amelyeknek legkitűnőbb példáit Leibniz is a matematikai ismeretekben látja. És bár Leibniz *metafizikája* szerint az alanynak valójában minden megismerése csupán teremtésekor behelyezett kimeríthetetlen tartalmának önkifejtése, hiszen a léleknek mint monasnak «nincsenek ablakai», amelyeken át a külvilággal kölcsönhatásban állna, *ismeretelméletében* az észigazságok mellett mégis felvesz tényigazságokat is, amelyek észből nem vezethetők le, mert végső fokon Isten értelmén kívül szabad akaratától is függenek, és így részünkről csupán a tapasztalás segítségével ragadhatók meg. Így Leibniz szerint is csupán egyes, igaz, hogy legjelentősebb igazságok ismerhetők meg tisztán észből, de ez nem valamennyi ismeretünk forrása.

És most mit tesz Kant? Voltaképpen Leibniz állításának kidolgozására vállalkozik, amikor ismerőképeségeinknek a *Tiszta ész bírálatában* végzett felderítési törekvésében éppen azt az *erezetet* iparkodik felfedni, tudatosítani, amely a márványtömbhöz hasonló lélek megismeréseit meghatározza. És milyen eredményre jut ebben a tekintetben? Szerinte minden megismerés ítélet alakjában jelentkezik, új ismeretet pedig csak a szintétikus ítélet adhat, amelynek alanya nem tartalmazza máris az állítmányt, mint az analitikus ítéleté. Szintétikus ítélet kétféle van, még pedig éppen a tapasztalásra való vonatkozásban : apriorikus, amely a tapasztalás közreműködése nélkül és azt megelőzve ad a tapasztalásra is érvényes, azt is szabályozó ismereteket, és aposzteriorikus, amelynek eredete, de nem érvényességi alapja a tapasztalásban van, amely tehát a tapasztalás adataira szorul és azokra épít. Az aposzteriori szintétikus ítéletben

a tapasztalás mutatja meg alany és állítmány összetartozását, az apriori szintétikus ítéletben azonban ez lehetetlen: ennek nemcsak egyetemes és szükségszerű érvényét nem adhatja meg a tapasztalás, hanem a tapasztalás érzetszerű adatai, amelyek a magábanvaló hatásaként jelentkeznek az alanyban és formálódnak ennek ismerési kereteiben a jelenségvilággá, az apriori szintétikus ítéletből teljesen hiányoznak. Ez a fajta ítélet tehát teljesen tapasztalás nélkül és előtt ad minden lehető tapasztalásra is érvényes ismeretet, tisztán az alany ismerőképességeiből fakadólag. Ilyen ítéletek, sőt belőlük fakadó érvényes ismeretek létét — főleg megint éppen a matematikában — kétségbevonni Kantnak egyáltalában nem is jut eszébe. Ő csupán azt iparkodik megállapítani, hogyan és milyen határig lehetségesek ilyen ismeretadó ítéletek és azokból fakadó ismeretek. És ekkor arra az eredményre jut, hogy az apriorikus szintétikus ítéletben alany és állítmány ismeretileg érvényes összekapcsolása az alany tiszta szemléleti kereteiben, a tiszta idő- és térszemléletben történik; azután az alany értelmi képességében rejlő ősfogalmak, őállítmányok, kategóriák rendező funkciója által fogalmilag is struktúrált alakot ölt az apriori szintétikus ítélet. Szemlélet és kategória megfelelő összekapcsolódása Kant szerint *már elég* érvényes ismeretek létrejövéséhez, és ezért Kantnak az a mondása, hogy «a gondolat tartalom nélkül üres, a szemlélet fogalom nélkül vak», a kettő együtt azonban érvényes ismeretet adhat, nem a tapasztalás adataival kitöltött szemléletre, hanem már a tiszta szemléletre is vonatkozik, amely a fogalommal együtt tapasztalás nélkül is ad új ismeretet, például az egész matematika és az úgynevezett tiszta természettudomány világában. Kant tehát semmivel sem kevésbé racionalista, mint nagy racionalista elődjei, Descartes és Leibniz. Ezekhez hasonlóan ő is ismer egyes, tudományos szempontból éppen legjelentősebb ismereteket, amelyek teljesen tapasztalás nélkül, kizárólag az alany ismerőképességeiből fakadva jönnek létre; hogy pedig e képességek közül egyet szemléletnek nevez, az nem hozza közelebb az empirizmushoz, hiszen a tiszta szemlélet nem áll közelebb és nem szükségesebb a tapasztaláshoz, mint az

értelmi kategória. Descartes és Leibniz is, amint láttuk, csupán egyes és nem összes ismereteinket származtatja az ismerő alanyból; más ismereteinket a tapasztalásból eredeztetik. A Kanttól is elismert tapasztalati ismereteknek az alany ismerőkésségeiben való megalapozottságát, bár nem kizárólag azokból való fakadását Kant — igen helyesen — még Descartes-nál és Leibniznél is jobban hangsúlyozza, ebben a tekintetben sem állván náluk közelebb az empirizmushoz. Arról tehát szó sem lehet, hogy Descartes-nál és Leibniznél közelebb áll az empirizmushoz; és Kant maga is téved, amikor azt hiszi, hogy kriticismusa a racionalizmus és az empirizmus ellentétét magasabb egységben összekapcsolva áthidalja. Mikor tér el tehát Kant racionalista elődjektől?

Egyik jelentős tanítása arra vonatkozik, hogy miért érvényes az apriori ismeret a tapasztalásra, annak jelenségeire. Kant erre úgy felel, hogy az apriori ismeret kizárólag az alany ismerőkésségeinek alkatától függ, ebben gyökerezik; mivel azonban minden tapasztalás az alany tapasztalása, csakis az alany ismerőkésségei szerint jöhet létre; így azonban mindazok a viszonyok és határozmányok, amelyek kizárólag az alany ismerőkésségeinek alkata alapján ragadunk meg, ezzel az alkattal együtt minden tapasztalásra és annak tartalmaira, a jelenségekre érvényesek. Hiszen a tapasztalás tartalma, a jelenségvilág sem más, mint az alany ismerőkésségeinek alkata szerint formált érzetanyag, az önmagában ismeretlen Ding an sich-nek az alanyra gyakorolt és az alanyban feldolgozott benyomásanyaga. Ezzel a tanításával Kant kétségtelenül erősen racionalista vizeken evez és egyúttal az *idealizmus* nagyhatású úttörője lesz. Miért? Azt a tanítását, hogy az alany megismerése aktivitás eredménye, tehát a megismerés csakis az alany és aktusainak alkata szerint jöhet létre, minden racionalista, Descartes és Leibniz is, ellentmondás nélkül tette volna magáévá, hiszen látjuk, hogy Kant tulajdonképpen a Leibniz-féle lelki márványtömbben praeformált érzetet iparkodik felderíteni. Ez a tanítás különben minden racionalizmustól függetlenül is tárgyilag kétségtelen abban a pillanatban, mihelyt a tapaszt-

talás és általában minden megismerés aktív jellege nyilvánvalóvá lesz. A megismerés aktivitásának és az alany alkatától is függő voltának világos belátása egyáltalában gyakoribb érdeme a racionalizmusnak, mint az empirizmusnak, amint láttuk. Kantnak az a tanítása viszont, hogy az apriori ismeréstartalom azért érvényes minden tapasztalásra, mert minden lehető tapasztalás formáját adja kizárólag a megismerő alanyból fakadólag, már Descartes-nál és Leibniznél is aggodalmakat kelthetett volna ; hiszen ez nyilvánvaló túlkövetkeztetés azzal a tapasztalás világos szavából levonható egyszerű feltevessel szemben, hogy a tapasztalás formái a tárgyban is megvannak és az alany ismerőképességeinek is megfelelnek ; azért ismerheti meg az ismerésében is aktív alany az így strukturált tárgyat. Kantnak ezen túlmenő állítása már kétségtelenül idealista jellegű, vagyis azt tartalmazza, hogy az ismerettartalom egy része, még pedig éppen a tapasztalatié, az apriori ismeréstartalom pedig egészen, kizárólag az alany szellemi tartalmából és nem az alanyon kívül lévő tárgyból fakad, azaz tisztán az alany tudattartalma. Hogy ennek az idealista tanításnak milyen történeti előzményei voltak és milyen következményei lettek, rögtön megtekintjük ; előbb azonban Kant tanításának egyik további fontos vonására kell rámutatnunk, amely az idealista tétellel szoros kapcsolatban van és Kant egész bölcséletének egyik legjellegzetesebb tulajdonsága.

Minthogy az ismerés kizárólag az alany ismerési formái között mehet végbe, nyilvánvaló, hogy az, ami nem fogható ezek közé, nem ismerhető meg. Az ismerési formák egyik lényeges tényezője azonban Kant szerint a tiszta szemlélet, a csupán az alanyban reális tér és idő. Ebben, ennek a kereteiben már most megjelenik ugyan az alanyon túl lévő, magában lévő tárgy affekciója, benyomása az alanyra, de nem maga az önálló, az alanyon kívül magában álló tárgy ; mivel pedig fogalom szemlélet nélkül üres, a szintétikus ítélet alanya és állítmánya pedig vagy a tapasztalásban vagy a tiszta tér-és időszemlélet közegében kapcsolható érvényes ismeretet adó módon össze, nyilvánvaló, hogy a magában való dologról nem lehet érvényes ismeretünk : hiszen az önmagában —

és nem az alanyra gyakorolt affekciójában — elvileg tapasztalhatatlan, nemcsak a tényleges, hanem a lehető tapasztalás határain is túl van, és így a kizárólag az alany szemléleti formáit, tapasztalási kereteit alkotó tér és idő sem vonatkozik, nem érvényes reá. Világos tehát, hogy a magában való dolog nem lehet érvényes ismeret tárgya, és hogy a tisztán fogalmi, spekulatív úton reá vonatkozólag szerkesztett apriorikus ítéletek mind a tapasztalati, mind a tiszta szemléleti elem híján nem szolgáltathatnak a többi ismereteinket megalapozó, konstitutív, érvényes metafizikai ismereteket, hanem — ezt vallja Kant — csupán valamennyi ismeretünket legfőbb ész-eszmék szerint irányító, regulatív, összefoglaló jelentőségük lehet. Mint ilyen regulatív eszmék értékesek is: a tudományt úgy kell felépíteni, mintha ilyen — bizonyos — legfőbb metafizikai realitások és reájuk vonatkozó tételek fennállának; de nem szabad azt gondolni, hogy ezekről valóban érvényes ismereteket tudunk szerezni.

Ez a tulajdonképpeni *kriticista* tanítás, Kant legsajátabb, egyéni és igen eredeti alkotása. Az is észrevehető, hogy igen bonyolult és néhány igazolatlan, Kanttól természetesnek vett előfeltevésen nyugszik. Ilyen első sorban a Kanttól magátólértetődőnek vett és nem igazolt szintétikus ítélet természete, valamint a szintétikus ítélet alanyának és állítmányának a tapasztalásban vagy a tiszta idő- és térszemlélet közegében történő összekapcsolása. Az utóbbi, amelyre Kant a tiszta matematika, az aritmetika és a geometria apriorikus kialakítási lehetőségét építette, mindig is különösen homályosnak számított. Mielőtt éppen e két kanti előfeltevés elemzésébe belefognánk, általában át kell még tekintenünk a Kant tanításával összefüggő, részben abból is sarjadt ismeretelméleti és metafizikai felfogásokat.

Először is világosan láttuk Kant tanításának nem az empirizmust és a racionalizmust áthidaló, hanem világosan a racionalizmus oldalán álló természetét. Az apriori ismeret lehetőségét állító kanti tétel ugyanis a lényegileg *racionalista tétel* tanításában. Világos az *idealista tétel* jelenléte is, amely minden ismerés formai vonásait kizárólag az alany alkatából származtatja. Ámde itt van a sajátos *kriticista tétel*, amely

szerint minden ismerés csupán a *lehető* tapasztalás határáig terjed: nem jelent-e ez valamilyen irányban áthidalást? Bizonyos, hogy a Kant előtti racionalisták nagy metafizikusok voltak; ámde a spekulatív metafizikát lehetőnek tartja és műveli az empirista Bacon és Locke is, errefelé tehát nem jelent áthidalást a kriticista tétel. Áthidalást jelent azonban a szkeptikus Hume felé, aki valóban, Kant saját mondása szerint, annyira hatott a kriticista tanítás kialakulására, hogy éppen ő «ébresztette fel» Kantot korábbi «dogmatikus álmából». Hume szkepticismusa azonban már nem empirista vonás, hanem egészen új szellem előhírnöke: ő az előbbieken már megismert *pozitivizmus* «nagyatyja», ha Comte az «atyja». A pozitivizmus azt tanítja, hogy megismerés csak a *tényleges* tapasztalás határáig lehetséges; nyilvánvaló tehát, hogy Kant kriticista tanítása, amely szerint megismerés csak a *lehető* tapasztalás határáig lehetséges, a pozitivizmus felé jelent áthidalást, minden apriorizmusa mellett egy «*potenciális*» *pozitívista* vonást mutat a spekulatív metafizikát kizáró kriticista tételével. Így érthető az is, hogy a Kant tanításának éppen kriticista tételét egyoldalúan kiemelő újkantiánus ismeretelméleti iskolák tudtak a pozitivizmus korában, a pozitivizmus nagy áramának szélein még legjobban kibontakozni; hiszen a metafizika elutasításában mint fontos negatívumban találkoztak, ennek alapja pedig elveiknek, minden különbségük mellett, kétségtelen rokonsága volt. A nagy különbség, amely még a legterméketlenebb újkantiánus ismeretelméleteket is bölcséletileg sokkal mélyebbé tette a pozitivizmusnál, Kant hatalmas szellemének még kis epigónjaiban sem egészen kialvó erejéből fakadt; mert ebben a pozitivizmus felé hajló kriticista tétel mellett sok más, lényegében gazdagabb vonás is rejtett. Ezért sarjadt ki Kant nyomán — nagyhatású erkölcsi tanításait nem is tekintve — annyi másféle, egyáltalában nem is kriticista ismeretelméleti és metafizikai tanítás. Legfőképpen a racionalista és az idealista tétel voltak azok, amelyek együtt hatottak legerősebben a közvetlenül Kant után jelentkező nagy bölcséleti irány kibontakozására; hatásukat még csak növelte, szinte elugrasztotta egy, éppen a kriticista tételben

és kifejtésében mutatkozó, rögtön szóbakerülő feltűnő fogyatékoság. Ez a nagy bölcséleti irány a német idealizmus volt, amelynek történeti kialakulása is jól mutatja az ismerés eredetére és hatáira vonatkozó kérdéscsoportok természetes kapcsolatát az ismerésnek az alanyhoz és a tárgyhoz való viszonyára irányuló problémákkal. Így nemcsak a Kanttal kapcsolatos történeti, hanem a tárgyban rejlő logikus összefüggés alapján is felmerül az *idealizmus* kérdése, számunkra természetesen most első sorban ismeretelméleti vonatkozásban.

Kant idealista tétele, amint láttuk, azt mondja ki, hogy apriori ismereteink érvényessége a tapasztalásra onnan ered, hogy a tapasztalás csakis ismerő képességeink alkatából fakadó formában adódhatik számunkra, már pedig az apriori megismerések ugyanebben az alanyi alkatban, és csak ebben gyökereznek. Ilyen módon az apriori ismeretek egészen és a tapasztalatiak részben nem a tárgy, hanem az alany tartalmának a vonásai. Miért kapta ez az elmélet az idealizmus nevet? Az idealizmus őse nyilván Platon, hiszen ő beszél ideákról. Ezeket az ideákat Platon az alanytól független realitásoknak tartja, amelyeket a lélek valamikor, a testben való születése előtti létében, meglátott. Ennyiben Platon kétségtelenül realista és az is akart lenni. Igen ám, de ha ezt a nyilván mythikus születés-előtti történetet elhagyjuk, akkor a platoni tanítás szerint a lélek saját szellemi tartalmában magával hozza, eredetileg magában bírja az ideák, vagyis ősi szellemi lények rejtett tudását, ismeretét, és az érzéki tapasztalás csupán e tudás kiváltásának alkalmául, «visszaemlékeztetőül» szolgál. Ilyen módon nyilvánvaló, hogy abban a pillanatban, mihelyt a lélek születés-előtti létét elhagyjuk, a platoni idea a lélek rejtett vagy ismert, de mindenképpen lényegéhez tartozó tudattartalmává lesz — amint hogy az újkori bölcséletben túlnyomóan azzá is lett — és az idea lényegileg belső megismerése voltaképpen az alany saját alkatának, illetőleg tartalmának a megismerése. Ez már idealizmus a szó modern értelmében. Ilyen értelemben kétségtelen az idealista vonás Kant tanításában; minthogy pedig az ilyen ideális ismeret Kant szerint az ész alkatából

és elveiből folyik, az ész alkatából és elveiből folyót meg Kant transcendentálisnak nevezi, azért nyerte ismeretelméleti tanítása a transcendentális idealizmus nevét. Ebben azonban, főleg a kriticista tannal való összekapcsolásában, jókora adag metafizika is van, voltaképpen szerzőjének akarata ellenére. És ebben a kriticizmusba elvileg bele nem férő, de belőle tényleg elmaradhatatlan metafizikai vonásban van a kriticista tanítás gyenge pontja.

A tapasztalati, aposzteriori ismerethez ugyanis Kant szerint nem elég az alany és észalkata. Ehhez a magában való dolog is kell, amely benyomást gyakorol az alanyra, azt afficiálja. Ez az affekció a tapasztalásnak valóban érzéki, érzetoldala : ezt formálja az alany alkata az immár a tapasztalati megismerés tárgyául szolgáló jelenséggé ; a jelenségben tehát már a magában való tárgy affekciója nyomán az alanyban támadt érzet és az alany alkatából származó szemléleti és fogalmi elem egybe van szőve. Igen ám, de ez az affekció kétségtelenül a magábanvaló hatása az alanyra ; ebből pedig nemcsak az következik, hogy magábanvaló van, hanem az is, hogy aktív valóság, amely az alannyal tényleg hatásviszonyban, azaz oksági viszonyban van. Ez pedig már lényeges metafizikai megismerés a magábanvaló dologról, amely maga töri át a kriticista sorompót, sőt ellenkezni látszik Kantnak azon világos tanításával is, hogy az okság csupán a jelenségvilágra érvényes értelmi kategória. Ezt az ellentmondást Kantnak mindjárt szemére is vetették, de ő látszólag nem igen értette meg. Ezt a feltűnő körülményt talán úgy magyarázhatjuk meg legjobban, hogy a természettudományilag igen művelt Kant a «Kausalität» oksági viszonyán lényegében az újkorban egyszerűen okság címén a fizika hatása alatt túlsúlyba jutott *mechanikai, transitív okságot* értette ; hiszen az újkori természettudomány és természetbölcselet mindinkább ebben a nyilván csak jelenségek között fennálló oksági fajtában látta az okság egyetemes és egyetlen alakját. Így azután a kétségtelenül nem mechanikai, hanem inkább szabadnak tekintendő affekcióhatást — a Ding an sich-et Kant általában szellemi természetűnek tartja — Kant nem tekintette «oksnak», azaz

mechanikai okságnak. Tárnyilag viszont kétségtelen, hogy az afficiálás oksági viszonyt rejt, még pedig a magábanvaló hatását az alanyra. Ez mégis csak metafizikai belátás és az affektív okság a helyesen értelmezett egyetemes okság köréből semmiképpen sem zárható ki. Ennek fel nem ismerése mások részéről, akik nem éltek benne, mint Kant maga, saját rendszerének fogalomhálójában, nem volt valószínű. Valóban ismételtlen megmutatkozik ez a belátás. Ennek a belátásnak a világában azonban Kant tana borotva élén táncoló, teljesen ingatag elmélet képét ölti; hiszen világos, hogy vagy elfogadjuk a magábanvaló hatását az alanyra és ezzel a magábanvaló aktív voltának szükségszerű metafizikai belátását, vagy pedig egyáltalában el kell vetnünk a magábanvaló hatását, affekcióját az alanyra. Az első esetben visszajutottunk egy racionalista vonásokat tartalmazó és a criticista tan alaptételével össze nem férő *realista* metafizikába és ismeretelméletbe, a másik esetben pedig következetesen továbbhaladtunk a Kant által nagy lendülettel elkezdett, de közepén abbahagyott úton — és benne vagyunk Fichte szubjektív idealizmusában.

Ha mindezt látjuk, akkor megértjük Fichte szenvedélyes állítását, igen éles fogalmazásban a tisztelt mesterrel szemben is, hogy ő képviseli teljesen és ő valóítja meg igazában Kant szellemét; mert a Kanttól megkezdett irányban szilárd álláspontot a belső ellenmondással terhelt criticizmus nem adhat, csupán éppen a *szubjektív idealizmus*. Hiszen egy megismerhetetlen Ding an sich, amelynek affekciója nem is hatás, nem oksági viszonyon alapul, valóban érthetetlen, fölösleges és aránytalanul súlytalan föltevés az ismerés legnagyobb részét amúgy is magából merítő, óriási ismeretelméleti arányúvá nőtt alannyal szemben. Hogy tehát ebben az amúgy is haszontalan Ding an sichben rejló ellenmondástól megszabaduljunk, el kell ejtenünk és az ismerés egész, érzéki tartalmát is az alanyból fakadónak kell tekintenünk. Így minden ismereti tartalom az alanynak előbb rejtett, majd tudatosuló tudattartalma, az alany állítása, az alany, az én pedig az egyetlen önálló, magábanvaló valóság, az Ich an sich, amely mögé már nem kell mennünk; az

egész megismert tárgyi világ viszont, a tapasztalati is, az éntől önmagával szembeállított nem-én, magateremtette tudattartalma. Itt teljessé vált a «kopernikusi» — valójában antikopernikusi — fordulat és a következetes szubjektív ismeretelméleti idealizmus egyben a metafizikai idealizmus hatalmas képét is felöltötte. Ez egyúttal a totális racionalizmust is tartalmazza, hiszen *minden* megismerést az alany teremtő erejű ismerőképességeiből származtat. Ez a racionalizmus Kant előtt nem jelent meg az újkori bölcseletben, és legfeljebb e között és az empirizmus között áll Kant elmélete — de egyúttal Descartes-é és Leibnizé is — középuton. Ezt a középutat a Descartes-ban, Leibnizben és, amint rögtön meglátjuk, még Kantban is meglévő realista vonás eredményezi.

Fichte idealizmusa azután főleg a véges, esetleges emberi alany szolipszista egyedülvalóságának a kikerülése céljából emberfölötti, abszolút alanyt vesz fel, amely a német idealisták további rendszereiben mindinkább azonosul a tárgyi világgal is és Fichte szubjektív idealizmusából Schelling szubjektív-objektív idealizmusán át Hegel abszolút idealizmusába fejlődik, amely már jelentős realista ismeretelméleti vonásokat is mutat, de az abszolút alany egyedülvalóságát mégis az egész mindenséget saját lényegében átfogó, tartalmazó és benne önmagát kibontó egyetlen abszolút szellem metafizikai idealizmusának panteista, sajáttságosan evolutionista-monista alakjában őrzi meg.

Ettől a — Kant nyomában és vele szemben Fichte szubjektív idealizmusában jelentkező — kétségtelenül *belsőleg* következetes továbbfejlődéstől a geniálisan sokoldalú és a szertelen egyoldalúság helyett inkább felemás mértéket tartó, még sok realista vonást tartalmazó Kant visszariadt. Saját szellemi gyermekét mint torz fattyúhajtást elutasította magától és inkább vállalta a kriticista tételben rejlő, természetesen saját magától fel nem ismert belső ellentmondást, de a *tapasztalásnak* azt a szavát, hogy abban egy tőlünk, legalább is megragadó tevékenységünkől *független* tárgyat ragadunk meg elnémitani és elvetni sem nem tudta, sem nem akarta. Itt magában Kantban győzött az éppen a

tapasztalásban, első sorban természetesen a külső, érzéki tapasztalásban hevesen jelentkező külső realitás elismerése, az ismeretelméleti — és azzal összefüggő metafizikai — *realizmus* a Fichtétől következően képviselt idealizmussal szemben, amelynek szellemében Fichte és részben társai is, igazi romantikus én- és önkultusszal, igen kevésre becsülték és saját szellemi, spekulatív alkotásaikkal szemben ma már szinte hihetetlen könnyűséggel el is vetették a tapasztalás legbelsőbb szavát is.

A nagy német idealizmus csodálatos gazdagságú és szellemi erejű áramlatának feltűnően gyors összeomlása történetileg is megmutatja, hogy a tapasztalás világos és határozott szava nem utasítható el büntetlenül. Ez pedig, amint ismételtén láttuk, azt mondja, hogy az érzékelés, de a belső tapasztalás is, egyáltalában mindenféle megismerés, a megismerő aktustól függetlenül fennálló realitást ragad meg; az érzékelés tárgya pedig egyenesen az alany tudatvilágán túl lévő körből származik és innen kerül valamiképpen az érzékelő alany tudatába. Hiszen még Fichte és követői is az alanynak tudattalan teremtő és nem a tudatos megismerő aktusából voltak kénytelenek a nem-énben összefoglalt ismeretanyagot származtatni. Ez a tény, a tapasztalás határozott szava, tagadhatatlanul az *ismeretelméleti realizmus* hatalmas szószólója. A kérdés itt azonban az, hogyan ismerhet meg az alany tőle függetlenül fennálló tárgyat, amikor a tapasztalás is, a gondolkodás is és minden megismerés nem a tárgynak a passzív alanya való behatása, abba mint fehér lapba vagy puha viaszba való benyomódása, hanem az alany aktivitása. Mert ez a megismerés magától érthetően csak az alany alkata és aktusainak természete szerint mehet végbe. Ezt a problémát az ismeretelméleti gondolkodók már régen látták, amikor a megismerést úgy fogalmazták meg, hogy *cognitio fit in cognoscente per modum cognoscentis*, azaz a megismerés a megismerőben a megismerő módja, természete szerint jön létre. Hogyan oldható meg ez a nehézség?

Mielőtt a megoldásba belefognánk, mégis tiszta helyzetet kell teremtenünk a kriticizmusban felvetett, de kielégítően meg nem oldott kérdésben: valóban azok-e a megismerés

határai, amelyeket Kant felállít? Ez kapcsolatos azzal a kérdéssel, hogy valóban az-e a megismerés módja, amelyet Kant állít; első sorban tehát azzal, hogy valóban minden új megismerés szintétikus ítélet alakjában jön-e létre.

Kant szerint analitikus ítélet az olyan, amelyben az állítmány fogalma már benne van az alany fogalmában és így ahhoz semmi újat nem ad; például: «a test kiterjedt». Szintétikus ítélet pedig az olyan ítélet, amelyben az állítmány fogalma nincs benne az alany fogalmában, hanem újként kerül hozzá. Hozzákerülhet minden olyan ítéletben, amelynek érvényességét az alany- és az állítmány-jelölte tárgyak *tényleges* összetartozása alapján a tapasztalás igazolja, például «a test nehéz»; és hozzákerülhet olyan ítéletekben, amelyekben az alany és állítmány *szükségszerű* összetartozását a tiszta szemléletben végzett érvényes összekapcsolásuk mutatja ki, azaz például a matematikai ítéletekben, mint amilyen « $7 + 5 = 12$ ». Az előbbiek aposteriori, az utóbbiak apriori szintétikus ítéletek.

Kant saját példáinak tüzetesebb elemzése bizonyítja állításainak tarthatatlanságát. «A test kiterjedt» valóban analitikus ítélet és mégis adhat új ismeretet, bővítheti ismereteinket, hiszen korántsem egyszerű névmeghatározás. De vajjon milyen ítélet «a test nehéz»? Melyik test nehéz? Nyilván nem a tiszta test általában; erre, valamint esetleg a gravitáció hatásától független testre vonatkoztatva, az ítélet téves volna. Ámde «ez a test», a ceruzám vagy a papirosom és általában a gravitáció hatása alatt álló test nehéz; igen, de itt már a bonyolultan szervezett testben, éppen mint egyik bennrejlő vonása, megvan a nehézsége, és az ítéleti megismerés ezt kiemeli, kielemez; vagyis a helyesen megfogalmazott ítélet alanyában itt is benne van az állítmány és így ez az ítélet is analitikus. Szintétikus a gravitációs erő eljárása, amely a nehézséget, a gravitációs erőhatást az anyagba szövi; de ez nem ítélet, hanem gyakorlati és alkotó erőhatás-létesítés; szintézis van a nehéz testet felfogó szemléleti tevékenység tartalmi utánaállító, érzékelő aktusaiban, amelyek azonban még szintén nem ítéletiek; az ítélet az anyagbaszótt gravitációs hatás formái vonását

az illető szemléletileg felfogott, érzékelt anyagból, testből kiemelve, kielemezve analitikusan ragadja meg. Hát a másik példa : $7+5=12$? Az alany itt $(7+5)$; az állítmány pedig $=12$, vagyis a 12-vel való egyenlőség. Ez pedig nyilvánvalóan benne van a $(7+5)$ -ben, különben ez nem volna éppen $7+5$; az ítélet tehát itt is az alany fogalmában rejlő egyik vonást ragadja meg, emeli ki és fűzi hozzá mint állítmányt egy valódi analitikus ítéletben. Itt is volt szintézis : a 7 és 5 összeadása. De ez még nem ítélet, hanem csak az ítéleti alanyt létrehozó operatív alakítás. Az operatív alakítás eredménye azután a $(7+5)$ mint operatív halmaz ; és ennek egyértelműen képezett funkcióértéke a 12, amellyel tiszta mennyiség tekintetében egyenlő. Mivel pedig itt tiszta sajátos alakulati viszonyokkal állunk szemben, azokat előbb alakulatilag kell meghatározni, az alanyt megalakítani, a funkcióértéket pedig belőle az egyenlőség alapján képezni, és csak mind ez után a semmiképpen sem ítéleti, hanem matematikai eljárás elvégzése után foglalhatjuk az eredményt, főleg nem sajátos formai mozzanatai révén, ítéletbe, amely azonban már nem alakít semmit, csupán a 12-vel való egyenlőséget mint a $7+5$ egyik benne rejlő feltételét analitikusan megállapítja. Tehát ez az ítélet is analitikus, amint egyáltalában minden ítélet analitikus, mert az ítéleti alany függését mutatja ki az állítmányban szereplő feltételtől, amely mint feltétel, mint logikai meghatározó mindig benne van a feltevőben, a logikai meghatározottban a tiszta logikai vizsgálódás világos kimutatása szerint. Az ítéleti alany pedig a logikai meghatározottat, a feltevőt jelenti. Kant azt az egymagában egyszerű ténnyt, hogy minden ítélet analitikus, nem látta világosan, de mélyebbre hatolva az ítéletek mögött lévő tárgyi, nem ítéleti szintéziseket megsejtette ; mivel azonban a megfelelő elővizsgálatokat nem végezte el, tehetetlenül kellett a rendkívül bonyolult viszonyok előtt állnia és azokat eltorzította.

Mínthogy minden ítélet analitikus és így természetesen az analitikus ítélet is tartalmazhat és adhat új megismerést, nyilvánvaló, hogy a benne lévő megismerés nem csupán az idő és a tér szemléleti kereteiben jön létre, főleg akkor nem,

ha az ítéletben megragadott viszony tagjai és tárgyai nem tapasztalatiak, nem aposzterioriak. A tárgyakat, az egész valóságot egyetemesen behálózó viszonzyszövevény pedig lehetővé teszi, hogy tapasztalati adottságokból elindulva és a bennük lévő viszonyok fonalán tovahaladva olyan realitások megismeréséhez jussunk el, amelyek már nem is tapasztalhatók; legalább is Kant érvelése ezt nem tudja megcáfolni, sőt a magábanvalóról tett kijelentéseinek végig-gondolása, amint láttuk, még az ő eljárása esetében is bemutatja a metafizikai tételek elkerülhetetlenségét. Hogy ezek azután valóban érvényesen megfogalmazhatók-e, más kérdés; itt csak a kanti criticista megszorítás tarthatatlanságát láttuk be. Kant tévedett, de legalább állítását becsületesen igazolni törekedett és ezzel igen jelentős problémákat vetett fel; azok a követői azonban, akik az ő igazolási eljárásának egyszerű kritikátlan elfogadásával vagy pedig ilyen igazolási eljárással nem is nagyon törődve egyszerűen csak a metafizika tudománytalanságát állítják, a Kanttól támadottnál sokkal primitívebb, mert tárgyilag is alaptalan és alanyilag is indokolás nélkül hagyott dogmatizmusba esnek vissza. Hogy ezt metafizikai vagy ismeretelméleti dogmatizmusnak hívjuk-e, teljesen mellékes; minden esetben tudományosan megalapozatlan és indokolatlan előítéletek leszármazója.

Kantnak az az állítása, hogy a matematikai ítéletek, egyáltalában valamennyi nem közvetlenül a tapasztalásra építő ítélet az idő és a tér szemléleti kereteiben jön létre, az előbbieket után már nem jelentős, de könnyen meg is cáfolható: éppen az aritmetikai ítéletek, amelyek lényegében a szám és az egyenlőség határozmányaira építenek, nem az időszemléleten épülnek fel, mert az alapjaikul szolgáló szám- és egyenlőséghatározmányok nem tartalmaznak időhatározmányt, hanem fordítva, az idő és az időszemlélet meghatározó tényezői. Az aritmetikai ítéletek emberi megfogalmazása természetesen az időben megy végbe, de Kant nem ezt a minden emberi tevékenységben közös, ennyiben triviális antropológiai meghatározottságot érti az aritmetikai ítéleteknek az időszemléleten való felépülésén.

A kriticismus kritikájának elvégzése után immár vissza kell térnünk az ismeretelmélet szorosán vett tárgyi problémáihoz és fel kell tennünk a kérdést, hogy a megismerés tudatában foglalt realiztikus értelmezése a megismerésnek nem ütközik-e leküzdhetetlen akadályokba. Hogy erre válaszolhassunk, meg kell próbálnunk az eddig nyert belátások alapján a megismerés-problémának minden «izmus»-tól független megoldását; azután majd meglátjuk, milyen álláspont és mennyiben igazolódik ebben.

V.

Hogy megismerés általában lehetséges, láttuk; határait előre kitűzni nem lehet, azok csak a megismerés tényleges folyamában és egyben ismeretelméleti öntudatosulásában tűnhetnek ki. Az azonban kiderült, hogy valamilyen metafizikai megismerés vagy legalább is előítéletszerű állásfoglalás elkerülhetetlenül jelentkezik még a lehetőségét támadó elméletekben is; a pozitívizmus végiggondolása a matematikai és bármely törvényszerű ismerettartalom megismerése alapján legalább is a kriticismusba vezet át, ez pedig, amint a kriticiستا tétel viszonya a magábanvalóhoz világosan megmutatta, megint végiggondolva vagy a szubjektív idealizmus metafizikával telített elméletébe, vagy egy legalább is kritikailag megrostált, óvatos, realista metafizikába torlik. Hogy azután a metafizikai megismerés terén meddig haladhat a megismerés, azt megint csak a metafizika tényleges kritikai kiépítése és ismeretelméleti tudatosítása fedheti fel. Vizsgálódásaink végén a metafizikának erre a kérdésre vonatkozó eredményeit majd összefoglaljuk.

A megismerés maga, amint újra meg újra láttuk, aktív módon létrejövő viszony a megismerő és a megismert között. A megismerés aktivitása a megismerő oldalán, a megismerőben van; ezt nevezzük megismerő alanynak. A megismerő alany megismerő aktivitása a megismerés céljára irányul; ezt nevezzük *a megismerés tárgyának*, amely, illetőleg alanybeli képe vagy nyoma akkor, ha az alany valóban megismerte, a megismert, és egyszerűen *ismereti tárgynak*

nevezhető. Azt is láttuk, hogy a megismerés maga a megismerés tárgyát sohasem hozza létre, még akkor sem, ha ezt a tárgyat különben a megismerő alany létesítette volna ; ez a létesítés sohasem a megismerő aktus által történik, amely éppen nem létesítő aktus, és ezért a megismerés tárgyának realitása a megismerő aktustól mindig független.

A megismerés létrejöhet az érzékelés, a belső tapasztalás és a gondolkodás nyomán. Ezek maguk még nem egyszerűen azonosak a megismeréssel, ámde éppen a megismerést célozzák, arra irányulnak és ha teljesek, a megismerést magukban tartalmazzák. Bizonyos értelmű és fokú megismerés mindig van bennük ; például az érzékelés legalább azt ismeri meg, amit tisztán képzetszerűleg, a szemléleti igazságtól eltekintve, azt figyelmen kívül hagyva, érzékel ; a belső tapasztalásban megragadott tartalom is megismerés, bár további, értelmező-vonatkozttató tekintetben tévedés is kapcsolódhatik hozzá ; és a gondolkodás bizonyos elemi viszonyai is igazak, megismerések, bár összekapcsolódásuk egészen zavaros és ellentmondó lehet. A tapasztalást és a gondolkodást, amelyeknek célja éppen a megismerés, mégpedig a megismerés lényegileg önmagáért a megismerésért, nevezzük elméleti tevékenységnek. Az elméleti tevékenység, amelynek lényeges célja a megismerés nem-létesítő aktusa, e szerint lényegében nem produktív, létesítő, teremtő jellegű tevékenység, hanem éppen a már meglévő megragadására, megismerésére irányul. Az elméleti tevékenység valóban nem is hozza létre a megismerés tárgyát, de azért egész mivoltában mégsem annyira nem-létesítő, mint betetőző aktusa, a megismerés : mert az elméleti tevékenység, a megismerésre, a megismerés tárgyának megragadására irányulva, másodlagosan mégis ennek mását, képét, illetőleg bizonyos esetekben azt magát is *mint ismereti tárgyat* létesíti az ismerő alanyban. Az ismereti tárgyat tehát ugyan nem maga a megismerés, hanem az arra irányuló és azt, ha teljes, tartalmazó elméleti tevékenység hozza létre az ismerő alanyban ; mégpedig vagy felvéve állítja, utánaállítja, mint az érzetadó aktus az érzetminőséget, a belső megragadó aktus a lelki tartalmat, a gondolatadó aktus a gondolattartalmat ; vagy pedig utánaalakítva meg-

szerkeszti, mint a tapasztalás vagy a gondolkodás alakító-alakulatmegragadó aktusai. Már ezek az aktusok is egyúttal megragadó, bizonyos fajtájú megismerő aktusok. amint láttuk ; ámdé bennük is legalább logikailag szétkülöníthető a felvevő-állító vagy az utánaalakító utánalétesítés és — logikailag ezt követőleg — az utánalétesített minőség vagy alakulat minőségi vagy alakulati megragadása, megismerése az utánalétesítő aktus *tudatossága* folytán. Az elméleti tevékenység legfőbb ismerő aktusa pedig, a szorosán vett, tiszta logikai megértő, megismerő aktus, egyáltalában nem létesít, sem fel nem vesz, sem nem szerkeszt, hanem viszonyítva megragad ; sajátos tárgyait, a tiszta logikai vonatkozás-realitásokat sem hozza sohasem maga létre, és nem is veszi fel vagy szerkeszti, hanem a felvevő-állító minőségi aktustól felvett új tartalmakon, minőségeken ragadja meg, legfeljebb azokról elvonva, lefejtve ismeri meg. Ez a megismerés pedig nem létesítő vagy szerkesztő, hanem egyszerű vagy elemző «látás», elemeiben mindig intuitív megragadás, a megragadott logikai vonásoknak a megragadó értelemre való tudatos visszavonatkoztatása, azaz tudatos értelmi megvilágításuk, az értelemnek a tudatbeli logikai ismereti tárgyba való «belépése» jelentésében. Ha ez megtörtént, akkor az elméleti tevékenység, amely ismereti céljában másodlagosan az ismereti tárgyat produkálta, lényeges célját, e tárgy megragadását az elméleti tevékenység beteljesítő aktusában, a — legfontosabban a szorosán vett logikai — megismerő aktusban elérte. Ezzel kapcsolatban már most természetesen felmerül a kérdés, vajjon micsoda az elméleti tevékenység forrása, a megismerő alany, és micsoda a megismerés tárgya, valamint az ismereti tárgy, végül mi az ismereti tárgynak a megismerés tárgyához való viszonya.

A megismerő alany az én. Ez szorosán egyéni, tudatos, aktív tényező, aktusforrás, tehát erő, amely az elméleti tevékenység aktusainak is forrása és egyúttal megismeréseinek közös vonatkozáspontja ; de semmiesetre sem csak logikai alany, amint Kant véli, hanem ismeretelméleti szempontból is legalább az elméleti aktusok aktív forrása, vagyis erőtényező ; e nélkül a belátás nélkül a megismerés, amely

mindig az én aktivitása, alapján érthetetlen marad. Mint megismeréseinek közös vonatkozáspontja, az én már ezáltal is valamennyi megismerését egyetemes egységbe, összefüggésbe fűzheti; ámde ezt az összefüggést legfőképpen és legjelentősebben maguknak az ismereti tárgyaknak belső, tárgyi összefüggése alapján hozza létre. Tudjuk, hogy az alany az egyetemességeket is meg tudja ismerni; ez a tény benne is bizonyos egyetemes vonások fennállására utalhat. Még határozottabban erre utal a megismerés egyetemes alanyköziségének a lehetősége: az, hogy bizonyos esetekben teljesen megegyező, azonos, egyetemesen közös megismerésre juthat sok individuális alany. Ez a tényekben is megmutatókozó lehetőség egyrészt a megismerés tárgyilagosságára mutat határozottan rá, amint láttuk, de másrészt az emberi egyéneken rejelő egyetemesen közös ismerési alkatra is vall: ez az alkat nem más, mint az egyénfeletti, egyetemes ismeretelméleti alanyi struktúra, amelyet azonban egyszerűen alanynak vagy még helytelenebbül énnak, egyénfeletti ismeretelméleti énnak nevezni súlyos tévedésekre alkalmat adó *aequivocatio*. Mert az egyetemesen közös alanyi alkat ugyan valóban az egyes alanyok alapvető fontosságú határozmányiszövedéke, de az egymagában sem alanyt, sem ént nem alkothat, mert ennek éppen olyan lényeges határozmányai az egyéni, individuális, minden ismerő alanyt, ént minden másiktól megkülönböztető vonások. Ezért az egyetemes egyénközi alanystruktúrának mint ismeretelméleti alanynak vagy énnak való elnevezése is helytelen, mert egyrészt éppen nem alany, nem én, csupán annak bizonyos határozményai, másrészt nem is ismeretelméleti alany vagy én: az ismeretelméleti alany vagy én is éppen az egyetemes, egyénközi vonásokkal is rendelkező, de egészében individuális alkatú és éppen egyéni jellegű megismerésekre is képes megismerő alany vagy én, amely az egyetlen közvetlenül megismerő tényező, amely tapasztalásunk körébe esik, és amely éppen mint ilyen megismerő tényező megismerésével és ennek tárgyaival együtt az ismeretelmélet tárgya.

Ez az ismerő alany tehát individuális: értelmének, legtöbb egyetemes vonást mutató erejének, egésze is egyéni,

minden más alany értelmétől különböző és el is térő «privát értelem», amelynek folytán az egyes egyének ismeretrendszerében mindig vannak jelentős egyéni különbségek is. Ámde ez az egyéni különbség nem zárja ki, hanem éppen magában foglalja a sok, vagy bizonyos vonásokban minden emberi alany egyetemesen közös határozmányait, első sorban éppen értelmi határozmányait. Valóban, bizonyos alapvető tekintetekben minden ember ismerőereje közös, egyforma; ezt még az alapvetően különböző emberi gondolkodási és ismerésformákat állító kutatók, mint Levy-Brühl és Leisegang is elismerik tagadásukban is, amikor a sokféle gondolkodási és ismerésformát egyaránt felderíteni és megmagyarázni, értelmükkel tehát egyetemesen átfogni tudják. A minden ember számára közös értelmiségi, megismerési alanystruktúra, vagyis minden «privátértelem»-ben fennálló egyetemesen közös meghatározó vonások jelenléte és működése teszi, a megismerés tárgyilagossága mellett, lehetővé az emberi megismerés nagyfokú elvi egyetemes alanyköziségét. Speciális tekintetben azután még sok szűkebb emberi csoport mutat a minden emberre kiterjedőnél szorosabb és messzebbmenő ismerési közösséget; ezekre épülnek fel azután éppen a közösségi megismerés és tudás, a családi, osztály- és nemzeti, vallásközösségi ismerés és tudás ismeretelméletileg is érdekes jelenségei. Tényleg vannak speciális néptudások, család- tudások, amelyeket egy nép vagy család másoknál jobban tud; szorosan vett ismerési, elméleti, nem gyakorlati tudások is. De itt sem, mint ahogy a közösség közösségtudatában sem, maga a közösség az önálló ismerő alany, én, hanem a közösségi ismerőképesség és tudat csupán a közösség egyéni alanytagjaiban, éntagjaiban fennálló egyetemesen közös, meghatározó és működésképes alanyi alkat, alanystruktúra. Ennek reális és sajátos fennállása a mindig egyéni alanyi, énes tagokban érteti meg tehát az alanyközi ismerés és tudás, valamint a még szorosabb tényleges közösségi ismerés és tudás fennállását.

Az ismeretelméleti alany vagy én tehát bonyolult, egyéni és egyetemes vonásokból egyaránt összeszőtt, de egészében egyéni alkatú realitás; ismerő, cselekvő, alkotó,

lelki és metafizikai *alany* vagy *én* egyáltalában azonos, az úgynevezett személyes alanyi szellem körét betöltő erő, csupán például az ítéleti alany az éntől eltérő jelentésű. Vizsgálódásaink azt is bemutatták, hogy az ismeretelméleti, vagyis az ismerő alany elméleti tevékenysége gyakorlására igen sokféle és sokoldalú, a valóság mindenféle oldalát sajátosan megragadni tudó képességgel rendelkezik, vagyis ebben a tekintetben is bonyolult alkatú. E megragadó képességek lényegileg háromra, egy felvevő, utánaállító minőségi, egy szorosán véve megértő-vonatkoztató logikai és egy utánaalakító-szerkesztő alakulati megragadó tényezőre voltak visszavezethetők, amelyek az érzékelésben, a belső tapasztalásban és a gondolkodásban egyaránt, annak és a maguk módja szerint működnek. Ilyen módon az ismerő alany a valóság különféle, a tárgyelméleti és a metafizikai vizsgálódás kimutatása nyomán mindenféle oldalának megragadására képes; a tárgyelméleti vizsgálódás ugyanis kimutatja, hogy az említett három oldal a valóság valamennyi ősoldala, a metafizikai vizsgálat pedig a valóságot tényleg mint e három őoldal pusztá egységes kapcsolatát látja be.

Ezzel egyúttal eljutottunk a megismerés tárgyának a problémájához is. Ez a tárgy igen sokféle lehet, amint vizsgálódásaink folyamán példákön is láttuk: a valóságnak sokféle, sőt mindenféle oldala és bizonyos értelemben egész köre; hiszen az egész valóságot egyetemesen meghatározó, legfőbb logikai vonatkozások annak egész körére kiterjednek és a gondolkodó-vonatkoztató alanyt a valóság egész körére elvezetik; hogy milyen mélyre hatolnak, más kérdés. Annyi azonban bizonyos, hogy a megismerés tárgya a valóság tapasztalati és tapasztaláson túl lévő, érzéki és nem érzékelhető, csupán belső tapasztalással vagy csak viszonyító gondolkodással hozzáférhető világa lehet. Amit ebből a tárgykörből vagy ennek alapján az alany *közvetlenül* megragad, megismer, az az *ismereti tárgy*. Mi ez és hogy' viszonylik a *megismerés tárgyához*?

Az ismereti tárgy már mindig az ismerő alany tudatában van, *az alany tudattartalma*. Ez az ismereti tárgy a megismerés tárgyával bizonyos esetekben egybeeshetik: vagy

akkor, ha a megismerés tárgya csak az alanyban áll fenn, vagy pedig akkor, ha a megismerés tárgya az alanyban teljesen hasonlóan vagy egyenlően vagy éppen azonosan állhat fenn, mint az alanyon kívül. Ha a megismerés tárgya a belső tapasztalással ragadható meg, akkor lényegileg csak az alanyban van : saját lelki tartalmam csakis bennem van akkor is, ha másban hasonló lelki tartalom található, de éppen a másé. Ez a belső tapasztalás tárgya, a belső tapasztalással megragadva, megismerve, tudatosítva, egyúttal az ismereti tárgy is : a tárgy maga nem lesz kettő, csupán a megismertség, sajátosan reflektált jellegű és bizonyos értelemben magasabb fokú tudatosság bélyegét nyeri akkor, amikor a belső tapasztalást beteljesítő megismerés aktusától megragadva, ismereti tárgygyá válik. Nem minden belső megismerés (lehető) tárgyja lesz ismereti tárgy is ; sőt a megismerés nélkül ráirányuló belső tapasztalás tárgya sem válik meg nem ismert részében vagy mozzanataiban ismereti tárgygyá ; de a belső tapasztalás megismerésének ismereti tárgya maga a megismerés tárgya, a megismertség új bélyegével. A megismert én, akarás, szeretet, álmkép, gondolat maga az én, az akarás, a szeretet, az álmkép, a gondolat a megismertség bélyegével, amely éppen nagyobb világosságot, sajátosan reflektált öntudatosultságot, illetőleg tudatosságot jelent. Tudjuk, hogy azután a belső tapasztalás e tárgyairól is alkotható értelmező, fogalmi ismeret, amely már nem egyszerűen a megismerés tárgyával, hanem — igaz ismeret esetében — legfeljebb ennek egy vonásával vagy vonáscsoportjával, főleg formai vonásaival azonos vagy analóg.

Hasonlóképpen maga a megismerés tárgya lehet az ismereti tárgy minden olyan esetben, amikor a megismerés tárgya teljesen hasonlóan, egyenlően vagy azonosan állhat fenn a tudatban is és azonkívül is. Ez minden úgynevezett «ideális» megismerésnél így van : ennek tárgyai mindig egyúttal lehető tárgyi tudattartalmak, tehát lehető ismereti tárgyak is ; hiszen a tárgyi tudattartalom éppen a szó újkori értelmében vett «idea», azaz éppen tárgyi szellemi tudattartalom. És az «ideális» megismerés tárgyának csupán önmagában, «idealitásában» való létét keresi, ilyen «ideálisan»

pedig az ideális tárgy a megismerő tudatában is teljesen hasonlóan, egyenlően vagy azonosan fennállhat. Ilyen ideális ismeret vonatkozhatik minőségekre, magukra a tiszta «fenomenológiai» mivoltukban szemlélt érzéki minőségekre és minőségviszonyaikra is; továbbá ilyen a tiszta alakulati, matematikai, valamint a tiszta logikai megismerés, végül a teljes valóságtartalmakat mutató és ezeknek a tudaton belül vagy főleg kívül, valahol és valamikor való esetleges lététől eltekintő «fenomenológiai» megismerés. Ez voltaképpen nem a létet magát «teszi zárójelbe», amint maguk a fenomenológusok is hiszik, csupán a «hic et nunc» létet; ezért nevezik az ilyen megismerést tiszta lényegismerésnek is; valójában éppen «ideális» létismeret. Ennek ismereti tárgya maga a megismerés tárgya, csupán megint a megismertség, az ismertség bélyegével, sajátos tudottság jellegével kiegészülve. Ilyen módon az «ideális» megismerés itt teljesen adekvát, *tárgyát magát* tökéletesen megragadó lehet, bár egyáltalában nem mindig kell ilyennek lennie; vagyis az ideális megismerés tárgya korántsem mindig ismereti tárgy, de az «ideális» ismereti tárgy maga a megismerés tárgya, az ismertség bélyegével. Ilyen megismerést közvetíthet az érzékelés, ha tárgyának hic et nunc létét nem vesszük figyelembe; a belső tapasztalás, ha tárgyát nem szorosán véve az én lelki tartalmamnak, hanem általában valamely «ideális» realitásnak tekintem; és közvetítheti a gondolkodás is, amikor éppen «ideális» tárgyakra, «tiszta lényegekre» irányul.

Van azután olyan megismerés is bőven, amelynek tárgya nem esik egybe az ismereti tárggyal. Ilyen lényegileg és első sorban minden külső tapasztalásra építő, külső tapasztalati tárgyat «hic et nunc», azaz esetleges világi létében felfogó empirikus megismerés. Itt a megismerés tárgya és az ismereti tárgy kettő. Az ilyen esetben az ismereti tárgy lehet a megismerés tárgyának többé-kevésbé hű mása, képe: ilyen ismereti tárgyra törekszik maga az érzékelés, amely szemléleti képét a szemlélt tárgyhoz mennél hívebben hozzáalkalmazni iparkodik; de ilyen ismereti tárgyra törekszik az empirikus gondolkodás is, amely gondolattartalmának

viszony-struktúráját az empirikus tárgy tárgyi viszony-struktúrájával iparkodik mennél teljesebben megegyeztetni. Lehetséges azután, hogy az ismereti tárgy egyáltalában nem lehet a megismerés tárgyának képe, mása, mert az, például az idegen alany aktív szellemi alkata, pusztán passzív tárgyi struktúra által, amilyen az ismereti tárgy, lényegében meg sem ragadható. Az ilyen alanyi realitást is nevezhetjük a *megismerés tárgyának*, hiszen ennek tárgya, láttuk, elvileg minden lehet; ámde az ilyen alanyi realitás nem lehet ismereti tárgy, a megismerő aktus *tényleges tárgya*, amint most kiderül. Ekkor a megismerés, amelyet többnyire az illető realitás valamely hatásának érzéki tapasztalása indít meg és gyakran a belső tapasztalás analóg önmegismerése is támogat, vagy az érzékelésben megragadott hatások, vagy az érzékelés nyomán működő gondolkodásban felderített viszonyok által iparkodik «alanyi tárgyá»-nak olyan ismereti tárgyat megragadni, amely a megismerés tárgyával ugyan nem azonos, sőt még csak nem is mása, képe, de legalább kifejezője, azzal rokon szellemi jelentéseket és az abban lévő viszonyokkal analóg vagy másképpen arra vonatkozó viszonyokat tartalmaz. Ilyen megismerés például az idegen lélekismerés, már például az arckifejezés vagy az írás hatásaiban jelentkező rokon jelentéseknek érzéki megragadása által; és ilyen az idegen lelkiség megragadása azon viszonyok gondolati megismerése segítségével, amelyekben az illető egyén áll s amelyek mivoltát és magatartását többé-kevésbé meghatározzák. Ilyen jellegű tehát a pszichológus és a történész, valamint az emberkezelés céljából gyakorlati emberismeretre törekvő emberismerő sok megismerése; de elvileg nem ilyen például az atómszerkezet megismerésére irányuló tudósé, aki legalább olyan gondolatilag megragadható matematikai vagy logikai *viszonyok* megismerésére törekszik, amelyek valódi másai — reális egyetemességek esetében empirikusan, nem ideálisan megragadott azonosai — az atom alkatát meghatározó viszonyoknak. Az idegen magasabb rangú, alanyi realitások megragadására irányuló megismerést nevezhetjük analóg megismerésnek, mert ismereti tárgya a megismerés tárgyának nem mása, hanem éppen többé-kevésbé ki-

fejezője, rokona, analogonja. Ez a fajta megismerés általában az analóg és az empirikus megismerés nehézségeit egyesíti. Csupán *egy* nem empirikus megismerési tárgya és esete lehet a magasabb rangú, «tárgyfölötti» realitások *analóg* megismerésének: ez a hatásaiból, így már saját magunkból is ezek okaként szükségszerű létében és szükségszerű érvénnyel megragadható ősválóság, ősalany megismerése. Ez nem empirikus megismerés, mert az őslény nem közönségesen tapasztalható tárgy; és nem szorul a külső tapasztalásra sem, mert hatása saját mivoltunkban is megismerhető. Ilyen módon megismerése az empirikus megismerés bizonytalanságát, a külső tapasztalásnak végső fokon mindig megmaradó — bár általában a tudományos igényeket teljesen kielégítő, óriási — elméleti valószínűségét nem tartalmazza, hanem az ősválóság szükségszerű, nem esetleges létében szükségszerű érvényű gondolati visszakövetkeztetés által megragadható; de megismerése az analóg megismerésnek csupán közelítő, a megismerés tárgyát sohasem teljesen önmagában avagy másában megragadó természetét a legerősebben mutatja. Ámde az ilyen analóg megismerés is valódi, teljes értékű megismerés, sőt, látjuk, szükségszerű, tagadhatatlan érvényű is lehet; csupán épp ismereti tárgya nem maga a megismerés tárgya vagy ennek mása, hanem a megismerés tárgyát az utoljára adott esetben szükségképpen, máskor kisebb-nagyobb valószínűséggel *megmutató*, azaz létében és mivoltának viszonymegragadás útján felfogható alapvonásaiban igazoló, valamint többé-kevésbé *kifejező*, azaz természetével rokon és így abból egyet-mást megértő *ismereti «nyoma»*.

Az ismereti tárgyban és ennek a megismerés tárgyához való viszonyában van a megismerés igazsága. Mi ez? A megismerés tárgya, mint minden realitás, az ami, vagyis logikus, belsőleg megrögzített, önmagával azonosan és a többi realitással egyetemes rendben összefügg. A realitásnak ez a belső megrögzítettsége, amelyet lényegileg a benne lévő összefüggéshálózat ad meg, minden realitásnak és így a megismerés tárgyának is belső, tárgyi igazsága. Ettől függ az ismereti tárgy és a megismerés igazsága. A megismerés ugyanis tárgyát nem hozza eredeti módon létre, hanem azt, amely

az alany megismerő aktusától függetlenül fennáll, megragadja úgy, amint van. Ezért magának a megismerésnek az aktusa, bár éppen aktus, tehát aktív, mindig szükségszerű, azaz egyértelműen hozzá van kötve a megismerés tárgyához : csak ha azt úgy ragadja meg, amint van, akkor ismeri meg, akkor megismerés. 2×2 eredményét nem ismerhetem meg másként, mint 4-ben, bár *tarthatom* esetleg 5-nek is ; az alárendeltséget csak mint legalább két különböző dolog között lévő rendviszonyt ismerhetem meg, bár gondolhatom esetleg másként is ; és ha Péter éppen áll, akkor nem ismerhetem meg róla, legfeljebb gondolhatom róla, vagy úgy láthatom, hogy éppen ül. Ilyen értelemben minden megismerés szükségszerű aktus, amely a megismerés tárgyához igazodva azt valamilyen, éppen a megismert tekintetben úgy ragadja meg, amint van. Ekkor van a megismerés tárgyaról az alanynak megismerése és ebben ismereti tárgya. A szorosan vett megismerés és ismereti tárgy tehát mindig igaz, legfeljebb a tapasztalati vagy gondolati aktusokban lehet tévesség ; ekkor éppen céljuk, a megismerés, hiányzik belőlük.

Mi már most a megismerés és az ismereti tárgy igazsága ? Amikor az ismereti tárgy azonos magával a megismerés tárgyával, akkor az ismereti tárgy igazsága magának a megismertség bélyegével ellátott megismerés tárgyának belső, tárgyi igazsága. $2 \times 3 = 6$ ismereti igazsága magának a tárgyi viszonynak megragadott, megismert tárgyi igazsága. Fontos tudnivaló, hogy nem a megismertség bélyege adja az ismereti tárgy igazságát, ez csupán tudottságát, ismertségét adja és jelenti : az ismereti tárgy igazsága a közvetetlen belső és az «ideális» megismerés eseteiben magának a megismerés tárgyának belső igazsága. Hogy $2 \times 3 = 6$ -ot megismertem, azzal e viszony nem lesz igazabb, hanem éppen igazságában ismert : ismerési igazsága nem ismertsége, hanem tárgyi igazsága, amelyet megismertsége nem igazságában gyarapít, hanem a megismerő birtokába ad. A megismertség nélkül azért nincs ismereti igazság, mert nincs megismerés ; de az ideális vagy a belső tapasztalati megismerés tárgyának megismert belső, tárgyi igazsága nélkül azért nincs sem ismereti igazság, sem megismerés, mert a megismerő tudattartalmá-

ból éppen a lényeg, az — ezúttal a megismerés tárgyával azonos — ismereti tárgy belső igazsága hiányzik. Az ismereti igazság tehát itt valóban magának a megismerés tárgyának megragadott tárgyi igazsága. Ez a tény kiválóan igazolja a realitás belső, tárgyi igazságának sokszor kétségbevonat létét és a megismerésben játszott döntő szerepét : sok esetben éppen ez a tárgyi igazság, mint egyúttal az ismereti tárgynak, mint szintén realitásnak, mindig szükséges belső, tárgyi igazsága, az ismereti igazság is. Az ilyen esetek megítélése is aránylag könnyű : mivel belső, tárgyi igazság, vagyis önmagával azonos összefüggés nélkül semmiféle dolog nem állhat fenn, az önellenmondó «idea», «gondolattartalom» nem lehet tényleg ismereti tárgy, megismerés ; hiszen ilyen megismerés tárgya sem lehet, nem állhat fenn. Az ismereti tárgy belső igazsága, önellenmondástól való mentessége nélkül egyáltalában nem állhat fenn ismereti tárgy és nem lehetséges megismerés. Az ismereti tárgy önellenmondástól való mentessége, belső igazsága tehát a megismerés igazságának első feltétele ; ámde ez egyúttal elegendő is mindazokban az esetekben, amikor az ismereti tárgy maga a megismerés tárgya. Ez az ilyen belső tapasztalási vagy ideális megismerés nagy könnyebbsége és előnye : belső igazságának kimutatása kétségtelen igazságának elegendő záloga. Nehézsége mindamellet óriási, bizonyos esetekben talán megoldhatatlan lehet : olyan esetekben, ha az ismereti tárgy igazságalkata annyira bonyolult, hogy nem tudjuk áttekinteni és ellenmondásmentességét belátni.

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA.

BRUEGEL.

Nevét nálunk a régebbi német művészettörténet-tudomány hatása alatt gyakran még ma is Breughel-nek írják és Paraszt-Breughelnek nevezik. A paraszt jelző azonban kezd lekopni róla, amióta ez a megjelölés egyetemes jelentőségének mintha kissé útjában állna; ma már szívesebben emlegetjük nélküle és hogy családja többi művésztagjaitól megkülönböztessük, idősebb Pieter Bruegelnek nevezzük, s ha az egész németalföldi festészetet áttekintjük, nem ártalljuk őt a legnagyobbak sorába, van Eyck, Rubens és Rembrandt mellé iktatni.

A XVI. század derekán élt, a Breda melletti Bruegel községben született 1525 és 1530 között, 1569-ben halt meg, tehát fiatalon és kétségtelenül alkotó erejének teljességében. Kezdetben, ránk maradt művének tanúsága szerint, rajzoló volt; rajzait egy Hyeronimus Cock nevű rézmetsző és kiadó sokszorosította. Legrégibb, kelettel ellátott festménye 1558-ból való, úgy látszik, hogy festői tevékenysége életének csupán utolsó évtizedére terjedt. Alig maradt róla valami életrajzi adat. Állítólag paraszt származású volt, 1553-ban Rómában járt, élete végét Bruxelles-ben töltötte. Itáliai útján és különösen az Alpokon átkelésénél rengeteg emléket gyűjtött, az akkori olasz manierista művészet azonban nem volt rá mélyebb hatással. Ezt, paraszti származását, paraszt tárgyú festményeit és erősen elkülönülő művészegyéniségét szem előtt tartva, a művészettörténet-tudomány hosszú időn át úgy foglalkozott vele, mint afféle őszerejű művésszel, aki korával szembefordult, aminthogy kétségtelen is, hogy romanizáló művészkortársaitól, például Scoreltól, fölötte különbözik, de a legújabb kutatók Dvorak nyomán finom kortörténeti

és éles stíluskritikai elemzéssel mutattak rá, hogy kora humanista műveltségének mindenképpen részese volt. Ez különösen művészetének végső kifejlődésében nyilvánul, természetesen nem külsőségek utánzásában, hanem a humanizmus lényegének egyéniségébe való szerves beolvasztásával.

Festői tevékenységének idejében Németalföldön a romanizáló, azaz a kor olasz festőinek hatása alatt álló művészet volt a legdivatosabb, ennek megfelelően Bruegel nem is tartozott a legfelkapottabb művészek közé. A XVII. századnak egyrészt pompázó, másrészt bensőséges polgári vagy főúri flamand és hollandi művészete háttérbe szorította, a XVIII. század teljesen megfélekedezett róla, feltámadása csak a XIX. század második felében következett be. Ennek is tulajdonítható, hogy csak harminc egynéhány kétségtelen festménye maradt reánk, de alkalmasint ezt is csak annak köszönhetjük, hogy II. Rudolf császár és egy osztrák főherceg megvásároltatták hozzáférhető festményeit, így került végül a bécsi művészettörténeti múzeumba az a remek sorozat, mely párját ritkítja az egész világon, hiszen a többi nagy európai múzeum kénytelen egy-egy művével megelégedni. Ezért nem csekély büszkeségünkre szolgálhat az, hogy egyik egészen kiváló alkotása, *Keresztelő szent János prédikációja* a Bathyány grófi család letétjeként a budapesti Szépművészeti Múzeumban látható.

Bruegel pályáját rajzokkal kezdi. Szenvedélyes rajzó marad élete végéig. Rajzai tanulmányok és kompozíciók. A tanulmányokban éles megfigyeléssel rajzol le és erős kihagyásokkal megelégszik a legjellemzőbb vonások felvázolásával. Fontosabbak a kompozíciók, amelyekben ugyanaz a gondolatvilág és ugyanazok a törekvések irányítják, mint festményeiben, amelyek nem lefestések, hanem hatalmas képzeletének szülöttei. Kompozícióiban kezdetben Hieronymus van Bosch erős hatása alatt áll, ezzel tulajdonképpen korának ízlését elégíti ki. Ez az időszak a középkor gondolatvilágában élő, de attól már szabadulni kezdő emberiség kora, amely még telve van a démonoktól, az ördög gonosz mesterkedéseitől való páni félelemmel. Telve moralizáló hajlandóságokkal, telve az erkölcsi élet veszedelmeinek ájult rettegésé-

vel. A lelkek mélyén még ott él a pokoltól, az elkárhozástól való szörnyű iszonyodás, de másfelől a világ és az élet mind több és szebb bűnös gyönyörűséggel csalogatja az esendő embert, aki annyira gyöngének érzi magát és olyan könnyen feledkezik meg a gótikus idők aszkéziséről. A természeti élet pedig mindjobban belétolakodik az ember lelkivilágába, ez mindinkább élvezi a természeti világ végtelenségét, felismeri tavaszának, nyarának, telének szépségeit. Csodálattal töltik el a természetben tomboló, hatalmas erők. Áhítata már nem csupán a túlvilági élet és az istenség felé fordul. Mindinkább szaporodó jóléte napról-napra szövevényesebb és erősebb szálakkal fűzi az élet élvezetéhez, amelytől még nemrégiben kötelessége volt elfordulni. Ugyanaz a folyamat játszódik le északon, mint jóval korábban délen, Itáliában: az ember felfedezi önmagát, mohó érdeklődéssel kezdi a földi életet figyelni, örömeit kihasználni. A hit, a vallás, a megváltás és megdicsőülés, az elkárkozás nagy problémái egyidőre háttérbe szorulnak, amíg az ember önmagát és környezetét nyílt szemmel és egy gyermek mohóságával vizsgálja. Gondolatvilágában mind nagyobb helyet foglal el a tájék, amely egy évszázad múlva művészetében túlnyomó szerepet van hivatva játszani. Furcsa zűrzavar áll elő a lelkekben, mint minden olyan időben, mikor egy világfelfogás felbomlik és egy új alakul ki. Bruegel ilyen lelkileg bizonytalan, részben még gótikus, részben már újjászülető kornak gyermeke.

Egész műve arról tanúskodik, hogy a van Eycekek korának vallásossága hiányzik belőle, de a középkor babonás, démonikus félelmét még magával hurcolja. Első kompozíciós alkotásai telve vannak ezzel a zavaros és rettegésektől átszótt lelkiséggel. Kavargó kompozíciókon rajzolja vagy festi az élet bajait, bűneit, szenvedéseit s amidőn az erényekről komponál egy ciklust, azt is teleszórja az emberi halgaság és gyöngeség temérdek leleplezésével. A közvetlenül, minden emlék és előítélet nélkül megfigyelt emberi élet és természet világa azonban mindjobban elűzi félelmes lídércálmait. Megfesti híres sorozatát az élet szórakozásairól, amelyből a *Flamand közmondások*, a *Gyermekek játéka*i, a *Karnevál és a bűjt küzdelme* maradtak fenn az élet mohó, nyers és jókedvű ünnepe-

léseként. S ha néha-napján mégis borúsabbra válik kedve, már nem démonikus rettegetől, hanem keserű szatírától átitatott rajzokat készít az emberi falánkságról vagy kapzsiságról.

Gazdag és nagy témák foglalkoztatják: *Bábel tornya*, a *Kereszt vitele*, a *Betlehemi számlálás*, a *Betlehemi gyermekgyilkolás*, ezekkel párhuzamosan alkotja nagyszerű tájképeit, melyeket összefoglalóan *Bruegel naptárának* neveznek. Ez hónapról-hónapra végigvezet a természet életén és a *Vadászok hóban*, a *Borús nap*, a *Tavaszi*, a *Szénakaszálás*, az *Aratás*, a *Hazatérő csorda* mindmegannyi mély és eleven természetmegérzés, de egyúttal kivételesen hatalmas kompozíció is. Ezekkel egyidőbe esett még egy bibliai tárgyú sorozata is, melyből *Szent Pál megtérése* és a *Keresztelő szent János prédikációja* maradt fenn, amelyek szintén telve vannak a természet életének nagyszerű ábrázolásával.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Budapesten Bruegel művészetét egy fölötté jellemző eredeti alkotáson szemlélhetjük. A *Szent János prédikációján* rögtön szembeötlik a témának tökéletesen szabad és új megoldása. Erdei tisztáson hatalmas tömeg helyezkedik el, háttal mifelénk. Tömérdek aprócska alak, közöttük maga a szent alig hogy éppen felfedezhető. Mindenféle rangú és rendű ember és a legkülönbözőbb emberfajták furcsa és exotikus ruhákban, melyeket Bruegelnek nem volt nehéz az akkori Németalföldön tolongó kereskedők és utazók világában, különösen Antwerpenben megfigyelni. Meglehető közömbösség van a képen, sőt inkább hitetlen közöny, mint vallásos lelkesedés. Nagyobb ellentétet, mint e kép és egy hasonló tárgyú e korbeli olaszkép között alig lehetne elképzelni. A renaissance deilőlőjének, vagy a manierizmusnak művésze néhány alakból állította össze kompozícióját, velünk szembefordul, ragyogóan szép alakokból és mindenképpen kiérezttette a pillanat emelkedettségét, mély szellemi jelentőségét. Bruegel azonban lomha tömeget fest, mely bambán hallgatja a prédikációt, vásári tömeget mutat, mely látványosságra szaladt össze: semmi nyoma sincs itt az úgynevezett természeti vagy lelki szépségre törekvésnek. Az alakok inkább rútak, mint szépek,

ábrázolásuk nem magasztos, hanem inkább életképszerű, amiről kitűnően tanúskodik az arccal velünk szembe forduló úr, aki cigánnyal jószót tenyeréből, mert ügyet sem vet a prédikációra. S ha már valami hangulatot keresünk a képen, akkor legfeljebb valami mese-illusztráció groteszk és álmatag hangulata ömlik el rajta és nem vallásos áhítat. De ugyanez a hangulat sugárzik Bruegel többi bibliai tárgyú festményéről is. A *Szent Pál megtérése*n hatalmasan, szinte félelmetesen feltornyosuló hegyi környezetben exotikus menetet látunk, mely hegyi úton torlódik fel s a kompozícióban sokkal fontosabb része van a természeti elemeknek, mint Szent Pál lezuhanásának.

Az a túlnyomó szerep, melyet az ember és arca az ó-németalföldi művészetben játszott, Bruegel műveiben teljesen háttérbe szorul és ezzel az emberi lelkiség erős hangsúlyozása is. Élete utolsó éveinek nagyalakú kompozícióit nem tekintve, Bruegelnél az ember parányi figura, része a tömegnek és ennek törvényei szerint él és hal. Szervesen és elválaszthatatlanul belénőtt falujába és véle együtt a természeti világba, melynek épp olyan sorsrángatta eleme, mint a növényzet, vagy az állatok. Földi életet él, örül, haragszik, játszik, dolgozik, dévajkodik, még pedig rendszerint éppenséggel nem a legilledelemesebben. Nyáron melege van, télen fázik, csöppet sem előkelő, nem választékos, nem is kívánczik el a földről, melyet egyáltalán nem tart siralomvölgyének. Valami egészséges animalitás van benne, amely mégsem durva, csak mélységesen igaz és természetes. Bruegel emberének nincsen sok köze a szépséghez sem, hétköznapi tömeg-típus, de annyi bizonyos, hogy minden porcikájában eleven életet él.

És mégis e festmények egyáltalában nem közönségesek, nem durvák, nem aljasok, mint néha a XVII. századbeli hollandusok képei. Sőt némelyik minden vallásos áhítat híjával is a végtelenség közelébe vezet: Bruegel tüneményes varázsló volt, aki a leghétköznapibb anyagból is nagyszerűt tudott alkotni. A legfeltűnőbb ez tájképein, ahol olyan mélyen hatol a természet tüneményeibe, mint előtte senki, sem Németalföldön, de még Itáliában sem.

De ez a megjelölés, hogy tájképet említek, nem is találó. Kizárólagos tájképe nincsen, festményei a világ és az ember együttélését ábrázolják. Nagyszerű és elválaszthatatlanul egybeforrott egységben látja a természetet és a benne élő embert. Nála a táj nem háttér, nem díszlet, hanem éppen olyan eleven élet, mint az ember, aki benne sűrög-foreg, nem hangulati aláfestés, hanem kikerülhetetlen, leküzdhetetlen társ és éltető. Nem környezet, hanem őserő, anely az embert éppen úgy elővarázsolja, mint a fát, az állatot. Éltet és pusztít, ugyanazzal a kozmikus szükségszerűséggel, mint Rubens izzó sceneriái. Ezek a tájak kivétel nélkül hatalmas képzelet teremtményei, távolról sem olyan valóság-utánezatok, mint a XVII. század tájképfestőié. Elemeik százfelől szedődtek össze, messzi távlatok, síkságok, vadregényes hegyek, szakadékok, tenger és folyók, állatok, madarak, fák és füvek, természeti emlékek, de gazdagon torlóó összeállításuk a fantázia szülötte.

Ez a képzeleti játék még ma is csodálatosan friss és újszerű festőiséggel tolul elénk, noha azóta számos évszázad gazdag festőisége kényeztette el az emberiség szemét. Ezeket a kompozíciókat oldalról egyáltalában nem határolják kulisszák, mint későbbi századok nagy tájképeit, a végtelenben kezdődnek, a végtelenben folytatóódnak és nagyon könnyen apróbb darabokra különíthetők, mert akárhol nyessük is szét reprodukcióikat, képszerű kimetszéseket kapunk belőlük, ha nem is az egésznek hatalmas hatásával, de az élet igazságának nem kisebb erejével.

Ezt az életigazságot festményei nemcsak a táj életének nagyszerű elemzéséből merítik, hanem az emberi élet és megfigyeléséből is. Bruegel az első németalföldi festő, ahi fölényesen ismeri az emberi test életét, a mozgást. A lelkiesség tüneteinek ábrázolásával nem igen ragad el, bár felettük is játszva uralkodott, ha akart, amit a nápolyi *Vakok menete* gazdagon bizonyít. De az ő ábrázoltja rendszerint animális tömegember, aki aprócska földi életet él, lelki differenciáltsága alig van. De él; tehát mozog és ezt a mozgást Bruegel csodálatosan ismeri. Amennyire nem törődik az akttal és a meztelen test szerkezetével, annyira biztos a felöltözött

és bizony esetlen ruhákba bujtatott ember mozgásában. Kompozícióin nincsen megismétlődő mozdulat, a mozgás változatossága szinte szédületes, benne a ruha és a test elválaszthatatlanul egységes, megdöbbenően találó és igaz; ezen a téren mai napig sem múlta felül senki. Nem csoda, hogy művészetének feltámadását éppen az a kor hozta meg, mely a mozgásbrázolást mindenképpen igazabbá akarta tenni: a XIX. század impresszionistáinak kora. Ez a meggyőző mozgásáttatás Bruegelnél annál meglepőbb, mert élesen határolt körvonalakkal festett, az éles kontúrokkal dolgozó grafikus a festőből is kiütközött, de akkor különben sem ütött még a fellazított körvonalak órája.

Témáit rendszerint jókora távolságból és gyakran rálátásosan, tehát a kép központjánál jóval magasabb álláspontból nézte. Árnyékolást csak ritkán használt, a *claire obscure*, a fényhomály igen ritkán alkalmazott eszköze. Tónusos összefoglalással, mely az utána következő festészetnek annyira kedvelt fogása volt, még nem élt, nála a színek teljes helyi erejükkel virulnak. Színskálája egyszerű. Meglehetősen világító, kevés színből áll, különösen az alakokon.

Festése az élesen kirajzolódó körvonalakon belül nyersen foltszerű. A van Eyekeknek és utódaiknak aprólékos, minden parányi részletfínomságra kiterjedő, miniatűrszerű pontossága hiányzik műveiből.

Ez is bizonyos összefoglaló monumentalitást ad festésmódjának, különösen festői munkásságának utolsó éveiben. midőn közelebb megy témáihoz és alighanem az olasz festészet hatására a kép síkjára csak kevesebb és nagyobb méretű alakot helyez. Így a Hyeronimus van Boschra emlékeztető zsúfolt sürgés-forgás eltűnik festményeiről. Ezt a kifejlődést a legjellegzetesebben a bécsi *Parasztlakodalom*, valamint a *Táncoló búcsúsok* mutatják.

Mindkét festmény különben is egy-egy remekmű, határkövek az európai művészet kifejlődésében. Bennük érkezik el Bruegel ember- és világszemléletének legmagasabb pontjára. Elfogulatlanul, kíváncsian nézi az embert, elgyönyörködik az életben. Egykori szorongó félelme egészen eltűnt. derűs öröm ömlik el ezeken az alkotásain. Ezeken is túlnyomó

a primitív élettünetekhez való vonzódása, de az egyes arcon már sokkal részletesebb a lelki jellemzés, a típusok helyett egyéni arcábrázolás foglalta el. Komponálásuk módja már nem felsorolás és nem esetleges egymás mellé állítás, hanem teljesen átélt, természetessé vált, minden ízében művészi kiszámítottság. Az ábrázolás ereje pedig vetekszik mindazzal, amit eddig el tudott érni és akármilyen távol áll is e képek stílusa attól, amit ma naturalizmusnak szoktunk nevezni, egy-egy darab híven megjelenített életjelenséget látunk magunk előtt, pedig csak egy hatalmas alakítóerő játékaival találkoztunk.

Ez az alakító erő ellenállhatatlan hatással van Bruegel műveinek mai szemlélőjére is. Igaz, hogy művében fölötte érdekes kort örökített meg, amely már magában hordta az európai szellemnek újjászületését és még állandó küzdelemben állott az elmúló középkor megkötöttségeivel, de fontosabb az, hogy más látást hozott magával, mint elődei. Az elsők közé tartozott, akik szinte zabolátlanul tudtak örülni az élet örömeinek, de ehhez az érzésvilághoz nagyszerű új kifejezési módokat is teremtett. Minden viszonylagosságra való tekintet nélkül meg kell éreznie a szemlélőnek, hogy Bruegel kivételesen nagy alkotóképzelet kincseit ajándékozta nekünk: látományszerűen éles elképzeléseinek hatalmas szuggesztív ereje a legnagyobb festők sorába emeli.

FARKAS ZOLTÁN.

KÖLTEMÉNYEK.

A kácsi bükkös balladája.

Kis faluban nagy vergődve
Hullott Vékony András földbe,
Négy gyerek is maradt otthon . . .
Mit csinál a szegény asszony?

Se kenyere, se ruhája,
Rongyos házát szél cibálja,
Papiros lóg az ablakon,
Úgy bámul az útra vakon.

Vékony András felesége
Azt se tudja : hal-e, él-e?
Minden új nap mindig rosszabb,
Ha soká tart : összeroskad.

Az erdőbe kibotorkál,
Földre csuklik egy bokornál,
Úra után sóhaj, jajgat,
Megmosdatja a bő harmat.

Szép számóca nevet rája . . .
Szegény asszony megcsudálja,
Szed száz szemet, ezer szemet,
Eszegeti hazamenet.

Rossz a falu, jó az erdő . . .
A négy fiú lassan felnő,
Mogyoró, som, gomba tartja,
Melengeti hullott gally-fa.

Kácsi erdő, bükkös, tölgyes,
 Négy hű magyar őriződ lesz,
 Te meg maradj örök dajka! . . .
 Más se vigyáz a magyarra.

GYÖKÖSSY ENDRE.

A tűzhely előtt.   •   .

Mért sír a tűzben, mért könnyez a fa?
 Honnan a könnye? Honnan a szava?
 Nem jó elégni, hővé s fénnyé válni?
 Testvér-szememben tükörre találni?
 Néz s kérdez szemem tükröző tava:
 Mért sírt a tűzben, mért könnyez a fa?

Törvény volt egykor, hogy gyúljon vad lángra,
 Tavaszi lázba, reszkető virágba,
 S törvény most őszi hideg jöttére
 Máglyára jutni, végig égni végre.   •
 Koronás hős tölgy, vagy kis szőke nyírfa,
 Mi fáj e sorsban, mért fogadni sírva?

Fájnak tán messzi ősi gyökerek,
 Mint anyjáért az elszakadt gyerek?
 A paraszti föld: fekete kenyér?
 Anyai tej: az édes keskeny ér?
 A március fáj, meg a szédült május?
 A vihar harci tánca s dörgő kántus?

Testvér, a havas kékje fáj neked?
 Kitől elválták vérző gyökered?
 A Kárpát volt? A Maros-part? Az Olt?
 E könnyű tán a sós tavak könnye volt?
 Akartál lenni dús bölcsők deszkája,
 S lettél koporsó, emlékező máglya?

És lettél volna ott egy iskolába'
Titkon mosolygó zord fekete-tábla,
Hogy kicsi kezek tele írjanak
S égjenek beléd szép gyermekszavak :
S Mózes-táblaként hordjad legbelül,
Hogy : Isten áldd meg, s Rendületlenül...

Tán ott fölitta hajszál-gyökered
Mély sírokból a könnyes sziveket,
S amit a föld évgyűrűidbe írt,
Elhoztad, hogy itt lángolva kisírd
És rálobbantsd a szememre ide :
Gyökértelen, hogy' fogsz elégni te?!

...Sercen egy gyujtó ott fönn a falon,
Mene Tekelt gyujt ki egy hatalom,
Máglyára rakva én is immár égek,
Fulladva, füstben, zihálva az égnek,
S mellettem szól egy idegen szava :
Mért sír a tűzben, mért könnyez a fa?

BODOR ALADÁR.

SZEMLE.

Képzőművészet.

Tíz éve annak, hogy Rippl-Rónai József termékeny munkásság után elköltözött az élők sorából. Művészi alakját a tíz év távlatából még nagyobbnak látjuk. Ma már állíthatjuk, hogy egyike volt a magyar festőművészet legeredetibb mestereinek. Franciás szellemű, raffinált ízlésű stílusa a kilencvenes években Párizsban is a fejlődés élén járt, hogy később tökéletesen feloldódjék magyar színélményeiben.

Halálának tízéves fordulóját az Ernst-Múzeum igen szép kiállítással ünnepelte. Rendezésére Petrovics Elek főigazgatót kérték fel, aki a múzeumi anyag kivételével Rippl-Rónai termésének legjavát gyűjtötte össze. A kiállítás Rippl-Rónainak néhány kevésbé ismert mesterművét is bemutatta.

Rippl-Rónai József müncheni tanulmányai után először Munkácsy Mihály párizsi műtermébe került, ahol a nagy mester képeit másolgatta és ezek stílusában festett önálló vásznakat. Később teljesen elszakadt a nagy mester irányától. Abban az időben még az impresszionizmus sem küzdötte ki végleges diadalát, Rippl-Rónai és kitűnő francia társai pedig már a dekoratív folt és a körvonal uralmára, komponálására esküdtek föl, amelyben a színek, a vonalak lágy akkordokban csendülnek össze és finom tónusfátyol borul a letompított erejű harmóniákra. Kitűnően sikerült a színfoltok mélységét jelző térértékét összeegyeztetnie a dekoratív összehatással. De ezzel egyidőben, különösen nagy képein, a feketéknek és a szürkéknek rendkívül érdekes és szintén dekoratív harmóniáit fejleszti ki. Feketéi és szürkéi nem halott árnyékok, hanem a puritán rajznak és raffinált színfoltoknak együttese, melyek nemes egységbe olvadnak a tompa kékekkel és vörösekkel.

Hazatérése után a magyar környezet és levegő egyszerre gyökeresen átalakítja művészetét. Színei megélnéknél, harmóniái zengőbbé, melegebbé válnak. Élénk-vörösek és ezüstös kékek jelen-

nek meg palettáján és izgató együttesbe jutnak a fehérekkel és a feketékkel. Dekoratív felfogása sem csökken, sőt erősödik. Rippl-Rónai megérzi a magyar népművészet színpompáját és ezzel frissíti fel régebbi halvány színharmóniáit. Stílusa most sem naturalisztikus, sőt a természeti képek átalakításába az artisztikus elképzeléseken kívül hangulati tényezők is vegyülnek. Emberek lelki alkatát, halk mozdulatok jelentését, szobák beszédes csendjét kevesen tudták oly bensőséggel kifejezni a magyar festészetben, mint Rippl-Rónai József. A nélkül, hogy novellisztikus témát érintene, meglepően érzéseteljesek, meghitték vidéki interieurjei. Ezek között a modern magyar képirásnak nem egy elragadó és megkapóan egyéni termékét tisztelhetjük.

Rippl-Rónai azonban itt sem állt meg. Még erősebb dekoratív hatásokra vágyott. Kis, egyforma színfoltokban egymás mellé rakta a haragos vöröset, sárgát, zöldet, vakító fehéret és valósággal plakátszerűen értelmezte a természettől még távolabbra vitt kompozíciót. Művészetének külsőségessé válása azonban csak átmenet volt, amelyből ismét finomabb harmóniák születtek. Közlebb jutott a természethez, így megkésve impresszionista vágyak is támadtak benne. Noha régebben is többször nyult a pasztellhez, most szinte teljesen lemond az olajfestésről és színes krétával veti oda finom, de nem édeskés ötleteit. A kis táj-impressziók mellett főképpen fejtanulmányok érdeklik. Hosszú sorozatát alkotja az egymással rokon, de mindig érdekes női fejeknek és önmagáról is egy sereg kiváló pasztellképmást készít. Újra a Szajna-parti világáros divatos asszonyai és midinete-jei jutnak eszünkbe, midőn Rippl-Rónai kései művészetének női képmás-sorozatát szemléljük: az érdekes vágású, merész arcélek, vékony újak, hegyes, szögletbe hajlított karok, omló hajfürtök, árnyékot vető kalapok, meztelen vállukon puha prémek. Ezekkel a képmásokkal zárul Rippl-Rónai munkássága. Csak legjavát láthattuk a kiállításon.

Rippl-Rónai művészetében a túlfinomodott francia festészeti kultúra egyenlítődik ki a magyar vidék egészséges, friss színélményeivel.

Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat hetvenöt éves fennállását ünneplő tavalyi kiállítása után azoknak művészetét mutatta be, akik a múlt század első felében voltak a Pesti Műegylet kiállítói, egyben a magyar táblabíró-világ mesterei. A kiállítási anyag összegyűjtését és rendezését Csánky Dénesre, a Szépművészeti Múzeum igazgatójára bízta, aki gondosan oldotta meg feladatát. Munkájá-

ban Balás-Piri László és Héjjas János szépművészeti múzeumi tisztviselők segédkeztek. Gyűjtői tevékenységükben nem egy eddig lap-pangó értéket hoztak felszínre és igyekeztek egy-egy kevésbé ismert nevet tartalommal megtölteni. A meglepően gazdag anyagban természetesen sok olyan kép volt, amelynek inkább művelődéstartó, mint művészeti a bece.

A Műcsarnok első termét a nagy vásznak és a különösen kiemelkedő alkotások töltötték meg, míg a többi terembe egy-egy híresebb művész jutott egész gyűjteménnyel, élükön Barabás Miklós, Borsos József, idősb Markó Károly, Brocky Károly, Donáth János, nálunk is működő osztrák művészek és a későbbi magyarok.

Az akkori idők általános európai stílus-jellegüknél fogva sem tartoztak a nagy művészi korszakok közé: igazi lángelmék csak kivételesen születtek, egy Goya, David, Ingres, Delacroix, Gericault, Constable, Turner személyében. Közép-Európában a Napoleon utáni diktatúrák szélsőséget teremtettek, a nyugalmas polgári szellem lehalkított, prózaivá tett minden nekilendülést, szenvedélyes kitörést. Nálunk Magyarországon a kor azonban a nemzeti erőgyűjtés ideje volt. Nem régen, még a XVIII. század második felében, az átszellemült képzeletű osztrák barokk mesterek vitték a szót, most azonban szerényen a nemzet hangja is megszólalt művészeink jóvoltából.

A legkiemelkedőbb tehetségek egyikét, idősb Markó Károlyt, nem tudtuk itthon tartani, Olaszországban festette eszményi tájképeit, csak ritkán rándult haza, hogy az itthoni motívumokat is megörökítse. A magyar társadalom ekkor csak arcképeket rendelt művészeinél, nem volt elég fejlett érzéke ahhoz, hogy önmagáért gyönyörködjék egy-egy festészeti alkotásban. Művészeink ezért csak ritkábban festettek életképet, tájat vagy csöndéletet. A méltán legnépszerűbb művész, Barabás Miklós, szinte kizárólag képmás-festő. Óriási a száma arcképeinek, amelyekben az osztrák Waldmüller stílusát ültette át hozzánk, megkapó készséggel és őszinteséggel. Leginkább az ötvenes évek előtt alkotta legmeghittebb arcképeit, de néhány későbbi képmásában, mint 1856-ból való női arcképében, igazi festői értéket alkotott. Ebben a képében már szélesebbé, romantikusabbá válik stílusa. Legtöbb biedermeier-művész önarcképben nyújtotta legőszintébb művét. Barabáson kívül Gyurkovics Károly és Szamosy Elek is meglepő önarcképekkel szerepelt a kiállításon.

Biedermeier-festőinknek nem volt kenyerere a komponálás. Megrendelés híján erre nem is volt alkalmuk, de készülséggel sem rendelkeztek. Donáth János mythologiai kompozíciója (*Orpheus az al-*

világban) francia mintára támaszkodik, a csoportos képmások is legtöbbször balúl ütnek ki. Így Weber Henrik családi képe valósággal zsúfolt emberhalmaz, pedig figyelemreméltó tehetség nyilatkozik részleteiben.

Noha Barabás és Borsos leginkább Waldmüllert követi, ők is, mint többi festőink, életképeikben, csendéleteikben, tájképeikben közvetlenül a XVII. századi hollandi kismesterek után indulnak. Szorgalmasan járták a képtárakat, egy-egy Netscher-, Mieris-, Terborch-képbe erősen belemélyedtek, sőt még a nők öltözékét, a prémeszélű bársony-, vagy selyemkabátokat is átvették festményeiken. A kiállítás két legkiválóbb életképe (*Az anyai gond*, Borsos Józseftől és *Szeret engem* . . . Brocky Károlytól) ilyen közvetlen hollandi mintákról tanuskodott.

Szép bútorok, Dunaiszky László márványszobrai, Szentpétery József ötvösművei és egyéb iparművészeti tárgyak élénkítették még a dédapáink ízlését bemutató rokonszenves kiállítást.

Ferenczy Noémi a gobelinszövésnek legkiválóbb magyar mestere. Fejlődése során olyan fokra jutott el, amelyen már nem annyira a gobelinszövés nagy mesterműveire, mint inkább a nagyvonalú, régi olasz freskófestők remekeire kell hivatkoznunk. Bár most is több kis-alakos faliszőnyeget szőtt, újabb stílusa mégis inkább a figurálisnak monumentális rajzában nyilatkozik. Alakjai elvonatkozott világban élnek. Nyugodt körvonalak tartják össze egyszerű, szinte vázlatos formáikat, melyek mégis elevenek és telve vannak megható lelkiességgel. Ferenczy Noémi szinte a Jó Pásztor világába vezet bennünket, amelynek nyugalmas, áhítatos légkörében Puvis de Chavannes emberei is a földi létnél tisztább levegőt szíhattak. Legkitűnőbb faliszőnyegeim az alakok kényszer nélkül illeszkednek a stílus dekoratív síkszerűségébe. Hatásuk most már nem nyugszik szimmetrikus rajzon, hanem a kompozíció, az alak, a növény, a táj kiérlelt egyensúlyán. Minden formát, alakot világosan elhatárol, ezen belül csak a szükséges részletrajzot, árnyékolást adja színekkel. A belső szín- és forma-részletezés a minimumra csökken. Színfoltjai sohasem ríktók, még a meleg akkordok is letompultak. Dekoratív érzéke puritán szellemmel párosul, egy-egy faliszőnyegének majdnem aszkétikus a hatása, dísztelen házak fehérre meszelt falára való. A szövött keret is ehhez egyszerűsödik, néha már csak mustra nélküli, színes csík veszi körül a mezőt. Néhány fali szőnyegén az átlósan a tér mélyébe nyúló alakokat azonban nem békítette ki tökéletesen az ábrázolás síkszerűségével.

A Magyar Arcképfestők Társasága Balló Ede emlékére kiállítást rendezett a Nemzeti Szalonban. Ebből az alkalomból összegyűjtötték Balló Edének, a társaság néhai elnökének, néhány kiváló festményét, hogy tiszteletüket lerójják a nemes ideálokat ápoló, előkelő szellemű mecénás előtt. A huszonkét vászonból álló gyűjtemény valóban legjobb oldaláról mutatja be Balló Ede festésétét. A főhelyen a Kormányzó reprezentatív képmása függött, amelyet a mester a székesfőváros számára festett. Itt láhattuk korai lelkiismeretes tanulmányfejeit, a Székely Bertalan hatása alatt létrejött két remek női arcképet, a lelkiismeretesen megfestett Hohenlohe-képmást, Tisza Kálmánnak és Parocchi bíborosnak a Velazquez X. Ince pápa képmása szellemében készült arcképet, végül a müncheni iskolára emlékeztető, barnás tónusú műveit, amelyeken olyan őszinte odaadással festette meg az arcokat és anyagszerűen a szövetet, a bársonyt. Soldatits Ferenc és Than Mór arcképe erre különösen jó példa. A Magyar Arcképfestők Társasága köteles kegyeletét róttá le a gyűjtemény bemutatásával, egyszersmind kitűnő képet adott Balló Ede művészi képességeiről.

Csók István művészete a mester örökifjú, csodálatos festői tehetségének bizonyossága. A tavasz üde pompája virít mindegyik alkotásán. A kései impresszionizmus összes értékei ünnepi köntösben jelentkeznek művészetében. Akár a Balaton szín-költészetét, akár a Margithídnak már rajzbeli szerkezetet mutató impresszióit, akár kertes tájait festi, mindenkor a szín elsőbbségét, a valeurök finomságát érezteti. Balatoni képeim csak a víz hullámaiban, a felhőkben nyilatkozó színélmények vibrálnak. Milyen könnyedén, vékonyan keni fel tájain a lombok zöldjét, a biztosan ülő foltokat. az árnyalatoknak milyen ezerféle gazdagsága nyilatkozik minden motívumában! Finom harmóniákba hangolja össze egy-egy csöndélet szín pompáját, legyen az akár chrysanthemumok természetessége, vagy fényes kínai selymek, törékeny porcellánok raffinált artisztikuma.

A Balatonról és az ottani vidékről festett újabb színélményeit tárta elénk Iványi-Grünwald Béla is. Színei teli zengésűek, nedvdúsak, virulóak, de szelíd palettája drámai erejűvé sötétül itt. Mindegyik képe egy-egy őszinte vallomás földhözköttöttségéről. Nagyszerűen építi ki színfoltjaival a messzi távlatot, amely nem egy képen szinte a végtelenségbe vész. Interieurjeiben mindig szemben festi az ablakot, hogy a természet buja, napsütötte aranyos zöldje mosolyogja be. A félsötétségnek és a napfénynek, a tompa és a meleg

színeknek ez az ellentétbeállításuk egyik varázsa szobaképeinek. Munkácsy Mihályhoz kapcsolódó virág-csendéletei a festői könnyedségnek és az összhangzó szín-akkordoknak remekei.

Szónyi István mai festészete a színeknek nyugalmas lírája. Következésképpen, a maga erejéből jutott el ide, egyedül tiszta festői ösztönére hallgatva érkezett el mai stílusához. Milyen messze van már kezdő éveinek hangsúlyozott figurális plasztikájától, amikor kemény fénysugarak vívták ádáz csatájukat az erőteljes testekkel. A szemlélet passzív nyugalma váltotta fel a fiatalság prometheuszi harcát. A színek feloldották a formák szilárdságát, a mindenütt szétáradó, mindent körülölelő levegő legyőzte a testek kiterjedésének határozottságát. A tájképi szellem uralkodik Szónyi mai festészetében; az alakok is a levegőtenger egyenletes színhullámaiba merülnek. A rajzot nem egyszer túlságosan kikapcsolja az ábrázolás eszközei közül, színekkel adja a formát, velük érezteti a tájat, őket foglalja össze dekoratív egységbe. Egyformán értékeli a finoman kiválasztott színeket a sík-felület és az illuzionista ábrázolás szempontjából. Néhol az előtérben lévő alakok és a háttér mélysége között érezzük az átvezető középtér hiányát, a tér nem épül ki befelé kellően a színek dekoratív egyenletessége miatt, de ezt csak az ábrázolt természeti motívum alkalmatlanságának tudhatjuk be. Érezzük, hogy Szónyi a legnehezebb motívum kiválasztásával akarja próbára tenni előadásának dekoratív és illuzionista erejét.

Technikája tekintetében is keresi a kiegyenlítést. Legtöbb képét a dekoratív hatásnak kedvező temperával festi, de egyes részleteket olajjal ken fel rájuk, míg a nagy termélységeket kívánó képeinél kizárólag olajfestékkel él. Munkái a mai magyar festészet legnagyobb értékei közé tartoznak. Amit fest, az tiszta művészet, igazi szín-költészet.

Csók, Iványi-Grünwald és Szónyi gyűjteménye a Mária Valéria-utca 8. alatti szalonban volt látható.

A stockholmi svéd nemzeti múzeum igazgatója, dr. Axel Gauffin, vízfestményekből és rajzokból magas színvonalon álló gyűjteményt küldött hozzánk, amelyben a svéd művészet fejlődésének utolsó kétszáz éve tükröződik vissza. A XVIII. századi vízfestmények és rajzok művészetük kései, barokk virágkorát bizonyítják, mely később Tóbiás Sergellel a klasszicizmusban nyugszik meg. Ekkor különösen a francia művészet volt a svédnek mintaképe. Később, a múlt század

első felében viszont inkább az északnémet kifejezéssel tartanak rokonságot : szárazabbak, pontosabbak, hiányzik belőlük a romantikus lendület. A XIX. század utolsó két évtizedében talál ismét önmagára a svéd művészet ; ekkor jut kifejezésre a nemzeti jelleg legjelentősebb festőikben, rajzolóikban. Anders Zorn, Carl Larson, Ernst Josephson már jellemzetesen svéd művészek. Ez a sajátos érték később sem homályosul el, noha ekkor a külföldi törekvések jobban beleszólnak az irányok kialakulásába.

Néhány tárló viszont a svéd éremművészet történetét bizonyította jeles darabokkal.

Különösen Karl Millesnek, nagy nemzeti szobrászunknak alkotásai mutatnak itt is határozott vonásokat. Nagyvonalúan, erőteljesen, de stílszerűen fejezi ki az érmekben is mondanivalóit. A legtehetségesebb művészek mind az ő célkitűzéseit követik. A régi törekvéseket, a francia hagyományokat Ernst Lindberg ápolja nagy technikai készséggel, finomságokkal. A svédek kiállítását a Szépművészeti Múzeum mutatta be.

Kivételes jelentőségű művészeti kiállítás nyílt meg december havában a Nemzeti Szalon termeiben. Hubay Andor igazgató felkérésére Petrovics Elek főigazgató összegyűjtötte a magyar magántulajdonban lévő régi olasz festmények és szobrok legjavát és ebből rendezett választékos ízléssel előkelő kiállítást. Magángyűjtőink szívesen engedték át a tulajdonukban lévő alkotásokat, hiszen nem egynek megszerzése Petrovics Elek közreműködésének, tanácsának köszönhető. Az olasz művek különben is legközelebb állanak hozzá, mint ahogyan a mai korszellem és gyűjtői tevékenység általában az itáliai mestereknek kedvez.

Örömmel állapíthattuk meg a gyönyörű kiállításon, hogy mennyi kiváló olasz alkotás van a magyar gyűjteményekben és hogy gyűjtőink is felismerték az itáliai művészetnek nagy stílusbeli értékeit. Természetesen egészen elsőrangú mesterművet a bemutatott darabok között nem találunk, mégis nagyjából az öt terem végigvezetett az olasz művészet egész fejlődésén, noha helyszűke miatt Petrovics Eleknek igen sok alkotás bemutatásáról le kellett mondania.

Az első terem falán XVI. századi velencei és felsőolaszországi mesterek festményei függtek, de néhány egyéb származású bronzszobrocska, plasztikai töredék és dombormű is emelte a benyomás előkelő hatását. Különösen Palma Vecchio, Tintoretto és köre, Paolo Veronese, Paris Bordone művészetét képviselték figyelemreméltó alkotások. Itt láthattunk egy freskó-szerű *Jézus születését* Romanino

vagy Bernardino Luini modorában és egy érdekes női képmást, melyet olyan sok tudós szeretett volna már meghatározni. A vitrinekben, az asztalon Andrea della Robbia (a katalogusban Luca) átszellemült angyalfeje, Riccio, Francesco di Giorgio, Giovanni da Bologna és más mesterek kis bronzremekei köszöntötték a szemlélőt.

A jobboldali első terembe kerültek a trecento toscanai festőknek aranyalakra festett oltárképei, továbbá több quattrocento és cinquecento alkotás, köztük Liberale da Verona, Rosso Fiorentino, Marco Basaiti, Domenico Morone, az anghiari mester, Pier Francesco Fiorentino és Girolamo da Santa Croce művei. De a terem közepén külön vitrinben állt Szent Kristófnak Lorenzo Ghiberti körébe tartozó, 1407-ből való bronz szobrocskája, a gótikától búcsúzó korai renaissance igazi mesterműve. Legutóbb egy bécsi kiállításon keltett megérdemelt feltűnést a Delmar Emil tulajdonában lévő remek alkotás. A következő teremben Petrovics Elek néhai Léderer Sándornak figyelemreméltó darabokból álló kis gyűjteményét állította ki a maga teljességében. Az észak-olasz művészet kitűnő ismerőjének képei közül Girolamo Romanino lágyan festett Madonnája, Gaudenzio Ferrari zenélő angyalai, Giovanni Bat. Moroni kis álló szentjei, Marcello Fogolino és Tiepolo *Máriája* emelkedett ki.

A másik oldalon az első teremben XVI. századi művek mellett különösen a XVII. és XVIII. századi festők alkotásai vonultak föl. Andrea del Sarto nevét két Madonna-kompozíció alatt is olvashattuk, amelyek a nagy mester stílu-ára emlékeztetnek. Giuseppe Bazzaninótól kitűnő műveket láthattunk, köztük a legkiválóbb a Pietát ábrázolja. Moroni és Bassano férfi-képmásai is jellemzőek mestereikre nézve. Végül a második teremben Beccafumi, Alessandro Magnasco, Piazzetta, Sebastiano Ricci, Giovanni Bat. Tiepolo, Rosalba Carriera művei és Pittoninak csodálatos kis festménye, a *Három királyok hódolása* zárta be a kiállítást.

Budapest 1937 őszének folyamán két nevezetes szoborművel gazdagodott. Az egyik a haditengerészeknek az új Horthy Miklós-hídon, a másik a tűzérekeknek az Attila-körúton levő emlékműve. Szentgyörgyi Istvánnak Miskolczi László építésszel tervezett, bronzból való tengerész-emléke a Novara hajó orrát szimbolizáló, magas talapzaton áll a fiemei világítótorony másának tövében. Messze-ségbe kénlelő trombitás tengerészt ábrázol, akit a támadásnak géniusza lelkesít. Mindketten előrelépnek, mozdulatuk, lendületük alkalmazkodik a talapzat csúcsos alakjához. Sokan a párizsi kiállítás orosz pavillonja tornyát koronázó, sarlós és kalapácsos alakokhoz

hasonlították Szentgyörgyi művét, de minden bizonnyal ettől függetlenül jött létre a testi-lelki feszültséget kifejező alkotás. A részletek elhagyása, a nagyvonalú mintázás még jobban hangsúlyozza az óriás alakok hatását, a formáknak festőiségtől mentes, szobrászi tisztasága pedig az élet elevenségével párosul. Két domborműve a hídfelől oldalán tengerészletünk hosszú multját hirdeti.

Ligeti Miklósnak kőből való hatalmas tűzér- emléke a mögötte lévő királyi palota óriási tömegéhez alkalmazkodik alakjával. Domborművén hat ló vonszolja a modern tűzérágyút. A megrendelők szigorúan ragaszkodtak a naturalista ábrázoláshoz, a szobrásznak híven kellett követnie az ágyú, a tűzéri felszerelés legapróbb részleteit. Ligeti szobrászi formáló erejét mutatja, hogy ennek ellenére is stílusos emléket alkotott: a kőanyag nyugalmas tömörségéhez híven adta határozott plasztikával a részleteket. A hat lónak ugyanaz a mozdulata, de a kisebb eltérések életet visznek a háromszor visszatérő motívum ritmusába. A háborúval járó, embert, állatot nem kímélő erőfeszítés, a hősiességnél is fontosabb szívós, céltudatos munkateljesítmény szól hozzánk lapidaris nyelven Ligeti munkájából. Oldalain és hátlapján egy kisebb dombormű és címerek élénkítik a kőtömeg hatását. Egyike legsikerültebb hadi emlékműveinknek.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

A debreceni református kollégium története.

Dr. Zsigmond Ferenc: *A debreceni református kollégium története.* 1538(?)—1938. Debrecen szab. kir. város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata. 8°. 244 l.

A debreceni ref. főiskola négy százéves jubileumára az iskola történetét is megíratta az egyházkerület elnöksége s megírására szerencsés gondolattal az intézet egykori kitűnő tanárát, Zsigmond Ferencet kérte föl. A könyv aránylag rövid idő alatt el is készült és mint a kollégiummal testvér városi nyomda egyik csinos terméke, külső köntösében is méltó ahhoz a feladathoz, melyet a derék szerző nagy odaadással és teljes sikerrel oldott meg. Nem elégedett meg azzal, hogy a kérdés irodalmát úgy ahogy áttekintse s eredményeit nagyjában összefoglalja, hanem a dicső mult minden mozzanatát valami magasabb távlatba emelve, meg is töltötte gazdag szellemi tartalommal. A könyvben lapozgatva sokszor úgy tetszik, mintha az eddigi részlettanulmányok és nagyobb monografiák itt ölténének végre valóságos képet, át meg átszöve nemcsak a magyar politikai és művelődési élet, hanem a külföldi eszmeáramlatok elevenítő hatásával. Mintha most értenők meg igazán, hogy mi volt ennek a tisztes Alma maternek a szerepe századokon át mind a hazai protestáns egyház, mind az egyetemesebb magyar művelődés történetében. Valóságos dinamikus erő; a vallási, faji, nemzeti és örök emberi erények kiapadhatatlan forrása; küzdelmeiben és törekvéseiben pedig a Mohács utáni magyar sors egyik szimbólikus képe.

Mindezt a gazdag életfolyamatot öt időkorre tagoltan vezeti elének az író s mindjárt lekötnek már az első fejezetei (1538—1660), melyekben a reformáció korabeli Debrecen lelki válságairól szól, hogy mint alakult át a város egyetlen, világi iskolája a megújított hit első veteményes kertjévé, talán ott, épp azon a helyen, ahol ma a belőle sarjadt ős kollégium klasszikus stílű falai emelkednek. Majd tüzetesen festi a lutheri és kálvini tanítások átmeneti világát, a város és egyház egymásba fonódó kormányformáival, miközben egy-egy

jeles főbíró (Duskás), pap (Méliusz—Félegyházi) vagy rektor-profesz-szor (Dézsi, Félegyházi, Thuri) arcát villantja meg már élesebb vagy halványabb fénnel. 1588-tól végre adatszerűen megerednek a tanárookra és növendékekre vonatkozó rendszeres följegyzések (Series studiosorum), egy század mulva meg (1657) az első iskolai törvény, bennük a «schola» külső-belső életére, sokféle munkájára és napirendjére vonatkozó bőséges utasítások. Itt tudjuk meg, hogy mivel a reformáció eleinte nem vallotta a tudomány öncélúságát, csupán a vallásos hit és meggyőződés eszközét látta benne, a debreceni iskola is úgy gondolta sokáig, hogy a tanárok és tanulók legfőbb kötelessége: Isten dicsőségét szolgálni. Ezért lettek, néha több évtizedes szolgálat után, a professzorokból lekipásztorok, ami bizony sok okból nem vált előnyére sem a tanítás, sem a nevelés ügyének. Az is kevésbé ismert, hogy a kollégium fő pártfogói a XVI. és XVII. században elsősorban a városi tanács és az akkor nagy szerepet játszó kalmárság, iparosság, hogy a diákok abban a korban kezdik először viselni az erdélyi fejedelmekre emlékeztető «zöld köpenyegét» és hogy bár latinul voltak kénytelenek beszélni, de ez a «klasszikus és humanista nyelv» egy egészen külön frazeológiát fejt ki ajkukon, melynek hungarizmusából egy kis szótárra valót szedegetett össze a könyv írója. Például a diákélet, tanulás, viselkedés, büntetés, kicsapás, halálozás stb. fogalmi köreiből. Mindezek becses kortörténeti adalékok s az iskola multjának első századait jórészt egészen új világításba állítják előttünk.

A nagy tettekre siető ifjúkor első küzdelmei után jönnek a férfikor súlyos megpróbáltatásai. Több mint egy évszázad, 1660—1770-ig (II. r.) a rekatholizáció és a Habsburg-önkényuralom kora, melyeknek örökös villámai alatt a kollégium kis hajója is sokat hanyódot. De bár «fluctuat, — nec mergitur», mint Párizs híres jeligéje mondja, sőt képes volt menedéket adni két bujdosó testvérintézetnek: a megsemmisült nagyváradinak és az elűzött sárospatakinak, miáltal még jobban megerősödvé, csaknem központi tekintélyre tesz szert s a hazai református egyház egyetlen magasabbrangú iskolájává emelkedik. E hosszú és kínos válságok leírásánál néha egészen költői ihletű a Zsigmond tolla, így különösen annak rajzában, hogy mint vonult be Várad bukása után a várvédő diákok tépett serege Debrecenbe s nyert tanítójukban, Martonfalviban, az egész iskola egy gondviselészerű vezetőt. Mert az ő rektorsága tölti meg új szellemmel azokat a falakat, amikor harmadik tanszéket alapítva, *kollégium*má teszi; s már nyilvános vitatkozásokat tartat benne — alig hihető — a presbiteri rendszerről. A filozófiában meg Ramusról beszél

s tankönyveket ad az ifjúság kezébe, amelynek ellátásából a cívisosztály is most kezdi kivenni a maga részét. S mily jótéteménye a sorsnak, hogy a jeles férfiút olyan kitűnő kartársak támogatják, mint Komáromi Csipkés György, a bibliafordító, Szilágyi Tönkő Márton, a természettani szertár alapítója, Lisznyai Kovács Pál, a tankönyvíró és térképrajzoló, stb. Amikor pedig a század végén (1690) örökre lehúnyja szemét, egy, a mesternél is nagyobb tanítvány, a lángeszű Maróthi György léphet örökébe, ez a korán kilobbant szép tehetség, aki nem kevésbé nehéz s veszedelmes időkben vezeti át az Alma matert egy új kor küszöbére. Az ő hat rövid esztendeje, amíg tanított, szinte minden kezdeményében korszaknyitó a debreceni kollégium éleében Alig hogy tanszéket foglal, megalapítja a később oly nagyhírűvé vált főiskolai kántust; modern kísérleti eszközöket rendel Hollandiából a fizika és a földrajz helyesebb tanítása érdekében; külföldi lapokat és folyóiratokat: kartársai okulására, majd ókori klasszikusokat ad ki s az eleddig magánjellegű szigorlatok helyett divatba hozza a nyilvános közvizsgálatokat s még mindezek mellett is van ideje összeállítani a kollégiumi könyvtár első leíró jegyzékét. De épp ily nagybecsűek Maróthinak magyar nyelven írt *Arithmetikája* és didaktikai dolgozatai, amelyekben vázlatosan bár, egységes szellemű útmutatásokat ír az iskolai oktatás egész rendszerére, s legfőképp a középfokú tagozat irányítására (*Idea*, 1740., *Opiniones*, 1741). Akkor, sajnos, az ő korai halála miatt, mindennek ugyan nem volt kellő hatása, de belőlük sarjadt ki a kollégium első hivatalos tanterve, a *Methodus* (1770), sőt kisebb-nagyobb vonatkozásban, a XVIII. század második felében meginduló tanügyi reformok javarésze.

De ekkor már a felvilágosodás napja szórja szét sugarait a bécsi Burg felett. Más állami, társadalmi és művelődési eszmék hevítik a kor szellemét, köztük a debreceni kollégiumét, melynek harmadik életszakaszát Zsignond épp a *Methodus* megjelenésétől a szabadságharc végéig (1770—1849) számítja s gondosan kíséri nyomról-nyomra az egymást váltogató reformok minden nevezetesebb fázisát, hogy mint jelenik meg a vezetők előtt az eddigi tanterv nélküli tanítás helyett egy olyan iskola képe, mely hivatását nem pusztán csak a hit ápolásában és az erkölcsi viselkedés ellenőrzésében keresi, hanem egyszersmind komoly ismeretnyújtást és jellemképzést is sürget. Így, amikor megelőzi magát a *Ratio Educationist* (1777), ugyanakkor mentesít az alól a gyanú alól is, hogy a *Ratio* jogérvénye elől csak azért húzódozott, mert nem akart a haladás új útjaira lépni. Kétségtelen, hogy a *Methodus* haladó szellemének a törvények

korszerű módosítása is kedvezett, sőt amikor a róm. kath. egyház és a bécsi császári kormány százados szövetségét megalapítja, a hazai reformátusság egyházi és világi vezetői közt is éles ellentétet támaszt, amelyek a Símai püspök tragikus bukásával is csak lassan, nehezen csitulnak el. De elcsitulnak és ha az iskola jeles paptanárai a kor racionalista eszmevilága mellett is még mindig a biblia komor világában élnek s a modern élet fegyverei helyett még mindig a zsidó, görög és latin nyelv béklyóival nyűgözik az ifjúságot : a századvég szabadabb levegőjében mégis megindul a felső oktatásügy gyökeres újjászervezése. Megjelenik az ettől fogva már az egyházkerület fennhatósága alá rendelt kollégium negyedik iskolai törvénye (1792), hogy még korszerűbben fogalmazza a tanárok, most már «professzorok», a tógátus diákok és tanulók hivatalos és erkölcsi köteleseit. (Ennek kereteiben zajlik le a híres Csokonai-pör.) Alapítják az első jogi, most már hatodik kollégiumi tanszéket, nagyobb súlyt vetnek a modern, különösen a francia és angol nyelv tanítására, külön választják a mértani és filozófiai tanszéket, kezdik emelni a tanároknak eleddig nagyon is elhanyagolt, csekélyke fizetését. S ugyanaz a csodásan bontakozó életerő, mely közben a leégett nagytemplomot és kollégiumot még hatalmasabb méretekben építi újjá (1816), az iskola szellemi csarnokait is tovább kívánja bővíteni. E téren különösen két elv küzd egymással leghevesebben, az egyik : a magyar és latin tanítási nyelv ellentéte, a másik : a humán és reál irányú tanítás rendszere, amelyeket mind igen világosan és tüzetesen ismertet a könyv írója, együtt, a velük kapcsolatos többi törekvésekkel (természetrizmi múzeum alapítása, a *Debreceni grammatika* és *Fűvészkönyv* írása, a rézmetsző diákok működése), szellemi áramlatokkal (racionalizmus és pietizmus), a Descartes, Wolf és Kant-féle böleselő irányok éles küzdelmével, stb. Közben fősorakoztatja az iskola jelesebb professzorainak (Símai, Hatvani, Budai Ézsaiás, Sárvári, Szikszai György, Kerekes, Péczely, Zákány stb.) és híres diákjainak (Csokonai, Kölcsey, Arany) arcképcsarnokát, a falak jellegzetes erkölcsi levegőjével, mely épp annyira táplálta az ébredő nemzeti lelket, mint amennyire maga is táplálkozott belőle. S már a reformkor hajnalán (1825) megteremti az első, önálló pedagógiai tanszéket ; egy művelt falusi pap, Récei János, 16,000 ezüstforintnyi alapítványából meg a magyar irodalmat (1831). Ugyanakkor a diákság egyetemét is áthatja a kor lehellete. 1832-ben megalapítják a «Felsőbb Tanulók Olvasó Egyesületét», Péczely tanáruk vezetésével antológiákat adnak ki a saját zsenyéikből (*Pallas Debrecina*, *Lant*), hangban, formában egészen a Kisfaludy *Auroráját* követve. Sőt jelentékeny

szerepük jut a Csokonai síremlékének fölállításában is. Mikor a 48-as idők árja őket is magával ragadja, legnagyobb részük a csatatérre siet, úgy hogy a kollégium pántos kapuja egy időre becsapódik utánuk.

Hasonló figyelemmel tárgyalja Zsigmond a debreceni főiskolának a szabadságharc bukásától az egyetem megnyitáig tartó több mint hat évtizedes szakaszát (IV. r., 1850—1914), benne az *Entwurf* keltette nagy visszahatást, mely egyházpolitikai téren — tudjuk — sehol sem vert akkora hullámokat, mint épp ott, a kálvinista magyarság ősi metropolisában. Szerencse, hogy a veszedelmesebb örvényeket egy diplomata püspöknek (Szoboszlai Pap István) és utódainak józan-sága, együtt a hívek áldozatkészségével el tudták kerülni, s ha már a középfokú oktatás reformjaiban kötve voltak, az akadémiai szakok fejlesztésével, a tanítóképző intézet és a bölcsészeti kar megalapítása körül szolgálták még hathatósabban eszményeiket, úgyhogy az egyetem felállításáig minden állami támogatás nélkül már valóságos csonka egyetemné kerekedik ki a kollégium. Máskülönben is, amint a hatalmi nyomás szűnni kezdett, egy sereg korszerű intézmény alapítása jelzi a szabaddá vált erők lázas lüktetését. Ismét nagy súlyt vetnek, nagyobbat, mint valaha, az európai modern nyelvek tanítására, a diákság rendszeres testedzésére, a mellett, hogy az ifjak benső, testületi élete is sietett lépést tartani a haladó idővel. Így kap művészibb avatást a derék kollégiumi kántus, míg a «Tűzoltó Társaság», mely az újonnan alapított Városi mellett úgysem élhetett volna már kellőképp hivatásának, kétszázéves elismerésre méltó múlt után 1880-ban feloszlik. A lelkes Balogh Ferenc tanártól alapított «Hittanszaki Önképző Társulat» után (1869) jönnek szapora egymásutánban a különféle segítő-, torna-, zene-, gyorsíró- és nyelvtanító körök, míg a «Felsőbb Tanulók Olvasó és Önképző Egylete» az ifjúság írói hajlamú tagjait gyűjtötte maga köré, köztük a nyolcvanas években Szaboleska Mihályt, hogy pár év múlva az új magyar líra legkedvesebb hangú énekesét ünnepeljék benne országszerte . . . Amint Szaboleska Mihálynak Csokonai Vitéz, úgy lett mihamar ő is mintája annak az öt poéta-diáknak (Baja Mihály, Gulyás József, Gyökössy Endre, Madai Gyula és Oláh Gábor), akik már a gimnázium padjain kezdték bontogatni szárnyukat s azóta is egyre munkálkodnak a kezdő évek első «bokrétái» után . . . És vajjon nem ugyanebből a forrásból ivott-e maga, a XIX. század utolsó éveiben itt jogászokodó Ady Endre, amikor «az arcán neki is ott lebeg, minden szertelensége mellett a kálvinista keresztyénségnek egy-egy dogmatikai vonása, magyar történelmi színeződése. Stílusformáján meg a református hitvilág biblia és zsoltáros megindulása», mondja róla épp oly szépen, mint találóan a könyv írója.

Am a kiváló tanítványok hosszú sora mellett az iskola mindhárom — akadémiai, gimnáziumi és képezdei — tagozatának tanzségein is olyan jeles férfiak ülnek, mint a két Révész, Bálint és Imre, később debreceni papok, aztán Lugossy József, Ladányi Gedeon, Imre Sándor, Szűcs István, Balogh Ferenc, Géressy Kálmán, Öreg János, Dóczi Imre, Joó István, Karai Sándor, S. Szabó József és a rendkívüli nyelvkészséggel megáldott Nagy Zsigmond, akinek tehetségét és sokoldalúságát, azt hisszük, csak egy későbbi kor fogja érdeme szerint méltatni. Végül az utolsó, V. fejezet az egyetemné válás érdekes történetén pillant át az első óhajtásoktól kezdve odáig, amikor előbb a gimnáziumi tagozat emigrál az ősi épületből mai modern palotájába, majd a három egyetemi fakultás (a hittudományi, jogi és bölcsészeti) a nagyerdei Központ monumentális, új csarnokaiba — 1932. május havában.

Mindezeket Zsigmond kiváló gonddal, beható és komoly tanulmányok alapján mondja el és ami fejtegetéseinek különös érdeket ad, az a mély kultúrtörténeti háttér, melyben az emberek és tettek éles világításba kerülnek előttünk. Így nyer sok alapvető gondolat, amelyet eddig nem, vagy csak futólag érintettek, egészen új értelmet, hogy jobban magyarázza a dolgok szövedékét, följejtse az eszmék és törekvések titkos rugóit. Legyen elég e tekintetben csak a XVI. századbeli Debrecen benső válságaira, a kollégium erkölcsi és anyagi támaszaira, a diákok külföldi iskolázására utalnom, vagy azokra a fejezetekre, melyekben a coetusok életét, az egymást változtató iskolai törvényeket és tanterveket bírálja. Így bontogatja ki a szemünk láttára azt a hatalmas erőt, mely századokon át hevíti e falakat, folyton új meg új szárnyakat ad a lelkeknek, és amelyet egyetlen szóval a *kollégium géniuszának* lehetne nevezni. De épp ily átfogó pillantással elemzi Zsigmond az egyes korok szellemi arculatát, az egyházi és fejedelmi abszolutizmus doktrínái után a felvilágosodás, a racionalizmus és pietizmus áramlatait oly eleven vonásokkal, aminőket magyar iskolatörténeti tanulmányokban eddig keveset olvastunk. S hozzá a nélkül, hogy bármit szépíteni, vagy elhallgatni törekednék. Így mindjárt a Habsburg-hatalom önkényével szemben, amely következetesen elnyomni törekedett minden szabadabb mozdatot, kioltani vagy megbénítani a kollégium eleven erőforrásait. Pedig távol áll minden pártpolitikától és felekezetiességtől egyaránt s rámutat, ha kell, egy sereg fogvatkozásra magában az iskola lelkiségében is. Elítéli például azt a rideg vaskalaposságot, Kazinczy szerint «lugubris tónus»-t: a professzoroknál, a maradiságot a diákság viselkedésében, a latin nyelv makacs kultuszában, röviden, minden ferdeséget, mely a magyarság és művelő-

dés gondolatát nem tudta kellően összekapcsolni. Az éremnek azonban két oldala van és Zsigmond ezt a másikat is épp oly készséggel tudja elének állítani. Tudja, hogy ezek a protestáns főiskolák : Patak, Debrecen, Pápa, Nagyenyed, Eperjes, elsősorban a «szegények iskolái» voltak, hol a hagyományok varázsán kívül tömérdek jótékony támogatás (lakás, konviktus, alapítvány, stipendium) várta az ide özönlő ifjúságot s legfőképp az alacsonyorsúakat, akiknek jórésze sokszor alig vitt magával egyebet útravalónak — a szülei áldásnál. Ámde, ha volt bennük valamirevaló tehetség és mély erkölcsi alap, az Alma mater szívesen fogta pártjukat s megtett érttük minden lehetőt kifejlődésük érdekében. Hány szegény ifjú kezdte itt «szolgai sor»-ban pályafutását s lett belőle, már a felsőbb években mentora, sőt barátja az «úrfi»-nak. Később szénior és esküdt diák, hogy végül hosszabb külföldi tanulmányok után a kollégium tanári karába emelkedjék. Természetes, hogy amíg odáig jutott, sokat kellett túrni és izzadni gyermekül, talán nagy megpróbáltatásokat állni ki mint ifjú embernek. Mindegy! Még ebből is csak a test és lélek fokozott épségét és az ethikai felfogás kérlelhetetlen szigorát vitte ki magával az életbe, s egyúttal megtanulta korán azt a fő bölcseséget, amelyet szintén egy debreceni diák fogalmaz örök intelmül mindnyájunknak, hogy :

Legnagyobb cél pedig itt a földi létben.

Emb r lenni, mindig, minden körülményben.

És milyen helyesen mutat rá Zsigmond arra is, hogy ezeknek az erényeknek közvetlen forrása magában a kollégium életében, annak régi, nemes és patriarchális *egységében* rejlett, hogy az a három-, négyfelé tagolódott tanári kar és ifjúság mindig egynek érezte magát, egy helyen, egy épületben, jóban és rosszban egyaránt. Még munkaszünetek idején is ugyanazok az egyesületi falak fogadták magukba a tanárokat, ugyanazok a találkozó- és szórakozóhelyek a diákságot. Igen, igen, ez a «helyi és lelki egység» adta meg mindig a debreceni kollégium sajátos jellemét, és még az ötvenes években is, amikor meg kellett indulni a tanszakok szerinti elkülönülésnek, akkor is maradtak benne olyan erők, amelyek össze tudták tartani a diákság egész egységét. Például a különféle ifjúsági egyesületek, ahol együtt dolgoztak a teológusok és a jogászok a gimnázium két felső osztályának tagjaival, sőt némelykor a tanítóképezde növendékeivel. És ha egyszer-kétszer megtörtént az a nem ritka eset, hogy az önképzőköri pályadíjat a negyedéves öregdiák elől a hetedik gimnazista fiú vitte el, akkor se lett belőle semmi háborúság, legföllebb humoros alakban fogták fel a dicsőséget is, a bukást is. Aztán vegyesen laktak, szakra való tekintet nélkül a coetusokban, ültek a konviktusi

asztaloknál, osztottak a legációi küldetésekben, énekelgettek a kántus kebelében, ahogy az élet ritmusa hozta azt magával napról-napra. Csoda-e hát, ha olyan melegen fogadta őket szívébe elsősorban a város társadalma. Ha annyi jóízű mende-monda, tréfa, anekdóta kísérte tovább emléküket, nemcsak a környéken, hanem országszerte s egyszerre csak a költők tollán is megjelennek, hogy örök életet nyerjenek az irodalomban. Gondoljunk csak Jókai, Kuthy, Baksay és mások leírásaira. Semmi kétség, hogy rajzaik tele vannak eszményítő túlzással, de mégis hagyományyá, szinte köztudattá váltak s még egyoldalúságukban is jogosultabbak, mint a Móricz Zsigmond eljárása, ki egy más iskolában szerzett rossz emlékeit ülteti át miért, miért nem? a debrecenibe (*Légy jó mindhalálig*).

Ezek és hasonló témák megírásánál nagyban támogatta Zsigmondot az a gazdag ismeretanyag, amelyből merített, s az a józan ítélőerő, amellyel a viszonyokat és embereket el szokta bírálni. Hogy látszólag jelentéktelenebb dolgokban is azonnal megérzi, hogy «hol folyik az a finom ér», a nagyobbakban meg az összefüggéseket, még pedig nemcsak a hazai, hanem a külföldi politikai, társadalmi és kulturális vonatkozásokban, amelyekre főntebb volt módunk tüzetesebben rámutatni. Nem mondjuk, hogy bizonyos mozzanatoknál nem lehetett volna talán még bővebbé vagy színesebbé, például egy-egy kitűnő egvénség vagy intézmény méltatása körül, s hogy mégsem tette, bizonyára annak is megvolt a maga természetes oka. Első sorban a mű kiszabott terjedelme. Ily körülmények között pædig, tudjuk, sokszor nagyobb művészetre vall az, hogy mit hallgassunk el, semminthogy miről beszéljünk kényünk-kedvünk szerint. Így vált Zsigmond kezében a kollégium eddigi külső, leíró jellegű története valóban bensővé é; művészi, amely határozott vonalakkal vonja meg a 400 éves mult útját és hatását az egész hazai iskolázás történetében. Korszakról-korszakra, amint a viszonyok szerint változik, fejlődik, megáll vagy föllendül, de hogy az ima és a munka («orando et laborando») jegyében mindig a faji érzés és gondolat reprezentánsa legyen. Egyike Mohács után a Biblia és a Corpus juris mellett azoknak a nemzetfönttartó erőknek, amelyek nélkül alighanem régóta megtört volna magyarságunk, kultúránk, talán állami önállóságunk is. Megértőbb, buzgóbb, avatottabb tollat mindezek elmondására a Zsigmond Ferencénél nem találhattunk volna. Könyve több, mint alkalmi monografia. A tudásnak és szeretetnek — együttes ajándéka. Méltó, hogy mindnyájan okuljunk belőle.

Lovagköltők.

— *Lovagköltők. Dalok a Minnesang virágkorából.* Középfelnémet eredetiből fordította, a bevezetőt és az életrajzokat írta Balogh Károly. Királyi magyar egyetemi nyomda, Budapest. 1935. —

Ez ismertetés kissé megkésett, mert a könyv nem éppen most jelent meg; nem is számít kapós divatra, de tartalma maradandó, ezért érdemes róla — ha későn is — megemlékezni.

A Minnesang-gyűjteményekben közölt szerelmi dalok, istenes énekek, hazafias versek érdekes és értékes emlékei a XII—XIII. század német lovagköltészetének. Eleinte latinból átvett népdal-jellegű költemények ezek, később francia hatás alatt fejlődnek, csakhamar művészi alakot vesznek fel és másfélszáz éven át a virágzás fokára emelkednek. Tárgykörük, felfogásuk, kifejezőmódjuk a lovagkor érzelmvilágát tükrözteti. Íróik naggyobbára lovagok, részben magasabb-rangúak; az írás-olvasás tudományát nem mindnyájan ismerik.

A lovagok kóbor életmódja, a kalandok keresése, a keresztes hadjáratokban való részvétel bőséges alkalmat nyújtott a tapasztalatszerzésre és anyaggyűjtésre. Az epika aranykora ez (Artus, Szent Grál, Gudrun, Nibelungen, Iwein, Tristan és Izolda, Parzival), de foglalkoztatja a lírát is és főleg az udvari dalköltészetben jut nagyobb jelentőségre. Tárgyi változatosságuk nem nagy, de szegényesnek se mondható; mindenesetre megegyeznek a vallás védelmének, az alattvalói hűségnek s a nők tiszteletének valamennyi lovagra kötelező erényeiben.

Istenes énekeik nem emelkednek a zsoltárok és himnuszok magaslatára, inkább mélyen járók, de mindig őszinte szívből fakadóknak érzenek. Emelkedett erkölcsi felfogásuk nemcsak elméledő költeményeikben, hanem egész világszemléletükben is megállapítható. Az eszményi szerelem mellett nem idegenkednek az érzékitől sem; epedő vágy és méla bánat e versek alapvonása; a beteljesülés diadala csak a nő ajkán kerül szóbeli kifejezésre, mert a dolog természetes rendje szerint a lovag, a győzelmes férfi, sohase dicsekedhetik szerelmi sikereivel.

Egész költészetük hangulata szorosan összefügg az élő természettel, az évszakok váltakozásával. Hosszan tartó és nehezen viselt tél után ujjongva üdvözlik a mindent megelevenítő tavaszt; az újjaszületett test és lélek gyönyörűsége a lépten-nyomon ismétlődő, de mégsem untató májusi dalokban tombolja ki magát. A szabadon csapongó képzelet szárnyat szolgált a hosszú hónapokon át békóba

vetett gondolatnak s új bizalomnak, új reménynek, új tervezgetésnek ad helyet, mint a madárdal, az ember kedély- és érzelmvilágának mindenféle megnyilatkozásában.

Ebbe a rég letűnt világba visz bennünket, illetőleg ezt hozza mihozzánk nagy megjelenítő, élénk hangulatkeltő és igaz műélvezetet nyújtó képességgel a lovagköltők újabb fordítója, Balogh Károly, aki nemes becsvágygal, teljes megértéssel és feladatának komoly átérzésével fogott hozzá a jól kiválasztott szemelvények átültetéséhez. Névtelen dalokon és rövidre fogott életbölcseleti szabályokon kívül huszonegy megnevezett író lírájának javarészét dolgozta fel s bensőleg igen tartalmas költői anyagát külsőleg is takaros anthológiába foglalta.

Írónk könnyen túlesett feladatának nyelvi nehézségein s mindenesetre elért annyit, hogy a szöveg nem mutatkozik idegen-szerűnek vagy éppen nehézkesnek. Ebben a tekintetben gondosan felhasznált forrásai is nagy segítségére voltak. Az eredeti szöveggel egyszerre született dallamok egy-két töredék kivételével feledésbe mentek, talán el is veszték s így a fordító nem meríthetett ebből az egyébként bő forrásból, amely a hárfá, lant vagy hegedű-kíséret támogatásával bizonyára teljesen magával ragadta az egykorú hallgatóság lelkét.

Verselő készségnek kellett pótolnia ezt a természetes hiányt s ebben a tekintetben szerzőnk rátermettségén kívül a lovagköltészet nagy formagazdagsága is hathatós segítségére volt feladata helyes megoldásának. Nibelung-sorok, négyes, ötös, hatodfeles jambusok, trocheusok váltják egymást élénk változatosságban; a fordítás ritmusa sok helyen jobban gördül az eredetinel. Van köztük olyan is, mint például: «Szabaduljunk gondjainktól» (Lichtenstein), hogy törülmetszett, pattogó, ütemes magyar vers-számba is egész bátran vehetné az ember.

Kürenberg lovagtól az ifjú Konrád királyig sokféle hang váltakozó sikerrel esendül meg a lovagköltők lantján, s hol a népdal természetességében, hol a magasabb líra műgondjában találja meg valamennyi a hatás eszközét. Többségük neve immár a múlt kódébe halványodott el, de egy Albrecht von Eist, Walther von der Vogelweide, Wolfram von Eschenbach, Neidhardt Reuenthal minden időkre maradandó emlékét őrzi üde, eredeti, sokoldalú tehetség, e nemcsak művészeti, hanem nemzeti szempontból is értékes és gazdag költői munkássága.

Különösen szépek s a fordításban is teljes érvényre jutnak többek közt a következő versek: *Enyém vagy s én tied, Drága párom,*

jer velem (Névtelen), *Hallottalak dicsérni* (Sevelingen), *Vágyakozás* (Eist), *A szívem küldöm* (Hausen), *Megjött a nyár* (Veldeke), *Csodálva nézem* (Morungen), *Hódolat* (Reinmar der Alte), *Oly rég övé szolgálatom* (Hartman von Aue), *A hársak alatt, Forró a csókja és piros, Mulandóság, Elégia* (Walther); kár, hogy ez utóbbtól, a legjelesebbtől, nem olvashatunk többet is a szemelvények sikerült sorozatában.

Nem kevésbé csinosak ezek is: *Hajnali dal* (Eschenbach), *Honvagy, Szerelmi csalódás, Május* (Reuenthal), *Erdőt, berket* (Savene), *Szerelem iskolája* (Zweter), *Künn az erdőn* (Lichtenstein), *Madárdal* (Wildonje), *Május jöttén* (Konrád király). A legtöbb fáradtsággal járhatott a *Freidanks Bescheidenheit* címen fennmaradt életbölcselet-gyűjtemény fordítása; ennek rövidre szabott szabályaiban számos talpraesett epigramm-szerű kis költeményt találunk.

Gáncsoló szándék nélkül mutatok rá egy-két hibára a helyes magyarság és a jóhangzású ritmus szolgálatában. A magam részéről kerülném a «ha — úgy» szópár használatát, amit talán észre se vett a fordító. E helyett például: «Hogyha fájdalmában megszakadna szívem, Úgy meghaltam volna bánatomba rég» — inkább ezt mondanám a második sorban: Belehaltam volna bánatomba rég (29. l.).

A kötőszó hátravetését szükségből megengedhetőnek, de lehetőleg kerülendőnek tartom, ha az értelem nem szenved változást. «A virágot észre se venné senki, Egyforma ha volna mindvalamennyi» — könnyen módosulhatna így: Virág nem tűnne szembe, Ha mind egyforma lenne. — «Akiene nem jut napsugár, Örvend, az égen hold ha jár» — Ki nem részese napsugárnak, Örvend, ha holdvilágot láthat. — «A sólyom dolga rosszul áll, Zsákmány után gyalog ha jár» — A sólyom álla felkopik, Ha csak gyalog vadászhatik.

Hasonló igazítással ezek a sorok is magyárosabbakká, folyóbbakká lehetnének: «Nem árt a gazdag erdejének, Ha fát szolgáltat a szegénynek» — Ha egy kis fát ad a szegénynek. — «Hibáztatom sok emberen, Mit magam is teszek szívesen» — De sokat rossz néven veszek, Amit magam is megteszek. — «Az ember úgy kaszál s arat, Amint veté a magvakat» — Mindig igaz marad: Ki mint vet, úgy arat. Imitt-amott többre is felfért volna még egy kis simítás, többek közt a *Palástod arra fordítsd, merről szél fujdogál* című, egyébként takaros versikére a könyv 56. lapján.

Egy szó, mint száz: igazán nyereségnek mondható szerzőnknek ez az érdemes teljesítménye, s értékét csak fokozza a mű elé írt korfestő bevezetés és jellemző fejtegetés, nemkülönben az írók életrajza s a rájuk vonatkozó irodalom ismertetése. A könyv felére terjedő magyarázó rész nagyon megkönnyíti az egyébként nehezen meg-

közelíthető szöveg megértését és élvezését. A heidelbergi és weingarteni képes kézirat miniatürjeinek facsimiléi különleges ékességére szolgálnak a művészi kiállítás külsőségeiben is mindenkép díszes, vonzó és tetszetős kiadásnak.

Vietórisz József.

A középeurópai kísérlet 1918—1938.

Ancel Jakab: *Manuel géographique de politique européenne*. Tome I. L'Europe centrale. II. kiadás. Párizs 1937. Librairie Delagrave. 472 l.

Ha valaki meg akarná írni annak a Középeurópának a történetét, melyet a világháború befejezése után a franciák másokkal együtt megalkottak, alig tehetné meg ezt Ancel Jakab párizsi professzor munkája nélkül, melyben a húsz év óta — és most már nyugodtan mondhatjuk, hogy két évtizeden át — fennállott Középeurópa képét megrajzolta. Ő maga sem sejtette ugyanis, hogy röviddel könyvének megjelenése után az a tákolmány is összeomlik, melyet a párizsi békekonferencia örök időkre kívánt megalkotni.

Annál érdekesebb megnéznünk, hogyan ismerték az így létrejött Középeurópát azok a szakértők, akiknek elgondolásaként és kezök munkájaként az megalakult. Szerző a szláv Középeurópa történetének, melybe sajnálatosképpen Magyarország történetét is bele kell érteni, most lett előadójává a párizsi egyetemen, ugyanazt a feladatot végezvén, mint a londonin Seton-Watson, a Masaryk-tanszék birtokosa.

A tudományos propagandának magasabb, de annál veszedelmesebb fájával állunk szemben már a bevezetésben is, hol a szerző kijelenti, hogy ezt a Középeurópát nem a franciáktól irányított békekonferencia, hanem a népek magok alkották meg. Hogy miért kell a tudós szerzőnek Franciaországot mentegeitnie, az meglepőnek látszik. A laikus emberek ezrei ugyanis nem fognak gondolkodni azon, hogy ha a szerző a franciákat nem mentegeti, akkor nem is ad alkalmat annak a gondolatnak a felmerülésére, hogy ez a Középeurópa talán létre sem jött volna francia segítség és irányítás nélkül. Miért vezették akkor Pellé, Hénuocque, Berthelot és Franchet d'Espérey francia tábornokok 1918-ban és 1919-ben a cseh, román és szerb csapatokat Magyarország területére, amely a háborút törvényszerű fegyverszüneti szerződéssel fejezte be? Miért dicsekedett akkor Ancel honfitársa, Tardieu André, azzal, hogy a Magyarország területéből gazdagított új cseh, szerb és román államok Franciaország nagylelkű támogatása nélkül létre sem jöttek volna? Miért kellett a vonatkozó területeket a fegyvertelen lakosságtól fegyveres erővel elvenni és ezt

nyíltan be is vallani? Ha pedig ez már megtörtént, akkor miért állítja be Ancel Jakab a kérdést úgy, mint hogyha ezt a fegyveres erővel megalkotott Középeurópát azok a lefegyverzett népek alkották volna meg, amelyekre azt rájok kényszerítették?

A kritikai történetírás nem az elleplezett tényekből, hanem a leplezetlen igazságból indul ki. Ezért kell a szerzővel szembeállítanunk honfitársát, Tardieu André-t, aki homlokegyenest ellenkezőt állít azzal, amit Ancel Jakab abban a reményben mond, hogy a húsz évvel ezelőtti események már feledésbe mentek.

Merőben szokatlan az a megállapítás, hogy az 1867-i osztrák-magyar kiegyezésben két irányzat egyesült: a németek passzivitása és «a magyaroknak a nemzetekkel szemben ellen éges centralizmusa.» Bármennyire idegenül hangzik is azonban ez a vád, alig lehet félreismerni azt a törekvést, hogy annak hangsúlyozásával igazolják a magyar területek elvételét. A szerző nem vesz tudomást arról, hogy Ausztria és Magyarország két különböző, egymástól nagyon is eltérő állam volt. A zavarkeltésnek még különösebb módját kell látnunk abban a beállításban, hogy a szerző a magyar állam keleti részeit az elszakítás előtt «erdélyrészi Románia»-nak nevezi. Ha nem tudja, hogy Magyarország keleti része a történelem folyamán sohasem tartozott Romániához, akkor minek ír földrajzi szakkönyvet?

Az az Ausztria, melyet a munkájának első fejezetében részletesen ismertet, ma már nincsen. Ha megvolna, akkor Ancel szerint akként kellene léteznie, ahogyan a kis-entente a maga kívánságai szerint. át akarta alakítani: egy általa befolyásolt poigársággal és parasztsággal, elfeledtetvén az osztrákokkal német jellegöket. Ha ez már útban volt, akkor a franciák és szövetségeseik magok viselik a felelősséget a történekekért. Ausztria-Magyarország a szerző szerint rossz megoldás volt. Ezen aligha csodálkozhatunk, mert ha jónak mondotta volna, akkor fegyveres úton való feldarabolását is indokolnia kellett volna. Ez pedig könnyűnek látszott 1921-ben, Tardieu munkájának megjelenésekor, de igen nehéznek látszik most, amikor annyian keresik hiába a megszűnt monarchiát.

Szerző szerint Ausztria kérdését csak azon a módon lehetett volna megoldani, hogyha a kis-entente keretébe szorították volna. Mi lett volna ebben az esetben Magyarország sorsa más, mint hogy Ausztria sorsát kövesse? A szerző gondosan elhallgatja ugyan, de aligha kételkedhetünk abban, hogy Csonkamagyarországot a kis-entente államai minden oldalról körülfogva légmentesen zárták volna el a külvilágtól és hogy ez az állandó blokád megfojtotta volna. Mert csak így lett volna biztos a szerző középeurópai konstrukciója, a népek

szabad elhatározásából és fáradozásaik eredményeként(?). Úgy, amint a szerző munkájának 138-ik lapján azt állítja, hogy a szudétanémetek kizárólag Csehországhoz kívánnak tartozni, és hogy Német-Ausztria német jellegét levetve alig várja, hogy a kis-entente foederatiójában olvadjon fel.

Miután az osztrák állam visszatért a német államba, nemcsak a kis-entente keretébe való illesztését kell megghiúsultnak tekintenünk, hanem az 1918-ban megalkotott cseh államnak olyan centralisztikus irányban való alakulását is, melyet egyedül Ausztria beilleszkedése tett volna lehetővé. Mi több, az is megghiúsult, hogy a csonka magyar állam a kis-entente gyűrűjétől elzárva, könnyebben nyugodjék bele a sorvadásba.

Különös szeretettel foglalkozik Ancel a csehszlovák határok kérdésével, melyekről előbb külön tanulmányt írt. Annak keretébe szövi bele a «szlávok küzdelmét a magyarok ellen» (176—93. l.), melyben az elszakított vidékek elmagvartalanításának történetét írja meg. Megtaláljuk benne Kossuth Lajos állítólagos türelmetlenségét éppen úgy, mint Scotus Viator (Seton-Watson) fáradozásait abban az irányban, hogy a szlovákok cseh uralom alá kerüljenek. A szlovákok kiemelése a magyarokkal és árnyékba való állításuk a csehekkel szemben világosan jellemzi a beállítás egyoldalúságát.

Románia ismertetését annak citadellájával, Erdéllyel kezdi. Ettől a citadellától védett államban Ancelnek csak román adatok állnak rendelkezésére. Abból pedig világosan következik, hogy a tárgyalást a római-román folytonossággal kell kezdenie. Ahová könyve csak el fog jutni, mindenütt komoly tudományként hinti el a géta civilizáció meséjét, a romanizált és kereszténnyé lett Dácia történetét, a steppékről jött turáni törzsektől való «megszállás»-t és végül a román (*roumain*) műveltség megszerzését. Már hogy tudniillik a steppéről jött magyarok csak román uralom alatt kezdték megismerni és az ő közvetítésökkel kezdték megszerezni a nyugati műveltséget. A török invázió a XV. században «ismét» a Kárpátokat tette határvonallá Erdély és az aldunai fejedelemségek között. Így lett a szerző szerint az erdélyi románság az egész román faj megőrzőjévé. Megjegyezzük azonban, hogy 1867-ben nem Erdélynek a magyaroktól való meghódítása vette kezdetét, hanem a románok belterjes terjeszkedése a magyarok rovására (262. l.). A szerző különben maga is tudja ezt, mert a tárgyalást annak leírásával folytatja, hogyan terjeszkedtek a románok Erdélyből a Bánát és a Tisza felé. Kimerítően ismerteti azután ezt a román «visszahódítás»-t (*reprise*) és annak a románokra nézve annyira kedvező eredményeiben

véli megtalálni a trianoni békeszerződés szilárdságát (*solidarité des traités.*)

Jugoszláviáról írt fejezeteiben részletesen foglalkozik az egyes népfajokkal, külön tárgyalván a Mezopotámiának nevezett Vajdaságot és mindenütt külön tagolván a magyar népet, hogy annak igaz számát sehol se kelljen kimutatni. Nemesak a magyarság merül el így a homályban, hanem a Muraköz is, amelyről meglepetéssel olvasuk, hogy szerző tudomása szerint maga kívánt «kilépni a magyar állam keretéből» (336. l.). Mi egészen másként tudjuk, mert a Muraköz még a délszláv írók szerint is Magyarország keretében kívánt maradni, sőt a határmegállapító bizottság is ezt javasolta, de a vonatkozó jegyzőkönyv a párizsi konferencián estéről-reggelre, hogy is mondjuk csak : «megváltozott».

A szerző az utolsó fejezetben Csonkamagyarország földrajzával foglalkozik. Ebben a keretben mondja el a magyarok történetét, amely az ő tudása szerint a kudarcok sorozata. Nem is más szerinte, mint a középkorban fegyveres úton megalkotott állam (895—1526), azután idegen király alatt nemesi osztályuralom (1526—1825), a kiváltságos kisebbség küzdelme a jogától megfosztott többséggel (1825—1918) és — amint gondolatban hozzátenni lászik : az elnyomott többség felszabadítása és diadala (380. l.). Ennek az igazságszolgáltatásnak lett a következménye, hogy végre, annyi századok után, a magyarok is magyar államot tudtak alapítani (389. l.), és ezt a neki rezevált területen folytathatja ódon berendezésű államéletét.

Ancel Középeurópiájának csak egy hibája van : az idő vasfogai hamar kikezdték, ő pedig írhat új földrajzot. Jó lenne, ha ehhez a kiadáshoz azzal készülné hozzá, hogy Középeurópát megismerné.

Horváth Jenő.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

722. SZÁM.

1938 JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTYOMDA

1938

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. A NÉVTELEN MAGYAR HŐS. — József kir. hercegtől — — — —	1
II. A KRIMINÁL-BIOLÓGIAI SZEMÉLYISÉG KUTATÁSA ÉS AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS. — Finkey Ferencről — — — —	10
III. A TÁRSADALOMGAZDASÁGTAN KÖZÉPKORI TANRENDSZE- RÉRŐL. — Földes Bélától — — — — — — — — — —	42
IV. GRÓF TISZA ISTVÁN LEVELEINEK HATODIK KÖTETE. — Károlyi Árpádtól — — — — — — — — — —	56
V. MŰVÉSZI ÉLET A BACH-KORSZAKBAN. — Szinyei Ferencről	67
VI. A RÁKÓCZYAK ÉS JAKAB KURLANDI HERCEG. — Lukinich Imrétől — — — — — — — — — —	85
VII. ÁLMOK AZ ÁLOMRÓL. — Költemény. — Lőrinczy Györgytől	106
VIII. SZEMLE. — 1. <i>Képzőművészetünk halottai.</i> — (László Fülöp Elek és Thorma János.) — Ybl Ervintől.	
2. <i>Lot Ferdinánd történetirása.</i> — Horváth Jenőtől — — — —	108
IX. IRODALOM. — 1. <i>Árpádkori történetünk forrásai.</i> — (Gombos Albinus Franciscus: <i>Catalogus fontium historiae Hungaricae aero dudum et regum ex stirpe Árpád descendantium ab anno Christi 800 usque ad annum 1301 ab Academia Litterarum de Sancto Stephano rege nominata editus.</i>) — s.-tól.	
2. <i>Magyar írók olasz anthológiája.</i> — (Oscar Márffy: <i>Palpiti del Cuore Magiario nella sua letteratura.</i>) — Radó Antaltól.	
3. <i>Széchenyi egyik előfutára.</i> — (Farkas László: <i>Vedres Istrán mérnök élete és működése.</i>) — Gesztelyi Nagy Lászlóttól.	
4. <i>Nemzetünk hivatástudata.</i> — (Benda Kálmán: <i>A magyar nem- zeti hivatástudat története.</i>) — Török Páltól — — — — — — — —	117

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

723. SZÁM.

1938 FEBRUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVVEYOMDA

1938

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. BERZEVICZY ALBERT EMLÉKEZETE. (I.) — Balogh Jenőtől	129
II. HORÁNSZKY NANDOR. (I.) — Nagy Miklóstól	151
III. LEOPARDI. — Oláh Gábortól	169
IV. LÁSZLÓ FÜLÖP. — Siklóssy Lászlótól	193
V. EMLÉKEZÉS WOSINSZKY MÓRRÓL. — Alföldi Andrástól	208
VI. TS'AI YEN KÍNAI KÖLTŐNŐ TIZENNYOLC VERSE. — Franciából — Áprily Lajostól	216
VII. SZEMLE. — 1. <i>Berzeviczy Albert.</i> — Ravasz Lászlótól.	
2. <i>Hat év kritikai irodalma.</i> — Schöpffin Aladártól	227
VIII. IRODALOM. 1. <i>Az első Zalán futása.</i> — (<i>A Zalán futásának első kidolgozása.</i>) — Gálos Rezsőtől.	
2. <i>Vallás- és egyháztörténet.</i> — (Kühár Flóris: <i>Egyetemes vallástörténet.</i> — Galla Ferenc: <i>Petri Card. Pázmány Archiepiscopi Strigoniensis Epistolae ineditae.</i> — Bangha—Ijjas: <i>A keresztény egyház története.</i> (I—II. k.) — Révay Józseftől.	
3. <i>Új könyv a magyar nyelvhelyességről.</i> — (Dengl János dr.: <i>Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus.</i>) — Rubinyi Mózestől	242

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

724. SZÁM.

1938 MÁRCIUS

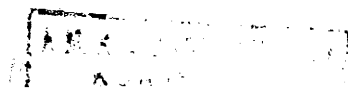
BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1938

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. JELENTÉSTANI KÉRDÉSEK. — Melich Jánostól. — — — — —	257
II. BERZEVICZY ALBERT EMLÉKEZETE. (II.) — Balogh Jenőtől	288
III. A TOLDI-MONDA. — Fest Sándortól. — — — — —	305
IV. HORÁNSZKY NÁNDOR. (II.) — Nagy Miklóstól — — — — —	338
V. KÖLTEMÉNYEK. — Bárd Miklós hátrahagyott költeményeiből. — <i>Csillaghullás. — Bár fényes álmom . . . — Kész. — — — — —</i>	358
VI. SZEMLE. — 1. <i>Emlékezzünk régiekről . . .</i> — Voinovich Gézáttól. 2. <i>Emlékezés Henszlmann Imvréről.</i> — Petrovics Elektől. — — — — —	361
VII. IRODALOM. — 1. <i>Magyar Martialis.</i> — (Balogh Károly: <i>Martialis.</i>) — Vietórisz Józseftől.	
2. <i>Két új regény.</i> — (Török Sándor: <i>Valaki kopog.</i> — Jékely Zoltán: <i>Kincskeresők.</i>) — Keményfy Jánostól.	
3. <i>Britannia Európában, 1789—1914.</i> — Horváth Jenőtől.	
4. <i>Petőfi.</i> — (Illyés Gyula: <i>Petőfi.</i>) — Keményfy Jánostól — — —	369

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Abrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

725. SZÁM.

1938 ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1938

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

I. KÖLCSEY FERENC VILÁGNÉZETE. (I.) — Kornis Gyulától	1
II. VÖRÖSMARTY, A SHAKESPEARE-FORDÍTÓ. — Radó Antaltól	28
III. A MEGISMERÉS ÖSKÉRDÉSEI. (I.) — Báró Brandenstein Bélától	36
IV. NOËL BANGOR. — Birkás Gézától	61
V. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Új virágregék.</i> — 1. <i>Ciklámen.</i> — 2. <i>Bogáncs.</i> — 3. <i>Az akácfa.</i> — 4. <i>Köszöntlek, hárs...</i> — Havas Istvántól	7 ^r
VI. MAGYARORSZÁG ÉS UTÓDÁLLAMAI, 1919—1937. — Horváth Jenőtől	79
VII. SZEMLE. — 1. <i>Mátyás király emléke és nemzeti kultúránk.</i> — Szily Kálmántól.	
2. <i>Az igazi irodalom.</i> — Császár Elemértől.	
3. <i>Az élő Petőfi.</i> — Jankovics Marcelltól	94
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Népnyelvünk búvárlatának újabb eredményei.</i> — (Lazicius Gyula: <i>A magyar nyelvjárások.</i> — Csűrű Bálint: <i>Szamosháti szótár, I—II.</i> — Csűrű Bálint-Kannisto Artúr: <i>Yrjö Wichmanns Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt.</i> — Csűrű Bálint: <i>A népnyelvi búvárlat módszere.</i>) — Papp Istvántól.	
2. <i>Basel anno 1760 — gróf Teleki József és Sámuel napi feljegyzéseinek tükrében.</i> — (Spiess O.: <i>Basel anno 1760. Nach den Tagebüchern der ungarischen Grafen Joseph und Samuel Teleki.</i>) — Kristóf Györgytől.	
3. <i>Naplőjegyzetek.</i> — (Cs. Szabó László: <i>Levelek a száműzetésből.</i>) — Keményfy Jánostól	110

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

726. SZÁM.

1938 MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ES KÖNYVNYOMDA

1938

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. TISZA KÁLMÁN KORA. — Horánszky Lajostól	129
II. KÖLCSEY FERENC VILÁGNÉZETE. (II.) — Kornis Gyulától	140
III. SZENT ISTVÁN KIRÁLY INTELMEINEK ELSŐ PEDAGÓGIAI FELDOLGOZÁSA. — Gyulai Ágosttól	164
IV. A HÁZASSÁGI MEGEGYEZÉSEK TULAJDONKÉPENI SZÁM- SZERŰ HATÁSA. — Kovács Alajostól	185
V. A MEGISMERÉS ÖSKÉRDÉSEI. (II.) — Báró Brandenstein Bélától	220
VI. SZENT KIRÁLY SZÓLONGATÁSA. — Költemény. — Sík Sándortól	244
VII. IRODALOM. — 1. <i>Buda Halála angolul.</i> — Radó Antaltól.	
2. <i>A kassai dóm monográfiája.</i> — (Dr. Wick Béla: <i>A kassai szent Erzsébet dóm.</i>) — Várdai Bélától.	
3. <i>Bratianu Demeter.</i> — (Cretzianu: <i>Din archiva lui Dumitru Bratianu. 1840—1870.</i>) — Horváth Jenőtől	246

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

727. SZÁM.

1938 JÚNIUS

1938. JÚNIUS 15. KÖVETKEZŐ

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1938

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. SZENT ISTVÁN, A LEGNAGYOBB MAGYAR KIRÁLY. — József kir. hercegtől	257
II. SZENT ISTVÁN TÖRVÉNYEI A RÓMAI JOGGAL ÉS AZ EGYKORÚ KÁNONJOGGAL ÖSSZEHASONLÍTVA. — Serédi Jusztiniántól	268
III. SZENT ISTVÁN KIRÁLY. — Hóman Bálinttól	282
IV. KÖLCSEY FERENC VILÁGNÉZETE. (III.) — Kornis Gyulától	290
V. A MEGISMERÉS ÖSKÉRDÉSEI. (III.) — Báró Brandenstein Bélától	321
VI. BRUEGEL. — Farkas Zoltántól	350
VII. KÖLTEMÉNYEK. <i>A kácsi bükkös balladája.</i> — Gyökössy Endrétől. — <i>A tűzhely előtt.</i> — Bodor Aladártól	358
VIII. SZEMLE. <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	361
IX. IRODALOM. 1. <i>A debreceni református kollégium története.</i> — (Zsigmond Ferenc: <i>A debreceni református kollégium története.</i>) — Pap Károlytól.	
2. <i>Lovagköltők.</i> — (Balogh Károly: <i>Lovagköltők. Dalok a Minnesang virágkorából.</i>) — Vietórisz Józseftől.	
3. <i>A középeurópai kísérlet 1918—1938.</i> — (Ancel, Jakob: <i>Manuel Géographique Européenne.</i>) — Horváth Jenőtől	371

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

Kultúra és Tudomány

NÉMETH LÁSZLÓ

B E R Z S E N Y I

Hatalmas sikerű regényei és szindarabja után újra mint essayista jelentkezik Németh László ebben a könyvében. A magyar humanizmus legnagyobb költőjének, Berzsenyi Dánielnek műveit, életét, válságait és problémáit hozza közel benne az olvasóhoz és korunkhoz, melyben régi nagyjaink költészete oly időszerű és példaadó megint. Mély lélektani átéléssel és éleslátással fedi fel Berzsenyi költészetének mélységeit és mozgató rugóit, életének tragikumát, vívódásait és belső problémáit. Egy mélyen magyar és dunántúli élet tárul az olvasó elé ebben a kötetben, mely fontos könyv nemcsak a magyar irodalomismeret, hanem a magyar önismeret szempontjából is. Németh László szikrázóan szellemes stílusa, robbanó hasonlatai, telitalálatként ható jelzői hallatlanul érdekes, élvezetes és izgalmas olvasmánnyá teszik e könyvet.

Egészvászonkötésben P 3·70

Báró VILLANI LAJOS

A RENAISSANCE ÚTTÖRŐI

Gerevich Tibor előszavával

Az olasz középkor végének s a renaissance kezdetének kavargó, színes világáról, roppant művészeiről és művészetpártoló uralkodóiról, s a kis olasz városállamokról ad plasztikus képet ez a könyv. Báró Villani Lajos, az olasz lélek egyik legjobb ismerője, a tudós éleslátásával és az író művészetével beszél e kor irodalmi és kulturális mozgalmairól, a *dolce stil nuovo*-ról, Dantéről, Petrarcáról, Boccaccioról és Savonaroláról. Arról a pompás, gazdag és izgatón érdekes világról, melyet a történelem renaissance-nak nevez. Bátoran mondhatjuk, hogy a világtörténelem és az olasz történet legszínesebb korszaka ez, melyben hatalmas alkotások születtek irodalomban is, művészetben is. Villani báró a nagy kornak kijáró áhítattal és lelkesedéssel mutatja be és magyarázza az emberi szellem legnagyobbjainak alkotásait ebben a kitűnő könyvben.

Egészvászonkötésben P 3·60

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

MAGYAR KÖNYVNAPOK:

1938 június

2-3-4 vidéken
9-10-11 Budapesten
és környékén

ÜNNEPI KIADVÁNYUNK:

ARANY JÁNOS

ÖSSZES PRÓZAI MŰVEI

ÉS MŰFORDÍTÁSAI

bibliapapírra nyomott **2212** oldalon,
remekbe készült **egyetlen** kötetben.
Ára művészi kötésben: **a könyvnapo-
kon P 16-40**, a könyvnapok után P 22.—

1937. és 1938. évi könyvnap kiadványunk
két hatalmas kötetben, összefoglaló címmel:

ARANY JÁNOS ÖSSZES MŰVEI. I-II.

Tizenkét kötet tartalma két kötetben,
bibliapapírra nyomott 4000 oldalon,
művészi kötésben. Ára a könyvnapokon
P 29.—, a könyvnapok után P 40.—

MIKSZÁTH KÁLMÁN

A NOSZTY FIÚ ESETE TÓTH MARIVAL

Három kötet egybekötve, a könyvnapon P 3.—

FRANKLIN-TÁRSULAT

Kultúra és Tudomány

NÉMETH LÁSZLÓ

BERZSENYI

Hatalmas sikerű regényei után újra mint essayista jelentkezik Németh László ebben a könyvében. A magyar humanizmus talán legmagyarabb költőjének — Berzsenyi Dánielnek műveit, életét, válságait és problémáit hozza közel az olvasóhoz. Egészen újszerű módszerekkel és mély lélektani átéléssel hatol be Berzsenyi költészetébe. Megmutatja a tragikus sorsú nagy magyar költő lelki vívódásait, visszavonultságát. Berzsenyi életével magyarázza költészetét, és költészetével életét. Németh László nagyszerű stílusa és egészen új látásmódja regénynél is izgalmasabb olvasmánnyá teszi a nagy magyar költőről szóló tanulmányt.

Ára kötve 3.60 P

Báró VILLANI LAJOS

A RENAISSANCE ÚTTÖRŐI

Az emberi műveltség történetének egyik legélénkebb, legizgalmasabb és legérdekesebb korszaka elevenedik meg e könyvben. Báró Villani Lajos az olasz lélek és az olasz művészet kitűnő ismerője, a tudós éleslátásával és az író művészetével beszél Danteról, Petrarcaról, Boccaccioról, az új életről, mely e korban kezdődött, a Quattrocento íróiról s arról a pompás, kavargó és izgató világról, melyet a világtörténelem «renaissance» néven nevez. Az emberiség legérdekesebb századainak életét, az emberi szellem legnagyobbjainak alkotásait mutatja be ez a kitűnően megírt és tudományosan alátámasztott munka.

Ára kötve 3.60 P

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

MAGYAR KÖNYVNAPOK :

1938 június

2 3-4 vidéken
9-10-11 Budapesten
és környékén

ÜNNEPI KIADVÁNYUNK :

ARANY JÁNOS

ÖSSZES PRÓZAI MŰVEI

ÉS MŰFORDÍTÁSAI

bibliapapírra nyomott **2500 oldalon**,
remekbe készült **egyetlen kötetben**.
Ára művészi kötésben: **a könyvnapo-
kon P 16-40**, a könyvnapok után P 22.—

1937. és 1938. évi könyvnapi kiadványunk
két hatalmas kötetben, összefoglaló címmel :

ARANY JÁNOS ÖSSZES MŰVEI. I-II.

tizenkét kötet tartalma két kötetben,
bibliapapírra nyomott 4300 oldalon,
művészi kötésben. Ára a könyvnapokon
P 29.—, a könyvnapok után P 40.—

MÁR MOST JEGYEZTESSE ELŐ

iskolája, családja és saját részére könyvkeres-
kedőjénél, mert a könyvnapi kiadás korlátolt
példányszámban készül s hamar elfogy.

FRANKLIN-TÁRSULAT

PINTÉR JENŐ

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

Két kötetben

Pintér Jenő, akinek irodalomtörténetírói munkásságát a Magyar Tudományos Akadémia a nagyjutalommal, Budapest székesfőváros a Kazinczy-éremmel tüntette ki, kutatásainak eredményét áttekinthető rendszerezésben tárja az olvasó elé legújabb művében. Néhány világos és kristálytiszta sorban egy korszak történeti keretét felvázolni, a magyar történelmi eseményekkel párhuzamosan a világeseményekre és az általános művelődéstörténeti mozzanatokra utalni, ez Pintér Jenő történetírói tehetségének különös adománya, amelyet új művében szinte a tökéletességig fejlesztett. A jellemzés rendkívüli ereje és feltétlen hitelessége, a roppant nagy anyag felett teljes biztonsággal uralkodó tudós tárgyvilágossága és mértéktartása elévülhetetlen érdeme új irodalomtörténetének.

Két kötetben, 1200 oldalon, ára P 30. —

Kapható minden könyvkereskedésben.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A BÜVÁR KÖNYVEI

hetedik kötete

MANNINGER VILMOS

A SEBÉSZET DIADALÚTJA

A kiváló természettudós, a nagyhirű magyar sebész-professzor, rendkívül érdekes könyvében végigkíséri a sebészetet azon az úton, amely az ókor első tapogatózó próbálkozásaitól, fellendüléseken és évszázadokra kiterjedő vesztegléseken át, a sebészet mai diadalmas eredményeihez vezetett. De ez a nagyszerű könyv a sebészetnek nemcsak történetét foglalja magában, hanem fejlődéstanát is. A sebészet fejlődését belehelyezi az emberi művelődés történetének keretébe és feltárja azokat az összefüggéseket, amelyek a sebészetet szorosan egybekapcsolják a természettudománnyal és az orvostudománnyal. A mult sebészei és műhelyei, a mai sebészet úttörői, az általános sebészet fejlődésének állomásai és a sebészeti szaktudományok kialakulása lenyűgözően érdekes fejezetekben elevenednek meg az olvasó előtt. Olyan tudós szól ebben a könyvben a nagyközönséghez, aki egyaránt mestere s hivatott művelője a gyógyítás tudományának és az írás művészetének.

Izléses egyszíveskötésben, sok szemléltető ábrával, ára P 7•40

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

ÚJ KÖNYVEK

ANDRÉ MAUROIS

A GONDOLATOLVASÓ GÉP

Ennek a kitűnő, izgalmas és mulatságos regénynek a témája első pillanatban H. G. Wells-re emlékeztet: a westmouthi egyetem tanára gondolatolvasó gépet fedez fel. Ha Wells írta volna meg ezt a témát, el kellene készülnünk arra, hogy fantasztikus események következnek a felfedezésből. A francia Maurois azonban nem ez a fantasztikum érdekli. A gondolatolvasó gép ötlete számára azért fontos, hogy teljes érdeklődésével az emberi lélek felé forduljon. André Maurois regényét az emberi intimitás és gépi fantasztikum e találkozása teszi elejétől végig izgalmas olvasmánnyá s a legmagasabb mértékkel mért irodalmi szenzációvá.

Ára kötve 4.20 P, füzve 3.— P

Báró VILLANI LAJOS

A RENAISSANCE ÚTTÖRŐI

Az emberi műveltség történetének egyik legélénkebb, legizgalmasabb és legérdekesebb korszaka elevenedik meg e könyvben. Báró Villani Lajos az olasz lélek és az olasz művészet kitűnő ismerője, a tudós éleslátásával és az író művészetével beszél Danteról, Petrarcaról, Boccaccioról, az új életről, mely e korban kezdődött, a Quattrocento íróiról s arról a pompás, kavargó és izgató világról, melyet a világtörténelem «renaissance» néven nevez. Az emberiség legérdekesebb századainak életét, az emberi szellem legnagyobbjainak alkotásait mutatja be ez a kitűnően megírt és tudományosan alátámasztott munka.

Ára kötve 4.— P

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

PINTÉR JENŐ

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

Pintér Jenő, akinek irodalomtörténetírói munkásságát a Magyar Tudományos Akadémia a nagyjutalommal, Budapest székesfőváros a Kazinczy-éremmel tüntette ki, kutatásainak eredményét áttekinthető rendszerezésben tárja az olvasó elé legújabb művében. Néhány világos és kristálytisza sorban egy korszak történeti keretét felvázolni, a magyar történelmi eseményekkel párhuzamosan a világeseményekre és az általános művelődéstörténeti mozzanatokra utalni, ez Pintér Jenő történetírói tehetségének különös adománya, amelyet új művében szinte a tökéletességig fejlesztett. A jellemzés rendkívüli ereje és feltétlen hitelessége, a roppant nagy anyag felett teljes biztonsággal uralkodó tudós tárgyilagossága és mértéktartása elévülhetetlen érdeme új irodalomtörténetének.

Két kötetben, 1200 oldalon, ára P 30. —

Kapható minden könyvkereskedésben.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

ÚJDONSÁGOK

BIBÓ LAJOS

ANNA TEKINTETES ÚR

Egy fiatal pesti özvegy, aki a magyar vidéket általában nem ismeri, egy nap arra ébred, hogy egy alföldi város közelében birtokot örökölt. Férje hagyta rá a földet, azzal a kikötéssel, hogy ott kell megtelepednie, s neki kell vezetnie a birtokot. Megérkezik a vidéki kisvárosba a fiatal és szép özvegy, s egyszerre szembe találja magát a város intrikáival, asszony- és pénzéhes férfaival, szembe találja magát mindazsal a gonddal és nehézséggel, amelyet egy birtok vezetése és karbantartása támaszt. A vidéki kisváros poros élete elevenedik meg ebben a regényben, de írójának pompás humorára vall, hogy a felvetett súlyos probléma nem tragédiát teremt, hanem elevenen pergő mesét, amely ha nincs is híján a szatirikus élnek, mégis elsősorban friss poézisével fogja meg az olvasót. Füzve P 4.—, kötve P 5.20

NÉMETH LÁSZLÓ

KOCSIK SZEPTEMBERBEN

Izgató könyv, de nem azért, mert lélegzetelállító eseményekről beszél. Mondatain mélyebb, komolyabb és emberibb izgalom ömlik el. A lélek belső vívódásainak izgalma, a tüzelő gyereklélek fojtott izgatottsága teszi Németh László új regényét olyan könyvvé, melyet együltében olvas el az ember. A regény kezdetén Joó Péterke vágyakozva néz a falusi gyerekeket városi gimnáziumba szállító szeptemberi szekerek után. A regény végén Péter maga is felkerül ilyen szekérre. A közben történő mélyértelmű, apró események gyors és pergő egymásutánja a regény. Színhelye egy falu, hőse egy parasztgyerek, mellékalakjai: más parasztgyerekek. Látzatra szűk és kicsiny ez a világ. De Németh László érti, amit csak nagy művészek tudnak: azzal, hogy egyre mélyebbre ás a lélekben, ezt a kicsiny világot tágassá és mérhetetlenné teszi. Füzve P 4.60, kötve P 5.80

A rádiumnak, a huszadik század e legcsodálatosabb elemének izgalmas története,

A CURIE HÁZASPÁR

élete munkája, rádiumspekulánsok küzdelmei, rákkutató orvosok tudományos kísérletei

RUDOLF BRUNNGRABER

RÁDIUM

című könyvének a témái. Ez a kétkötetes könyv formája szerint regény, lényege szerint

A RÁDIUM ÉLETRAJZA,

mindannak a története, ami Mme Curie felfedezése körül Páristól Londonig és Kongótól a mormonok földjéig lejátszódott. Témája, hősei, stílusa szerint jellegzetesen huszadik századi írás, — a mai kor hősi eposza.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Az első kiadás 8 hét alatt elfogyott!

EGMONT COLERUS:

AZ EGYSZEREGETŐL AZ INTEGRÁLIG

MÁSODIK KIADÁS

Ez a kitűnő könyv azt a feladatot vállalta, hogy az olvasót bevezesse a matematika rejtelmes világába. Nem kell olvasásához magasabb szaktudás: aki a számokat ismeri, a legyszerűbb számtani művelettel, a kis-egyszereggel tisztában van, az már élvezheti Colerus könyvét és vezetése mellett, vele együtt dolgozva, eljuthat a matematika birodalmának legrejtettebb, legelvontabb, legmagasabb részeihez: a differenciál- és integrálszámításhoz. A neves és nagy sikereket látott regényíró az irodalom eszközeit állítja a tudomány szolgálatába. Saját fáradságos tanulmányai vezették rá arra, hogy milyen eszközökkel teheti könnyebbé a matematikához vezető utat. Nem csoda, hogy ez a könyv az utóbbi évek német irodalmának legnagyobb sikere lett, s hogy magyar kiadását is nagy érdeklődés fogadta. Egy kiváló író közvetlen, friss előadása révén köt az olvasó életreszóló barátságot a matematika fenséges szépségeivel.

Kötve 8·20

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Tükör

Hépes havi folyóirat

Szerkeszti: Dr. Révay József

Hatodik évfolyamába lép 1938. januárjában a magyar értelmiség legkedveltebb folyóirata. Népszerűségének titka, hogy merőben új folyóirattípust teremtett. Hónapról hónapra, minden megjelenő számát fokozott érdeklődéssel várják az előfizetők és az olvasók, mert tudják: érdekes, tanulságos, új ismereteket közlő, s ugyanakkor szórakoztatón megírt tanulmányokat olvashat majd benne. A legjobb magyar elbeszélők válogatott írásait, a legkiválóbb tudósok modern szellemű fejtegetéseit, a mellett kimerítő tájékoztatót nyernek az irodalom, színház, művészet, zene, film aktuális kérdéseiről és eseményeiről.

Mindezeket a cikkeket, elbeszéléseket, bírálatokat pedig válogatott képanyag kíséri, művészi szépségű reprodukciók, a legjobb magyar amatőr fényképezők bravúros felvételei, történelmi érdekességű képek, ezek mellett kitűnő magyar rajzolóik illusztrációi.

A TÜKÖR cikkei a múlt ismeretlen eseményeit, érdekességeit tárják fel, a jelen szellemi életéről nyujtanak átfogó képet, s így valóban ráillik az a név, amellyel olvasói kiténtették: «A TÜKÖR a magyar szellemi élet tükré».

Minden szám 80 oldalnyi szöveget és 100 képet tartalmaz. Egy évfolyam 1200 oldalas testes kötet, valóságos lexikon, amely az emberi szellem mindenemű megnyilatkozására rávilágít.

Egy szám ára 80 fillér, egész évi előfizetés P 8.40.

Az érdeklődőknek készséggel küld mutatványszámot a kiadóhivatal: Budapest, IV., Egyetem-u. 4.

